

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. ХVІІІ (1928)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літопису Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський*.

Київський Окрліт № 232, 1928.
Зам. № 499.—2000.

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
Проф. Микола Грунський. Форма та композиція „Слова о полку Ігоревім“	1— 24
Олександр Назаревський. До студій над давньою українською повістю	25— 34
Чл.-кор. Варвара Адріанова-Перетц. До історії пародії на Україні в XVIII віці („Служба пиворѣзамъ“ 1740 року).	35— 50
Олена Маслова. Життя й літературна спадщина Лодовіка Гвіччярдіні. II (продовження).	51— 62
М. Суслопарів. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII століття	63— 74
Леонид Добровольський. Едвард-Леопольд Руліковський, знавець Київщини (1825—1900)	75—112
Володимир Гнатюк. Падура, Рилеев і декабристи	113—128
Д. Шелудько. Впливи Шевченка на Любена Каравелова	129—148
Петро Чубський. До питання про джерела II частини „Fata morgana“ М. М. Коцюбинського	149—168
Ананій Лебідь. До питання про політичні погляди М. М. Коцюбинського	169—192

МАТЕРІЯЛИ.

Акад. Володимир Перетц. Археографічна подорож до Москви в листопаді 1927 р. (Звідомлення)	193—201
Федір Сенгалевич. „Псалтир Толкований“	202—211
Проф. Пилип Клименко. Матеріяли до історії цехів м. Літок на Чернігівщині	211—223
І. Ямпольський. Замітки про Куліша	224—241
Юхим Філь. До біографії А. Свидницького	241—253
Іван Авраменко. З листування Драгоманова	254—263
Володимир Білий. Українська література і царська цензура	263—279
Ол. Боголюбський. Вища освіта на Лівані та в Сирії	280—290
Микола Левченко. Про споріднення між формами множини: „тыѣ люди“, „тоѣ люди“ і „тії люди“	291—292

РЕЦЕНЗІЇ.

Проф. Г. Ільїнський. Проф. Л. Булаховський: Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов. X. 1927	293—295
---	---------

	Стор.
Проф. Микола Грунський. А. А. Шахматов. Синтаксис руского языка. Вып. I Л. 1925. Вып. II. Л. 1927	296—313
Василь Дем'янчук. Чи румунського походження форми прийдучого на <i>-му</i> ? (Проф. І. В. Шаровольський. Прийдучий час на <i>-му</i>)	313—317
Проф. Г. Ільїнський. А. Дульзон. К характеристике украинских говоров Республики Немцев Поволжья. Покровск 1927	318
М. Смірнов. Проф. Ів. Ант. Любарський. I. До словотворного питання. Кам.-Под. 1926. II. Сучасно-язикознавче висвітлення <i>coine</i> . Кам.-Под. 1926.	318—321
Проф. Андроник Степович. <i>Slovanský Přehled. Ročník XIX.</i> Прага 1927	321—326
Акад. Вол. Перетц. Вимушена відповідь.	326—328
Михайло Марковський. О. Пушкін, Вибрані твори. К. 1927	328—332
Проф. Володимир Пархоменко. З приводу рецензії В. К. Дем'янчука на книгу проф. П. Бузука	333
Леонид Добровольський. Південний декабризм у виданнях Центрархіву	333—339
В'ячеслав Камінський. Етнограф-Исследователь № 1. 1927.	340—341
Павло Лозієв. Е. Бертельс, Бахтиар-наме, Ленінгр. 1926.	341—342

Форма та композиція „Слова о полку Ігоревім“.

I.

Автор Слова звався та й тепер часто зветься „співцем“, а саме Слово особливо раніше звалося „піснею“. Отже цим самим давалася відповідь на питання про форму Слова. Одним із перших, що бажали визначити колишню форму Слова й поділити текст на рядки, був Востоков. І хоч він намагався дати зразки для деяких місць Слова такого розподілу, але взагалі-ж сумнівався, чи можливо було-б тепер (при зміні вже просодії) означити такий розподіл, коли-б навіть пам'ятка збереглася в цілості (Опытъ рос. стихосложенія, 2 вид. 1817, стор. 100—1). Гадки Востокова знайшли наслідувачів в особі Полевого та Максимовича. Перший наближав Слово до російських билин, другий — до українських дум, уважаючи Слово за первісну форму тих або тих. Максимович бажав спіймати загальний ритм дум, визначити їхні особливості, себ-то змінність мелодії; з останнього випливала й різноманітність віршової форми Слова. Серед дослідників Слова були й такі, що хотіли закувати Слово в цілком певні форми. Такою була, напр., невдатна спроба спочатку Дубенського (перелити Слово в форму гекзаметра), Зедергольма (хорей-амфібрахій), потім Партицького (трохей). З другого боку не раз виникала думка, що Слово не має віршового розміру, що це є проза. Думки Максимовича розвинув Житецький, який, наближуючи Слово до дум, називав форму останніх ритмічною прозою. За Житецьким центр ваги в думі є сама її думка; їй підлягає мелодія й розмір. Відсіля вже зрозуміла змінність мелодії та розмір думи. Рими в думах переважно дієслівні. Те-ж спостеріг Максимович у Слові. Але, виходячи з тої головної думки, що автор Слова переробляв думи в якусь літописну відомість, зберігаючи основний тон дум, Жит. уважав, що ця ритмічна проза властива не всьому текстові Слова, а тільки частині („Мысли о народн. малорус. думах“, К. 1893 та рецензія на видання Огоновського Слова в Архіві Ягича 1877, II т., з в.). У своїй монографії Барсов звернув увагу на безумовні, на його думку, ознаки того, що Слово написано віршами. Він зближував Слово з народніми творами з боку системи основних наголосів та їх рухомості, алітерації та вживання заперечення „не“, яке при тому стоїть по-за розміром віршу.

Окремих думок багато було висловлено що-до форми Слова. 1893 р. в журн. „Кіевская Старина“ була надрукована спеціальна стаття Тихов-

ського „Прозою или стихами написано Слово о п. Иг.“ і як додаток до цієї статті спроба Тих. розподілити Слово на вірші. У спробах Тиховського поділити Слово на рядки виявилася головна думка — вишукуючи різноманітні розміри, не вважати на риму, яка не є доказ кінця рядка. В ґрунті поділу — наближення до різних дум, хоча треба зазначити наближення іноді зовсім невдатні. Головні думки Тих. такі. Рима не має значіння при розподілі Слова, вона може бути й по середині стиха; має значіння мелодія, кінець стиха є кінець мелодії, кінець думки. Тому не треба, як робили деякі з дослідників, докладно ділити Слово. Слово, як українська дума XII століття, має ще ту різницю від пізніших дум, що в ній немає рими, яку знаходимо в оцих останніх. Різноманітне чергування в Слові — тут ми знаходимо чергування стихів, що мають 3—4 наголоси, з стихами, що мають лиш 2 наголоси, та инш. Тих. намагається дати паралелі до Слова що-до розміру з різних українських дум. Тут цікава, між иншим, думка Тих. про те, що треба читати Слово просто, натурально, робити зупинки там, де того вимагає зміст. За Тих. думка керує стихом, вона утворює самий розмір, — як бачимо, — це основні гадки, які висловлював Житецький. І коли ми трошки змінюємо відтінок думки, відтінок звороту — змінюється стих, і тому, за Тих., неможливо цілком точно встановити стих Слова, але те-ж можна сказати й про думи.

Серед найбільше вдатних порівнянь у Тих. можна навести такі:

Не мало ти величия | лелѣявшу Игоря на влѣнахъ
стлавшу ему зелену траву | на своих сребреных брезѣхъ

З думи:

У святу неділю | не сизі орли заклекотали
як то бідні невольники | у тяжкій неволі заплакали.

Зовсім инакше підходив до пояснень та розподілу Слова другий дослідник, який написав також спеціальну розвідку що-до розміру Слова, відомий учений, небіжчик ак. Корш. Він головніше порівнює з билинами. Перш за все К. намагався встановити вимову пам'ятки та наголоси (Слово о полку Игоревѣ, издание русск. яз. и слов. Ак. Наукъ, 1909). Невдачу попередніх спроб поділити Слово на рядки К. з'ясовував перш за все тим, що наш наголос та наша кількість складів (особливо в складах з *з* та *ь*) в багатьох словах не рівнозначна з старовинною. Зважаючи на те, що Слово за Коршем пам'ятка староруська, перероблена в XVI—XVII ст., причім перероблено її в стилі давньослов. мови, Корш першим своїм завданням має повернути пам'ятці колишній її вигляд. Разом з тим К. перероблює місцями Слово для того, щоб досягнути вірша. Вже звідсіль можна бачити, скільки мусить бути сваволі в праці Корша. Крім наближення до билин, К. зазначає іноді близькість до білоруської ліричної поезії та почасти до українських дум та пісень. Щоб проробити всю цю роботу, Коршеві доводиться аналізувати окремі випадки вимови *з* та *ь* і звертати особливу увагу на місце, де мусів стояти в староруській мові

уваги, які він поклав, як основу дальшого розподілу Слова на вірші, тим самим руйнують усе його будовання.

Незабаром після видання праці К. було надруковано в Зап. Наук. Т. ім. Шевченка (тт. 5—6, 1910 р.) статті Бирчака „Византійська церковна пісня і Слово о п. Іг.“, які висували й доводили нову думку — про вплив на Слово византійських богослужбових пісень. Б. поділяє Сл. на заспів, 10 пісень і кінець. Оперує Б. з текстом 1800 р. і, проводячи свою думку, зовсім не звертає уваги на те, що текст цей не первісний. І тут ми бачимо бажання автора підігнати Сл. під певну гіпотезу, хоча цій спробі у даному випадкові противиться не тільки весь зовнішній стрій, але й характер змісту. Гадку Б. про вплив грецьких богослужбових пісень можна було-б з більшим успіхом пристосувати до якихось інших — церковно-слов. творів, а не Слова.

Перш за все особливістю визант. церк. пісні є своєрідна рима: римується не тільки кінець рядка, але й цілі вірші. Те-ж саме занотовує Б. і в Слові:

*τὸν ἔχθρὸν τῆς εὐπλαγχνίας σου
καὶ γοῦνὸν τῆς εὐλαγίας σου*
уже снесся хула на хвалу
уже тресну нужда на волю
уже врьжеса дивь на землю

комони ржуть за Сулою звенить слава в Києвѣ
трубы трубають в Новѣградѣ стоять стязи в Путивлѣ
под трубами повити
под шеломи вѣзлелѣяни
конець копія вѣскрѣмлени
пути имѣ вѣдоми
яругы имѣ знаеми...

Але в своїм поділі Б. вже забуває про риторичну риму, слідкує лише за кількістю складів, однак й кількість іноді не відповідає поставленим принципам і тоді автор примушений іти проти характеру пісень, які входили в канони. Хоча канони й співалися на 8—9 пісень, причім кожна пісня могла мати особливу форму, але зате форма в пісні була одноманітна. В кожній-же пісні Слова Б. нотує багато різних форм. У заспіві, напр., намічаються такі розміри: 31:8:28 — 16:12:15 — 13:16:14 — 13:15:12 — 12:9:8 —... Придивляючись до поділу цього заспіву, ми бачимо, що такий поділ не тільки не допомагає зберегти або утворити віршовану мову, але в деяких місцях цілком її знищує. Та й у заспіві, при зробленому поділі, немає навіть найменшого сліду не тільки „риторичної“ рими, але й взагалі рими. Візьмімо, напр., третю терцину — 13:16:14

помняшеть бо речь пѣрвыхъ временъ усобицѣ
тогда пушцащеть ꙗ соколовъ на стадо лебедѣй
который дотечаше та преди пѣсь пояше

Чому-б не поділити отак:

помвяшетъ бо речъ (рече)
първых временъ усобицѣ
тогда пуцашетъ ꙗ соколовъ
на стадо лебедѣй
который дотечаше
та преди пѣсь пояше

І далі у Б.:

старому Ярославу, храброму Мстиславу

але йдучи слідом за його-ж вказівками скоріше можна було-б ділити так:

старому Ярославу
храброму Мстиславу

Те-ж можна занотувати й в інших місцях, напр.:

уже бо братіе не веселая година вѣстала уже пустыни
[силу прикрыла (27)
Вѣстала обида вѣ силах Дажь-Божа внука (14)
Вступилъ дѣвою на землю Трояню вѣсплескала лебеди-
[ними крылы на синѣмь море (27)
У Дону плещучи убуди жирныя времена (14)

Перший вірш збудований неначе в угоду третьому; тоді як цей вірш природніше було-б так поділити:

уже бо братіе
невеселая година вѣстала (10)
уже пустыни силу прикрыла (10)

Треба зазначити, що підрахунок кількості складів у Б. є штучний і непослідовний: *ѣ* і *ь* він рахує тільки тоді, коли вони стоять у середині слів зам. *о* та *е* (пор. стор. 20), наприкінці-ж слів не рахує, за винятком *н-*, *в-*, *с-*, *к-*. Це, вважаючи на історичний хід, помилково тому, що вже в давніх пам'ятках у таких випадках не було голосности цих знаків. Потім непослідовно йти за правописом Слова: *вѣстала* рахувати 3 склади а *вступила* (тут очевидячки *а*, а не *ѣ*) вже доведеться рахувати як 4 склади, отже матимемо 28.

Головна мета праці Бирчака — довести, що будова Слова являє собою одбиток будови візант. пісень — не досягнена, тому що автор не міг навести потрібного для того матеріалу. „Риторична рима“, яку ми знаходимо в Слові — але не в такій мірі, як каже Бирчак: „з малою пересадкою можемо сказати, що одна третя часть Слова — риторичні рими“ могли бути наслідком виключно оригінальної розміреної мови. Ця риса тільки-б тоді могла бути доказом для думки Б., коли-б можна було погодитися з тою головною думкою, про яку я казав, що будова Слова та будова візант. церк. пісень близькі одна до одної.

Переходимо тепер до новішої розвідки проф. Сіверса Das Igorlied, Leipzig 26 (metrisch und sprachlich bearb.). Спочатку проф. С. вказує, що потрібно обізнатися з попередніми його працями: Ziele und Wege der Schallanalyse (Н. 24), Die altslav. Verstexte (Leipz. 25), Altslavisches \bar{e} und ja (Leipz. 25). Мені вже доводилося докладно спинятися на Altslavisches Verstexte і почасти також зачепити другу його працю Ziele und d. Schallanal. Але й тут мені доведеться трохи теж зачепити ці праці для того, щоб зробити яснішими деякі з тверджень С.

Перш за все в розвідці С. вражає категоричність. Це я вже відзначав у рецензії про КЛ та ФУ (київські листки та фрейзінг. уривки). Проф. Сіверс утворив собі певну систему, певну мірку, і з цією міркою він до всього підходить. Для нього не має важливости ні попередня наукова розробка питання, ні часто самі дані пам'ятки. Він не хитається, як попередні дослідники Слова, він не припускає, але вирішує. Характерні тут особливо його слова на сторінці 7 (див. дод. прим. на 24—25 ст.).

Звичайно, коли так іти, то й місця немає для критики на висновки С. — вони-ж спираються тільки на його суб'єктивному ставленні, яке замінює инший підхід — на підставі вже даних, які можуть зватися об'єктивними. Без ніякого сумніву висловившись, що Слово написано віршами, С. відразу-ж підганяє форму віршів до № 81 у своїй системі і потім потрібні для цієї системи дані фонетичні він дає не на підставі даних Слова, або взагалі староруських пам'яток, а на підставі того, що дає його вишукане почуття слуху, тонке вухо. Наукова розробка староруської доби не визнає для XII ст. існування носових голосних. С. не довівши ніяк, категорично говорить, що носові голосні були в Слові, хоча проти нього й графіка Слова. Він говорить і про відтінки цих носових у Слові. С. уважає, що коли ми будемо читати Слово без вимови носових, то вся вимова з боку мелодії буде зовсім неправильна: ми не матимемо потрібної мелодії. І взагалі виходить так, що сучасна вимова не дає й не може дати справжнього читання, хоча почасти перш за все тому, що в Слові зовсім не було пом'якшення приголосних (те-ж, що казав С. і про київські глаг. листки). Я вже показував, оскільки неправильно проводиться такий погляд і оскільки він під собою має просто незнання С. даних старих пам'яток. А тут таке категоричне твердження зовсім знов не має ніяких підстав. Повна сваволя панує і в инших місцях розвідки С. Так, глухі голосні вимовлялись за С. в Слові з головніше як коротке *у*, почасти як коротке *о*, а *ь* головніше — як коротке *і*, іноді — як коротке *у*. Іноді ці звуки не вимовлялись. Знов категоричне твердження, але без підстав.

С. установлює такт $\frac{1}{4}$, причому, коли співати Слово, як він каже, голос завжди має зупадний тон (що й визначається в тексті формою тупого наголосу), коли-ж просто читати Слово, то такий тон буде чергуватися з тоном піднесеним (як те буває в звичайній вимові). Цей категоризм

ру даному разі натикається на різноманітність змісту Слова, яка мусить робити і різний тон.

Установлюючи такт $\frac{4}{4}$, С. говорить, що в стопі не може бути більше, ніж 4 склади, частіше 3, іноді 2, причому, коли стопа має 3 склади, вона вимовляється скоріше, а при 2 — повільніше і для того, щоб здійснити більшу повільність, з'являється розтягненість у вимові (це С. відзначає особливим значком наголосу).

Ось, напр., за С.:

по бы | линамъ сего | времени
не | лѣпо ли | бѣшеть

Наголос у Слові мусить бути такий, як і в звичайній мові. Але в деяких випадках, як каже С., коли цей наголос був не яскраво відбитий, він міг поруч себе мати ще другий наголос, що його вимагала метрика. Цей наголос головніше провадився через удовження другої голосної та удовження взагалі інтервала між складами. Для прикладу С. бере *трудных*, де так званий „іктус“ падає на *ы*, а наголос на *у*:

Trūdnúich powestí o pŭĭku Īgòrewí,
Īgorja Swjāto-slāulicā

Тут дуже характерні слова С., що сам він не розставляв знаків наголосу через те, що йому бракує знаннів у цій галузі. І ставлячи за допомогою своєї співробітниці ці знаки, С. справедливо говорить, що невідомо чи відповідають ці знаки, що ставляться за російською просодикою, наголосам південноруським. Отже й висновок: поперед треба дослідити цю, ще мало відому галузь, щоб потім науково підійти до вирішення питання, що цікавить проф. Сіверса. Я вже підкреслював, що С. надає виключного значіння суб'єктивному почуттю в розподілі складів через те, що, як він каже, не можна інакше з'ясувати це питання.

Категоричне заперечення м'якості приголосних у Слові, на що, як я вже казав, С. не має ніяких наукових підстав, примусило його утворити цілу низку таких форм, які зовсім неможливі; *пѣсн пѣс* (зам. *пѣснь*), *дѣсѣт*, *повѣст*, *Ігор*, *пѣт* (путь). Вже не кажу тут про свавільні заміни в середині то через *і* коротке, то через *у* коротке, то знов пропуски.

Я вже казав, що С. признає носову вимову так званих юсів для Слова, але тут знов ми подибуємо цілу низку припущень без підстави. В слові *дѣбію*, — каже С., — вимова сильно носова, в інших випадках — слаба, а доказ мелодійна система... Також немає даних за те, щоб вимовляти *ѣ* як *і* на кінці слів, за деякими випадками (де підупалий тон), а спочатку вимовляти як *е* (приклад *дивицею* вважає С. за помилку).

Дуже характерно, напр., що на доказ своєї думки С. користується іноді з таких даних, які за кращого обізнання з пам'яткою, з'являються друкарськими помилками того видання, яке мав С. Так С. каже про різні написання *умѣ* та *умь* і робить висновок, що може графікою хотіли

відрізнити оту різницю тону, про яку він каже. Справді-ж форми *умь* немає, а двічі ми маємо форму *умь* у М. П. вид. і форму *умь* в Арх. сп. Коли далі переглянути всі випадки, де за С. *ь* має голосну вимову, або не має, то залишається лиш зробити зовсім неможливий висновок, що відомий нам список Слова мало не фонетичний запис.

Первісний *ъ* при невеликому низькому тоні давав за С. короткий *у*, а при сильному — короткий *о*. Отже ми бачимо, що прийменники *къ, въ, съ*, вимовляються за С. як *ку, ву, су* і як *ко, во...*

Тут-же серед наведених у С. прикладів ми бачимо *тоі* — давальний відм. від *та*, прийм. *у* (який також не має ніякого стосунку до *ъ*) і знов серед наведених прикладів є два, якими особливо користується С., але їми зовсім користуватися не можна. С. каже, що двічі етимологічне *о* переходить в *у* через підвищений тон у словах: *побѣгъша, плѣночи*. Перший приклад і в Арх. і МП сп. *побѣгоша* отже зовсім тут немає ніякого *ъ*, а в другому прикладі цей *ъ* підо впливом старослов. графіки (отже й не може говорити про фонетичну передачу вимови). При підвищенні тону *ъ* зникав, отже ми бачимо ті-ж самі прийменники, як *к, с, в...* Тут ми маємо неначе недовір'я до графіки.

Різницею тону виясняє С. і різні форми з *ра—оро, ла—оло*, причім С. утворює в деяких місцях і нові форми з *ора*: хораброму. Те-ж що-до *ла—оло—уло*. Тут С. дає таку, напр., форму—*Вуладимера*, де *у* додатковий звук, як *о* в Хорабры (С. не виходить тут з так зв. повноголосних форм). Потім у деяких місцях виправляє зам *ла—оло—оболоки* і характерно додає потім, що крім цих трьох „помилко“ (які він виправляє) та браку додаткового *у* — все в тексті „правильно“. Чергування форм *ра—оро, ла—оло*, чергування, яке характеризує багато наших пам'яток, залежить, звичайно, не від того або того тону, а ясно виходить з сполучення двох течій народньої та книжної старослов'янської.

Вимову *в* наближує С. до українського *в* та його переходів у нескладовий *у*. Отже ми маємо часто дифтонги, коли *в* після голосного, і ці дифтонги за С. тільки при низькому тоні.

Йот, як і *в*, С. залічує до нескладових звуків. Цей звук стоїть і перед голосними і після голосних. Перед голосними — то в графіці *я* та *ю*, а після *й*. У своїй транскрипції С. в перших випадках (транскр. в нього латинська) йота, в других *i* — нескладовий (з особливим значком). І ось за С. треба читати: $\bar{I}gor\bar{z}a, zam\bar{u}zleni\bar{j}u\ \underline{chotij}ase$. Після свистячих та шиплячих йот за тоном то читається, то зникає. Тому можуть бути форми: $nae\bar{z}ati$ — $nae\grave{a}ti$.

Знов велике непорозуміння, коли С. каже, що *щ* і *ч* чергуються у формах від підвищення або зниження тону. Тут ми маємо знов літературну мішанину двох різних форм: книжної та народньої. Теж не можна сказати і про чергування *дж—ж*, що це чергування залежало від тону. Проти того вся історія староруського письменства та й дані сучасної мови.

Нарешті С. каже, що хоч він не має можливости докладно дослідити текст Слова що-до історії його походження, але він, порівнюючи його до старогерманського епосу, гадає, що Слово також росло поступово, поступово складалося. Про це йому перш за все говорять ті „розколини“, які має Слово, які мабуть можна було-б виправити на тлі самого-ж тексту.

Велика помилка С., що він не обізнався та й не вважав за потрібне обізнатися не тільки з тим, що було написано про розмір Слова, але й з матеріалом сирим, дуже для нього важливим — з українськими, білоруськими та російськими народними піснями, підійти до них з своєю аналізою і вже потім аналізувати Слово. Тоді його аналіза, аналіза взагалі знавця цієї сторони мови, дала-б величезні результати, а тепер аналіза пам'ятки без цього попереднього обізнання дала тільки „реконструкцію“, яка тільки свідчить про величезну дотепність дослідника, але для пам'ятки не тільки не дає нічого, але дає негативні наслідки — даючи їй неправильне висвітлення¹⁾.

II.

Проф. Сіверс своїми дослідями, особливо своєю дослідчою діяльністю, утворює цілу школу дослідників, і тому є рація тут трошки спинитися на тих принципах, які кладуться в основу цієї школи і оцінити значіння цієї школи для дослідження старих пам'яток.

Як сам С. зазначає, а за ним зазначає і Новак, що написав невелику книжечку про звукову аналізу Сіверсову (*Die schallanalytische Methode von Ed. Sievers. Langensalza 1924*), заслуга його в тому, що він перейшов від філології зорової до акустичної. У своїх останніх працях С. звернув особливу увагу на вивчення ритмики, мелодії та рухів, які супроводять мелодію та ритм. *Rhythmisch-melodische Studien 1912*; раніше *Metrische Studien (hebräisch I—II)*; *Metrische St. IV (1918) Ziele und Wege der Schallanalyse Heidelb. 1924*; *Altsl. Verstexte i t. n.*

Особливо останніми часами захоплюється С. питанням координації руху й тут він проводить та розвиває теорію Рітца про тісний звязок звукового образу та встановлення нашого тіла. Особливу увагу звертає

¹⁾ Ось ще деякі дрібниці що-до тексту Слова у Сіверса.

Згідно з фонетикою та морфологією давньоболгарської, а не староруської мови передає проф. С. численні приклади род. та знах. відм. на *ъ* через *а*. Отже:

27. *Swoja weščia pusti* (своѣ вѣщѣѣ пьрсты).

38. *Živija struni* (живиѣ струны).

Непослідовності та помилки:

87. *Swetlui*, але 167 *roganuc*, 175 *šetire*, 205. *Wsewolodi* (у тексті помилково *ъ*: *Всеволодь*, а у С. згідно з його теорією, ця помилка систематично дає *ъ*), а далі 219 *Wsewolode* (коли й у тексті *e*: отже легко переходять і помилки графічні у фонетичну передачу). 359 *sred zemli Ruski* (остання форма підо впливом помилково напис. у тексті *руський*), 445 *opustoša* (чомусь проти своєї теорії: без *а*), 468. *podasti* (тимчасом коли навіть слова *дань* С. передає *дан* згідно з своєю теорією). 505—6 *silnago bogatogo* (у тексті МП. та Ар. *аго*, *аго*). 664 *priodi* (тут знов згідно з теорією С. кінцеве *ъ—i*, але великий сумнів, чи закінчено тут слово: *приодъ—приодъшия*), 711 до *Nemigi*.

тепер С. на мелодію. Не тільки окремий твір має свою мелодію, її має окреме наше речення. Завдання дослідника спіймати оцю мелодію. Для того, звичайно, треба дуже гарно розумітися на почутті ритму та тактів. І оскільки в розвитку думок та положень С. є перебільшення показують його думки про значіння виявлення руху м'язової системи. Для того, щоб правильно передати якийсь твір, треба привести свої м'язові рухи в таке положення, в якому ці рухи були в автора. І ось тут, звичайно, не всі можуть робити такі вправи — тут потрібні особливі моторові дані. Натурально виникає питання, яке, між иншим, ставить і в своїй книжці Новак, чи завсіди буває такий зв'язок між цими рухами та мелодією, а може іноді й рухів не буде і без них можна обійтись, а може, додамо, іноді одні й ті-ж рухи будуть зв'язані з різною мелодією. Мені вже доводилося казати про спроби проф. Сіверса пристосувати різні рухи до значків у *КЛ.* — зовсім не можна пристосувати всіх цих творів до старих текстів: вже коли про рухи тут казати — то й рухи то були інші. Також треба сказати й що-до мелодії — важко пізнати цю мелодію, керуючись схемами та підходами С., то й мелодії будуть Сіверсові, а не старих складачів пам'яток.

Не можна дійсно заперечувати проти того, що взагалі робив та робить проф. Сіверс для всебічного вивчення звуку та звуків, але не можна й погодитися з його остаточними висновками, не можна його міркою міряти особливо старі тексти. Справді, важко взагалі тепер дати характеристику всієї системи С. — бо її, як суто суб'єктивну, перш за все може виявити автор, а він поки ще уривками дає нам про неї уявління. На підставі його друкованих праць (навіть його останньої праці) *Ziele und Wege der Schallanalyse*, Held. 24), на підставі його дуже часто неначе імперативних категорій не можна перейматися, скажу, його настроєм.

Свій основний погляд С. висловив ще 1912 р., що кожна частина твору має свою мелодію, але з усього твору почуває читач цю мелодію (*Rhythmisch-melodisch. Studien* Heid. 1912, 58).

Безумовно в Слові є в багатьох місцях певний ритм, є те, як висловився ще Максимович, рух різних хвиль, але неможливо застосувати все Слово до того, що тепер ми зevamo — віршами. Протягом більше, ніж сто років ми бачимо спроби надати Слову той або той розмір, але ці спроби в цілому неправильні тому, що, звичайно, ритм Слова залежав не від того, що творилася суцільна поема, а від того, що матеріял, який використовував склад Слова, мав у собі ці ритмічні елементи. Коли ми прочитаємо такі слова в одному з старих житій: *отеческих богов не оставляйте, а жерт и треб их не забывайте, а старые пошланы не покидывайте, давняя веры не пометывайте* (слова волхва до пермян — житіє Стефана Пермського — *Памятники старо-рус. л. IV, 138*), то це не дасть нам змоги й тут шукати віршів в цій пам'ятці, але ми можемо сказати про ритмічність багатьох місць старого письменства.

Коли читаєш усі ці спроби неначе закути Слово в певні рамці, усе одно — через ці рамці дивиться на нас Слово, ми все одно відчуваємо

ритм, який не може знищити ні одна спроба кування. Візьмім довгі стихи Тиховського або коротенькі, останньої спроби Сіверса, — мірна мова залишається їй иноді почуватися тільки якась непрямність від утворених рамок, неначе хтось ставить перешкоду вільній хвилі, яка змінює свій рух. Де-ж секрет усього цього. Секрет у тому, що в деяких місцях (не у всіх) ми дійсно бачимо ритм віршів, і тут можна встановити послідовність наголосів, послідовність стіп, але це далеко не у всіх місцях. У деяких місцях Слова дуже помітні характерні риси ритму, який ми бачимо й в українських думках і билинах. Це якась шлявкість стопи, її зосередження коло головного наголосу і цей наголос скоріше підвищений тон. Коли ми погодимось з цією думкою, то й ті уривки Слова, які на перший погляд скидаються на вірші, будуть міняти своє обличчя, коли їх прийшлося-би співати. А тільки останнє особливо мало-б значіння при розподілі частин Слова тому, що стародавня Русь не знала віршів у нашому значінні цього слова.

Головна помилка Корша. Сіверса та инш. у тому, що їхня праця не результат роботи над текстом Слова, а результат перш за все тої або тої теорії, підо впливом якої йшла сама праця над Словом. Немало довелось Слову лежати на операційному столі, багато над ним робили операцій за раніше вже надуманим планом. І ті внутрішні протиріччя, ті дуже слабкі підходи, які часто-густо ми бачимо в дослідях, про які ми казали утворюють великий доказ проти теорії їх авторів.

Я думаю, що всі ці спроби дати певний розмір Слова не тільки зайві, але й почасти шкідливі. І справді, Слово не дійшло до нас в первісному своєму вигляді; те, що ми маємо, поцували часом і переписувачі. Отже той, хто розміряє Слово на стихи, повинен у більшій або меншій мірі доповнювати, змінювати текст, себ-то може почасти продовжувати псування пам'ятки. Скільки тут у цьому напрямкові зробила негативного така безумовно видатна особа, як ак. Корш, скільки від нього на операційному столі перетерпіло Слово. І хіба для наукового дослідження ми будемо брати текст Корша або Сіверса — ні в якому разі.

III.

Ми бачили, що в основу своїх дослідів про розмір Слова та взагалі про його ритміку і Корш і Сіверс кладуть мову пам'ятки, але цю мову вони дають нам зовсім у різних формах, у різних вимовах. Не можна не погодитися, що в основу таких дослідів треба класти мову пам'ятки, але різне уявління оцієї мови показує, що мова пам'ятки нам невідома добре, що ця мова уявляється різно. І ось треба пошукати аналізи цієї мови у тих дослідників, що підходили до пам'ятки без суб'єктивного ставлення, які вивчали пам'ятку тільки з боку її мови.

І ось у новішій розвідці про Слово ак. Перетца ми знаходимо таке місце (треба сказати, що ак. П. мови Слова зовсім не торкається): „про мову списка Слова подостатком писали вже А. Смірнов та Н. Карін-

ський (VI)“. Оце „подостатком“ таке, — що про мову Слова дійсно треба спеціального досліду і тоді вже не буде таких теорій, як це знаходимо в Корша і особливо у Сіверса.

Я не буду спинятися на досліді Смірнова — досліді вже старому, хоча для свого часу цінного, а розглядатиму недавню порівнюючи статтю Каринського.

Взагалі треба сказати, що спроби порівняти мову Слова та його ортографію з мовою та ортографією інших пам'яток були, але ці спроби поверхові. Це можна сказати про ті дані, які ми знаходимо в працях Тихонравова, Смірнова, Владімірова і декого ще. Проф. Каринський у своїй статті „Мусинъ-Пушкинская рукопись Слова о п. Иг., какъ памятникъ псковской письменности XV—XVI вв.“ (Журн. Мин. Нар. Пр. 1916, № 12) говорить про те, що поперед, ніж ставити собі таке завдання (себ-то вивчати мову Слова), треба з'ясувати питання про місце написання Слова. Але таке завдання могло бути тільки після того, як вивчити пам'ятку, порівняти з іншими пам'ятками, до чого й підходить проф. К. вже з початку праці, але вже з певним поглядом, який може склався на підставі двох-трьох особливостей пам'ятки. Цей погляд примушує К. і самий мовний матеріал групувати за певними рамками. Як і в попередніх своїх дослідях про псковські говірки К. продовжує головні думки ак. Соболевського. Вже в першому виданні своїх лекцій Соболевський висловив думку (стор. 144) про псковське походження Слова, цю думку повторив проф. Владіміров (Древн. рус. лит. 284), причім тільки давалось мало доказів цієї думки. Треба також зазначити, що Владіміров підходив до цього дуже обережно — він відносив рукопис Слова до „списків північно-східньої Руси, може бути — до псковських списків, що знали міну *с* і *ш*, *з* і *ж*, *ч* і *ц*...“. Проф. Каринський вже висловлюється рішуче: „дослід давньопсковських пам'яток XIV, XV, XVI вв. і порівняння їхніх особливостей з особливостями Слова о п. Иг. в редакції, що до нас дійшла, переконало нас, як що-до мови так і до ортографії рукопис Слова, якого зроблено видання 1800 р. та Катерининська копія, мусить бути тісно зв'язаний з пам'ятками псковського письменства“ (201).

Характерними особливостями пам'яток псковських є міна *ш* і *с*, *ж* і *з*. Слово не має міни *з—ж*. Отже ми не маємо тут одної з головних особливостей псковських говірок. Друга особливість — міна *с* та *ш* виявляється тільки в двох прикладах — *шизымь* зам. *сизымь*, *вас* зам. *вашь*. Не все гаразд з останнім прикладом (храбрая мысль носит вас ум на дѣло) тому, що тут міг бути вплив форми особ. займенника *вас*, до деякої міри могла бути непослідовність, коли автор, говорячи про двох зразу, переходить до одного, потім знов до двох. Коли серед псковських пам'яток є такі, що мають взагалі мало особливостей псковських, то з того зовсім не виходить, що й Слово треба відносити до таких пам'яток. Така путь у методі дослідження зовсім хибна. І всі ті особливості, які далі перелічує проф. К., зовсім не характерні для псковських пам'яток, а мо-

жуть бути характерні тільки для північно-східніх говірок. Це зовсім инша річ. Однак, ідучи за методою Кар., можна було-б і не вважати на це в питанні, куди віднести пам'ятку (через те, що не важливо за К., що немає характерних особливостей). Перш за все та міна *ч* і *ц*, яку ми бачимо в Слові, ця міна характерна для новгородських та полоцьких пам'яток (пор. примітку у Кар. 200—1 стор.). Ціла низка, що зазначає К., характерна не тільки для псковських пам'яток, але инших північно-руських і взагалі староруських. Отже: 1) Вживання *я* після шиплячих *ч* та *щ* — в давньоруських пам'ятках відповідає цьому вживання після цих знаків юса малого або йотованого *а*. 2. Випадки щодо затвердіння *р*: кричать, рыскаше, прерыскаше (але дорискаше, рища), „чи не сюди треба віднести *корыговъ*“ — питає Кар., але це зовсім инше — тут м'якшення. 3. Випуск *в* в таких випадках *чръленья*. 4. міна *ъ* та *е*. 5. Форма дієслова *реку* без *е*: *ркучи* (цю рису Кар. зазначає як специфічну псковську). 6. Заміна *ъ* та *ь* через *о* та *е* (заміна графічна: т'ѣ пѣсни, рѣчь зам. рече); тут знов ми бачимо, що К. спирається на слові, яке могло мати иншу основу — чому не віднести тоді й *ижь*? Як граф. заміна була за Кар. форма *незнаемь* (зегзицею *незнаемь* рано кичеть, причім *незнаемь* зам. *незнаемъ*, а це з *незнаемо*. А яка підстава, що тут було первісно *незнамо*, може було *незнаема*). 7. Повна цілість зовного відмінку (тут знов помилка: „повної“ немає — ми маємо 4 приклади заміни зовного називним відмінком). 8. Орудн. відм. *котоною* (котоною лжу убуду). Тут ми маємо, каже Кар., часто подибувану форму псковських пам'яток — форму орудн. відм. на *ую* зам. *ою* (тьму бо льсть разрушисте вѣрую. (Одначе зовсім непотрібно так тлумачити цю форму — це є знах. відм. і відноситься до слова *лжу*). 9. Змішання давального та родового (знов не характерна риса). 10. Форма *брезъ* зовсім не дає прикладу заміни *и—ъ* в наз. відм. — це не наз. відм. множини, а правильна форма подвійного числа. 11. Формі *мужаимтъся* наводить Кар. форми з *ме* та *мъ*, які мають пск. пам'ятки, в новгородськ. такі форми „рідкі“, але й у Слові теж, а крім того можна ще инакше розбирати цю форму. 12. *понижитьь, вонзитьь*, себ-то *тъ* зам. *те*, але ця риса особливо властива південноруським говіркам і тут не можна сказати, що „прекрасною аналогію представляють Шестодневъ 1374 г.: претерпѣли есть, будеть“; тому не можна додати, що в наведеному прикладі з Шестоднева може перший приклад чисто графічне явище (під впливом часто вживаної 3-ої особи). 13. *сь* зам. *ся*, що рідко відмічається в псковських пам'ятках, але в инших пам'ятках — частіше. 14. Навіть у закінченні *тъ* проф. Кар. намагається побачити якісь вказівки на псковське походження, хоч тут це вже зовсім неможливе.

Говорячи про південно-слов'янський вплив К., дуже поверховно зачіпає деякі питання, крім того робить такі пояснення, з якими важко погодитися. Це перш за все, коли К. говорить про сполучення *ър, рь, ъл, ль*, потім щодо змін *и—ы*. В останньому незрозуміло, чому иноді не могло бути це під впливом говірок руських.

Бажання, не зважаючи ні на що, наблизити Слово до пам'яток псковських примусило Кар. бачити, як один із доказів близькості навіть у такому явищі: у Слові багато помилок та непоправностей, ця риса характеризує також псковські пам'ятки, значить..., а крім того і самий характер помилок якимось за К. подібний хоч тут зовсім вже не можна погодитися.

IV.

Я не буду тут спеціально досліджувати мову Слова, але я тільки спинюся на деяких питаннях, що дуже важливі були при виявленні форми Слова і що різно висвітлювали в дослідях.

Перш за все питання про так звані глухі голосні. Тут кожний з дослідників мусів виявити своє ставлення, — як ми бачили, ставлення були різні. Тільки ці ставлення не мотивувались даними самої пам'ятки. Коли ми візьмемо видання М. П. і потім Катерининську копію, то на підставі тільки цих матеріалів ми мусимо сказати, що глухих голосних таких, як їх розумів Сіверс або Корш — звичайно, не було. Тут ми маємо діло з пізнішим становищем, коли ъ та ь вживано було не в їх первісному значінні, а в значінні пізнішому; тут вони вживались і як знаки твердості

м'якості, вони заміняли собою о та е, вони в інших випадках залишались як тільки графічні наслідки без усякого фонетичного значіння. Опцім і пояснюються різні непослідовності, які ми знаходимо що до вживання цих літер.

Коли звернемось до загального характеру мови Слова, то ми мусимо констатувати, що мова ця дуже штучна, що той, хто складав пам'ятку, дуже еластично сполучував іноді мало не в однім місці дві цілком різні фонетичні форми, така особливість не могла сприяти виробленню в Слові суцільної художньої форми. Справді, коли ми дамо деякі приклади такої різнобарвності в статистичному розумінні, то ми побачимо, як я сказав, не могла сприяти суцільності цього художнього твору. Ось деякі з цих даних.

Цікаві дані перш за все дає порівняння форм так званих повноголосних з формами, які умовно будемо передавати за Міклошичем. В Слові багато форм повноголосних. Іноді одне і те-ж слово передається формою повноголосною і неповноголосною, іноді при тому ці форми стоять близько одна від одної: забралъ, заборолъ, соловію — славію, брезъ — брезъхъ, врата — ворота, Владимиръ — Владимиръ — Володимиръ, преди — реди, главы — головы, храбръ — хоробръ, младъ — молодъ, гласъ — голоси, градъ — городъ, врани — воронъ і та инш. Є виключно неповноголосні форми, але їх дуже мало, і декілька з них такі, що ввійшли в літературну російську мову, особливо, напр., були в літер. IX в.: древо, время, чрез, стремянь, злато, сребрено, стран, скратишась, среди, пламян, власть, жребій, здрави. Але є виключно повноголосні форми, їх більше, ніж неповноголосних, особливо, коли відкинути серед неповноголосних такі, які вживаються й тепер: долонену, шеломъ, Велесовъ, болото, пороси, паполому, паволокы, Всево-

лодь, Всеволожь, узорочьи, челоувѣкомъ, болони, терем, поволокоста, королеви, бологомъ, ожереліе, верезени, молотять, сороки. Висновок може бути тільки один — у мові складача Слова безумовно були тільки повноголосні форми, їх не могла затерти графіка. Але друга особливість мови складача — форми, які умовно я передавав *trъt*, *tlъt*, *trъrt*, *tlъt*, показують иншу картину. Статистичні дані такі форм *trъt*, *trъt* 30 разів, *trъt* 1 р., форм *tert* 5 раз., *tort* 3 р., *tlъt*, *tlъt* — 27 р., *tblt*, *tblt* 3 р., *tol* 1 р. Себ-то значить, що неруські форми: плькы, длъго, повръгоша, мають значну перевагу перед формами: пълку та инш. Оскільки графічна форма тут мала значіння, показує цікавий приклад: Вльзѣ, потім — Чрънигова (але й Черниговѣ).

Для мене особисто важливі тут оці спостереження тому, що вони підтверджують думку, яку я висловив у другому місці що-до часу походження пам'ятки, але тут іде мова не про те, а про те, що стосується до форми. І ось з цього боку теж дані спостереження говорять, що не можна спираючись на текстові будувати якісь припущення що-до розміру. Значить — потрібно реконструювати, але для реконструкції треба попередньої великої праці над Словом, а не суб'єктивного лиш підходу ¹⁾.

Коли ми будемо порівнювати різні давні руські пам'ятки що-до вживання *ъ* та *е*, то ми помітимо, що особливо південно-руські не зміщують цих звуків, тимчасом як у північно- та західно-руських часто бачимо заміну одного звука другим.

І ось коли цю мірку прикладемо до Слова, то це буде тут неначе свідoctво проти південної родини пам'ятки, тому що тут ми бачимо доволі випадків мішанини цих звуків. Але тут не можна зробити такого висновку, тому що складач Слова дуже пройнявся елементами давньо-слов. мови, що *ъ* він вимовляв за літературною традицією, яка передавала *ъ* як *е*. Я кажу складач, тому, що й инші дані, як ми бачили й ще побачимо, що часто в пам'ятці не виявлялось передачі живої народної вимови.

Справді, тут не так багато неправильного вживання *ъ*, але випадки цього неправильного вживання дуже характерні. Перш за все відзначу закінчення *ъ* в кличному відмінкові, замість *е*: Їсєволодѣ, Осмомыслѣ, землѣ, вѣтрѣ, хоч тут ми маємо й 26 випадків правильного вживання

¹⁾ Коли я давав свої статистичні дані, я мав на увазі М. П. список, Арх. сп. підновляє у даному разі орфографію. Однак, я не хочу сказати, що переписувач Арх. сп. взагалі підновляє текст. Можна, напр., що-до написання *ъ* та *ь* думати, що він намагався передавати так, як він розбирав з рукопису. Очевидячки, як і думали деякі з дослідників, *ъ* та *ь* в рукописі ноді були своїм писанням тотожні. Цим можна з'ясувати такі не погодження в М. П. друкованому виданні та в Арх. сп., як кличеть, зоветь в М. П., а в Арх. навпаки: кличеть, зоветь. Коли ми зробимо таке припущення, тоді зрозумілі для нас будуть оті вагання що-до *ъ* та *ь* в обох списках, їх у даному разі не погоджености. Коли-б ми припустили, що переписувач Арх. сп. бажав підновити форми, то незрозумілі будуть тоді для нас факти, які суперечать вимові літературної мови. Навпаки такі форми, як течеть і потім форма течеть, які пише він, показують що він тут намагався передавати, як він читав рукопис.

в таких-же словах 3 рази, напр., Всеволоде. Але ці випадки характерні тому, що їх не можна пояснити, як в інших місцях помилкою підо впливом, напр., наступного складу. Ці випадки поруч з іншими замінами набувають вже значіння дійсного вживання та вимови. Я тут можу почасти пристати на думку проф. Владімірова, який писав у свій час, що тут „чутьє къ употребленію ѣ притупилось“ (Древнерус. лит. кievск. пер., 241). Я сказав-би тільки: „не притупилось“, а за літературною вимовою такого почуття й не могло бути. Потім дуже важливі тут випадки: синѣмь море, в жестоцемь харалузѣ, на вѣтрехъ, сребреней (давальн. відм.). Крім того: ратаевѣ, на небесѣ, красны девице. Я тому підкреслюю ці закінчення, що вони різні характером своїм. Теж: *лебедѣй*, форм.: *му-жаимѣся* я вважаю за помилку: ѣ замість ѣ. Також легко, здається, пояснити помилкою приклад, на якому спираються для доказу, що тут ѣ заміна і, як вираз живої мови — дивницею. Ми маємо 3 рази те-ж слово з складом *дѣ*. Тут вплив наступного складу і ми маємо такі приклади заміни графічної в тім-же слові в других пам'ятках (пор. матеріали у Шахматова Очеркѣ древнѣйш. пер.... 324, Владіміровѣ Др. рус. лит. 341, Даль II т., Срезневскій Матеріали). Форма ця дійсно характерна для народніх говірок, але через те, що вона одна в Сл., важко надавати їй такого значіння.

Крім наведених прикладів, також дуже важливі: *помѣркости*, *зелѣну* (поруч *зелену*), *половѣцкую*, *половѣцкими* поруч з прав. формами; *тѣльѣгы*. Останній приклад може підо впливом склад. *лѣ*. Коли ще слова, як *крѣсити*, *растѣкашеться* можна пояснити, як многоразовий вид, то форму *слѣтъѣста* не можна пояснити ні таким видом, ні формою *лѣтати*, тому що ясно тут такого виду немає. У словах: *резан*, *уедіе*, ми маємо теж у пні неправильно вставлене *е*, з боку послідовности написань ми чекали-б: *преклонився*, але тут *прѣклонися* (пор. в инш. вип. передачу *пре*).

Прекрасний додатковий матеріал до того, що ми знаємо тепер про повноголосні форми, та вживання в Слові, дають різні приклади сполучення *г*, *к*, *х* з *ы* та *и*: *кы...* 32 р., *хы...* 3 рази, *хи...* 4 рази (а потім є 1 р. *ке*, 1 р. *кѣ*), *гы* — 8 раз, *ги* — 3 рази. Отже такі приклади: *облакы* — *облаки*, *плѣкы* — *плѣки*, *тѣмутараканскый великий*, *касожьскымы* — *руских*, *кычеть* — *кикахуть*, *акы* — *аки*, *яругы* — *Немиги*, *другый* — *многи*, *расхытите* — *похитим*, *хинови...* Цілоком був правий ак. Кримський, коли писав, що Слово о п. Іг. у тому вигляді, який ми тепер маємо, зовсім не дає нам поняття про київсько-черніг. фонетику XII в. (Украинская грам., т. I, в. 1, 49). Цим я хочу підкреслити, що становище тут для всяких спроб римування безнадійне, але це не значить, що інші сторони мови пам'ятки не можуть дати нам матеріал для справді наукових висновків (і тоді лиш фонетика буде мати тут підсобне значіння). Напр., зовсім мало обслідуваний лексичний матеріал Слова, зовсім не обслідуваний синтаксичний будовання — а тут є над чим попрацювати. Який-небудь зворот, як „поостри срьдца своего“ більше може говоритиме, ніж низка фонетичних особливостей може тільки графічного характеру (ак. Кримський висовує

цей приклад як довід південно-рус. походження пам'ятки. Укр. грам. II, в. 1, 51 і прим.).

Таку-ж непослідовність, як у галузі фонетики, ми бачимо й в галузі морфології. Так у відмінах перш за все треба відзначити вплив відміни на *у* в словах руського походження. З 52 прикладів род. відмінку осн. на *о—у* ми маємо 10 разів зак. *у*, причому 6 разів *Дону* (а поруч з тим маємо 2 рази *Дона*), 3 рази *плъку*, 2 раз *луку*. Тимчасом зам. старого зак.: *сыноу* тут *сына* (і далі дав. *сыноу* зам. *сынові*, орудн. *сыны*). Давальний 8 разів *ові* (*еві* та *у*), *ю* 49 раз. І знов: *Романові*, *Ігореві* (але 3 рази *Ігорю*). Мішанину вже ми маємо в відмінюванні прикметників: тут род. відм. має закінчення *ого—аго* *его—яго*, а жін. род. *ыш*, *ый*, *ой*, *ыя*.

V.

Питання про композицію Слова звичайно перш за все будується на підставі змісту та характеру цього змісту. Але тут також можна притягти, як основу, форму вислову, стиль. Коли ми спроможемось відкрити різницю в способі вислову, то ми матимемо отже певні дані, щоб відкрити деякі з сторін збудування твору. Справді, як писали той або той твір? Тут і дрібниці мають величезне значіння, щоб дати відповідь на це питання.

Ось у нашій науковій літературі є цікаві спроби підійти до вирішення цього питання статистичною методою, що звичайно може дати певні наслідки. Я маю на увазі невелику, але дуже цікаву статтю покійного проф. Кудрявського „Къ статистикѣ глагольныхъ формъ въ Лаврентьевской лѣтописи“ (Изв. Акад. Наукъ 1909). Тут проф. К. вживає не тільки звичайного статистичного підрахування форм, але він розбиває всю пам'ятку на рівні частини, в тих частинах підраховує відсоткову кількість форм і нарешті дає цікаві діаграми цих відсоткових відношень. Ми маємо яскраву схему, як різні форми минулого часу різно вживаються в різних частинах літопису. Це для нас дуже важливо, маючи на увазі взагалі історію аориста-імперфекта і минулого на *л*. Для нас дуже важливо мати з історичних пам'яток які-небудь вказівки, як поступово зникали ті або ті форми, як на місці їх з'являлися форми нові. Для історії будування самої пам'ятки ці дані можуть мати велике значіння — вони можуть показувати, що пам'ятка була написана не відразу, що в її написанні брали участь декілька осіб та инш.

Але, мені здається, проф. К. зробив велику помилку з методологічного боку, коли він механічно поділив усю пам'ятку на рівні частини. Тут вже буде механічність в проведенні статистичної методи. І справді — може, якийсь окремий відділ розіб'ється на частини при такому розподілі і не можна потім на основі підсумків його виділити, хоча-б він і міг мати характерні риси що-до вживання дієслівних форм. Я хочу сказати, що при розподілі треба було мати на увазі зміст, який допоміг-би відокремити певні частини. І ось маючи це на увазі, я для критичного огляду питання

що-до форми приблизно виділив 10 частин і в цих 10 частинах вираховував кількість окремих форм минулого часу й як підсумок маю декілька дрібних висновків.

Я беру своє видання Слова, в цім виданні 328 рядків. Розділяю так: I (1—13, 26—33, 14—18), II (35—43, 18—26; 43—90, 106—109), вставка А (90—106), III (119—151), IV (151—189), V (189—239), вставка Б (239—262), VI (262—281), VII (282—317), VIII (318—328). Отже в основній частині дві вставки. Те, що я пересуваю деякі місця в I та II, для підрахування не має значіння; але пересовуючи ми маємо послідовність, якої немає в спискові, що до нас дійшов. Означені в розподілах рядки починаються та закінчуються так:

I (1—13 Не лѣпо ли... рокотаху. 26—33 О Бояне... Къевѣ. 14—18 Почнемъ же... руськую).

II (35—43 И рече буй тур... князю славѣ. 18—26 Тогда Игорьъ... Дону 43—90 Тогда вступи... свычая и обычая 106—119 то было в преклонилося).

А (Были вѣци Трояни... уедіе),

III (119—151 Уже бо братіе... пониче).

IV (151—189 А Святославъ... обратиша).

V (189—239 Се Урим... на жизнь Всеславлю).

Б (239—262 Которое бо... на Дунай).

VI (262—281 Копіа поють... затче).

VII (282—317 Прысну... Половецком).

VIII (318—328 Рекъ... Аминь).

Тепер, підраховуючи кількість форм минулого часу, маємо такі цифри:

	I	II	A	III	IV	V	Б	VI	VII	VIII
Аор.	5	29	5	22	23	20	12	4	28	1
Імперф.	10	2	9	3	5	—	7	1	1	22
Мин. на л	2	7	3	5	4	2	—	2	1	—
Умовн. на л	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Давномин.	—	—	—	2	—	2	1	—	—	—

Що дає нам оця статистична таблиця в звязку з змістом розподілених місць. Ми помічаємо боротьбу двох форм — імперфекта та минулого на л. По-за боротьбою стоїть форма аориста, яка тут переважає. Характерно, що імперфект особливо вживається у вставках та вступі, де автор нагадує, як і у вставках минулі часи. Виходить неначе, що імперфект то форма, яка звязувалась у автора з якимсь уявлінням минулого. Очевидячки, ця форма була в нього тільки як форма літературна, нежива і хоч він іноді її вживав, коли говорив про сучасний стан, але дуже мало — тут вже більше прав мала форма на л. Імперфект і виділяє якось деякі місця, але не можна сказати, що це є місця, які механічно звязані — навпаки вони звязані думкою автора, який хоча й непослідовно хоче ілюструвати свої думки картинами минулого. Послідовне вживання всіх форм, між иншим, показує, що не може бути питання про якісь сторонні вставки. І коли в деяких місцях ми не маємо тої або тої форми, то тут має, звичайно, значіння зміст.

Я трошки зачепив цікаву статтю проф. Кудрявського. Моя статистична таблиця мусить вказати ще на методологічний дефект в його статті — він, підраховуючи форми минулого часу, в одну групу приводив форми аориста та імперфекта, протиставляючи формам минулого на *л*. З того, що я казав, не можна цього робити. І справді, коли ми подивимось на історію розвитку та падіння дієслівних форм у наших давніх пам'ятках, то побачимо, що перш за все зникає імперфект, що імперфект невластивий був нашим народнім пам'яткам тоді, як форми аористові там є, що спочатку ми бачимо зникнення оцих імперфектних форм і таку картину дає, між иншим, наше Слово.

Коли ми візьмемо загальну відсоткову кількість різних форм минулого часу у відношенні до всіх дієслівних форм, то матимемо приблизно таку картину — аористових форм близько до 30 відсотків всіх дієслівних форм, імперфектних — 7 з полов., минулого на *л* близько 6. Можна поставити питання, де-ж та боротьба, про яку я казав. Отже минулий час на *л* теж мав право на існування і раніше? були теж складні форми умовного (як ми бачимо і в Слові) та давноминулого, які в своїх формах давали иноді сполучення форм, що тепер неначе боряться. Оцю боротьбу я бачу в тому новому відтінку значіння, яке ми маємо в імперфектові Слова. Як ми знаємо вже, імперфект вживається головніше тоді, коли пригадується минуле, але й тут вже бачимо форму минулого на *л*, яка вже втрачає своє перфектово-презентальне значіння. Імперфект майже вже не має місця, коли мова йде про сучасне. Тут вже є майже тільки минулий час на *л*.

В деяких місцях підраховуючи доводиться казати „близько“ тому, що деякі форми в Слові — неясні, як їх уважати. Між иншим у другій статті проф. Кудрявського, яка теж зачіпає трохи Слово „Къ історіи русскаго прошедшаго времени“ („Рус. Филолог. В.“ 1911), звернуто увагу тільки на форму минулого на *л* з звязком теперішнього часу — проте, для вирішення питань що-до минулого часу, треба було-б брати матеріял ширше. Правда, дослідник у цій статті головніше цікавився історією звязки, її поступовим зникненням. Але вживання форм давноминулого, що утворилися за допомогою *быхъ* та *бѣахъ...*, дає можливість виявити і той поступовий розвиток в розумінні, яке, ми бачимо, надає складач Слова імперфектові — вживання форми *бѣахъ ловилъ*, як давноминулого, могло впливати на поступове уявлення самого слова *бѣахъ* також у розумінні давноминулого, порівнюючи до форми *ловилъ*, які звичайно мали при собі форму тепер. часу.

Тепер що-до форми Слова. Тут немає цілности, як показує перш за все зміст, але цільність є в формах, які показують, що будувала це якась одна людина, будувала вона на різних підставах, праці свої не обробила цілком і тому ми маємо характер якоїсь уривчастости. За чернетку її не можна вважати, вона опрацьована була в окремих своїх частинах, але їй не дано було цілности. Тут також, як у справі з розміром не можна намагатися збудувати те, чого справді не було, треба і тут тве-

резо підходити до справи не з суб'єктивними почуттями, а тільки працюючи над тим матеріалом, який ми маємо в Слові.

Чи Слово є суцільний художній твір, чи може воно складалося якось механічно — на це питання ми маємо різні відповіді. Варто порівняти статтю Франка, що була надрукована 1907 р. в Архіві Ягіча, з недавньою статтею Ржиги в журналі „Slavia“ (1925 р.), щоб цілком переконатися в тому. Коли Франко дивиться на пам'ятку; як на механічно складену з різних пісень та „псевдонаукових заміток“, Ржига бачить тут цілковито проведену художню композицію й ділить усе Слово на три частини: прелюдію, головну частину та фінал. Потім ці частини діляться ще на підвідділи — дрібні композиційні частини. За думкою Ржиги — три основні частини Слова, як і дрібніші композиційні одиниці, що їх складають, мають не тільки логічну та художню закінченість, але й чисто формальну досконалість. Варто порівняти цю новішу спробу не тільки з наведеним поглядом Франка, але й з цілою низкою думок інших дослідників, щоб побачити, скільки суб'єктивного ставлення виявляється тут.

VI.

Як велика загадка стоїть перед нами Слово о п. Іг. Багато питань викликає і викликала ця пам'ятка. Хочеться дати відповіді на ці питання, причому відповіді повні, і ось ціла низка різних припущень, відкрите поле для суб'єктивних домислів. Ось, напр., в новішій праці ак. Перетца ми бачимо бажання утворити генеалогічну таблицю, генеалогічне дерево для нашої пам'ятки. Коли ми ще не знаємо про час походження пам'ятки, акад. Перетц не сумнівається, що оригінал XII в. (1187 р.). Другий етап це новий список, який потрапив до псковської землі й був основою для дальших списків цієї галузи. Запозичення з цього списку в Апостолі 1307 р. Третій етап — кінець XIV і початок XV вв., коли мусли з'явилися кілька списків Слова і з фразеології його користуються різні пам'ятки. Я не буду спинятися ще на тих етапах, які уявляє собі акад. Перетц, складаючи генеалогічну таблицю походження Слова — його докази зовсім не можуть переконати тому, що вони будуються на цілій низці гіпотез, тому що він уживає тут такої методи, з якою не можна зовсім погодитися. Справді, коли є яка подібність у фразеології Слова з якою іншою пам'яткою, то це залежить — або краще — може залежати не від того, що пам'ятки знаходяться в безпосередньому звязку, або в безпосередньому звязку з третьою якоюсь пам'яткою, а залежало, або могло залежати, від того, що фразеологія в деяких зворотах була більш-менш загальна. Коли візьмемо в Молінні Данила Заточника і Слові є прислів'я Бояна — але воно неоднакове в цілому з одного боку, а з другого — таке прислів'я могло бути поширене, і ми не маємо ніяких даних робити тут висновків про запозичення одної пам'ятки в другій. Так і далі. Мені вже доводилося в критичних статтях на досліди проф. Вондрака (давньо-слов. пам.) говорити про помилковість такої методи, яка давала можливість проф. Вондракові будувати неможливі гіпотези про походження

різних давньо-слов. пам'яток та їхніх взаємин. Не тільки тут помилка акад. Перетца, помилка і в таких міркуваннях: „досить перечитати літописне повідання 1185 р. за Іпат. сп., щоб помітити в ньому риси спільні з Словом. Схожість ця навіть не так фактична (адже з поета не фотограф, ба й не історіограф), як літературна, стилістична та лексична“ (36). Тут особливо важлива була-б схожість фактична, тому що не можна переносити погляд наш на поета минулих часів з одного боку, з другого — схожість лексична нічого тут не дає (тому що ми маємо в Слові особливо в деяких місцях лексику), а що-до стилістичної та літературної схожості, то тут ще питання відкрите — чи така тут схожість, щоб казати про близькість Слова та літопису.

Проте, я не буду далі спинятися на цьому питанні, воно не входить тепер у рамки мого дослідження — я зачепив його тільки тому, що це питання в деякому звязку з другим: ак. Перетц у своїй праці дає нам реконструкцію рукопису Слова, причому, як каже він: „ми його не реконструюємо, але пропонуємо реконструкцію його попередника, м. б. найближчого оригінала XV в. У ньому ще немає тих хиб, що могли з'явитися як наслідок праці переписувача XVI в.“ (33).

Взагалі таке завдання за нашого становища що-до Слова здається мені цілком неможливо виконати й усяка спроба буде лиш наслідок більше творчості дослідника, ніж його інтенсивної праці над матеріалом (тому що потрібного матеріялу немає). Взагалі така праця зовсім не потрібна тому, що вона справді не виконає того, що має собі за мету. А тепер киньмо це загальне поясіння, підійдімо до того, як реконструював П. попередника того рукопису, якого ми не знаємо, як він виправив ті помилки, які робив або мусів робити, за думкою П., переписувач його реконстр. рукопису.

Ще раніше ми мали неначе більше даних для усяких „реконструкцій“, коли йдучи за Барсовим, дехто з довір'ям ставився до так званих „чорнових матеріялів“ Малиновського. Тепер-же, після справедливої критики ак. Сперанського, у нас немає цих підстав. Невідомо, кому дійсно належать ці матеріяли в їх цілому — це перш за все, а по-друге, хоч частина їх і справді належала Малиновському, але в цій частині, особливо важливій для реконструкції попереднього тексту (попереднього що-до друкованого, себ-то погорілого рукопису) характер виписок такий, що він не дає змоги уявити собі цей рукопис. Поруч вказівок на видиме вживання юса малого, двох написань у, дзела, на характер деяких слів під титлом, ми маємо й цілу низку зовсім помилкових написань (проти друкованого тексту). Отже ми можемо справді зробити такі висновки, що коли це писав Малиновський, то писав він, зовсім не зберігаючи характеру написань рукопису. Між иншим дані, які ми знаходимо в цих „чорнових матеріялах“ відбиваються на реконструкції у П. попереднього рукопису.

Перш за все вражає нас „у слов'янському тексті слова поділяю, щоб вигідніше було читати“. Як-же так? Реконструкція рукопису та вигоди сучасного читача, який не звик читати давнє неподілене письмо. Отже не

реконструкція рукопису, а вже якесь оброблення рукопису. Це вже така суперечність, з якою погодитися неможливо. Сучасний читач не звик до старослов. тексту, то вигідніше було-б надрукувати звичайною гражданкою з звичайними розділовими знаками... „Взагалі я не ставлю собі завдання вичерпати чисто всі графічні відміни поміж копіями П. і К.: беру те тільки, що потрібне, на мою думку, критикові й реконструкторові тексту“. Характерно це „беру“ — слід було-б не „брати“, що автор бажав за „потрібне“, а те, що дають ці копії і, звичайно, використати всі дані. І чи можемо ми після цих всіх завважень реконструктора повірити, що текст, який він надрукував, є „в такому вигляді, який, треба гадати, був у реконструйованому спискові на початку XV в., в 8-ку, по 18 рядків на сторінку“... І оцей самий розподіл що-до рядків. На підставі чого? Коли на підставі того, що непослідовність у тексті Слова примушувала раніше дослідників припускати, що в рукописі (тому, що був перед М. Пушкіним) переплутані сторінки — то це-ж стосується не до того рукопису, який був оригіналом чи міг бути оригіналом для рукопису М. Пушкіна.

Тепер перейдемо до реконструкції самого тексту. 1 арк. 7 рядок *Святъславича*, отже без *л*, як в Арх. (Катерининськ.) спискові (в МП. *Святславича*). На звороті 4 аркуша форма теж без *л*, хоч і в МП. і у Кат. є *л* (теж на звороті 12 арк.), в інших-же місцях з *л*. Отже виходить, що форми даються не на підставі матеріялів, які ми маємо в двох списках.

Тепер — як реконструюється текст що-до букви юса малого. В чорнових матеріялах Малиновського є одна вказівка в слові — *рассоуш^а*, яке, між іншим, коли надавати особливої ваги, передає П. не зовсім так у своїй реконструкції (у Мал. одне *с* над буквами). Очевидно, йдучи за цією однією вказівкою (ми не знаємо, як вживалася ця буква — послідовно вживали її тільки напочатку слів та після приголосних, як це було в багатьох пам'ятках, або може тільки спочатку), П. йде в своїй реконструкції шляхом тих пам'яток, які не додержували наведеного правила, але у всякому разі не можна тоді припускати таких непослідовностей, як писати *бо^ан* через юс малий і те-ж саме слово через йотоване *а* (пор. 1 арк. 10 рядок, арк 2 ряд 1) *ка^алы* і *ка^ллы* (6 арк. зв., 9 зв., 5 арк.), *стру^ами*, *пер^аславлю*, *възгра^аху*, *весела^а* і т. ин.

Ті-ж труднощі повинні бути для реконструктора при реконструкції різних написань *у*. Коли додержувати тих рукописів, які вживали послідовно *оу* тільки спочатку, а не послідовно вживали *оу* та *у* в середині, то знов у всякому разі не можна одне й те-ж слово писати то *оу*, то *у* в середині. Звичайно, таке могло трапитися у того або того переписувача, але вже при реконструкції цього не може бути (пор. *путь* на 17 а. і *поуть* на 12 а.).

Трапляються і такі передачі, як *хынова* проти послідовних написань в обох списках *хи*. Ми не можемо бути певні теж що-до вживання так званої омеги — оскільки її було вжито на початку слів, може також ставили її в деяких місцях і в середині. Різно пишуться слова *тьма—тма—тма* і згідно з цим *тьмуроканський*. І знов тут багато непослідовностей. То згідно з МП. сп., то з Кат. (арх.) ак. П. реконструює це слово.

Хочу і славу свою приложити, а
 любов испити Шоломомъ Зоню.
 О Боже софлочию старого времени!
 абы ты сіа полны ущелоталъ, аага
 славія помыслену дрешъ, летая хл^ю
 подъ облаки, сивая славы обапом
 сего времени, ршца въ троню Тро-
 мю гресъ поля на горы? Путьи
 было птьскъ Игорци, того (Ольга)
 внону. Небъря сополь занесе гресъ
 поля широкая; Талицы стады
 бвжати къ Зоню великому; или
 въспьти было въщей Боже вест-
 совъ вноге: Колоки ржзтъ за в-
 лот; здежитъ стапа въ Киевъ;
 Трубы труба въ Нощь-градъ;

Ще багато непослідовностей можна навести. Так: а ркучи (окремо), аркучи (укупі) (окреме або неокреме написання цього слова має велику різницю в грам. розумінні), *быстрои* Каялы, *руской* землі і т. инш.

Я гадаю, що досить цих даних, щоб показати, оскільки така спроба, яку ми маємо в праці ак. Перетца — реконструювати пам'ятку в такому вигляді, для якого ми не маємо матеріалів фактичних, не може бути виконана як слід. На початку своєї реконструкції в примітці акад. П. каже про заголовок пам'ятки: „можлива річ, що заголовок вигадали перші видавці“. І не з меншим правом можна сказати про реконструкцію ак. П.: навряд чи існувало Слово колись в такому одягу, який надав йому ак. Перетц.

VII.

Я думаю, що метода при вивченні Слова тоді тільки може бути визнана за нову, коли дослідник матиме діло тільки з пам'яткою, а не з своїми припущеннями та бажаннями реконструювати. Ось ці бажання реконструювати й були причиною того, що поруч з Словом о п. Ігор. невідомого автора, невідомого часу — виникали Слова відомих авторів відомого часу, але зовсім для нас непотрібні. Це питання, яке я тут розглянув, це тільки про розподіл на вірші, про форму Слова. І ось, на підставі того, що дав нам пам'ятка, я дійшов таких висновків:

I. Текст Слова дійшов до нас у такому покаліченому вигляді, що не можна думати про послідовний поділ на стих цього тексту — цьому перешкоджає не тільки зовнішній бік, але й внутрішній.

II. Спроби реконструювати Слово та поділити його на вірші тим для нас цінні, що показують цілковиту неможливість при розподілі Слова на вірші, провести одну наче лінію. Ці спроби викривають перед нами дійсно ритмічну сторону Слова, але ритм виявляється різними шляхами.

III. Дослідники, що працювали над питанням про форму Сл. та намагалися дати первісну картину твору, дозволяли собі цілу низку таких змін у Слові, яка з наукового боку зовсім неприпустима.

IV. Зовсім недоцільні спроби реконструювати попередні списки Слова, не зробивши перш за все докладнішої аналізи пам'ятки що-до її мови та ортографії¹⁾.

Проф. Микола Грунський.

¹⁾ Додаток до 6 сторінки: Im Igorlied ist nun ein Teil der alten Längen unter dem Einfluss von Silbenform, Betonung und Rhythmus noch erhalten, ein anderer Teil aber bereits gekürzt. Wo die Grenze liegt, lässt sich nicht durch eine allgemeine Regel bestimmen: nur die Quantität ist an jeder Einzelstelle „richtig“, welche sich dort in Versrhythmus und Versmelodie lemmungslos einfügt: es kann also durchaus vorkommen, dass ein und dasselbe Wort an verschiedenen Stellen des Textes mit verschiedener Quantität zu sprechen ist. Hier konnte folglich überall das geschulte Ohr entscheiden: meine Längezeichen sind also ohne jede Rücksicht auf irgendwelche grammatische Theorie gesetzt oder nicht gesetzt worden, je nachdem meinere Ohr an der betreffenden Stelle eine Länge oder eine Nichlänge klanglich erforderlichlich schien.

До студій над давньою українською повістю.

(З почуттям глибокої пошани й щирої подяки вчителеві своєму —
акад. В. М. Перетцю — присвячую).

I.

Як відомо, пам'ятки давнього письменства довгий час звертали були на себе увагу дослідників здебільша з боку історичного, релігійного та побутового, а не літературного — в нашому розумінні. Ось чому твори багаті на фантазію та вимисел, але мало звязані з історичною минувиною та побутом народу, — з-поміж їх і так звані літературні повісті та казки, — значно пізніше, ніж інші, зробилися предметом відповідного наукового досліджу.

Тільки з другої половини XIX століття студії над давньою повістю стають наукові й набувають певної інтенсивности та систематичности (праці Пипіна, Буслава, Костомарова, Тихонравова, Веселовського). Проте й досі, після дальших робіт Істріна, Сиповського, акад. Перетца та інших, у цій галузі зроблено ще далеко не все, і не тільки багато повістей не вивчено, часом не видано, ба навіть немає більш-менш вичерпливого огляду тієї великої рукописної спадщини повістей, що її залишили нам давно-минулі часи, інакше кажучи — немає бібліографії давньої повісти¹⁾.

А вже-ж усе це як-найбільшою мірою стосується і до давньої української повісти, що її передніше навіть спеціалісти-дослідники, здебільшого, зовсім не відокремлювали були від так званого загально-руського матеріялу. Нагадаймо, що навіть такі вчені дослідники давньої повісти, як Пипін та Костомаров, що їхня прихильність до давнього українського письменства загально відома²⁾, — перший у своєму „Очерку“³⁾, а другий у „Памятникахъ старинной русской литературы“⁴⁾, — дуже мало подали

¹⁾ Автор цих рядків ще р. 1915 почав був збирати відповідні матеріяли для такої бібліографії, але несприятливі умови дальших років на довгий час припинили цю роботу: декілька тисяч отаких бібліографічних карток ще й досі не оброблено.

²⁾ Див. цікаві зауваження М. Драгоманова про те, як ставивсь був Пипін до його „писань“ та взагалі до України — в листах до Б. Навроцького. Між иншим Драгоманов радив Навроцькому вислати примірник львівської „Правди“ до редакції „Вѣстника Европы“ для Пишва (Збірник „За сто літ“, кн. I — 1927 р. — стор. 103—104, 112).

³⁾ Очеркъ литературной истории старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ. Спб. 1857.

⁴⁾ Памятники старинной русской литературы, издаваемые графомъ Григоріємъ Купчелевымъ-Везбородко подъ редакцію Н. Костомарова. Сказанія, легенды, повѣсти, сказки и притчи. Вв. 1—II. СПб. 1860.

українського матеріялу. Але й далі „мало хто пішов слідами Миколи Костомарова“¹⁾, і таке ненормальне становище залишається за малим не до нашого часу, так що акад. В. М. Перетц мав був рацію, сказавши в одній з останніх своїх робіт, що „история повествовательной литературы в старой Украине мало изучена и страдает многими неточностями“, яких є чимало навіть „в обстоятельной, наиболее богатой фактическими данными истории украинской литературы М. Л. Возняка“²⁾. Тимчасом за наших часів і самий розвиток української історично-літературної науки (в даному разі — історії давнього письменства), і новий період, що почавсь у житті українського народу, дають змогу поставити питання про історію давньої української повісти, для чого треба збирати та вивчати відповідний матеріял. Отож нотатки та міркування, що їх подаємо далі, і мають накреслити деякі шляхи для наступних дослідів та допомогти в праці над цією важливою, на нашу думку, ділянкою давнього українського письменства.

Звичайно, передусім треба умовитися, які саме твори вважатимемо ми за належні до давньої української повісти, якими даними керуватимемося, залічуючи той чи инший текст до категорії — „давня українська повість“.

1. На першому місці треба-б було поставити, якщо знайдуться, давні рукописні літературні (не історичні) повісті та казки українського походження, що повстали були на терені України, на українському ґрунті, та в мові своїй мають більш-менш виразні українські риси.

2. Через те, що чимала частина давнього письменства мала ненаціональний або міжнаціональний характер, до давньої української повісти треба зарахувати безпосередньо й ті повісті чужоземного походження, котрі по перекладуванню було на українську мову та котрі збереглися в українських рукописних текстах. Взагалі мова рукопису має, на нашу думку, першорядне й безсумнівне значіння й на підставі її даних рукопис варто занести до кола пам'яток певної літератури.

3. Далі ми поставили-б такі копії давніх повістей, що хоч не є справжні переклади з чужих мов на українську, але мають чимало українізмів, які свідчать за мову та національність їх переписувача і тим самим уводять їх у коло пам'яток давнього українського письменства.

4. Так само ми вважали-б за можливе запровадити в коло українських повістей ті чужомовні (південно-слов'янські, російські) твори, котрі мають деякі українські глоси, інтерполяції, нотатки на берегах, і цим свідчать, що читали їх українці, які так чи инакше висловлювали свою про них думку.

5. Нарешті, ми зарахували-б сюди навіть тексти деяких чужоземних повістей, писаних слов'яноруською літературною мовою, — в тих випадках,

¹⁾ М. Возняк, Історія укр. літератури, т. III, стор. 134.

²⁾ В. Н. Перетц, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. Лгр. 1926, стор. 101 (= Сборник отделения русского языка и словесности Академии Наук СССР, т. CI, № 2).

коли письмо їх безперечно українське і вони поширювалися були на терені України.

Що-до останніх двох категорій (4 і 5), то ми свідомо запроваджуємо їх — через ті самі міркування, що через їх різні південно-слов'янські тексти, для російського читача зрозумілі й тому не перекладені, раз-у-раз запроваджуються до перекладового староруського письменства, де колись відіграли вони не аби-яку ролю. Звичайно, при цьому ми мусимо й для давньої української повісти прийняти розподіл на оригінальну та перекладову, і — ясна річ — саме перекладових повістей і матимемо набагато більше.

Як бачимо, ставлячи ознаку мови на першому місці, ми надаємо певного (хоч і меншого) значіння й иншим ознакам, як письмо, наявність глос, інтерполяції, дані про поширення текстів на певному терені, і вважаємо, що рукописи з згаданими вище ознаками так само можуть бути однесені до чинників давнього українського письменства, де вони якось діяли, впливаючи тою чи иншою мірою на самий його розвиток¹⁾.

Щоб встановити мову рукописа, наявність у ньому будь-яких глос, характер письма, то-що, треба безпосередньо (*de visu*) з ним обізнатися; тому єдиний правильний шлях у вивченні давньої української повісти — це безпосередньо вдатися до рукописного матеріялу та пильно його розглянути. Цілком слушно підкреслив це в згаданій вище роботі акад. В. М. Перетц, зазначивши, що „многие неточности“, які в тепер в історії давньої української повісти, залежать од того, що „рукописное наследие, оставленное веками, сравнительно мало изучено“; і він закидає М. Вознякові, що в деяких випадках той говорить про українські повісти, „пользуясь заведомо великорусскими и белорусскими текстами, не доказав их украинского происхождения“.

За чималу допомогу для ознайомлення з рукописним матеріялом можуть і повинні бути — там, де вони є, — описи рукописних збірок. Але розшукуючи за їхньою допомогою український повістевий матеріял, треба завжди пам'ятати, що, по-перше, не всі описи досить уважно відзначають українські особливості письма та мови, наведені-ж назви творів та початкові слова так само не раз-у-раз ці особливості виявляють; а по-друге, — складачі давніх описів до дрібних літературних повістей ставилися часто без належної уваги, не відзначаючи їх окремо. Надто часто це траплялося в описах т. зв. збірників різноманітних творів, коли описувачі не завжди вважали за потрібне старанно описати всі невеличкі, на їхній погляд неважливі, статті, що з них складається збірник.

За яскравий приклад таких можливих недоглядів є щаслива М. Гепенера знахідка невідомого досі українського тексту „Стефаніта та Іхнілата“ в західньо-європейській редакції, що міститься серед додаткових до ру-

¹⁾ Тут ми розходимося трохи з акад. В. М. Перетцом, що в спеціальній статті „К истории украинской повести XVII в.“ (= VII розділові „Исследований в материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.“ в „Сборнике отд. рус. яз. и слов.“, т. СІ) базується виключно на даних мови текстів тієї чи иншої повісти.

копису кол. Київського Церковно-археологічного Музею № 157 (48) аркушів. М. І. Петров свого часу описав хронограф XVI—XVII в., що знаходиться в цьому рукопису¹⁾, але не звернув уваги на 11 доданих до рукопису аркушів різноманітного змісту: чотири з них і належать до згаданої повісті²⁾.

В інших випадках неточна назва твору чи цілого збірника в рукопису, помилкове зазначення рукописного тексту спричинялися до того, що описувач помилявся, а за ним — на багато років — і всі ті, хто його описом користувався. Тут знов маємо яскравий і повчальний приклад, що про нього розказує акад. В. М. Перетц у згаданій своїй статті: в рукопису Ундольського № 527 р. 1660 (український півустав) під заголовком „Біблія мала“, що не звертав на себе уваги істориків письменства, знайшлася ціла низка повістей в українських перекладах, які навіть випереджують відповідні російські переклади³⁾.

Треба зазначити, що недостатня увага описувачів до матеріялу та всякого роду недогляди трапляються, на жаль, не тільки в описах давнього походження; щоб не ходити далеко, покличемося хоча-б на опис рукописів кол. Церковно-Археологічного Музею в Києві (1916 р.) А. Лебедєва, що — як показав автор цих рядків⁴⁾ — аж рясніє різними хибами. До всього в деяких давніх, а часом то й нових описах не досить уваги приділяється мові пам'яток, і українські риси їх не завжди буває виявлено; знов-же не раз-у-раз досить чітко розмежовано українську („южнорусскую“, „малорусскую“) мову та письмо од білоруської („западнорусской“), і можна гадати, що деякі тексти, зазначені в описах як „западнорусские“ (білоруські), насправжки можуть бути українськими. Приклади можна знайти в „Описаніи рукописей Виленской Публичной библиотеки“ Добрянського (Вильна 1882). Нагадаю, що недавнечко акад. В. Перетц „переоцінив“ отак так звану „західньо-руську“ Четью 1489 року, доводячи її українське походження⁵⁾. Отож, дані описів і що-до фактичного змісту рукописів, і що-до їх мови здебільша не є щось остаточне, бездоганне й повне: користатися ними треба дуже обережно, при першій можливості перевіряючи всі їх відомості порівнянням з рукописами *de visu*⁶⁾. На жаль, у багатьох випадках безпосередня перевірка рукописного матеріялу *de visu* тепер складна або й зовсім не можлива тому, що деякі рукописні збірки цілком чи частково познищено за імперіялістичної та громадянської воєн, деякі

¹⁾ Н. Петровъ, Описавіе рукописей Церковно-Археолог. Музея при Киевской Духовной Академіи. К. 1875.

²⁾ М. Гепенер, До історії старої української повісті (Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. XII, стор. 40).

³⁾ В. Н. Перетц, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. Лгр. 1926, стор. 107.

⁴⁾ Див. „Известия Отделения рус. яз. и слов. Росс. Академии Наук“, т. XXVI (1921), Пгр. 1923, стор. 277—283.

⁵⁾ „Сборник по русскому языку и словесности“ Гуманитарного Отделения Академии Наук СССР, т. I.

⁶⁾ Див. зауваження з приводу цього акад. В. М. Перетца в статті „До питання про опис рукописів, що переховуються в кївських книгозбірнях“ („Записки Іст.-Філ. Від. У.А.Н., кн. XII, 1927 р., стор. 273—277).

опинилися за кордоном, а ще деякі в межах СРСР перевезено до інших місць і тепер малоприступні, а часто й зовсім ще невідомо де перебувають. Так, тільки недавно з'явилися відомості, що рукописи кол. „Волинського Епархіального Древнехранилища“ (Житомир) перебувають тепер у Харківському Музеї Українського Мистецтва ¹⁾.

Проте ми вважаємо, що ігнорувати дані описів таких збірок, яких рукописи зникли чи неприступні, в жадному разі не можна: навпаки, ці дані — то єдині свідчення про відповідні українські тексти, що допомагають нам накреслити обсяг та історію розвитку давньої української повісти; треба тільки завжди зазначати, що цих відомостей не перевірено і — що до них — може мати місце й певна пайка наукового скепсису. Гадаємо, що й цю перевірку даних попередніх описів — щоб виявити українські тексти повістей, і взагалі розшук нового українського повістєвого матеріалу треба перевести як-найширше, але особливу увагу, насамперед, звичайно, треба звернути на рукописні збірки (та їх описи) самої України, — як Радянської, так і закордонної.

Без усієї цієї попередньої праці над рукописним матеріалом ми вважаємо за неможливе суворо науково підійти до студій над історією давньої української повісти; це є перший крок, і без нього не можна зробити й дальших, що їх зараз маємо зазначити.

Розшукуючи українські повістєві тексти в геть усіх нових та старих збірках та перевіряючи непевні дані, що є в попередніх описах, насамперед зможемо більш-менш точно встановити обсяг давньої української повісти, себ-то: які саме повісті відомі були для українського читача — в українському чи іншому слов'янському одягу.

Далі — студії над рукописним матеріалом дозволять так само встановити хронологічні дати і для окремих текстів українських повістей, і взагалі для історії давньої української повісти.

Можливо, що студії над рукописами з'ясувать у деяких випадках і місця перекладу чи переписки окремих текстів.

Нарешті, так звані „записи“ та нотатки на берегах чи на внутрішньому боці палітурок можуть дати цікавий матеріал щоб з'ясувати соціяльну верству як перекладачів і переписувачів, так і читачів цих текстів повістей; можуть дати матеріал щоб з'ясувати, як ставивсь до давньої повісти український читач, а може й на те, щоб з'ясувати ролю повісти в літературному житті України.

Поруч із цим дослідникам української повісти треба буде збирати відомості про всі передше видані українські тексти повістей та відповідну літературу про них (взагалі — про давню українську повість); одночасно-ж необхідно підбирати матеріали для широких історично-порівняльних студій над українською повістю: українські, інші слов'янські

¹⁾ „Бібліологічні Вісті“ 1926 р. № 4, с. 99—100. — Пор. згадане тут з зауваженнями акад. В. М. Перетца в книзі „Исследования и материалы по истории стар. украинской литературы“, Лгр. 1926, стор. 3—4.

та чужоземні аналогії й паралелі з народніх пісень, казок, оповідань, відгуки в інших творах і даних історії та побуту, то-що.

На підставі всього знову розшуканого та з'ясованого рукописного матеріялу, а так само видрукуваного давніш — і можна буде скласти таку бібліографію давньої української повісти, що охоплювала-б як рукописну спадщину минулих років, так і все, раніш видрукуване про давню українську повість, причому ця бібліографія могла-б бути за „довідника“ для всіх, хто цікавиться долею цього літературного жанру на Україні за старих часів.

Студії над окремими повістевими творами, на нашу думку, можуть йти паралельно із згаданими вище розшуками і бути за дальший етап у загальних студіях над українською повістю; вони, з свого боку, мають з'ясувати: де й відколи та чи інша повість була перекладена чи переписана, як окремі повісті були поширені, як ставилися до них читачі, як впливали вони на інші твори українського письменства чи народньої фантазії — і т. п.

Кінець-кінцем, на підставі таких часткових розвідок про окремі українські повісті старого часу, що базуються на перевіреному рукописному матеріялі, після всієї згаданої попередньої праці — можна скласти більш-менш повний огляд історії української повісти в цілому, що-б мав попідбивати підсумки всього, накреслити певні висновки та з'ясувати не тільки історію давньої повісти (умови її початку та дальшого розвитку), але й роль і місце повісти, як окремого літературного жанру, в загальній історії українського письменства.

Так ми уявляємо собі шляхи й завдання наукових студій над давньою українською повістю.

II.

Що-ж маємо тепер, на наш час, зробленого вже з усього того, що оце ми були накреслили? Дуже й дуже не багато. Окрім окремих, випадково (себ-то несистематично) видрукуваних текстів, окрім невеличких і нечисленних спеціальних розвідок з приводу окремих повістей, окрім дуже неточних, з чималими недоглядами загальних нарисів у курсах історії українського письменства, — в галузі давньої української повісти ми досі не маємо сливе нічого. Та тільки останніми вже часами, р. 1926, вийшла між люди порівнюючи невеличка завбільшки, але надзвичайно коштовна, насичена фактичним матеріялом праця академіка В. М. Перетца — „К истории украинской повести XVII века“¹⁾, що вперше ставить на суворонауковий ґрунт студії над давньою українською повістю та — поруч, з важливими принциповими зауваженнями — робить першу спробу на підставі перевірених рукописних даних накреслити коло пам'яток україн-

¹⁾ Це — VII-ий розділ книги акад. Перетца: „Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII в.“, Лгр. 1926 (= Сборник ОРЯС, т. CI, № 2; див. стор. 101—139).

ської повістеві літератури. Останній факт — наявність першого реєстру давніх українських повістей — надає цій роботі надзвичайно важливого значіння і на довший час робить її вихідним пунктом усіх наших дальших розшуків і дослідів у галузі давньої української повісти. Разом з тим складові частини цього реєстру викликають у нас деякі зауваження.

Погоджуючись, хоча й з застереженням, однести до пам'яток українського письменства переклади повістей, пороблені на півдні ще перед татарщиною, а саме — „Повість о прёмудром Акире“ і „Девгениево Деяние“ (в українських текстах вони поки-що невідомі), акад. В. М. Перетц з тих творів, що їх Возняк зарахував до категорії українських повістей, викреслює цілу низку на підставі фактичних даних: №№ 2, 6, 15, 13, 16, 17, 18 та 11 за нумерацією його статті¹⁾. Вважаючи за цілком справедливе викреслення №№ 2 (т. зв. „Троянська історія“ Дарета і Диктиса), 13 („Повість про Аполлонія Тирського“, — хоча може вона є в складі „Римських історій“ в українському рукопису Ст. Самборини пол. XVIII в., про який згадує й М. Возняк, — III т., 143 стор.), 16 (Історія про Мелюзину)²⁾, 17 (Повість про чеського королевича Брунцвіка) та 11 („Люцидарій“, що зовсім не є повість), — ми не зовсім розуміємо, чому викреслено № 15 — „Сказание о Мамаевом побоище“, якого зміст у М. Возняка передано за українською обробкою, як зазначає й сам акад. Перетц; № 18 — „Повість про Петра — Золоті ключі“, що її М. Возняк дуже коротко (сім рядків!) переказав за великоруським текстом, усе-ж-таки відома була в давньому українському письменстві, правда, в скороченій (з польської мови) переробці, як це показав сам акад. В. Перетц (див. його № 17 на стор. 106); між иншим № 14 — „Історію сімох мудреців“ — акад. Перетц не викреслив, дарма що ситуація тут цілком аналогічна з попередньою повістю № 18.

Що-ж до № 6 — повісти „Стефаніт і Іхнілат“, — якої тексти українські, коли друкувалася праця акад. В. М. Перетца, справді були невідомі, то того-ж 1926 року знайдено цікавий український текст XVI ст. (уривок), що походить не від південно-слов'янської, а від якоїсь західньо-європейської (через Польщу) редакції цього твору (тепер видав його Микола Гененер у XII кн. „Записок Історично-Філологічного Відділу У.А.Н.“³⁾).

З другого боку, ми-б викреслили з згаданого списку № 10, як окреме число, додавши зазначене під ним оповідання з „Великого Зеркала“ — „Триста літ як одна година“ — до № 9, де взагалі йде мова про українські переклади з цього середньовічного збірника, і залишили-б під знаком запитання № 20 (Легенда про лицаря й смерть — віршами: український переклад „De morte prologus“), який викликає сумніви щодо належності його до самого жанру повістей. Для №№ же 7-го (аполог про

¹⁾ Див. стор. 101—104 назв. роботи.

²⁾ М. Возняк наводить зміст повісти за великоруським текстом, але згадує про „волинський переказ про „мелюзини“, напів-риби, напів-жінки“ (III, 146); це на його думку доводить, що Мелюзина на Україні була популярна.

³⁾ „Записки“, кн. XII, стор. 40—47: До історії старої української повісти.

„покарану невдячність“) та 22-го („Приповідьсть о трехъ младенцахъ“) треба було-б підшукати, з яких збірок „апологів“ та „приповіств“ їх узято, бо дуже сумнівно, щоб вони здавна існували, як окремі невеличкі твори (див. вище наші зауваження з приводу оповідання „Триста літ як одна година“).

Критично розглянувши твори, що їх М. Возняк зарахував був до української повісти, акад. Перетц публікує свій додатковий „Список пам'яток української повістевой літератури“, котрі досі не звертали на себе уваги істориків українського письменства (№№ 1—20)¹⁾.

Тут передусім впадає в вічі те, що акад. В. М. Перетц зараховує до українських повістей трьох великих творів з так званого Познанського рукопису кінця XVI ст.: романи про Тристана і Бову та повість про Атіллу, — які ще р. 1888 видав був Ол. М. Веселовський²⁾. Немає жадного сумніву, що ці повісті добре знайомі і М. Вознякові, проте він не включив їх у пам'ятки українського письменства³⁾. Сам акад. Перетц визнає, що „эти три памятника по языку — относятся к числу белорусских“, але він зауважує, що „эпоха, к которой относится перевод их, не различала еще белорусской и украинской речи в литературном употреблении“, і наводить таке міркування: „если при обзоре литературных украинских памятников оставитъ названные без внимания — следует так же поступить, напр., и с Апокрисисом, и с некоторыми другими памятниками к. XVI в., несомненно украинского происхождения“⁴⁾. При всій правдивості зауваження, що друга половина XVI ст. ще не розмежувала (чи мало розмежувала. *О. Н.*) білоруської та української мови в їх літературному вжитку, аналогія трьох згаданих західніх повістей з Апокрисисом, на нашу думку, не може тут мати місця: український переклад Апокрисиса, виданий р. 1598 в Острозі на Волині і зв'язаний з тодішньою острозькою літературною „школою“, що таким чином і виник, і розповсюджувався на терені України, безперечно, є факт письменства українського⁵⁾, про вищеназвані-ж повісті познанського рукопису ми цього сказати не можемо, бо всі дані що-до рукопису ведуть нас до т. зв. „за-

¹⁾ Назв. робота, стор. 104—106.

²⁾ Изъ исторіи романа и повѣсти, в. II, СПб. 1888 (= Сборникъ ОРЯС, т. 44, № 3).

³⁾ Ці повісті знаходимо (без будь-яких особливих зауважень) в V т. „Історії української літератури“ акад. М. С. Грушевського (стор. 109—111), причому питання, до якої міри вони належать до пам'яток письменства українського, тут і не порушено.

⁴⁾ Акад. В. Н. Перетц, назв. робота, стор. 105.

⁵⁾ Вважаємо, що тільки про цей переклад і може йти мова, бо оригінал Апокрисису, надрукований в Вильні р. 1597 польською мовою (писав його, як тепер думають, не українець), навряд чи можна включити до пам'яток літератури української. Див. про це цікаві зауваження акад. М. С. Грушевського: „трудно включати його (Апокрисис. *О. Н.*) між українські літературні пам'ятки, як то часом роблять, — коли автор його не був українцем ні родом, ні вихованнем, не брав здається ближшої участі і в українським громадським життєм... в кождім разі, маючи на увазі старі відзиви, зачисляти Філялета до наших літературних сил трудно“ (Історія укр. літ-ри, т. V, в. 2, Київ 1927, стор. 360, 362).

хідної Русі“ — сучасної Білоруси чи навіть Литви¹⁾, і знаність згаданих повістей на українському ґрунті саме й треба ще довести. Нагадаємо, що навіть у московському давньому письменстві повісті про Тристана та Атилу залишилися зовсім невідомі, а дуже популярна повість про Бову поширилася в зовсім іншій редакції, з якої й перейшла до народної казки. Инакше кажучи, три тексти повістей Познанського збірника — це своєрідний унікаум, і навряд чи є підстави вважати, що вони були відомі в давньому українському письменстві. Будь-що-будь, ми додержуємося давньої думки передніших дослідників, що три західні повісті в перекладі й редакції Познанського рукопису к. XVI в. — це пам'ятки давнього білоруського (західньо-руського) письменства, які взагалі не надто були поширені й може навіть залишилися поодиноким фактом.

№ 19 списка акад. Перетца — „Визволений Єрусалим“ Т. Тассо в українському віршованому перекладі — ми так само утрималися-б були включати в пам'ятки української повістєвої літератури. Гадаємо, що на закінчення не пошкодить на підставі двох списків повістей, що є в праці акад. В. М. Перетца (одного, так-би мовити, „возняківського“, другого — самого акад. Перетца), скласти зведеного списку давніх українських повістей, залишивши по-за ним усі ті твори, котрі викликають більш-менш значні сумніви та заперечення. Кожній повісті даємо наше чергове число й покликуємося на число першого (літера В з відповідним числом при ній) чи другого (літера П...) списку праці акад. В. М. Перетца.

1. Повість про Акира премудрого (В₁). — Умовно: українські копії досі невідомі.
2. Повість про Девгенія (В₃). — Умовно: українські копії невідомі.
3. Олександрія (В₄).
4. „Сказаніє“ про Індійське царство (В₅).
5. „Стефаніт та Іхнілат“ (В₆). Див. наші завваження на стор. 31.
6. Повість про „покарану невдячність“ (В₇).
7. Варлаам та Йоасаф (В₈).
8. „Велике Зерцало“ (В₉).
9. „Римські Історії“ (В₁₂).
10. Історія сімох мудреців (П₁₄).
11. „Книга о побоищи Мамая“ (В₁₅).
12. Задонщина (П₄).
13. Князь Петро — Золоті ключі (П₁₇).
14. „О короле Помироне и брате его Евагрии“ (В₁₉).

¹⁾ Вичерпані дані про це див. у спеціальній розвідці Брюкнера: Ein weissrussischer Codex miscellaneus... (Archiv für slavische Philologie, 1886, IX) та у ак. Веселовського: „Изъ истории романа и повѣсти“, в. II, 1888. — Як гадає С. Пташицький, Григорій Униховський, перший власник рукопису, що був заможним землевласником Новоградського воєводства й мав справи в великокнязівській канцелярії, покупував цього рукопису „въ одну изъ поѣздокъ по дѣламъ въ Вильну“ (Веселовський, *op. cit.*, стор. 131). Мало не 80 років рукопис належав родині Униховських (*ib.*, 130).

15. Про царя, що ходив красти (В₂₁).
16. „Приповѣсть о трехъ млоденцахъ, како ошукала ихъ одна вдова“ (В₂₂).
17. Віршова переробка Боккачієвої новели (В₂₃).
18. Преніє живота і смерти (П₅).
19. „Сказание о Сивиллах“ (П₆).
20. Про царя Давида та царя Соломона (П₇).
21. Повість про бражника (П₈).
22. Повість про папу Григорія (П₉).
23. Повість про царя Сонхоса (П₁₀).
24. Повість про „премудрого младенца“ (П₁₁).
25. „Звезда Пресветлая“ (П₁₂).
26. „Гистория о вибавленю от смерти богобойного млодзіенца“ (П₁₃).
27. „Гистория о цесару рымском Отонѣ“ (П₁₅).
28. Про грабіню Альтдорфську (П₁₆).
29. Казка про Бову королевича (П₂₀).

Звичайно, цей зведений список то тільки спроба накреслити — ґрунтуючись на сучасних даних — обсяг давньої української повісти, і він далеко не вичерпує всього її матеріялу, що свого часу поширений був на Україні. І коли поволі знаходяться все нові й нові копії відомих вже повістей ¹⁾, то дальші розшуки та спостереження над рукописною спадщиною минулих років, безумовно, зможуть значно поширити кількість повістей нашого списку. За найкращий на це довід є щасливі знахідки останнього часу: знахідка українського тексту західньої редакції повісти „Стефаніт та Іхнілат“, що її зробив М. Гепенер, та — особливо — те, що акад. В. М. Перетц виявив у рукоп. Ундольського № 527 р. 1660 цілу низку українських перекладів повістей, що, з одного боку, на багато років попереджують появу відповідних російських переказів, а з другого — дають цікаві дані для характеристики літературних уподобань українських провінційних прихильників письменства з половини XVII віку ²⁾.

Олександр Назаревський.

¹⁾ Наприклад, р. 1922 др. Ів. Панькевич у „Науковому Збірнику“ Ужгородської „Просвіти“ надрукував текст Тшівської Олександрії з поч. XVIII в.; в останньому томі „Записок Наук. Товариства ім. Шевченка“ (Праці філол. секції, кн. 146, Львів 1927) М. Возняк подав відомості про „Староводолазьку Олександрію“ з 1753 р.

²⁾ Ми й собі звертаємо увагу дослідників на „Сказаніє о Андреѣ Крытскомъ, како отца своего убивъ, а матъ свою за себя взялъ“ (Збірка Вахрам. № 436, XVIII в., арк. 160) і Повість про Озів (Увар. № 1926 [135], XVII—XVIII в., арк. 4: „...якъ мы казаки сидѣли...“), де за даними описів є риси української мови. Ці дані треба було б перевірити, як і дуже короткі зауваження опису Георгієвського про № 8 та № 11 збірки Тихонравова, які ніби-то являють „южнорусскій“ та „малорусскій“ збірники народніх повістей.

До історії пародії на Україні в XVIII віці.

(„Служба пиворѣзамъ“ 1740 року).

I.

(З кінця XVII в. й через цілий XVIII вік в українському письменстві тягнеться довга низка гумористичних творів різноманітних жанрів з різними способами утворювати комічний ефект. Поміж цими способами трагедія й пародія посідають одне з найперших місць, підготовляючи читача до Енеїди І. П. Котляревського, що з цього погляду стоїть на межі між давньою й новою літературною традицією.

Прибираючи жартівливий зміст в одну з поважних давніх літературних форм, пародія, природня річ, з тих первотворів повинна була добирати такі, котрі були надто добре відомі читачеві, отже й легесенько могли викликати відчуття пародіювання. Ось чому перелицьовують найпопулярніші вірші, різноманітні форми ділових паперів типу прохань, скарг, судових присудів, то-що, нарешті, церковну літературу в цілому, з її численними відмінами. Усенька ця маса анонімної літератури, що оберталася в списках між широкими колами читачів, — у тогочасній Україні неписьменних було обмаль, — то просто розважала, то жартуючи картала.

У XVIII в. пародію, як літературну підхідку, використовували і з поважною метою. Георгій Кониський у своїй піїтиці р. 1746 так визначає пародію: *Tertium exercitationis genus est dictum parodia, cum ad normam poematis ab aliquo Aucthore editi nostrum opus ita aptamus, ut veluti vestigiis insistamus, et verba verbis, sentiis sententias similes vel contrarias et a regione oppositas conferamus*“.

Як приклад поважної пародії, він наводить *Elegiam Alexii Теофана Прокоповича*, написану на зразок 3-ьої елегії I-ої книги *Tristium* Овідія ¹⁾.

Звичайно, мало хто був так блискуче обізнаний з класичним письменством, і масовий читач не був спроможен збагнути всеньку красу цього майстерного наслідування Овідія. Звичайний тип української пародії XVII—XVIII вв. спирається на твори всім відомі, до того мета цих пародій не в художньо-додержаній формі, не в стилістичній грі такого віртуоза, який був з Теофана Прокоповича, а в тому, щоб за допомогою цього жанру підкреслити погане або смішне в тогочасному побуті.

¹⁾ Про цю пародію див. статтю: О. Грузинський, *Elegia Alexii Теофана Прокоповича*. „Зап. Укр. Наук. Т-ва в Києві“, т. VII, 1907, стор. 20—40.

У цій статті я спинюся тільки на одній одміні українських пародій XVIII в. — на наслідуваннях церковної літератури.

У цій галузі й травестія й пародія XVIII в. були такі поширені, наприклад, поміж студентами Київської Академії, що здобули навіть спеціальну назву „кантів студних“. Отож, картаючи ці канти, Варлаам Лашевський у трагедокомедії о „тщете мира сего“ каже:

Видеть без слез немощно, что глаголы жизни
Нынешний век приведе в конец укоризны.
Елико кощунствуют кощуну безстудны,
Где канти слагают, где комплементы блудны,
Материя с писаный кощунам готова,
В кантах студных начало от божиего слова.

(В. Перетцъ, Малор. вирши и пѣсни въ записяхъ 17—18 вв., ст. 127—9).

Автор має тут на оці головним чином ті вірші, де „матерію съ писаній“ трактували часом у брутально-вульгарному тоні, тоб-то травестію (наприклад, різдвяні й великодні вірші, деякі інтермедії). Поминаючи, проте, ці пам'ятки, я спинюся на тих, що також ведуть „начало отъ Божьего слова“; залишаючи на боці матерію його, вони достеменно переймають способи його стилю і таким чином дають зразки справжньої літературної пародії.

Цей genre з'явився в українському письменстві з великим запізненням проти Західньої Європи, де вже з XII в. пародіювали форму Євангелії. Задумом і виконанням наші пародії на церковну літературу страшенно нагадують маніру західньо-європейських пародистів. А втім, на-вряд чи можна вважати, щоб численні невідомі нам українські гумористи XVII—XVIII в. були широко обізані з їхньою творчістю. Певна річ, того-часна школа з латинською мовою в центрі навчання давала засіб познайомитися з латинською пародією, але, коли навіть припустити, що спудеї знали окремі її зразки, все-ж її вплив на українські пародії не міг бути дужий. Як і в усіх інших випадках пародіювання різномовних первотворів, цей вплив не міг іти далі від запозичення самої ідеї пародії.

Латинські середньовічні пародії охоплюють Біблію, Євангелію, церковні співи, святоотецькі твори ¹⁾. Часом вони надзвичайно близько додержують тексту первотвору, лиш надаючи йому відворотного розуміння. Така напр., пародія на заповіді блаженства:

„Papa sedens pro tribunali in loco qui dicitur avaritia, id est calvarie locus, dixit cardinalibus: Beati divites, quoniam ipsi saturabuntur. Beati tenentes, quoniam ipsi vacui non erunt. Beati, qui habent pecuniam, quoniam ipsorum est curia Romana. Vae illi qui non habet. Expediit ut suspendatur mola asinaria in collo eius et demergatur in profundum maris..

Exemplum enim dedi vobis, ut quemadmodum ego capio ita et vos, capiatis“ ²⁾.

¹⁾ Lehmann P., Die Parodie im Mittelalter. München 1922. Parodistische Texte. Beispiele zur lateinischen Parodie im Mittelalter, hrg. von P. Lehmann. München 1923.

²⁾ Parod. Texte..., c. 10.

Иноді пародія користується лиш з загальної конструкції свого первотвору. Така, наприклад генеалогія диявола, що наслідую генеалогію Христа:

„Liber generationis antichristi filii diaboli, diabolus genuit param, para vero genuit bullam, bulla vero genuit ceram, deinde cera genuit plumbum, plumbum vero indulgentiam...¹⁾).

Нарешті, на Заході відома форма звукової пародії, що, незалежно від змісту, зберегає звукову закраску первотвору, наприклад —

„Per doleum nostrum ovumque
Bachum qui tecum bibit et cartat
per omnia pocula poculorum. Stramen.

„Per Dominum nostrum Jesum
Christum qui tecum vivit et reg-
nat per omnia saecula saeculorum
Amen²⁾).

З XIII в. починають з'являтися латинські „служби п'яницям“, подібні до московського корчемного свята XVII в. та до української „служби пиворізам“ XVIII в.

Отже наші церковні пародії, як культурно-історичне явище, не стоять відрубно. Що вони могли утворитися в оточенні, безперечно, релігійному, хоч-би й з перевагою побожності здебільша зовнішньої, обрядової, це не повинно нас дивувати. Коли Lehmann, підбиваючи підсумки оглядові латинських пародій, робить висновок — „Der mittelalterliche Mensch konnte etwas profanieren und sich damit amüsieren ohne es zu persiefflieren. Die Parodisten spielen mehr feichtfertig als Schändlich mit Hohem und Heiligem“³⁾, то і за наших авторів доведеться сказати, що їх панібратське поводження з церковним текстом не зачіпало глибоко їхнього ставлення до релігії в цілому. Свого часу активна участь у „всенутїйшемъ соборѣ“ не перебувала Петрові I-ому та його співтрапезникам ретельно виконувати всі церковні обряди й мати себе за людей побожних — так і українські автори та читачі пародій не вважали, що вони глузують з релігії. Для них це був тільки спосіб висміяти деякі побутові явища, надто зручний тоді, коли мова мовилася за хиби духовного стану.

(Як і в Західній Європі, автори церковних пародій у нас вийшли з-поміж самого духівництва або з-поміж вихованців духовних шкіл. Близько знаючи побут і звичаї в тому гурті, який беруть на глузи в цих пародіях, вони одночасно мали певні навички в літературній праці. Первотвір до наслідування — церковну літературу — вони зівсїди мали в пам'яті; лишалася прикласти його форму до нових тем. Це успішно виконали невідомі для нас автори низки українських пародій — сатир на п'яниць.)

II.

„Служба пиворізамъ“ або „Правило увѣщательное пѣяницямъ“ збереглося в трьох списках, що мають одміни і складом і стилістично. Перший (А) в збірці Державного Музею к. XVIII в., має титул: „Служба пиворізамъ и пѣяницямъ, съложенная 1740 году въ наставленіе пѣян-

²⁾ Ibid., с. 85.

³⁾ Ibid., с. 202.

¹⁾ Parod. Texte... с. 14.

ственнаго и небогоугоднаго ихъ житія во обличеніе“ (арк. 64—73 звор.). У цьому спискові є всі церковні співи й повний текст синаксаря „о избрѣтеніи горѣлки“. Виклад у списку А місцями стисліший.

Другий список, кол. Церковного Археологічного Музею, з відділу рукописів ВБУ (Б) (Муз. № 151, за описом М. І. Петрова № 665) 1779 р., має титул: „Правило увѣщательное пѣницамъ къ покаянiю и трезвости ихъ пѣваемое не въ церквахъ, но въ школахъ“ (арк. 2—14 звор.). Тут теж є всі співи, додано три читання: „отъ посланія бахусового къ пиворѣзамъ чтеніе“, „отъ причтей старшого пиворѣза корошовского чтеніе“ та „отъ причтей пиворѣза березовского чтеніа“ (арк. 3 звор. — 4), але синаксаря проминено, і тільки наприкінці служби подано його початок. Численні помилки, що часом перекручують текст, показують, що це — пізніша копія з справнішого оригіналу. Проти попереднього, список Б у викладі помітно збільшує побутовий елемент, поширює часом і виявничу частину. Уривки „Правила“ за цим рукописом видав М. І. Петров (Україна, 1907, березень, 383—389), але не зовсім точно: проминено окремі слова й речення, змінено правопис оригіналу, не застережено виправок.

Третій список — рукоп кол. Церк.-Арх. Музею, що зберігається у ВБУ (С) (Муз. I. III. 89. 10, за описом Петрова № 422) являє собою уривок: „Синаксарьъ выписано изъ службы 12 нетлѣнныхъ фратіевъ Корошовскихъ, тако на память пиворѣзамъ о избличеніи сивухи, какъ, когда, кимъ и какимъ образомъ она въ свѣтъ произошла. Прочетши сіе, пиворѣзе умилися, отъ брандохлицы всегда блюдися“ (арк. 473—474). М. І. Петров (назв. ст., стор. 383) помилково датував синаксаря 1729 — 1730 рр., мабуть, ґрунтуючися на тому, що його писала та сама рука, що й попередню латинську риторику, яка має в титулі ці дати. Та курс риторики, читаний рр. 1729—30, являє собою в нашому рукописові пізнішу копію 1750 — 1760-х років. Цими роками випадає датувати й синаксаря. Проти списку А ми маємо в рукоп. С. короткий виклад, та всі скорочення виключно стилістичного характеру; додано тільки повчальне двохстишся в титулі. Тої самої короткої редакції уривок синаксаря в рукоп. Б.

Не вважаючи на всі відміни в тексті списків служби (далі ми їх зазначимо), ці списки являють собою близькі варіанти одної по суті літературної пам'ятки, цікавої й своєю композицією, і тим яскравим побутовим матеріалом, який вона подає. Встановити старшинство тексту важко, тільки-ж з того, що синаксар повніший і мова в ньому витриманіша, знати, що список А ближчий до первотвору.

М. І. Петров, видаючи уривки „Правила увѣщательного пѣницамъ“ за копією 1779 р., одзначив, що воно має літературну форму церковно-богослужбового канону (Україна, 1907, березень, 283), і тим свої спостереження над манірою автора й обмежив.) Маючи двоє списків, ми можемо простежити, як утворилася сатира на п'яниць, додержана в тоні пародії на церковну маніру не тільки канону, а й інших форм церковних співів та читань. Наведу скількись прикладів, щоб зілюструвати, як автор служби використав свої церковні зразки.

„Служба пиворѣзамъ“ починається стихирою, на голос 6-й, що відповідає початкові „службы общей апостола единому“, і в цій стихирі додержано тону запитань-порівнянь, властивих первотворові:

Список А.

„Что васъ наречемъ, о непреподобнии и челоувѣчеству гнѹснии пѣяницѣ пиворѣзи? Кѣтов ли воднихъ, яко пожираете всякое со вкусомъ и со дружьями питія? Пламень ли огненній, яко изсушаєте... Велбудовъ ли, яко в сладость испиваєте... Бездну ли, яко никогда жаланія своего пѣяственнаго наситити не можете...“.

Стихира глас ѣ под: „Что вас наречем. Что ты именуем апостоле? Небо ли, яко славу исповедал еси божию? Реку ли, яко тварь напоиши тайно“...

Традиційний початок величальних співів церковних, побудованих звичайно за формулою: „величаем и чтем“, знаходимо і в нашій службі:

Список А.

На утрени величання.

„Величаютъ вас, непреподобнии пиворѣзи, вамъ подобострастнии пѣяницѣ и не почитаютъ вас за ваше безуміе въ трезвости находящієся людѣ...“.

„Величаемъ ты, апостоле Христовъ, и чтемъ болѣзни и труды твоя...“

Величаемъ ты, живодавче Христе, и почитаемъ...“.

Наведемо ще приклад звичайної для нашого автора маніри — взяти початок церковної пісні ѣ, повторивши його трохи чи не без змін, далі повернутися до своєї теми ¹⁾:

Список А.

„Пѣснь шестая: обійде насъ послѣдняя бездна.“

Обійде васъ послѣдняя бездна, о пиворѣзи пѣяницѣ, и нѣсть вамъ в совѣсти вашей постоянія, приходите в глубину упиванія сивухокусателѣ“...

Ирмологій. Пѣснь 6. глас І. Обиде насъ послѣдняя бездна, нѣсть избавляй, вмѣнихомся яко овцы заколенія... Во глубину погибели окаянное естество...“

¹⁾ Пор. той самий спосіб: „Тропарь великомученици горѣлицѣ“. Поч.: „Подвигомъ добрымъ подвизалася еси, великомученице горѣлице...“ арк. 88.

„Кондакъ. Гласъ тойже. Изійде по всей вселеннѣй имя твое приснопамятнаго великомученице горѣлицѣ“, арк. 88 звор. Пісенник Федора Шелестинського, 1760 р., в рукопис. відділі Націон. Музею у Львові, інвент. ч. 15189. (Записки Наук Т-ва ім. Шевченка, том СХХХІІІ. Львів 1922, 125 стор.).

Канон у „службѣ пиворѣзамъ“ це чудовий зразок пародіювання канону великомучениці Варварі. Обидва канони побудовано так, що кожна пісня є варіант на тему ірмоса „Воду прошед“, і в пародії автор влучно пристосовує цю тему до головної своєї мети — висміяти й зганьбити п'яницю.

Список А.

арк. 66. „Канон пѣснь 1. Ирмосъ: Воду прошед. Припѣвъ въ ко всѣмъ стихамъ: Непрестанно, пиворѣзи молѣтесе, да не от пьянства погибнете.

арк. 66 звор. Вода въ пустинѣ, нарицаемая Мерра, неприятна бисть прежде питію жаждущему Израилю, горка бо бѣ; ви же, гибленній пиворѣзи, почто паче всякія горести горчайшую и вредоносную сивуху безмѣрно и ежевременно въ сладость испиваете...

Вода же зломъ Моисеовимъ отъ единого камени въ пустинѣ древле изведенная многочисленній сонмъ Израилскій напои до ситосты; ви же, ненаситніи пиворѣзи, коликое число испражняете бутиль, глековъ и чвановъ...

Вода, въ Силоамстей купѣлѣ имѣющаяся, егда возмущаема биваше, всякіе болѣзни исцѣляше въ чловѣцехъ. Ви же рцѣте, пяницѣ, почти ноцію умиляющесе на ложахъ вашихъ пьете бражку...

Водка двойная ¹⁾ почто не тако вамъ вкусная и пріятна стомахомъ вашимъ, яко истлѣвающая васъ сивуха... ²⁾

За небагатьма виїнятками, пародуючи церковні співи, наш автор обмежується тим, що повторює їх початкову формулу, та й на всі заставки лає пияцтво, — ця частина в спискові Б, як зазначено вище, часто підсилюється, — й закінчує мало не завжди закликками до тверезости й каюття, висловленими в одній і тій самій, лиш трохи змінюваній формі. Низка співів закінчується варіантами заклику: „Потщѣтесе исправити ся,

Канонъ гласъ ѱ и пѣснь ѱ.
Ирмос:

Воду прошедъ яко сушу и египетского зла избежав, израильтянинъ вопіаше: избавителю Богу нашему поимъ.

Припѣвъ: Святая великомученице Варваро, моли Бога о насъ. Воду нечестія тименну оставивши к водѣ очистительной притекла еси, Варваро, и наша очисти сердца...

Водою крещенія очистившеса, великомученице, чистому жениху Христу прилепилася, ему же и насъ чисто присвои молитвами твоими.

Въ водѣ потоплшему змія лукавого подобящися кровію твоею страдалческою, вражюю погрузила еси силу, страстоносице...

Воду слезъ очищающую, пречистая, подаждь ми, и очистивши мя отъ беззаконій чиста представи...

(Див. „Акафістъ святѣй великомученицѣ Варварѣ“, твір київського митрополита Йоасафа Кривого, поч. XVIII в.).

¹⁾ У списку Б — „Вода или другое доброе какое питье почто вамъ не тако...“ (арк. 7).

²⁾ Про літературну форму „Синаксаря о изобрѣтеніи горѣлки“ див. мою статтю в збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського (друк.).

да спасенни будете от п'янства и трезвость разума воспримѣте“ (арк. 64). „Престанѣте убо неполезнаго вашего сивуховожделѣнія и прийдѣте въ чувство трезвости, да не вскорѣ погибнете, синове погибелніи“ (65) (див. ще арк. 64 звор., 66 звор., 69, 70, 72 звор. і те саме в сп. Б — арк. 2 звор., 3, 5, 10 звор.).

Другій кінцівці надано форми молитви, що з нею вдається до Бога п'яниця-покутник: „Возлюбѣте убо трезвость и отринѣте гибельную страсть, прийдѣте въ чувство и возопийте Господу Богу со слезами глаголюще: Господы, даждь намъ истинній разумъ къ трезвости и покаюнію“ (68 зв.), або ще яскравішої молитви — „...изъ истлѣнія сивухи и от п'янственной жизни изведи животъ нашъ, многомилостиве“ (67 звор.), „...спаси насъ, Господы, яко придоша води п'янственнія в души наша“ (67 звор.) (див. ще арк.: 64 звор., 65, 65 звор., 67, 67 звор., 68, 72, 72 звор.; те саме в сп. А — 4 звор., 5 звор., 7, 7 звор., 8, 12, 13).

Додані в сп. Б три читання так само формально близькі до церковних жанрів. За типом посланій — напр., „коринф'янамъ посланіе ап. Павла чтеніе“ складено на заміну читання апостола „отъ посланія Бахусова къ пиворѣзамъ чтеніе“, де є й прокімен і стих: „продолжиша п'яницы беззаконія своя“ (та „воспоємъ пѣснь нову въ Коропѣ, како воспоємъ пѣснь свою в земли чуждей в Сѣвску“ — пор. псалму 136: „како воспоємъ пѣснь Господню на земли чуждей“ та псалму 149: „воспойте Господеви пѣснь нову“).

У манірі притчей Соломонових складено два читання: „от притчей старшого пиворѣза Короповского чтеніе“ на текст „память упивающихся (пор. праведных) с похвалами“ та „от притчей пиворѣза Березовского чтенія“ — на тему: „П'янство (пор. премудрость) созда себѣ храм и утверди столпов седмь“ (арк. 3 звор.).

Обидві редакції виявляють не аби-яку вигадливість що-до епітетів пиворізам, намагаючись зазначити в них геть-усі хиби п'яниці. В обох авторів читаємо такі оклики: тунєядцы (арк. 5, 65), соблазнители (7 зв., 67) синове погибелніи (13, 65), онагри (3, 64 зв., 67), ночніє враны і нетопири (5 зв., 65 зв.), горѣлкопийцы (2 зв., 72), гнюсніє горѣлкокусатели (2 зв., 64, 65), безчинніє горѣлкохлисти (6 зв., 66 зв.), гибленніи яриги (6 зв.) або: о яригане, п'яницѣ (72), гибленніи пиворѣзы (66 зв.), непреподобніи пиворѣзы (6, 66), ненасытимые онагры (11, 69 зв.) або ненаситніи пиворѣзы (6 зв., 66 зв.), безразумніє, безумніи п'яницѣ (11 зв., 8) або пребезумніи (70), неистовіи п'яницѣ (7 зв., 67 зв.), сивухопийцы (4 зв.) та сивухосушие п'явки (10 зв.) або сивохлисты пиворѣзы (68 зв.), несмысленніи галати (69, 10).

Окрім цих окликів, у кожному тексті є ще свої особливі лайливі епітети. Отож у тексті А читаємо: взискателіє п'янства (66 зв.), о лишенницѣ (68), окаянніи (69 зв.), лѣнивцѣ (68 зв.), о богомерзкіи (64 зв.), горѣлкожрателіє (64 зв.), неусипніи моли (66 зв.), о усты безденніи горѣлкохлисти (66 зв.), безтолковіи п'яницѣ (71 зв.), бездушніи п'яницѣ (72 зв.).

У редактора тексту 1779 р. спостерегаємо нахил до лайки вузлуватішої, тому пиворізи в нього — истуканы ханаанские (9 зв.), сынове вельзевуловы (ib.), пси погорбленные (3), блатолюбящіи свынїя (10 зв.), ехидна исчадія (7), нерадивіе рабы (8), п'яницъ він називає — присносущніе (5), неключиміе (7), изумлены (13 зв.), безобразніи (2) та горѣлколюбцы (10).

Є відміна між редакціями служби і в уживанні порівнянь, лайливого переважно характеру. Спільні обом текстам отакі формули: голїи якъ бубни (65 зв., 5 зв.), кріетеся... аки подземніи кроты (ib.), аки аспиди глухія затикающе уши... (67 зв., 8), аки бездушніи трупи упившісь валяетесь (69, 9 зв.), аки свинїя... въ блато... обращаетесь (69, 2 зв.), пресмыкается аки желвы въ ноци (71 зв., 11 зв.), акы вторіе солимандры в том пламени горелкопитїя всегда пребивать желаєте (72, 12 зв.), будѣте мудри, яко зміи (79, 5 зв.).

У сп. А, окрім того, читаємо: трепеша, аки вторїй Каинъ (66 зв.), потопить васъ пянство аки фараона в Черном морѣ (69 зв.), надуты лицемъ, акы утолстѣліе исполины (72 зв.), яко же черніи арапи водою умившіся не есть лицемъ бѣлы, тако и вы, пяницѣ, всеу... молитву... творыте (72 зв.).

У сп. Б додано свої образи: обтѣкаете бо вселенную аки орли во блатѣ¹⁾ парящіе (2 зв.), аки пропастніе зміи возгнѣздаетесь (ib.), уподобытеся скотомъ несмысленнымъ упиваясь и утолстѣвая (11), пронзаєте зракомъ своимъ, аки лютие василиски (ib), уподобытеся воплющимъ барабаномъ (12).

Різниця між списками виявляється і в характері огуди. У тексті Б виявничий елемент і погрози п'яницям підсилено муками в майбутньому житті.

Сп. А.

арк. 68 зв.... вся сивохлисти пиворѣзы, како васъ обезуміетъ пянство: познайте убо, пяницѣ, кто ваше лице одулое от пянства сотворы, бодрость же и храбрость в дряхлость приведе. Воистину, аще не покаетесь, сынове есте погибелніи. Возлюбѣте убо трезвость и отринѣте гибелную страсть, приидѣте в чувство и возопіте Господу Богу со слезами глаголюще...

Сп. Б.

арк. 9... вси горѣлкопійцы сядящіи во тмѣ и сѣны темнѣи, окванные нищетою и узами, что глаголетъ красногласный пророкъ: жаждущіе идѣте на воду, и елицы не имате сребра, шедше купѣте. Сымъ убо гласомъ под образомъ питїя воды возбуждаетъ васъ к воздержанію и трезвости, но вы, презырающе пророческое увѣщаніе, не водою жажду свою утоляете без сребра оную стяжевая, но с превеликимъ трудомъ и потераниемъ послѣднего вашего имущества, взискуете на вредъ себѣ питїя

¹⁾ Може, в облацѣ?

сивухи. Внемлі́те убо, безумни
п'яницѣ, какъ вы не сивуху, но
снѣдающіе васъ огонь пожираете,
шествуете протчеє путемъ огня
вашего и пѣламенемъ, его же во-
жегосте.

Сп. А.

арк. 69 зв.... Измолче гортань
ваша, о горѣлкохлисти, но доколѣ
будете безумніи. Покайтеся, да не
потопить васъ п'янство, аки фа-
раона в Черном морѣ, и гробъ бу-
детъ отверсть гортань вашъ из
съ сивухою.

Сп. Б.

арк. 10 звор... ваша от всег-
дашнего в корчмах козногласія
вашего, но доколѣ углебаєте въ
кухляхъ и квартахъ, сивухосущіе
п'явки, доколѣ имате валятись въ
п'янѣ пиворѣзства, благолюбящии
свыніа? Покайтеся убо, да не по-
топит вас глубина смрадная, ни
да сведет на вас корчемникъ ро-
венныхъ (?) усть своихъ, и не во
время воззовете: обыиде насъ по-
слѣдняя бездна чарокъ, гроб же
нам бочка бысть.

Мовою списки А й Б взагалі близькі один до одного: в обох пере-
важає старо-слов'янська стихія, як і треба було сподіватися од пародії
на церковні первотвори. Українізми в фонетиці — заміна $ы > и$, $з > с$,
р тверде — це може властивість списків, а не первотвору. У лексиці укра-
їнізмів не гурт, та й ті, здебільша, трапляються, як назви речей — глек,
чван, макуха, барило, шинок, винниця, шинкарка, грубка, кухва, жмути
шпаргалів і партес. У частинах, які не дають побутових малюнків, до-
держано й мови церковно-літературної, а за таку для другої половини
XVIII віку була вже мова слов'янська.

Відкинувши суто-літературний елемент служби, ми і в епічній.
і в виявничій її частині знаходимо низку побутових дрібниць, що малю-
ють зверхній вигляд п'яниці, його невгамовну спрагу й ті біди, яких
він зазнає від навкружних людей. А втім, і тут почасти можливі деякі
літературні ремінісценції, бо в старовинних слов'яноноруських казаннях про
п'ятику є яскраві образи п'яниць, ще навмисне дібрано темних фарб,
щоб навіяти читачеві огиду до цієї вади. Відповідні паралелі до служби
ми далі наведемо. Треба зазначити, що текст Б, даючи образ пиворіза,
має тенденцію підсилювати реалізм.

П'яниці, як каже служба, „лѣнностны, дряхлы“ (71 звор.), мають
„опухліє очи“, „уды, трясущіся, яко лист древній отъ вѣтра“ (65, 68),
„скрипящую паче немаланнаго колеса гортань“ (65); ходять вони „гла-
сяще козлогласно“ (65) і „неприлично пѣсенно возглашая слово“ (65); у цер-
кві „стоя неблагопристойно склоняются сѣмо и овамо“ (72 звор.), „в ношы
без упокоения сна мечутся и жахаются со сна“ (72).

П'яници „невѣдомо гдѣ обитаютъ, въ полуднѣ отъ зноя дневнаго кріются за кухвами“ (65); вони „раздранним рубищем наготу свою покриваютъ“ (ib.).

У тексті Б додано ще деяких подробиць. Обличчя п'яниць „в подобые жолтихъ динь претворылись“ (8 звор.); в „послании бахусовом“ дано такий образ п'яници: „роза бо его пожовтѣвши забрезгла, одутлива, как банка... волоса ежедень неросчесанные, очи подбитіе... руде развратни велми трясутся, колѣни жь скорчатся и жили сволокутся, посемъ весь одраглѣетъ“ (3 звор.).

В цьому описові єсть елементи, що наближаються до традиції давніх казань проти пияцтва. Так напр., у „слове о высокоумным хмелю“ п'яница „в нощи не сонлив, но и заспався стонет, на ложю ему печал на сердци, воставшю ему съ похмелія голова болит, очи свѣта не видят, а умъ его не идет ни на чтоже на доброе, ясти не требует, гортан его присышет и питіе, хоцет испити чашу и другую съ похмелія... и тако упивается по вся дни“.

Купець-п'яница „во утломъ клобоцѣ, во ветцѣ свитѣ, во издранех сапозѣх“... (Унд. ч. 542, поч. XVII в.).

У казанні св. Василя „како подобает воздержатися отъ пьянства“ дано яскравий образ п'яници: у нього „начнет утроба палима быти, гортань пресыхати, слины изгарати, устнѣ слипатися, на губах смага спадеть и тѣло все загорится и в лицѣ огонь явится, язык одеревянѣет, гортань ожестѣет, очем зрак минет, уму сила оскудѣе... оскудѣе сила, изнемогут жили, составы разступятся, и начнут ноги направо ступати и глядати развращенно, глаголати безумно...“

П'яница „ни се мертвъ, ни се живъ, отпухл аки болванъ, валяется осквернився и омочився смердить и блеванием огнусився, себе самъ гнушается, в святыхъ праздники лежит не могыи двинутися, разслабѣвъ тѣломъ, налився акы мѣх до гортани, надомся акы бочка хотя расѣстися“...¹⁾

Непробудне пияцтво „пиворізів“, що „в тунеядствѣ жизнь свою погубляютъ“ (68), змальовано дуже яскраво. Вони „пожирають всякое со вкусомъ питіе, изсушаютъ ледницѣ, пивницѣ, и ряди съ сивухою кипящіе, испиваютъ и бражку“ (64), „нощю на ложахъ пьютъ бражку, растворенную з сивухою“ (66 звор.).

Шукаючи чого випити, п'яници невтомні: „з неусипнимъ трудомъ и молвою от винницѣ и по шинкамъ разнимъ преходяще“ (65), „гдѣ есть лучшая горѣлка, тамо есть ваше... и пребываніе“ (64 звор.). „Се толко торжище уготовляется, шинковъ двери отверзаются, в бутіляхъ и штофахъ с чарками на лядахъ горѣлка и прочіе питія являються, они пиворѣзи скоропостижно туда шествуютъ, и похмелившись и упившись на поношеніе и поруганіе весь день тамо пребиваютъ, еще же и припѣвають“ (64 звор.); „гдѣ имать быты лицѣ брачущихся сочитаніе или по умершемъ помяновеніе... туда поспѣшаете“ (68), докоряє їм автор.

¹⁾ А. Пономаревъ, Пам. др.-русс. цѣрк.-уч. литературы, вип. II, стор. 96—7.

Коротенько накреслений у тексті А образ пиворіза, що не маючи грошей, жадібно дивиться на „бутили“ та „штофы“, у тексті Б розгортається в цілий малюнок. Подаю рівнобіжні читання:

Сп. А.

арк. 70... „В шинках в бутіляхъ и штофахъ разноцвѣтно украшенніе горѣлки бывають на прелщеніе ваше поставляемы на столикахъ позорищно. Вы то усмотря вскорѣ туда прибѣгаете, а не имѣя пѣнязей хотя зраком тія пронзая и сосуды поглотить бы...

Сп. Б.

Арк. 11. Выдѣвъ вся красящаяся и свѣтящая въ скляницѣ, убѣгай яко от змія, Ревченъ (?) прострится и яко от криспа разлится ядъ и обращени горестъ души твоей, рече Соломонъ. Вы же, о паницѣ, презираете премудраго заповѣди, и гдѣ толко зракомъ или слухомъ постигнути можете продающихъ, купующихъ и пиющихъ вино, тамо со всѣмъ сонмищемъ своимъ собьраетесь, глаголюще неприличное вамъ отъ писанія: гдѣ будетъ трупъ, тамо соберутся орли. И тамо, не имѣя пѣнязей, пронзаете зракомъ своимъ, аки лютиє василиски, свѣтящияся с виномъ, сткляницѣ, желая ихъ, аще бы было возможно, совсѣмъ поглотити. Буди же пиущии не удостоятъ васъ полною чашію, гордимъ окомъ и неситимъ сердцемъ на ихъ взираете и глаголете: назираетъ грѣшній праведнаго и поскрежетъ нанъ зубы своими. Ане разсуждаете, безумнии, яко не вино, но от криспа ядъ во утробу свою вливаете“...

Образ п'яниці, що шукає, де-б випити, ми знаємо з казання про великорозумного хмеля: п'яниця наче свиня, що „гдѣ ни выдет, тут рыломъ подкнет, тако и пьяница аще въ которой дворъ не пустят его, да, у тыня послушывая, пьют во дворѣ сем, а людей спрашивает, въ котором дворѣ пьют“ (Унд. ч. 542, поч. XVII в.).

„Голіи як бубни“ (65 звор.), п'яниці все несуть до шинку: аще случится вамъ от щедрих дателей получить пѣнязѣ, и тіе вы ускоряете въ шинкахъ пропиты на горѣлцѣ“ (65 звор.).

Зате тьмяними барвами малює служба долю п'яниць. Помітно, що й тут у списку Б. фарби згущено, як це бачимо з рівнобіжних текстів:

Сп. А.

арк. 64... вы биваете часто п'яніе біеми же и уязвляеми в корчмахъ, но от тѣхъ не удаляясь, до изшествія ума напившись, аки свиніи валяетесь...

Сп. Б.

Арк. 2 звор... всегда бо въ корчмахъ быеми и уязвляеми биваете, но от корчемъ и пьянства не удаляетесь, всегда на торжищахъ терзаеми и от будок изгоняеми, но никогда ослабѣваете и не сходите оттуда до отшествія ума вашего, и от шинкарок бо и подобных вамъ п'янициъ влачими биваете з шинковон за власы, но ино оттуда извлактись попускаетесь, желая души своя при бочкахъ и поставцахъ доблественные положить. Се воистину подобни свиніямъ, сихъ убо егда от гумна отровлятся ¹⁾ ни будемъ, ны ранами отлучить можно...

П'яници валяются „аки свиніи“ (64) по „броваромъ и винокурнямъ (65), „на распутіяхъ, торжищахъ и непристойныхъ домѣхъ“ (67) та напившись „ни главы от землѣ... возвести“ не могутъ.

Редактор сп. Б. додае навіть малюнок ганебного похovanja п'яници, якому й після смерти немає місця „между правовѣрнихъ“. „несуть его с молчаниемъ, аки жида, на распутье и стогни внѣ града или вкопавши ему гдѣ яму, бросятъ в ню и без обычного погребателного церковного пѣнныя закопиваютъ“ (арк. 3 звор.). Пор. у казанні про великорозумного хмеля — п'яници „умирають яко удавленницы“ і „царства божіа не наслѣдять“ (Унд. ч. 542, поч. XVII в.).

У „службѣ пиворѣзамъ“ у формі кондака на Різдво читаемо цікавий опис ролі пиворізів на цьому святі. Текст А гудить звичай колядування, цього „козлогласного“ співу. Натоміть він радить вертеп, звізду й партеси.

Сп. А.

арк. 70... идѣте к христоклюбцемъ с поздравленіемъ праздничнимъ, что есть въ обычай, но не крѣчѣте козлогласно фа, мы, ре, уть, соплѣтая лщенія, еже вы нарицаете колядою, а ходѣте благообразно и честно; ибо егде станете бродить по улицамъ со звукомъ и крикомъ п'яніе, нажравшись сивухы и другихъ питій, пріймутъ

Сп. Б.

арк. 11 звор... восприимѣте всякъ по своему художеству орудия, содѣлайте вертепи, склейте звѣзду, составте партесы. Егда же станете по улицахъ со звукомъ бродить ищуще сивухи, пріймутъ васъ казаны во кровы своя.

¹⁾ Двох останніх слів не можна розібрати.

васъ подъ стражу и высѣкутъ; и тогда скажете: содѣлаша на хребтѣ нашемъ грѣшници беззаконіе ихъ, самы тому суще бывъ причиною, нетопиры нощніе.

Виразну вказівку на пиворізів з-поміж „мандрованих дяків“ дає така пісня: за сп. Б, тимчасом як у сп. А редакція її коротша й не така ясна:

Сп. А.

арк. 72... вы бо в лѣности отпаянства жизнь свою провождая, никогда же умудритися хочете, воистинну есте должни сожалѣнія по человѣколюбію...

Сп. Б.

арк. 12... всегда бо в школахъ жительствуете, но никогда умудряетесь, и буи, юнихъ отроковъ изучаете книжной мудрости сами же, состарившись в безумии, всякое темное слово и гадание от писании толковать понуждается, но не по разуму самы суще... бестолковыхъ. Воистинну уподобытесе воплющимъ барабаномъ: и сыи бо войско возбуждаютъ к подвыгу и браны, самы же никакова к тому имѣють дѣйствыи и сыли...

Що-до питання про місце, де складено „службу пиворѣзамъ“, то є підстави гадати, що авторами її були учні — давніші чи сучасні — Покровської школи в м. Коропі на Чернігівщині. Тут при Покровській церкві в XVIII в., була школа з бурсою для дітей та для церковних клириків; звідси наприкінці XVIII в., вийшов ще один пародійний текст — „слезно рыдающее доношение дидаскала школы Покровския Коропския Лукиана Бреуса“ (див. О. Л. Кіевск. Старина, 1891, т. 34. верес., 489—491). Короп уславився своїми корчмами й шинками, що до них тяглися спраглі пиворізи¹⁾.

У редакції сп. А служби „горѣлкородный град Короп“ (арк. 66) — це єдина географічна назва. Маючи на увазі, живовидячки, місцевих читачів, автор навіть згадує, як добре їм знайомого, „корчемника жида Мовшу“ (67 звор.). У списку Б місцевий кольорит яскравіший, як це бачимо, порівнюючи такі варіанти:

Сп. А.

арк. 72. Что скорое течение в шинкѣ творите, о пиворѣзи, и вскую прелщаетеся, безумніи;

Сп. Б.

арк. 12 звор.— 13. Что скорое течение з Коропа до Янполя творите, пиворѣзы, не ощущая обре-

¹⁾ Як широко розкорінилося в XVIII-му в. пияцтво по Україні, видно з цікавої уваги в казанні про пияцтво за рукописом Київськ. Дух. Акад. № Аа 159 (Петр. 55): „в городахъ малыхъ и великихъ толико кабаковъ умножися, яко велію быти протору во истрошеніи хлѣбомъ наипаче в Руси и в Литвѣ, идѣже больше кабачныхъ домов, неже торговыхъ“ (арк. 32).

множає неже к церквѣ на похвалу
божію в шинкѣ бѣжите...

мененныхъ торбѣ бездѣльными шпар-
галами и васѣ самихъ дубяма на-
полненыхъ на хребтѣ вашемъ отя-
гощенія? Егда ли угасе пламень
вашея сладости в Коропскихъ вын-
ныцяхъ: егда ли Коропскіе кор-
чемники смѣшиваютъ горѣлку с во-
дою; егда ли в Коропѣ оскудѣша
горѣлчаніе источники; егда ли
ищете для воспитанія своего на
подобые сарептской¹⁾ вдовицы бла-
готворящихъ вамъ женѣ? Но вскую
прелщаетеся и трудитеся, безум-
нии...

Додане в статті Б читання зветься „от притчей старшего пиворѣза
короповского (арк. 3 звор.), а в сп. С. синаксареві „о изобрѣтеніи
горѣлки“ дано заголовок: „выписано из службы 12 нетлѣнныхъ фратіевъ
Коропскихъ“ (арк. 473).

У тексті Б один раз згадується М. Ямпіль (див. попереду) й Березів—
„от притчей пиворѣза березовского чтеніе“ (арк. 4), так само відомі
своїми корчмами, й нарешті у вірші: „воспоємъ пѣснь нову в Коропѣ,
како воспоємъ пѣснь свою в земли чуждой в Сѣвску“ — не випадкова згадка
про Сівське, повітове місто в Орловській губ., узграничне з Україною;
там проваджено пачкарський торг українською горілкою. Цими вказівками
вичерпуються всі дані, які прикріплюють нашу пам'ятку до певної тери-
торії України.

Побутовий елемент, порозкидуваний скрізь у „службі пиворізам“,
виразно показує, що це сатира не на п'яниць взагалі, а на цілком певну,
характерну для України XVII—XVIII вв. групу колишніх вихованців
церковних шкіл.

Цих пиворізів, що і дітей навчали, і виконували деякі обов'язки при
церкві, розважали селян та городян співами, іноді навіть уряджували
драматичні вистави, а часом попросту зебрали, досить схарактеризовано
в працях П. І. Житецького та М. І. Петрова. Поміж ними, безперечно, були
не тільки герої, читачі, але й самі автори літературних вправ, подібних
до нашої служби. М. І. Петров, коментуючи „Правило увѣщательное“,
покликується між иншим на наказ митрополита Гаврила Кременецького
1771 року, скерований проти цих мандрівних аматорів горілки, що
„с мѣста на мѣсто бродятъ и по имѣющимся при церквахъ избахъ, такъ
называемымъ школамъ приставаая, тунеядствомъ кормятся, и не токмо
никакой пользы обществу не приносятъ, но паче разными своими безчи-
нними вредъ и соблазны причиняютъ, а черезъ таковыхъ своевольныхъ
бродягъ на церковнослужителей настоящихъ и постоянныхъ напрасное

¹⁾ У рукоп. „серевской“.

наносится нареkanie“ (Україна. 1907, березень, стор. 384). Митрополит Гаврило заборонив утримувати при церквах зайвих гулящих церковників, але ще раніш од офіційного наказу, як видно з дати служби, само близьке до пиворізів оточення суворо засудило їхне безпросипне пияцтво.

Зацілілі тексти „служби пиворѣзамъ“ дають спромогу зробити такі висновки:

1) Обидва повні тексти служби являють собою чималенькі варіанти однієї літературної пам'ятки, причому в тексті Б. дужчий побутовий, місцевий, а часом і виявничий елементи.

2) „Служба пиворѣзамъ“ — зразок поважної літературної пародії сатирично-виявничого, але не гумористичного характеру. Теорія поважної пародії відома з піітики Георгія Кониського. Автор служби наслідував співи ірмологія, канона, великомуч. Варварі Йоасафа Кроковського, читання з притчей Соломонових.

3) У титулі служби зазначено, коли її складено — 1740 рік; зміст дає підставу звязати її автора з Коропською Покровською Церковною школою.

Варвара Адріянова-Перетиц.

Життя і літературна спадщина Лодовіка Гвіччіярдіні¹⁾.

II.

Літературна діяльність Л. Гвіччіярдіні.

(Продовження).

Як ми вже знаємо, частину побутових анекдот „L'Uore di ricreazione“ запозичено в Поджьо, частину байок — в Езопа, але цим не вичерпуються джерела нашого автора у цих жанрах.

Значну кількість байок, а почасти й побутову анекдоту завдячує Гвіччіярдіні збірникові, що його склав Абстемій²⁾. Окрім деяотрих, згаданих вище в увагах як паралелі до сюжетів, що зустрічаються в „L'Uore“³⁾, — ціла низка Абстемієвих оповіданнів перейшла до нашого автора, сливе без жадної переробки, а тільки в перекладі, чи з дуже незначними тільки змінами. Такі:

Abstemiifabulae:	L'Uore:
№ 2: De Rustico impetrante, vt triticum absque aristis nasceretur.	стор. 136 (184): Molti fare i voti a danno di lor medesimi ⁴⁾ .
№ 3: De Accipitre columbam insequente.	стор. 233 (309): I predoni, et assassini diuenir souente preda, et rapina d'altrui ⁵⁾ .
№ 13: De Cygno in morte canente comprehenso à Ciconia.	стор. 156 (209): Dolce cosa esser la morte a gli afflitti ⁶⁾ .
№ 14: De Muliere virum morientem flente, et Patre eam consolante.	стор. 215 (287): Instabile per lo più, et momentaneo esser l'amor della moglie.
№ 15: De Muliere amatoris discessum flente.	стор. 232 (308): Amore di meretrici tendere a spogliarti del tutto.

¹⁾ Див. Зап. кн. XII, ст. 139—164, кн. XV, ст. 8—53.

²⁾ Fabulae variorum auctorum nempe Aesopi fabulae graeco-latinae CCXCVII. Aphthonii soph. fabulae... Francof. 1660; див. стор. 531—613: Laur. Abstemiifabulae.

³⁾ Такі: №№ 21, 27, 70, 187 у збірці Абстемія.

⁴⁾ Див. також С а м е р. № 81: Agricola.

⁵⁾ Див. також С а м е р. № 289: Accipiter et Columba.

⁶⁾ Див. також С а м е р. № 298: Cygnus.

№ 23: De Viro, qui ad Cardinalem nuper creatum gratulandi gratia accessit.	стор. 225 (299): L'huomo che ascende ad alti gradi spesso non che il prossimo se stesso non riconoscere.
№ 29: De Heremita virgine aegrotante.	стор. 190 (тільки в вид. 1568 р.): Quanto i frutti di Venere siano soavi infino alle persone, continenza et castità profitenti.
№ 30: De Diuite quodam et Seruo.	стор. 35 (44): Grandissimo l'Imperio de pazzi sopra tutti gli altri Imperij.
№ 31: De Vidua virum petente.	стор. 200 (268): L'hipocrisia mal potersi ricoprire ¹⁾ .
№ 52: De Leone et Mure.	стор. 32 (41): Che non conosce se medesimo, precipitar talhora mortalmente ²⁾ .
№ 57: De Amne suum fontem couiciis lacesente.	стор. 58 (76): L'ingratitude portarne pur tal volta la meritata pena ³⁾ .
№ 59: De Auibus plures reges eligere volentibus.	стор. 150 (202): Con minor grauezza nutricarsi vn Principe che due.
№ 60: De Muliere, quae pro viro se mori velle dicebat.	стор. 13 (15): La morte darà grande spauento alle persone massime alle molli, et feminili.
№ 86: De Vulpe carnem leporis cani laudante.	стор. 166 (223): I fraudolenti, et malitiosi pregiar altrui a suo danno, et a lor profitto.
№ 87: De Lepore calliditatem, et Vulpe celeritatem à Joue petentibus.	стор. 250 (330): Iddio non ornare creatura alcuna di tutte le gratie.
№ 89: De Rustico per vocem hoedi ad Iuriconsultum admissio.	стор. 17 (21): Esempio per ottenere audienza et espeditione da gli Auuocati.
№ 99: De Sene mortem differe volente.	стор. 141 (191): La morte non solo non perdonare a creatura alcuna, ma adhora ammonirne in più modi della venuta sua ⁴⁾ .
№ 107: De Aquila in pulchritudine se caeteris auibus praeferente.	стор. 123 (166): La forza cadere alla ragione ⁵⁾ .
№ 113: De pecunia potius ad malos, quam ad bonos accedente.	стор. 32 (41): Perche la pecunia co'cattui più tosto, che coi buoni s'accompagni.
№ 127: De Pastore gregem suum aduersus Lupum hortante.	стор. 145 (196): Stoltitia essere d'aspettar delle cose più oltre, che la natura lor porta.
№ 153: De Lupo gregem aggresso, quum ibi duo canes essent inter se pugnantes.	стор. 100 (136): La inimicitia de gli strani fa riconciare i domestici.
№ 161: De Viro benefico, qui in latrones inciderat.	стор. 105 (142): La virtù della cortesia insino da gli assassini hauersi in

¹⁾ Вище, кажучи про подібності з Роггіо, ми вказували були вже на оброблення цього самого сюжету, див. у нього стор. 475: *Mulier uidua quae cupiebat habere uirum profecta aetate.*

²⁾ Див. також *С а м е r.* № 319: *Leo et Mus.*

³⁾ Див. також *С а м е r.* № 322: *Amnis.*

⁴⁾ У кінці байки вкладає Гвіччйардіні в уста смерті її характеристику з *Trionfo della Morte* Петрарки — вірш. 37—48.

⁵⁾ Див. паралелю у *A e s o p.* (у *Вазел. вид. 1544 р.*), стор. 153: *Pauc et monedula.*

- pregio, et farli mansueti, et pietosi.
 № 169: De Viro, qui thesaurum compatre conscio abdiderat. стор. 40 (51): Che tutto vuole tutto perde ¹⁾.

Може, до Абстемія віднести треба ще одне оповідання Гвіччярдіні. І як він справді-таки виходив із Абстемієвої байки, то перед нами надзвичайно рідкий у „L'Hore“ випадок свідомого перероблення тексту: коли в Абстемія їжак користується гостинністю гадюки і їй відповідає: хай собі йде, хто не може залишатися, — то у Гвіччярдіні більш удало хазяїном виступає тихий крілик. Пор.

- № 72: De Erinaceo Viperam hospitem eiiciente. стор. 162 (218): Le cortesie pagarsi spesso con l'ingratitude.

Але може тут — проста паралеля. До паралель віднести треба ще й отакі статті:

- № 58: De Viro maligno et Daemone. стор. 70 (93): Gli scelerati straccar tal volta insino il Diauolo, et venirgli a noia.
 № 132: De Viro auaro moriente. стор. 98 (134): Le sostantie, et la vanagloria di questo mondo essere alla fine, et sogni, et ombre.

і ще декілька, що ще більш розходяться у своєму викладі ²⁾.

Встановити джерело для решти — п'ятьох байок нам не пощастило, та будь-що-будь, вони не оригінальні. Через надзвичайну популярність

¹⁾ Зазначмо збіги з *Deti et Fatti*, у тій їх частині, що її немає в *L'Hore* 1568 р.:

- № 22: De Legato auaro tubicines decipiente. стор. 192: Come con qualche auueduta inuentione tal volta spese superflue si schifino.
 № 63: De Viro clysteria recusante. стор. 37: Quanta solenne stoltitia, tal uolta regni ne'giouani ricchi.
 № 64: De Asino aegrotante et Lupis visitantibus. стор. 88: La carità pilosa esser tosto conosciuta.
 № 95: De Asino tubicine et Lepore tabelario. стор. 186: Niuno trouarsi per dappoco, et inutile che egli sia-che bene adoperato, non serua à qualcosa.
 № 129: De Viro, qui vxori se ouum peperisse dixerat. стор. 143: Cosa stolta, et pericolosa communicar alle donne segreti importanti.

²⁾ Наприклад:

L'Hore:

- № 85: De Viro amicos experiri volente. стор. 239 (316): Quanto sien rari i veri amici.
 № 110: De Paupere fiente ruinam domus, vbi thesaurum inuenit. стор. 212 (282): Strani, et ammirabili esser i casi della fortuna.
 № 133: De Grammatico docente asinum. стор. 27 (28): Cosa opportuna, et vtile godere il beneficio del tempo.

Дав. паралелю до цієї анекдоти у Poggio, *op. cit.*, стор. 485: Facetum hominis dictum asinum erudire promittendis.

- № 179: De Auaro roma marcescentia comedente. стор. 21 (26): L'auaritia far l'huomo ridiculo, et degno di vilipendio.

цього жанру ті самі сюжети переказувано по багато разів, і перед Гвіччярдіні була багата скарбниця, з якої міг він брати свій матеріял¹⁾.

Завдяки вказівці однієї з невеличких статтів у „L'Hore“ пощастило знайти ще один твір, що його використав наш автор. Покликання на Testore привело нас до своєрідної історичної енциклопедії, випущеної під заголовком: „Officina, sive Theatrum historicum et poeticum“²⁾.

Звідсіля Гвіччярдіні зробив скількись витягів, що становлять саме ті статті „L'Hore“, про які ми сказали, що вони стоять ніби трохи осторонь, не маючи ні художньої вартости, ні моральної тенденції. Це — приклади захланности, безглузвих ідей, то-що. Пор.:

Textor:	L'Hore:
стор. 77: De Corporis humani partibus (Lib. II, cap. I); De corporis humani viribus, quae ab elementis proveniunt. (Lib. II, cap. III) з покликаннями на Crinitus lib. 12, cap. 2; lib. 6, cap. 12.	стор. 225 (299): Effetti di Pianeti, et delli Elementi nelli huomini — буквальноне запозичення з тією тільки вдміною, що виклад починається словами: Dice Pietro Crinito.
стор. 79: Anima quid recipiat ab influxu Planetarum (Lib. II, cap. VI).	стор. 121 (164): Le creature humane diuerse qualità, et doni da Pianetti riceuere.
стор. 88: De votis ac optatis hominum diversis (Lib. II, cap. XX).	стор. 119 (161): Varij essere i desiderij de gli huomini.

¹⁾ Зазначмо ці байки та відповідні перекази тих самих сюжетів у інших авторів: L'Hore, стор. 15 (18): Più da stimarsi la libertà con molti stenti, che la seruitù con molti agi. — У Гвіччярдіні собака й лев, так само в Авіана та його наслідувачів (L. Hervieux, op. cit., стор. 285, 346, 368, 384, 448, 472, 479, 489, 500), але собака й вовк у Phaedr. lib. III, VII: Canis et Lupus.
 „ стор. 27 (35): Marauigliosi rimedij talhor trouarsi, da prudenti cittadini per saluar la lor Republica. — Відома притча Мевенія Агриппа, передана в Лівія і захована в декількох переказах, прим. Anonym. (Fab. var. auct. 1660, стор. 525); De ventre et caeteris membris.
 „ стор. 40 (51): Nel fare qual si voglia cosa douersi pensare al fine. — Порада лисові, що об'ївся, попостити. Приписана Езопові у вид. Sternbach'a № XXVII; Babr. (Fab. var. auct. 1660, стор. 382); Vulpes.
 „ стор. 55 (72): Vanni gli acquisti onde niuna vtilità ne prouiene. — Шівень та перлина. Phaedr. lib. III, XII: Pullus ad Margaritam; Anonym. (Fab. var. auct. 1660, стор. 486); De Gallo et Iaspide.
 „ стор. 206 (275): L'infingardaggine ridurre altrui in pessimo stato. — Стрекізка і муравель у низці переказів, дуже далеких від „L'Hore“: Aesop. (1544 p.) стор. 219: Cicada et Formica; Camer. № 133: Cicada et formicae; Fab. var. auct. 1660, стор. 197: Aesop. fab. Cicada et Formicae; ib., стор. 322: Aphthon. Prima fab., cicadarum et formicarum, instigans adolscntes ad laborem; ib., стор. 379: Gabr. fab. de Formica et Cicada; в Авіана та його наслідувачів (L. Hervieux, op. cit., стор. 283, 366, 397, 446, 473, 478, 488, 499); Faern. fab. VII: Formica et cicada.

²⁾ Ми користувалися вид. O. Ravisii Textoris Nivernensis, poetae celeberrimi, officina, sive Theatrum histor. et poeticum, ex nat. comite, Linocerio et Giraldo.. Basiliae 1617.

Вибрано відомості про Бл. Августина, про Августа та Калігулу і додано про Горация.

стор. 641: De gula, voracitate et vinolentia (Lib. V, cap. LI).

стор. 146 (197): Voracità mostruosissima, che si ritrova in alcuni. Вибрано відомості про Клодія Альбіна, Theagens'a атлета, Nisaeus'a Сиракузького, Andebuntus'a короля англійського, Камбіза.

Окрім опих безпосередніх запозичень, можна відзначити в „L'Hore“ скількись статтів, схожих що-до тем з декотрими розділами „Officina“. Порівн., у Textor'a у розділі, присвяченому різним деревам, говорить докладно про лавр (Lib. VII, Cap. XVII, стор. 706) — Гвіччярдіні (стор. 39 (49): L'alloro haue varie, et habili virtù, et significationi) перераховує властивості лавра та витлумачує його символіку; у Lib. V; cap. XLIII, стор. 625 зібрано приклади скупости — а подібні-ж становлять тему статті: L'auaritia assessa gli huomini (L'Hore, стор. 168 (225)); у Lib. I, cap. VII, стор. 17 передано гадки поетів і філософів про фурій — а такий самий матеріал дає A quali perturbationi, vtili dell'huome, corrispondono le tre furie infernali (L'Hore стор. 129 (175)), і так далі в інших випадках, та ми вважаємо за зайве їх перелічувати, бо при спільності тем, виклад їх дуже сильно відрізняється один від одного.

Іменнями Вал. Максима, Еразма, Поджьо, Езопа, Абстемія та Текстора далеко, звичайно, не вичерпується список тих, хто послужив за джерела для Гвіччярдіні. У передмові до читача він вказує, що свій матеріал він брав із латинських, французьких і еспанських книжок. На жаль, не кажучи вже про еспанських давніх авторів, що не могли ми їх відшукати по тутешніх книгозбірнях, але й французькі джерела „L'Hore“ не могли ми встановити хоч-би з тією відносною повнотою, як це було можна зробити що-до авторів, які писали латинською мовою.

Можна через це тільки висловити природній здогад, що Гвіччярдіні, який, як це видно із „Descrittione di tutti i Paesi — Bassi“ з великою увагою ставився до сучасного стану культури, — знав головно сучасних йому чужих письменників, але кого саме з них і якою мірою використав він для своєї книжки — відповісти важко. Проте вкажемо на випадки подібності з популярним збірником „Cent nouvelles nouvelles“¹⁾. Найближче до тексту французьких новель стоять анекдоти: „Le persone etiamdio di minor fortuna, trouare talhora modo di uendicarsi contra i grandi“²⁾ та „Far mistieri non commettere alcun fallo, poiche per vie

¹⁾ Ми користуємось вид.: Les cent nouvelles nouvelles. T. I—II. A La Haye 1733.

²⁾ L'Hore, 1568 p., стор. 131 — Cent nouv. nouv., v. I, стор. 45, Nouv. IX: Le mary maqueau de sa femme. Той самий сюжет трапляється у фаблію й новелях — див. Le Meunier d'Arleux — Montaiglon. II, 28 (Істор.-порівн. матеріали Ж. Bédier. Les fabliaux. Paris 1893, ст р. 421); Poggio, op. cit., стор. 481: Fulloni in Anglia accidit res miranda cum uxore; ib., стор. 490: De Molendinario ab uxore decepto... Sacchetti nov. 206; Mambriane Nov. 2; Gioy. Forteguerra nov. 5: chi fa quello ch'egli non debbe, gli intervien quello ch'ei non crede; Sermini 22^a, Fortini 14^a g., 11.

inescogitabili a luce vengono¹⁾, але „Gli uomini accorti con mirabili espedienti liberarsi da molestie perpetue“²⁾ зберегаючи місце дії (En Provence — un Prouenzale; Рона) усуває всі деталі французького тексту, що надають йому художности, пропускає розвинуту в оригіналі психологію чоловіка і дає тільки ніби самий кістяк новелі. Ще далі стоїть Гвіччярдіні від обробки „Cent nouvelles nouvelles“ у таких оповіданнях: „Un' audace avvenimento trarre alcuni di gran perigli“³⁾ „L'allegrezza di questo mondo durar poco“⁴⁾ та „Molti, et graui essere gli inganni d'alcune donne verso i mariti“⁵⁾. В цій останній з названих анекдот наш автор наближується до иншого з французьких збірників: „Les Serées“ Guillaum'a Bouchet⁶⁾, але вбачати саме тут джерело для Гвіччярдіні — не дозволяє хронологія: перша книга в першому виданні вийшла тільки в 1584 р.

Оцими незначними вказівками приневолені ми обмежитися в питанні про те, кого мав на думці Гвіччярдіні, кажучи про свою французьку лектуру. Зазначмо тільки, що очевидножки Франції завдячує він головно анекдоту-новелю, бо в них у нього дія відбувається здебільша чи у Франції, чи в Провансі і героями виступають французи. Загальний розквіт французької новелі в XVI віці, її широка популярність, здається нам, підсилюють такий здогад⁷⁾.

¹⁾ L'Hore, стор. 77 (103): — Cent nouv. nouv., v. I, стор. 113, Nouv. 23: La procureuse passe la raya.

²⁾ L'Hore, стор. 24 (30) — Cent. nouv. nouv., v. II, стор. 5, Nouv. 47: Les deux Mules noyéés.

³⁾ L'Hore, стор. 79 (105) — Cent nouv. nouv., v. I, стор. 238, Nouv. 43: Les cornes marchandes

⁴⁾ L'Hore, стор. 199 (267) — Cent nouv. nouv., v. I, стор. 233, Nouv. 42: La Mari, Curé.

⁵⁾ L'Hore, стор. 55 (73) — Cent nouv. nouv., v. II, стор. 18, Nouv. 51: Les vrais Pères.

⁶⁾ Ми користувалися вид.: Les Serées de Guillaume Bouchet, sieur de Broncourt. 3 livres. Lion 1615, див. стор. 309.

Окрім того, у Serées ми знаходимо ще отакі паралелі:

Les Serées, стор. 119 — L'Hore, стор. 244 (322): Pronta risposta di Donna da far racchettare i tenaci, et querimoniosi mariti.

„ стор. 309 — „ стор. 63 (83): I mariti douer prestar fede alla moglie, che i figliuoli sieno loro.

та обробку сюжету vir sibi cornua promovens:

Les Serées, стор. 330 — L'Hore, (тільки в виданні 1568 р.) стор. 131: Le persone etiamdio di minor fortuna trouare talhora modo di uendicarsi contra i grandí.

⁷⁾ Одзначмо мимохідь цікавий збір між контрасто: Memorabile esempio di continenza, et degno d'imitatione“ у „Detti et Fatti“ (вид. 1569 р., стор. 117) і débat між черницею та молодиком, яке Montaignon знайшов в одному сусансонському рукописі з віршами XV і XVI в. (див. Montaignon. „Recueil de poésies françaises des XV et XVI s. Paris 1858, vol. VIII, стор. 170: Prière d'amour d'une nonnain à un jeune adolescent). Весь хід суперечки, доводи обох сторін, окремі вислови повторюються і в contrasto і в débat, але в італійському збірнику — 9 строф по 2 вірші в кожній, а в французькому тексті [11 десяти-віршових куплетів, через це енергією вислову італійський автор переважає значно французьку обробку сюжету. Наведім скількись строф із contrasto:

Коли відповідь на питання про круг авторів, використаних для „L'Hoге“, не можна визнати за вичерпливу, то кінець-кінцем, — нам так здається, — для визначення ступеня оригінальності Гвіччїардіні важніш встановити не те, скільки в кого він узяв, але те, *що і як* він брав.

Що він брав — це вже ми досить добре знаємо: це старі, чи як не старі, то як-не-як добре читачам відомі сюжети. Продовжуючи порівняння Гвіччїардіні „L'Hoге“ з гірляндю, можна сказати, що для неї вибирав він найулюбленіші, найчастіші в букетах квітки. Через це не визначається він із ряду складачів подібних збірників ні свіжістю, ні новиною матеріялу. Так само не помітно будь-якої оригінальності в розміщенні статтів. Не класифікує він їх за тим чи иным принципом, у їх розпорядковій жадної немає продуманости, а йдуть вони, як це ми вже говорили в нашій характеристиці збірки, випадково одна за одною, ніби Гвіччїардіні, мов карт колоду, перетасував свої виписи.

На питання, чи був він оригінальний у використуванні матеріялу, доводиться теж відповісти негативно.

Цікава власна авторова оцінка своєї праці, яку він дав у передмові до читача. Тут зве він свій виклад перекладом, але, пояснює він, це вільний переклад, а не буквальна, слово за словом, передача оригіналу. Ідучи в ході оповідання за ушанованими письменниками, він дозволяє собі вносити своє, пропускаючи одне, додаючи інше остільки, оскільки від цього виграє виклад, але зберегаючи за́всіди незмінений основний висновок¹⁾.

Порівняння статтів збірника Гвіччїардіні з їх джерелами цілком підтверджує оцю автохарактеристику: раз-у-раз слідно як-найтіснішу залежність від тексту оригінала. Пор., приміром:

-
- I. Noi siamo par d'età, par di bellezza,
Perche non siamo noi pari d'amore?
 - II. A me non piace questa uesta nera,
Però ch'io fuggo il nero, et seguo il bianco.
 - III. Sotto la uesta nera ho carni bianche,
Se fuggi il ner segui le bianche membra.

і відповідне місце *débat*.

- I. Puis qu'ainsi est que d'aage et de beaulté
Nous convenons, et l'ung l'autre ressemble,
Pourquoi...
- II. Ce noir habit dont tu couvres ta chair
M'est odieuls et ne me scaurait plaire.
- III. Noire je suis par dehors, mais sy ay — je
Souzb couverture et noir habillement
Chair delicate et blanche comme la neige...
Cherche le blanc et le noir habandonne.

Важко сказати, чим пояснюється ота близькість: чи спільним джерелом, чи один (але котрий?) правив за джерело для другого.

¹⁾ Detti et Fatti. 1569, арк. 5 нунум., Передмова до читача.

Erasm., lib. I, № 64:

стор. 25: Celebratur et hoc illius dictum principibus ediscentum: Imperatoris officium esse, erga rebellantes audacia, erga subjectos beneuolentia uti: quod idem Maro nobili carmine docuit:

Parcere subjectis et debellare superbos.

Neque enim uere uictor est, qui iracundiae uindictam flagitanti frenum nescit imponere.

або таку езопівську байку:

Lepores olim belligerantes cum aquilis, inuocarunt in auxilium vulpes: Haec autem dixerunt: vobis auxiliaremur, nisi sciremus qui vos estis, et cum quibus bellamini¹⁾.

L'Hore:

стор. 248 (348): Il modo di vincere, et d'vsar la vittoria.

Il medesimo Agesilao diceua che il proprio officio di Capitano è d'vsar l'audacia contra i ribelli, la clementia contra i vinti, il che confermò Virgilio, con questo nobil verso:

Parcere subjecta et debellare superbos.

Le lepri guerreggiando al tempo passato con l'aquile, addimandauano aiuto alle volpi, le quali risposono cosi: noi ui aiuteremo volentieri, se non sapessimo chi voi siete, et con chi voi hauete a fare.

І в інших випадках, коли не вся стаття в цілості, то буквальна передача низки її окремих висловів кажуть бачити в Гвіччярдіні не вільного перекажчика, але перекладача, звязаного оригінальним текстом. Так в оповіданні Вал. Максима про поцілунок, що його дав насильно захований доньці Пізистрата, ми знаходимо прим. „hortante uxore, ut ab eo capitale supplicium sumeret“, або „si eos, qui nos amant, interficiemus, quod iis faciemus, quibus odio sumus“; у Гвіччярдіні — буквальні відповідності: „pregaua Pisistrato a prendere supplicio capitale“, „se noi facciamo morire che ci porta amore, che faremo noi a che ci porta odio“²⁾. Чи в анекдоті про Гамількара Вал. Максим так висловлюється про нього: „Itaque magis spe quam somnio deceptus“... — а в Гвіччярдіні це передано: „Cosi restò Amilcare più ingannato dalla speranza, che dal sogno“³⁾. Абстемій отакими словами характеризує неблазних людей та невинність: „homines qui coruo albo rariores sunt; virginitatem, rem tam preaclaram et Deo maxime gratam“, — у Гвіччярдіні: „alcuni huomini (che son forse più rari che i bianchi corbi); la verginità tanto preclara et tanto grata à Dio“⁴⁾, і т. д. — Таких прикладів буквальної передачі окремих найхарактерніших місць можна набрати безмежну кількість.

Відхилення від оригіналу полягають у поширенні тексту, у вкороченні його та в його конкретизації через надання іменнів із рідної дійсности.

¹⁾ Aes. 1544 p., стор. 197: Lepores — L'Hore, стор. 104 (142): In proua debili, contra potenti non si intromettono gli astuti.

²⁾ Val. Max. Lib. V, cap. 1, стор. 281 — L'Hore, стор. 163 (220): Li errori causati d'Amore, se non sono criminali, meritare scusa et perdono.

³⁾ Val. Max. Lib. I, cap. VII, стор. 52 — L'Hore, стор. 213 (284): La speranza ingannar, talhor'più che'l sogno.

⁴⁾ Abstem. № 29: De Heremita virgine aegrotante — L'Hore 1568, стор. 190: Quanto i frutti di Venere siano soauì...

Найчастіш трапляється поширення тексту. Звичайно — це буває проста ампліфікація, як наприклад:

Erasm., lib. I, № 70:

стор. 88: *Cnidam percentanti, quam ob causam lege cauisset, ut sine dote uirgines elocarentur, Vt, inquit, neque propter inopiam ullae relinquerentur innuptae, neque ob diuitias expeterentur, sed ut iuuenum quisque ad puellae mores respiciens, ex uirtute faceret electionem.*

L'Hore:

стор. 252 (332): *Leggi diuini a beneficio del Matrimonio.*

Licurgo domandato per qual cagione egli hauesse fatta quella legge, che le fanciulle maritandosi non dessero dote, rispose: non solo perche non è giusto, che quelle le quali sono pouero restino in dietro per pouertà, etle ricche si maritano per le loro facultà, ma anche accioche tutte gouernandosi bene, et virtuosamente, dieno cagione alli huomini di farne elettione, secondo la virtù, et honestà loro, et non secondo le pompe, et ricchezze piene di fumo, et di leggerezza¹⁾.

Вкорочення тексту трапляється в Гвіччїардіні значно рідше, ніж поширення. Як можна переконатися порівнюючи тексти, вкорочення ці стосуються зовсім цілком неістотних подробиць оповідання. Приміром,

Aesop:

стор. 217: *Bubulcus armentum taurorum pasceus, amisit vitulum, lustrandique omnem solitudinem, indagando moram traxit. Vbi inuenire nihil potuit, precatus est Iouem, si furem qui vitulum cepit, ostenderit, hœdum in sacrificium oblatarum. Caeterum proficiscens in quercetum quoddam, inuenit à leone deuorari vitulum. Trepidus igitur, et perterrefactus eleuatis manibus suis in caelum ait i t. d.*

L'Hore:

стор. 10 (11): *Vn pastore trouaudosi manco vn vitello, fece voto a Giooue di sacrificargli un agnello se gli faceua gratia di fargli ritrouar il ladro. Poco da poi cercando, trovo vn Leone in vn quercetto, chi si mangiaua il suo vitello, del che egli tutto spauentato, leuato le mani al Cielo disse i t. d.*

¹⁾ Див. напр. Erasm., Lib. I, № 1, стор. 97 — L'Hore, стор. 252 (332): Humanissima riprensione di sotterare qual si voglia inuidia, et malignità; особливо часто поширення тексту у байках, пр:

- Aes. 1544 p., стор. 211: *Piscator et cerrus* — L'Hore, стор. 71 (94): *I saui non lasciar il guadagno certo per l'incerte.*
 „ стор. 137: *Canis et gallus* — „ стор. 108 (147): *Come bene rimangono tal volta alla trappola gli astuti, e fraudulenti.*
 „ стор. 147: *Auceps et cassita* — „ стор. 173 (232): *La curiosità di sapere, o di prouare ciò che non ci s'appartiene precipitare talhor la calamità et miseria.*
 „ стор. 197: *Formica* — „ стор. 230 (306): *Gli huomini cattiuu per qual si voglia accidente non mutar mai la lor cattiuua natura*

і в низці інших випадків.

Як бачимо, цілу байку передано з великою точністю, проминено тільки початок, що не змінює сути оповідання.

У низці випадків Гвіччярдіні відступає від оригіналу, оживлюючи оповідання, через надання іменнів. Нам відома вже байка Абстемія про якогось шляхетного благодійника, і її переказ у „L'Норе“, де ймення дворянина Alessandro da Sienna відразу надає анекдоті місцевого кольориту ¹⁾).

Так самісінько, коли у Поджьо *supiebat ex oppido Pergulo*, або героями з'являються *Florentinus et virga*, то в Гвіччярдіні дійовими особами виступають *un certo Bongiani da Pergola* чи *Piero del Fiorentino* та Лизабета, то-що. Те саме бачимо ми і в інших фацеціях, перейнятих від Абстемія і Поджьо ²⁾. Зазначмо до речі, що в інших збірниках XVI віку, які нам довелося бачити, звичайніші бувають абстрактні позначення осіб ³⁾.

Окрім оцього надавання власних іменнів важко одзначити в переказах Гвіччярдіні щось „своє“, а як воно і трапляється, то сливе ніколи не має воно художньої цінности. Пор. прим. з оригіналом його байку про голубку, що попала в сітку:

A e s. 1544 p.,

стор. 155: *Cassita laqueo capta, plorans dicebat: hei mihi miserae, et infelici volucris! Non aurum surripui cuiusquam, non argentum, non aliud quisquam pretiosum. Granum autem tritici parvum, mortis mihi causa fuit.*

L'Норе:

стор. 102 (139): *De i falli minuti più tosto pagarsi il sio, che di malefici importanti et capitali.*

Vn colombo restando preso a vn laccio, si lamentaua miserabilmente dicendo: oh infelice et suenturato vccelo, io non ho rubato oro, non ho rubato argento, ne cosa alcuna pretiosa, et per vna iaua ha lasciar quì la mia vita a vn laccio? Che maladetta sia la disgratia et la maluagità degli huomini!

Само собою природне прокляття людському лукавству, але вкладене од нашого автора до вуст голубки, суперечить нашому уявленню про цю пташку як символ лагідности та сумирности і виходить через те невдале. І тільки в двох випадках Гвіччярдіні на краще перероблює своє джерело, коли тільки справді був він тут оригінальний, а не використав такий

¹⁾ Abst. № 161: *De Viro benefico, qui in latrones inciderat* — L'Норе, стор. 105 (142): *La virtù della cortesia...*

²⁾ Див. також Abst. № 14: *De Muliere virum fiente* — L'Норе, стор. 215 (287): *Instabile per lo più...* (*pater* — Martino Ubaldo); Abst. № 99: *De sene...* — L'Норе, стор. 141 (191): *La morte non solo...* (*senex* — Rinaldo Tarquinci) і в інших анекдотах; Poggio, стор. 462: *De montano qui filiam desponsare uolebat* — L'Норе, стор. 244 (323): *Carità più che paterna...*, і в інших фацеціях.

³⁾ Пор. з одного боку Pog., стор. 455: *De uiro qui uxori uestem magni precij fecerat*; *Conv. lib. зп. М, арк. 4 зв.: De Marito*; *Domen. стор. 32: Dolendosi un certo galant'uomo* — і з другого L'Норе, стор. 244 (322): *Pronta risposta di Donna de far racchettare i tenaci, et querimoniosi mariti* і анекдоту, що виходить мабуть від Гвіччярдіні, у збірнику *Scelta di facetie*, арк. 53: *Un mercante Fiorentino...*

варіант, на який ми не натрапили у своїх дослідях. Отож в усіх відомих нам переказах їжак прохає гостинности в гадюки, а як згодом вона жаліється на його колючки, то він їй каже забратися з гнізда. У „L'Hore“ в ролі гостинного хазяїна виступає смирний крілик ¹⁾. Так само вдало переробив Гвіччїярдїні й иншу байку. Коли в езопівському тексті покусаний собаками вовк прохає вівцю дати йому напитися, кажучи, що про їжу він собі подбає сам, і вівця відмовляється, розуміючи, що сама стане йому за їжу, — то в Гвіччїярдїні „товарина, дурна як товарина, підійшла і, хочачи дати йому напитися, дала йому, не бажаючи того, і попоїсти“, тоб-то тип вівці, цієї персоніфікації глупоти, витримано до кінця ²⁾.

Отакі ті відмінності, що їх вносить Гвіччїярдїні до своїх джерел. Цікава при тому річ, що він ставиться до різних жанрів не однаково. Вище вже ми говорили, що у нього сентенція — то це „сливе цитата“, — тут він найточніший; так само точний він у витягах із Текстора. Отож із довгої низки прикладів на обжорство, він що правда вибирає лиш скількись, найцікавіших, — але своїм викладом, то це справді витяги із прочитаного. Історичні анекдоти передає він старанно й близько. Велику ролю в цьому — гадається нам — відіграло тут те, що вони вже вилилися в певну лаконічну форму: вкоротити їх ще більше — не можна, а прикрасити вставками — це значить порушити усю красу жанру. Вільніше почував себе Гвіччїярдїні з байками, то пропускаючи иноді неістотну деталь, то трохи ампліфікуючи її (пор. наведені вище приклади). Та ще вільніший він у царині побутової анекдоти. Смішні ситуації, життєві типи, так захоплювали фантазію Гвіччїярдїні, що може навіть без обдуманого наміру він надавав дійовим особам рідні ймення. Таке саме повинно бути його відношення і до рідної сестри побутової анекдоти — до новелі. Та ще більше, бо, коли характерна риса анекдоти — певна лапідарність форми, через що переказувати її треба, природня річ, близько, — то новелі вільніші, їх можна прикрашувати подробицями, вводити психологію героїв, вносити побут, обстанову, чи навпаки — схематизувати, наближуючи до анекдоти. Переробку саме в цьому останньому напрямку ми бачимо в „L'Hore“. І може через більшу вільність у використуванні новель, не зважаючи на близькість декотрих статтів „L'Hore“ до „Cent nouvelles nouvelles“, проте важко сказати цілком певно, що Гвіччїярдїні виходить, як із джерела, саме з цього французького збірника.

Отж, ні в виборі матеріялу, ні в його використанні не виявляє Гвіччїярдїні оригінальности, не виділяючись таким чином із маси інших компіляторів. Оцим браком оригінальности доводиться пояснювати те, що наш автор загубився в юрбі складачів збірників подібних до „L'Hore“, що ймення його забулося і історики літератури не зацікавилися літературною його спадщиною.

¹⁾ L'Hore, стор. 162 (218): Le cortesie pagarsi spesso con l'ingratitude.

²⁾ Ib., стор. 198 (266): La malitia far grande strage nei semplici.

Але з другого боку, у відсутності дужої індивідуальности, яскравої самобутности, оригінальности корінилася й причина колишньої широкої популярности „L'Nore di ricreatione“. Безпретенсійні, не вбрані в вишукану художню форму перекази давніх, навіть утертих сюжетів, буквальні повторення надто добре відомих анекдот, сентенції, що не давали нічого нового з ідейного погляду, — все це могло захопити і справді-таки захоплювало тільки читача з невисоким культурним рівнем. Отаку „більшість“ і мав на увазі, як сам про це каже в передмові, наш автор: свій збірник видавав він для тих, хто не знав латинської й чужих мов, тоб-то хто не здобув типової для доби Відродження освіти. А звідсіля „L'Nore di ricreatione“ характерна, як показчик масового захоплення історичною та побутовою анекдотом, факцією, сентенцією і байкою, і є мірило літературних уподобань пересічного читача XVI та навіть XVII віків.

Олена Маслова.

(Далі буде).

Гайдамаччина в 80-х роках XVIII століття.

Протягом мало не цілого XVIII століття на терені України в її суспільному життю зустрічаємо явище, загально відоме під назвою гайдамаччини. Досі гайдамаччина має вже чималу літературу. Наукові праці присвячено здебільша окремим періодам гайдамаччини, надто моментам найвишого її піднесення за рр. 1734, 1750 і 1768. Менша частина розглядає гайдамаччину за весь час її існування або за декілька періодів.

З загальних праць, присвячених гайдамаччині, oprіч праць Д. Мордовця і польського історика Ф. Равіти-Гавронського, що з них, як зазначає проф. Д. Дорошенко ¹⁾, праця першого — „мало варта з наукового погляду монографія“, а другого „праці справляють вражіння історичного памфлета, перейнятого якоксь особливою ненавистю до укр. козащини та її діячів“, — ґрунтовніші досліди над гайдамаччиною дали В. Б. Антонович ²⁾ та О. Єфименкова. Розвідка Антоновича — „Исслѣдованіе о гайдамачествѣ“, — що йде на початку 3-го тому третьої частини АЮЗР і базується на вміщених у цьому томі актах про гайдамаків 1700—1768 років, закінчується описом подій р. 1750. Антонович зазначає, що головна маса гайдамацьких „куп“ складалася з селян „юго-западнаго края“ і тих верстов суспільства, що були до них близькі. Він вважає, що участь селянства в гайдамаччині до кінця століття зростає і цим гайдамаччині все більше надається „ясный отпечатокъ сословной боръбы“ ³⁾. За запорозцями він визнає „военное и политическое руководство“ і вважає, що „значительный контингентъ“ їх був серед гайдамацьких загонів ⁴⁾. Кінцевим проявом гайдамаччини Антонович присвятив свою розвідку — „Волынская тревога 1789 г.“ ⁵⁾. Але ця розвідка не дає вказівок на справжні активні виступи гайдамак, а тільки змальовує стан шляхетської суспільности Польщі, що чекала й побоювалася гайдамацьких нападів.

У монографії „Изъ исторіи боръбы малорусскаго народа съ поляками“, що належить О. Єфименковій, гайдамаччину розглядається протягом ці-

¹⁾ Проф. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії. Прага 1923 р., стор. 151—152 і 173.

²⁾ В. Антоновичъ, Исслѣдованіе о гайдамачествѣ по актамъ 1700—1768 г. (Извлечение изъ АЮЗР, т. III, ч. III). Київ 1876 г., стор. 1—128.

³⁾ Ibidem, стор. 17.

⁴⁾ Антонович, Ibidem, стор. 27.

⁵⁾ В. Антоновичъ, Волынская тревога 1789 г. Київ 1902 г., 199 ст.

лого XVIII-го сторіччя¹⁾. Останні сторінки своєї праці О. Єфименкова присвятила р. 1789, але так само, як і Антонович, не подає вказівок на активні виступи гайдамак. Що-ж до погляду на гайдамаччину та її учасників, то О. Єфименкова вважає, що „все движение XVIII вѣка, которое мы знаемъ подъ именемъ гайдамаччины, есть движение исключительно хлопское; участие запорожскаго козачества имѣло значеніе совершенно подчиненное, служебное, само цѣликомъ окрашивалось въ тонъ движенія хлопскаго“²⁾.

Звертаючись до наукових праць, присвячених виключно окремим періодам гайдамаччини, помічаємо, що питання про гайдамаччину розроблено трохи нерівномірно. Як підрахував М. Горбань, найбільше писано про р. 1768, а найменше — про р. 1750. Про те, в якому стані початок гайдамаччини та її кінцеві прояви, М. Горбань не згадує. Праці про гайдамаччину, що з'явилися останніми роками — про р. 1768 О. Гермайзе³⁾ і про р. 1750 М. Горбаня⁴⁾, — що їх збудовано почасти на нових архівних матеріалах, присвячено вже відомим моментам найвищого піднесення гайдамаччини. Особливість цих праць полягає в тому, що і розвідка О. Гермайзе про Коліївщину і розвідка М. Горбаня про 1750 р. у гайдамаччині відзначають велику роль в гайдамацькому русі Запорозжя. Роль селянства, зазначається, була більше допоміжна. Іноді-ж траплялося, що воно навіть вороже ставилося до гайдамак.

Отож з наведеного вище за стан наукової розробки питань про гайдамаччину можна бачити, що по-перше немає єдиної думки що-до участі запорозців і ролі Запорозжя в гайдамаччині. Тимчасом як давні дослідники, починаючи від Антоновича схиляються до того, щоб убачати в гайдамаччині рух селянський, і відзначають, як О. Єфименкова, що участь запорозьких козаків мала значіння „совершенно подчиненное, служебное“, — нові дослідники, як Гермайзе і Горбань, принаймні для років 1750 і 1768, визнають велику роль в гайдамацькому русі Запорозжя і вважають, що цей рух був справою „степового українського гультьяйства, відірваного від хліборобства, що зібралось по запорізьких степах на рибальських промислах, промишляючи ловами та торговлею“⁵⁾. По-друге, що-до окремих моментів гайдамаччини, то найбільш розроблено ті роки, коли вона найвище була піднеслася, а саме рр. 1734, 1750, 1768. Початкові-ж гайдамаччини й надто кінцевим її проявам, що-до їх наукової розробки, поцатило куди менше. За останній рік справжнього активного виявлення гайдамаччини і досі вважається р. 1768 — Коліївщина.

¹⁾ А. Ефименко, Изъ исторіи борьбы малорусск. народа съ поляками. „Южная Русь“. СПб. 1905 г., стор. 12—125.

²⁾ Єфименкова, *Ibidem*, стор. 68—69.

³⁾ О. Гермайзе, Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріалів. „Україна“. 1924 р., кн. 1—2, стор. 19—81.

⁴⁾ М. Горбань, Гайдамаччина 1750 року (нарис історичний). Наук. Збірник Харк. досл. кат. № 2—3. 1926 р., стор. 97—115.

⁵⁾ М. Горбань, *ibidem*.

Чи справді так воно є? Якщо, йдучи за Гермайзе й Горбанем, уважати, що Запорозжя відгравало велику роль в гайдамацьких рухах, то роки по Коліївщині справді не сприяли розвиткові гайдамаччини. Відомо, що гайдамацький рух р. 1768 на закінчення мав езекуцію гайдамак на кордонах з Туреччиною та Запорозжям¹⁾ і люті катування в Кодні²⁾ на території Правобічної України. Польська шляхта, яка з нечуваною лютістю помстилася за ті страхіння й матеріальні втрати, що їх зазнала вона підчас повстання, і російський уряд, що покарав гайдамак через політичні міркування і в інтересах своєї дворянсько-кріпацької держави, — значно приборкали гайдамацький рух.

Наступного р. 1769 почалася війна між Росією та Туреччиною. Запорозьке військо брало як-найактивнішу участь у цій боротьбі. Щороку запорозці виступали в походи проти турків під проводом своєї старшини та кошового. Звичайно, всі ці щорічні походи запорозців мали були зібрати під військові прапори як не всіх, то, принаймні, величезну більшість запорозців. І передусім, звичайно, до Січи, щоб брати участь у походах, мали прибути всі ті рибалки, „лисичники“, які проживали на Запорозжжі „изъ найма“, вся та „сіромашня“, звідки виходили привідці й учасники гайдамаччини на Правобережжі. Можна мало не цілком певно сказати, що вся та частина запорозців, яка найбільше мала зв'язків з гайдамацьким рухом, брала участь у турецьких походах 1769—1774 років. Для гайдамацького руху цей час, навіть за умовою, що залишилися всі попередні причини, які його викликали, безперечно був несприятливий: привідці й головні учасники його були в військових походах проти татарів та турків.

Події, що сталися по тому, як підписано мир з Туреччиною р. 1774 — поворот козаків з походів, очікування й саме скасування Січи, потім втеча на турецьку територію й непевне становище під турком до формального прийняття під турецьку зверхність — усе це теж, звичайно, не сприяло розвиткові гайдамаччини.

Допіру в 80-х роках XVIII в., коли запорозці зміцнили своє становище в Туреччині і до того ще до них раз-у-раз надходили втікачі з-за Бога, а почасти, можливо, й з Польщі, збільшуючи собою кадри економічно незабезпечених козаків, ми знову можемо сподіватися гайдамацьких нападів і піднесення гайдамацького руху.

Справді, відомо, що десь коло цього часу Росія вимагала від султана, нехай-би він відсунув запорозців од Бога. Вона покликувалася на те, що запорозці переходять кордон і нападають на російських підданців.

Та, звичайно, російський уряд боровся проти нападів по Богу, не тільки вдаючись до султана. Для цієї боротьби він, звичайно, вживав і військової сили. Безперечно, дехто з запорозців, що робили напади по Богу, потрапляв і до російської в'язниці. Отже повинні бути архівні справи,

¹⁾ О. Гермайзе, Коліївщина.. „Україна“, 1924 р., кн. 1—2.

²⁾ О. Єфименкова, Изъ истории борьбы... „Южная Русь“ т. II, стор. 112—113.

котрі стосуються до цієї діяльності запорозців над Богом, бо над пійманими над Богом запорозцями живовидячки проваджено судове слідство.

У нас є одна з таких справ, почата 29 жовтня р. 1784. Розгляньмо її коротенько. Ця справа збереглася непогано. На першій її сторінці зазначено:

№ (який не зазначено) „По ордеру его свѣтлости Князя Григорія Александровича Потемкина, о пойданныхъ напроотивной сторонѣ рѣки Буга, гайдамакахъ, производящихъ разновременно въ російскихъ границахъ грабежи. Отъ 29 октября 1784 года на „73“ листахъ“.

Архівна справа складається з таких документів:

1) Чотири листи до правителя катеринославського намісництва Івана Максимовича Сінельнікова від 25 вересня, 19 жовтня, 17 листопада й 11 грудня 1784 р., в справі надіслання захоплених на Бозі гайдамак та копій їх допитів. Усі листи підписав Петро Текелія.

2) Три чернетки „предложеній“ кременчуцькій нижній розправі від правителя катеринославського намісництва, датовані 29 жовтня, 3 грудня й 19 грудня (очевидячки, 1784 р.), в справі переведення слідства й „учиненія приговора“ над пересланими гайдамаками.

3) Чернетка „предложенія“ Новомиргородському „нижнему земскому суду“ від правителя катеринославського намісництва, датована 29-м жовтня, в справі догляду за прикордонними селами, де переходять гайдамаки, що переходять з турецького боку.

4) Чернетка листа (очевидячки, правителя катеринославського намісництва) до Петра Аврамовича (очевидячки Текелії), датована 29-м жовтня, в справі одержання пересланих гайдамак і розпоряджень на цей випадок.

5) Три листи „изъ палаты уголовного суда“ катеринославського намісництва до правителя того-ж намісництва І. М. Сінельнікова про надіслання присудів над гайдамаками, датовані 31 березня, 28 квітня й 1 травня 1785 р.

6) Чернетка „рапорта его свѣтлости князю Григорію Александровичу Потемкину“, в справі слідства й присудів над гайдамаками й надіслання самих присудів „на благоусмотреніе“ (очевидячки, від правителя катеринославського намісництва), датована 30 вересня (очевидячки, 1785 р.).

7) Чернетка „сообщенія Екатеринославской палатѣ уголовного суда“ від правителя катеринославського намісництва, в справі надіслання присудів на розгляд Потьомкінові, датована 30 вересня (очевидячки, 1785 р.).

8) Копії допитів 20 гайдамак, пересланих до Текелії від „походного атамана“ Янова, „занимающего по рѣкѣ Бугу донскими полками кардоны“.

Як видно з перелічених вище документів, цю справу про гайдамак проваджено в канцелярії правителя катеринославського намісництва протягом 1784 й 1785 рр. Так само, на підставі тих-таки документів, можемо гадати, що деякі матеріали, котрі стосуються до цієї-ж справи про гайдамак, можна було-б відшукати в архівах канцелярій князя Потьомкіна, катеринославської палати карного суду, кременчуцької нижньої розправи й генерала Текелії.

Використовуючи вищезгадані архівні матеріали, ставимо собі завдання виявити ті прояви гайдамацького руху 80-х років XVIII в., що за них згадує оця-о архівна справа про гайдамак.

I.

Картину гайдамацьких нападів і їх характер на підставі вищеперелічених матеріалів можна з'ясувати досить докладно. Виявляється, було їх чимало протягом більш-менш недовгого часу. Всі ці напади можна поділити на три групи: 1) звичайні грабунки на російській території без переходу границі з дуже обмеженою кількістю учасників (двоє, троє чоловіка); 2) напади на російську територію з-за річки Бога й на польську — з-за річки Кодими — з турецької території — гайдамацьких зграй числом близько десятих і більше чоловіка, але без певного ватажка такої зграї, і 3) операції гайдамацької зграї „извѣстнаго ватага“ Максима Тягуна.

Найдокладніш можна описати діяльність тієї зграї, що була під проводом ватага Тягуна. До цього безпосередньо й перейдемо. Коли саме почала свою діяльність згряя ватага Тягуна, на підставі тих даних, котрі є в справі про гайдамак, встановити не можна. Найперший напад ставсь року 1781. От як у допитові гайдамаки Бурмаги переказано оповідання його за цей напад¹⁾: група гайдамак „съ ватагомъ тягуномъ вчислѣ пятнатцати человекъ, прошлаго 781-го году осѣнью, переходя наздѣшнюю сторону нагромоклеи пограбили порутчика астапа иваненкова“. За 1781 рік це єдина вказівка на діяльність зграї ватага Тягуна. За р. 1782 маємо теж тільки єдину вказівку в допитові гайдамаки Шепеля²⁾: „прошлаго 782 году августа подъ 15-е число, вночи, побытности ево уживущего нарѣкѣ высунѣ зимовникомъ бывшего запорозца ивана каблучка при лошадахъ стадникомъ, наѣхавъ нанего встепи гайдамаки десять человекъ тягунъ стоварищи ивзявъ ево съ собою принудили чтобъ довелъ ихъ для грабительства дозимовника того запорозца каблучка, акогда поприводѣ ево ихъ оного взимовникѣ поутолчкѣ не было и къ грабежу ихъ денегъ иничего для нихъ надобного неимѣлось, то приглася ево идругова бышаго у запорожца кирика полового стадника петра криворукого и переловья истабуновъ тѣхъ запорожцовъ подвѣ лошади, вчислѣ двѣнатцати человекъ поѣхали онѣ къ бугу, ивъ ночное время ниже гарду“... переїхали на турецьку територію.

Тільки за наступний р. 1783 маємо докладніші відомості про діяльність цієї зграї. Цього року вона починає оперувати з весни. Допитавши гайдамак Чернечого Чорта, Шепеля й Сандура, пощастило встановити таке: на-весні р. 1783 15 чоловіка гайдамак на чолі з ватагом Тягуном, „будучи всѣ они вооружены³⁾ въ пяти суднахъ отъ урочища сары камышей

¹⁾ Архівна справа, арк. 25.

²⁾ Архівна справа, арк. 30.

³⁾ Архівна справа, арк. 28.

переїхавъ черезъ лиманъ наздѣшнюю сторону ивъ зѣхавъ въ верхъ поднепру, нападая наживущихъ при ономъ вразныхъ зимовникахъ трехъ бывшихъ запорожцовъ... пограбили унихъ мѣднихъ денегъ рублевъ до тридцати иразное имущество, и соонимъ спустяся внизъ поднѣпру повернулись на турецкую сторону, и послѣ того вскорости, влѣтнее время поїхали въ верхъ полиману и побугу, и переїхавъ наздѣшнюю сторону вночное время въ Слободѣ Матеѣвки пограбили жида арендаря, апотомъ проехавъ врѣчку солониху, скрывались иу видя чинимой отъ полку г-на полковника мартинова побугу лоткою разѣздъ напавъ наоной одного казака убили въ смерть адвухъ поймавъ взяли у нихъ одно ружье... ледунку, платѣе и все что принихъ было, но оные казаки послѣ приѣхавши кѣнимъ туда заказаками отъ биты, причемъ иунихъ оданъ гайдамакъ Степанъ Кучерявой убитъ"... Тікаючи від козаків, гайдамаки поховалися в очеретах і звідси-ж, поділившись на дві частині, розійшлися в різні сторони: „Стадникъ самъ пять поїхаль лотками внизъ побугу“, а дев'ять чоловіка на чолі з Тягуном „пїшіе пошли въ гардъ“. Одтепер обидві частині гайдамак діяли самостійно. Про Стадника маємо тільки згадку в допитові гайдамаки Бурмаги ¹⁾, а саме: „в прошломъже 783-мъ году осѣбно наздѣшной сторонѣ подпорутчика Щербана... грабилъ... отлучившейся отъ шайки ихъ стадникъ стоварищи“. Тягун-же зосередив свою діяльність у районі гарда, звідки зробив по нападу в межі Росії та Польщі. Перший напад відбувся на російську територію. От як сказано за нього в допитові Чернечого Чорта ²⁾: „...уже восѣтнее время ватагъ тягунъ съ нимъ Чернечьимъ Чортомъ“... і ще декількома гайдамаками, „да прозываеомомъ барабакою въ привозимой имъ стелигула лотки ночью переїхавъ на здѣшнюю сторону съ устѣ мертвоводскаго кардону, забрали восемь казачьихъ лошадей и вынеся изъ воды на себѣ лотку положили оную кбарабакѣ на повоску идавъ ему исъ казачьихъ двухъ сывую и рыжею лошадей, отправили ево обратно на телигуль, а сами онѣ прїехали въ гардъ“... Незабаром після того напав Тягун і на польську територію. Зібралися гайдамаки в гарді на турецькому боці і тоді „получа ³⁾“ отъ содержателя того гарда жида сапсая порохъ и свинець въ числѣ однатцати человѣкъ поїхали, паки ⁴⁾ для причиненія грабительства в польшу куда їдучи настепи, пристали кѣ нимъ въ шайку изъ лисичниковъ семь человѣкъ... и сооними въчислѣ восемьнатцати человѣкъ переїхавъ паки черезъ кодиму въ польщу, ивъ слободѣ Гербиной напавъ надворъ одного шляхтича пограбили унего до семи сотъ червонцовъ и прочіе вещи да у тамошнего жида арендаря серебряныхъ денегъ рублевъ додватцати, и стѣмъ пограбленнымъ переїхавъ натурецкую сторону всѣ между собою раздѣлили... и пораздѣлѣ того повернулись кѣ лисичникамъ гдѣ изъ шайки ихъ лисичники постались присвоихъ мѣстахъ“... Тягун-же з рештою

¹⁾ Архивна справа, арк. 26—27.

²⁾ Архивна справа, арк. 10.

³⁾ Архивна справа, арк. 10.

⁴⁾ Перед тим гайдамаки напали на польську територію без ватага Тягуна.

гайдамак повернувся до гарда. Звідси гайдамаки розійшлися куди хто хотів. Частина перейшла на російський бік. Інші лишилися на турецькому боці. Протягом осені й зими р. 1783 жадних натяків на діяльність Тягунової зграї не маємо. Аж в-осені р. 1784 вона знову відновила свою діяльність.

У серпні цього року на бозькому лимані зібралось 11 чоловіка гайдамак на чолі з ватагом Тягуном, „имея все они¹⁾ одинатцать человек восемь ружей пистолеты четыре дротика пороховъ и свинець“. За загальною згодою „положили въ зъехавъ вверхъ побугу инапереезде на здешнюю сторону въ местечке новопетровскомъ пограбить жида орендаря...“. Через це „севши влотки ибудучи въ проезде полтора сутокъ вночное время все оне переехали насеяй берегъ“. Лишивши біля човнів варту з двох гайдамак, решта на чолі з ватагом Тягуном „всѣ вооруженные ходили въ местечко новопетровское гдѣ окружа жидовской шинкѣ иставъ въ дверяхъ и надокнами сружьями бывшихъ воономъ жидовъ надворъ невыпустили причемъ иприбѣгшаго туда на шумъ прапорщика гранку поймали...“. Пограбувавши всіх, кого захопили в шинку, гайдамаки без перешкод повернулися з пограбованим до човнів та й попливли на лиман. Поділивши пограбоване, вся ця зграя гайдамак почала готуватися до нового нападу. Через те, що гайдамак стало тепер 12 чоловіка (приєднався ще один), „своровали икстану ихъ приплавили четвертую лотку“. Запаслися сідлами, вуздечками „ивсемъ оружиемъ порохомъ и свинцомъ“. План був такий: „видя²⁾ всегда что недалеко отбуга привитовскомъ кардонѣ казачьи лошади ходять согласились перехавъ на здешней берегъ техъ лошадей ежели принихъ караулу nebudeтъ забрать иповоротяся натурецкую сторону поповоду ватага тягуна для причиненія злодейства ехать въ польщу...“. Виконуючи цей план, гайдамаки „зъ 20-го под 21-е число“ в вересні попливли човнами лиманом угору і вийшли на берег „выше вытовского кардону заодну версту“. Покинувши біля човнів варту з трьох гайдамак, решта на чолі з Тягуном пішла по коней. Гайдамакам повелось. Вони щасливо пригнали коней до човнів. „И тамо переловя самыхъ лутчихъ девятнадцать лошадей изныхъ шесть поседлали имевшимися уныхъ седлами алотки свеслами й бабайками затопя каменьями въ воду иоставя последнихъ лошадей тоюжъ ночью поехали отлимана въ поды стѣмъ намереніемъ чтобъ поехавъ креке бугу начерталской бродъ инаономъ переправится натурецкую сторону асооной ехать ивъ полшу...“³⁾. Переїздячи до Черतालського броду, Тягунова зграя грабувала собі далі. На Херсонському шляху гайдамаки пограбували спочатку якогось „порутчика“ та його людей, а тоді „маркитантера“, відібравши в них коней і різну одягу та гроші. Потім гайдамаки заходилися грабувати сідла, надбавши „въ трактирѣ одно седло улисичниковъ два дау стадняка одно седло...“⁴⁾. „Вънаступившую под 23-е число ночь“, їдучи річкою Громоклеєю вгору, зграя приїхала до слобідки лікаря Векланда

¹⁾ Архівна справа, арк. 14.

²⁾ Архівна справа, арк. 15.

³⁾ Архівна справа, арк. 12.

⁴⁾ Ibidem, арк. 18.

та й його теж пограбувала. Звідси, захопивши ще в чабанів „одинъ казанъ чугунной“, згряя попрямувала до Черतालського броду. Вночі проти 24 вересня гайдамаки поїхали до Бога „къ черталскому кордону“, щоб перехопитися на турецький бік, але „заночною темнотою идождемъ облудясь припали въ балку называемую злодейки“¹⁾. Тут мусіли лишитися, бо настав день. Щоб ніхто про них не довідався, гайдамаки „начально взяли подкарауль подданного г-на примеръ маіора Скаржинского человека искавшего быковъ апотомъ ходившихъ совечьею атарою двухъ человекъ напоследокъ же усмотря ихавшего изсоколовки подороги въ слободу три краты наверховой лошади прапорщика громекова...“²⁾. Всіх цих людей тримали аж до ночі, причому прапорщика Громекова пограбували та ще й до того косу відрізали. Нарешті „под 25-е въ наступившую ночь“ гайдамаки поїхали просто до Черतालського броду, але перехопитися їм не пощастило. Прапорщик Громеков, одзволівшись від гайдамацького „караулу“, повідомив про те, де перебувають гайдамаки, осавула Краснова і хорунжого Шашлова, висланих з „командою“, щоб половити гайдамаків. І от, коли гайдамаки підїхали до броду, то в той-же самий час „набежавъ наныхъ казаки всехъ ихъ разбили иотрезавъ отреки буга погнали за ними въ степь...“³⁾. Втративши „зайвыхъ лошадей“ і одного гайдамаку вбитого, згряя без ватага Тягуна й Тарана, що відбилися від решти гайдамак, кинулася тікати „замертвоводъ именя намереніе добъжать на ингуль въ вербовой крепе скрытца“⁴⁾. Втікаючи гайдамаки мусіли були покинути всіх коней недалеко від „крепи“, ратуючись від переслідування, але до самої „крепи“ таки добилися і тут „идучи оною далѣ отводомъ сели между лѣсомъ въ очеретѣ ибатлачке въ асаду“⁵⁾. „Асаду“ гайдамаки витримали успішно, відстрілюючись від козаків і місцевої людности, причому „одного изъ состоящей приингуль раскольнической Слободы мужика убыли въсмерть“⁶⁾. Незабаром поночіло й псчав іти дощ. Це допомогло гайдамакам перебраться „въ другую крѣпъ“ і перехопитися за річку Інгул. Звідси гайдамацька згряя, що від неї відокремивсь Головка й Стадник, пішла до урочища Баби, „имея намереніе доитить до лимана иброся ружьи для жительства разоитится поразнымъ мѣстамъ“⁷⁾.

Останнього наміру гайдамакам виконати не пощастило. „28-го числа какъ вошли въ поды итамъ... отдыхали ипросушивали оставшей отстрелянія порохъ то набежавъ наних гнавшіе заними казаки всѣхъ ихъ шесть человекъ переловили идооставили въ полкъ г-на полковника ипримеръ маіора Мартинова айзонаго закрепимъ карауломъ икъ г-ну походному атаману Янову представлены...“⁸⁾. Так закінчилася діяльність Тягунової зграї і на цьому взагалі вичерпуються наші відомості про операції цієї зграї.

¹⁾ Архівна справа, арк. 18. ²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem, арк. 13. ⁴⁾ Ibidem, арк. 13.

⁵⁾ Ibidem, арк. 16. ⁶⁾ Ibidem, арк. 16.

⁷⁾ Ibidem, арк. 16. ⁸⁾ Ibidem, арк. 16.

Щоб остаточно покінчити з описами гайдамацьких нападів, переходжу до опису тих нападів, де не брав був участі ватаг Тягун.

Перший з таких нападів, що за нього є відомості в справі про гайдамак, стався в-осени р. 1783. Зроблено було його після того, як під проводом Тягуна пограбовано 8 коней „съ усть мертвоводскаго кардона“. Гайдамаки „въ числѣ восьми человекъ наказачьихъ шести и на двухъ учебановъ взятыхъ лошадяхъ ѣздили закодиму въ полшу, и тамо напавъ при рѣчкѣ егарликѣ напольской кордонъ запобѣгомъ протчихъ перевязавъ двухъ поляковъ пограбили на томъ кордонѣ одинатцать лошадей съ четырьмя сѣдлами два ружья, одну саблю идва плаща, и поворотились въ гардъ къ ватагу тягуну которой ихъ тамо дожидался...“¹⁾. Допитавши гайдамаку Бурмагу, довідалися, що цей польський кордон, де пограбовано було 11 коней, був „въ мѣстечкѣ Онинѣ“²⁾.

За рік 1783 — це єдиний відомий випадок, коли гайдамаки робили напад без участі ватага Тягуна, але він, що правда, чекав на них у гарді.

Р. 1784 значно багатший на гайдамацькі напади без участі ватага Тягуна. Найдавніший з них ставсь у квітні р. 1784. Тоді до гарда на турецькому боці прийшло два гайдамаки: Бурмага (інакше Турмага) і Карагулев (чи Гарагула). Вони „приметя выше оного (гарда) бывшей на берегу рыболовномъ каюкъ... переѣхали во ономъ на здѣшнюю сторону, і тоужь ночью скрытно минувъ бывшіе отъ кардонной стражи разѣзды прошли далѣе и пробравшись степными мѣстами за ингуль близъ слободы березовки на рѣчкѣ сагайдакѣ въ ночи“ пограбували „полеского мужика“, що їхав з Херсону³⁾. „Поворотясь оттоль посю сторону ингула на Елисаветскомъ шляху“ пограбували жида, що теж їхав з Херсону. Після цього грабунку гайдамаки поїхали до Бога, щоб переправитися на турецький бік. „Апрѣля съ 24-го подъ 25-е въ ночи“ вони приїхали до річки Бога „ниже кордону шворневого“, але не змогли переправитися. Лягли спочивати „въ каменьяхъ“. На ранок 25 квітня „на нихъ спавшихъ слободы константиновки жители салдаты идучи къ рѣчкѣ бугу для рыбной ловли нашли“⁴⁾. Гайдамаки мусіли тікати, лишивши все пограбоване і „собственныя двѣ сѣрья свиты“. Перепливли вони на острів і „на ономъ въ лѣсу и каменьяхъ скрылись“. „Салдаты“ повідомили про гайдамак козаків, що на чолі з осавулом Кононовим почали переправлятися на острів. Побачивши небезпеку, гайдамаки кинулися тікати далі на турецьку сторону, і Карагулев був „наплову тѣмъ Есауломъ пойманъ“. Товаришеві-ж його пощастило втекти на турецький бік і сховатися між камінням. „Но итамъ переплившими тремя козаками по сыску близъ берега рѣки буга былъ пойманъ, однакожь прибѣжавшимъ туда вышеписаннымъ жидомъ сапсаемъ съ рабочими людьми которыхъ было до сорока человекъ онъ... усильно укузаконъ отнять“. Карагулев „потой поимкѣ отъ Есаула Кононова закарауломъ представленъ къ г-ну походному ата-

¹⁾ Архівна справа, арк. 10. ²⁾ Архівна справа, арк. 25.

³⁾ Архівна справа, арк. 41. ⁴⁾ Архівна справа, арк. 41.

ману Янову вь местечко Новогригорьевскѣ“, а товариш його так і лишився „вь рукахъ ужида Сапсая“¹⁾.

Згодом, у місяці липні чи серпні (свідчення гайдамак розходяться) р. 1784 гайдамаки напали на слободу Березки на польській території за річкою Кодимою. Ініціатором цього нападу, як можна гадати, був гайдамака Гураль. Він з весни р. 1784 перебував у селі Скаржинці на російському боці. Тут „для чиненія злодѣйства пригласилъ къ себѣ находившихся вь той же деревнѣ скаржинкѣ бывшего запорожца... и польскихъ жителей... и сооними пришелъ вь гардѣ, атамъ подговоря съ собою польскаго жителя... вь ночное время потаенно вь гарду перешли натурецкую сторону гдѣ такъ же приглася вь свою шайку бывшихъ вь гарду польскогожъ жителя... и запорожца..., и сооними вь числѣ семи человекъ для причиненія злодѣйства отъ гарду пѣши пошолъ къ польской границѣ и перешедъ чрезъ рѣчку кодиму ночью вь слободѣ березкахъ напавъ надворь одного шляхтича“...²⁾ вчинили грабунок. Після того гайдамаки примусили шляхтича, щоб довів їх „досостоящаго вь той слободѣ польскаго кордона“, де вони хтіли пограбувати коней. Грабунок не вдався. Вбивши одного чи двох поляків і захопивши деяку зброю, гайдамаки мусіли тікати: „Протчіе натомъ кордонѣ бывшіе поляки съ помощію прибіжавшихъ мужиковъ обороняясь и недопустя уже ихъ (гайдамак) до грабежа лошадей и протчего, прогнали ихъ за кодиму на турецкую сторону имѣя заними погоню чрезъ цѣлую ночь, но пооборонѣ ихъ немогли взятъ поворотились вь свое мѣсто, аони пришли паки вь гардѣ“...³⁾. Поділивши пограбоване, гайдамаки розійшлися в ті-ж місця, де кожен з них був до нападу.

Р. 1784, в серпні місяці відбулося ще два гайдамацькі напади без участі ватажка Тягуна. Справа була так: на початку серпня цього року від голтянського каймакана втекло двоє гайдамак. Один з них був при цьому каймакані „кухаремъ и бесплеємъ“, а другий „каваджеемъ“. Одинъ з цих утікачів був згадуваний вже гайдамака Чернечий Чорт. Утікши вони „напольской сторонѣ наустъ рѣчки кодимой прислободѣ поромовкѣ поворовавъ пять лошадей приѣхали наонныхъ вь гардѣ“⁴⁾. Чернечий Чорт з кіньми перейшов на російський бік і більше участі в нападах не брав. Товариш-же його, що був „каваджеемъ“ при голтянському каймакані, лишився на турецькому боці і брав участь, ба навіть організував ще один гайдамацький напад. З гарду, як можна гадати, він пішов на лиман і тут згуртував 15 чи 16 чоловіка гайдамак. Ось як сказано за цей напад у допитові гайдамаки Білого⁵⁾: „вь августѣ м-цѣ по подговору бежавшего отъ турецкого голтянского каймакана бывшего у него каваджеемъ запорожца... согласясь онъ съ находившимися приразныхъ неводахъ бѣвшими запорожцами четырнадцатю человеками имевшими присебѣ ружьи и пистолеты пеши ходили къ полской границе ипопереходе чрезъ речку кодиму вь ноч-

¹⁾ Архівна справа, аркуш 41.

²⁾ Архівна справа, аркуш 6.

³⁾ Архівна справа, аркуш 6.

⁴⁾ Архівна справа, аркуш 64

⁵⁾ Архівна справа, аркуш 20.

ное время разбыли полскою кордонъ скоторого какъ полскіе жолнеры безъ супротивленія разбежались то оне шесть лошадей зседлами йпограбя платье и все что было возвратились на турецкую сторону исоной изъ шайки их шесть челоуѣкъ имевшіе въ рукахъ лошадей севъ наонныхъ отъ шайки их скрылись ивъ какое мѣсто незнаеть апоразделе пограбленного натомъ кардонѣ платья ипротчаго четире челоуека пошли къ неводамъ“, а решта пішла на річку Солониху і далі на лиман.

На цьому закінчуються відомості про напади гайдамацьких зграй без участі ватажка Тягуна. Справа про гайдамак подає ще відомості про два випадки діяльності гайдамак, що їх можна розглядати як звичайні грабунки на російській території. Обидва випадки датуються р. 1784. Ініціатором першого — був гайдамака Іван Синьоокій, що, „проживая при дворѣ (майора) Михалората нынѣшнею весною при имѣющемся на содержаніи ево рыболовномъ гардѣ производилъ работу“¹⁾. У квітні місяці до гарда з Херсону прибуло трое „полских мужиковъ“ Братченко „съ двумя товарищи“. Синьоокій довідався, що в них є гроші і пограбував їх, узявши на допомогу „со здѣшней стороны полского жителя Василья Николенка, асъ турецкой изъ бывшихъ запорожцсвъ Левка Бѣлого“. З пограбованими грішми всі трое переїхали на гардовий острів і тут поділилися. Після того Білий пішов на турецький бік, а Синьоокій з Николенком, або, як він сам себе зве, Шевцем, лишилися на острові. Тут 1 травня „переѣхавшимъ Есауломъ Кононовымъ съ козаками начально онъ а подоказательству его изъ вышеписанныхъ товарищей ево Николенко пойманы и взяты подъ караулъ“²⁾, а пограбовані гроші од них відібрано і повернено власникам. Білий так і лишився на турецькому боці на волі, а „онъ Синеокой съ Николенкомъ за карауломъ отправлены въ миргородъ“.

Другий випадок ще простіший. У місяці вересні чи жовтні р. 1784 гайдамака Застава, що перебував на російському боці в селі Скаржинці, „по согласію стамошнимъ жителемъ тимофеемъ плескачевымъ шуриномъ утамошняго жителя степана... разбывъ комору поворовали“ різне майно й заховали. Застава пішов до гарду, де його й спіймано. Що сталося з Плескачовим — невідомо. Пограбоване майно „посыску поворощено хозяину“³⁾.

На цьому останньому випадкові з діяльності гайдамак і вичерпуються відомості про гайдамацькі напади, що їх подає вище зазначена архівна справа про гайдамак. Розглянувши всю цюю величеньку-таки кількість гайдамацьких нападів, що припадають на першу половину 80-х років XVIII в., розглянемо питання про учасників, організаторів та організацію самих цих нападів.

М. Суслонарів.

(Далі буде).

¹⁾ Архівна справа, аркуш 39.

²⁾ Архівна справа, аркуш 39.

³⁾ Архівна справа, аркуш 35.

Едвард-Леопольд Руліковський, знавець Київщини

(1825—1900).

I.

Київщина, де Е. Руліковський народився, здебільша пробував, діяв і, нарешті, завершив своє земне існування, була разом з тим за предмет мало не виключного інтересу відомого її знавця.

У Руліковського, що народився в Великій (так званій Панській) Мотовилівці, селі кол. Васильківського повіту, упокоївся в сусідній з нею Солтанівці й похований у родинному склепі при мотовилівському-ж-таки костюлі, батько був виходцем з Холмщини, яка тоді ще до складу Росії не була прилучена. Р. 1798 він, досить родовитий шляхтич (герба „Когав“), з'явився на Україні ще юнаком, володів на Київщині маєтком, що припав на спадщину від предків, величеньким земельним, так званим Мотовилівським ключем з низки сіл і хуторів на правобережжі горішньої Стугни з прилеглою до них територією¹⁾, маєтком, що він надбав, у київській Таращанщині²⁾ та, нарешті, на Волині (в кол. Рівенському повіті) ще одним, що припав йому як посаг за другою жінкою, широким, так зв. Висоцьким ключем³⁾.

Руліковський-батько, щоб забезпечити в межах Імперії маєткові, спадкові та інші права, дійшов — правда після довгочасного, фактично сороклітнього клопотання — затвердження в загально-російському дворянстві й був записаний до VI-ої частини так зв. книги родоводу кол. Київської губернії.

Два шлюби Руліковського-батька, що кожного разу приносили відповідний посаг на Україні, з дочками васильківського та рівенського по-

¹⁾ Велика Мотовилівка (не Мала, так звана Скарбова), Мотовилівська Слобідка, Велика й Мала Солтанівки, Порадів (засел. р. 1820), Руліків (обидві останні названо на спогад маєтків предків діди́ча в кол. Белзькому воеводстві: згод. їх старовинне титулування „Rułikowie... z Rogadowa“), Гелевівка (на честь Гелени Хоєцької, першої дружини Руліковського-батька) та інші.

²⁾ Село Галайки з Софіполем (остання назва — на честь другої дружини діди́ча Софії, з роду Боре́йко, батько якої теж назвав Софіївкою одну з своїх осад на Волині).

³⁾ Чамалий розмірами (51 тисяча десятин землі, вкритої здебільша лісом) маєток Р-п'я дістав через шлюб, від якого, до речі, народився й майбутній знавець Київщини.

вітових маршалків та пізніші теж шлюбні звязки численних нащадків (що найменше 10 дітей) добре з матеріального боку забезпеченого землевласника, поріднили його з жолом польських (переважно з числа тубільців, що встигли вже покатоличитися й спольщитися) шляхетських фамилій Київщини (як от Хощькі, Харленські, Трипільські, Абрамовичі, то-що) й на Волині (напр., Борейки) і, побіч інших причин, зміцнили за ним особисто й за членами його родини досить видатне, впливове громадське становище.

Між иншим, завдяки останньому, як самого голову родини Рулікоських (принаймні, двічі), так — згодом — і двох його синів від першого шлюбу (Едмунда й Фавстина) вибирали на почесну посаду васильківського повітового маршалка, а його первака (Конрада) — спочатку на так зв. хоружого васильківського повітового дворянства, а згодом і на депутата, члена Київського суду ¹⁾.

Передостання, видимо, в своїй родині дитина, Едвард Рулікоський побачив світ наприкінці (17 листопада) 1825 року. Майбутньому дослідникові минулого, переважно, Київщини було, між иншим, лиш кілька тижнів, коли підчас прилюдного виступу на Україні так зван. декабристів, повсталий, під проводом С. Муравйова-Апостола, проти уряду Миколи I, Чернігівський піший полк, вирушивши з недалекого Василькова, де офіційно він був розміщений, і перед наступним з революційною метою маршем, переднював Новий рік та переночував під 1 й 2 січня 1826 року. Ця подія, що мала взагалі серйозні наслідки (матеріальні, моральні, відбившись на здоров'ї й т. и.) для місцевого дідича, спонукала Рулікоського-батька написати згодом відповідну частину своїх спогадів, яку вважають за один з шедеврів давньої літератури про декабризм ²⁾.

Дитячий, юнацький вік і потім низку років прожив Едвард Рулікоський у рідній Мотовилівці в догідних умовах, комфорту, що їх створив його батько ³⁾.

Звичайно, зберігши назавсіди теплі спогади про рідні місця, він і після поділу батьківського спадку між дітьми часто потому перебував то в самій Мотовилівці, то в сусідніх з нею Геленівці, Солтанівці, то-що.

¹⁾ По праву, звичайно, походження від матери, місцевої народженки, ці старші сини дістали від батьків у спадщину земельні посілости на Васильківщині з Мотовилівського ключа, що природньо почав розпадатися, а дітям від другого шлюбу з народженкою Волини Вацлавові та Едвардові (що відзначалися, до речі, свого часу не на громадському, а на літературно-науковому полі) припали — по праву спадщини від їхньої матери — маєтки на Волині. Похилевич у своїй книзі, що вийшла р. 1864 (назву її див. далі), називаючи Едварда Рулікоського власником Мотовилівки, звичайно, плував з ним його брата Фавстина: про належність Мотовилівки останньому див. повідомлення самого Едварда Р-ого у відомому виданні „Słownik Geograficzny“ (т. VI, стор. 748, в нарисі „Motowidłówka“).

²⁾ Коли повстав Чернігівський полк і скрізь почалася паніка, батьки виїжджаючи з рештою дітей узимку на деякий час до Києва, мусіли, між иншим, залишити немовлятку Едварда, разом з його мамкою, для більшої безпечности в сусідньому з Мотовилівкою селі Малій Солтанівці, в родині місцевого посесора, що дістав од Рулікоського-дідича це село в тимчасове, орендне, з господарськими цілями, користування.

³⁾ Пор. стор. 38 (прим. 2), 39, 41, 44 та інші в зазначеному далі нарисі автора цих рядків („Йосип Рулікоський“).

Представник сучасного польського шляхетського оточення на Україні, що непохитно пильнувало, як-би усунути небезпеку денаціоналізуватися, Е. Руліковський здобув спочатку звичайне тоді для його кола так зване хатнє, в світському дусі, виховання¹⁾, під доглядом не тільки батьків, а й діда по матері Вацлава Борейка, що жив у волинському м-ку Висоцькому та довго був свого часу за педагогічного адміністратора на Волині.

Отже молодого Едварда не віддавали в науку до близького од Мотовилівки Києва, до одного з київських, напр., приватних пансіонів або-ж до російської державної середньої школи, як от кол. Перша гімназія, що проіснувала по-над сто років. Не вступав він, видимо, пізніше й до заснованого недавнечко перед тим, а саме р. 1834, кол. Київського університету св. Володимира з його російською викладовою мовою, дарма що й досить знайомою Р-ому, як інтелігентному країянинові²⁾.

Є вказівки, що закінчив свою освіту Е. Руліковський за кордоном, як звичайно робили земляки його кола, що за молодих літ подорожували не для навчання, що правда, і не для науки, а з загально-освітніми цілями. А втім і через усе дальше, довгеньке своє життя дослідник Київщини, мавши досить допитливу вдачу, без упину збагачував взагалі не аби-які знання в галузі безпосередніх наукових своїх інтересів.

Не придбавши, видимо, своєї родини та й з своєї вдачі мало цікавлячись питаннями чималого господарства на Волині (в м-ку Висоцькому), що припало йому як спадщина по смерті батьків, Е. Руліковський, будучи матеріально забезпеченим, мав спромогу перебувати в стані певного відчуження від навкружної, реальної, практичної дійсности. Отже відповідні риси психіки, що відбивали впливи і безпосереднього родинного духовного окола і сучасних, у Польщі та взагалі в Європі, настроїв, пояснюють, чом він — ще відколи перебував у рідному гнізді та й далі через усеньке наступне життя — працював був переважно над усебічним

¹⁾ Як свідчить Михальчук (стор. 257 нарису „Поляки Юго-Западнаго края“ з II-ої частини 7 тому „Трудовъ этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной Имп. Русск. Географическимъ Об-вомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріали и изслѣдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ, СПб 1872), програма виховання дітей в домах багатих польських панів складалася звичайно з навчання під керіванням гувернерів і гувернанток (переважно чужоземного походження) найбільше так зван. манір, знання так зв. вищого тону, танків, музики, французької мови, „релігії“ й короткої військової (надто політичної) історії Польщі, крім, звичайно, елементів польської граматики й писання, також рахунку. Драгоманов у своїй статті „Євреи и поляки въ Юго-Западномъ краѣ“ („Вѣстникъ Европы“ за 1875 р., № 7), як і Чубинський (а згодом Липін і Сумцов у працях, що їх зазначимо далі) мало не виключно спирається на зізнання цього, в даюму разі компетентного, свідка.

²⁾ Брат його Вацлав, що правда, ладнався р. 1838 вступити до Київського університету, як свідчить один з документів Київського Центрального Історичного Архіву імени Антоновича. Сам Едвард Руліковський, як видно, наприклад, з иншого там-таки документу (від 10 лютого р. 1843, тоб-то доби, коли він дійшов повних літ), де він двічі, чіткою рукою й без помалок зробив повний підпис (ім'я, по батькові й прізвище), поминаючи вже цитовані в нього російські книги, — російською мовою орудував цілком добре.

вивченням Мотовилівщини, Васильківщини та взагалі Київщини, України, в тодішньому, традиційно-польському її розумінні.

Пробуваючи що в себе, а що в братів та родичів, навідуючись до Києва¹⁾, працюючи по приватних збірках старовинних документів та по фамільних архівах околичних польських дідичів²⁾, Е. Рулікоровський, співробітник відповідних наукових закладів Кракова³⁾, підтримував, звичайно, стосунки і з головними опікунами польської культури: Варшавою, Краковом та Львовом⁴⁾.

Поміж перебування у прикиївській Мотовилівці та волинському Висоцькому, на початку 80-х рр. XIX-го століття, Е. Рулікоровський проживав у с. Сахнах (кол. Бардичівського повіту) на Київщині⁵⁾.

¹⁾ Напр., на контракта та в справах літературно-наукових. Естрейхер (див. нижче назву, т. 4, стор. 416. Краків, 1878) навіть повідомляє, що Е. Р-ий був за члена „Кіевскої Комісії для розбору древніх актовъ“ (а втім О. І. Левицький у своїй книзі („Пятидесятилітїе К. К-сії для розбору древніх актовъ“, К., 1894) за це не згадує). Як заявляє в одній з своїх археологічних статтів сам Р-ий, він р. 1879 оглядав київську археологічну виставку (певне, Турв. Кибальчича). Остання стаття в збірнику „Kwiaty i owoce“, що видав у Києві р. 1870 Ггн. Трусевич (див. далі), належить Е. Р-ому. Він був знайомий з київським професором В. В. Антоновичем, також з Кулішем, М. М. Александровичем, що тоді киянами не були, та іншими.

²⁾ Напр., Кост. Свідзінського, Сулготовських, Харленських (у Пашківці), бар. Шодуара (в Івниці), Росцішевських (у Липовці) та інших, поминаючи вже, певна річ, мотовилівські папери самих Рулікоровських.

³⁾ Естрейхер (у замітці про Свідзінського) називає Рулікоровського членом кол. „Кіевскої Комісії для розбору древніх актовъ“. Але це повідомлення не стверджують ні юбілейна, інформаційна книжка О. І. Левицького („Пятидесятилітїе Кіевскої Комісії для розбору древніх актовъ, 1844—1894“, К., 1894), ні довідка в рукописних „Журналахъ Временной Комісії для розбору древніх актовъ, Высочайше учрежденной при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волинскомъ генераль-губернаторѣ“.

⁴⁾ У першому з цих міст він був співробітником низки видань, напр., „Biblioteka Warszawska“ (за 1852 р., № IV: „Ukraina“, то-що), „Dziennik Warszawski“ (за 1854 р., № 198: „O Mazepie“, та за 1855 р.: „O Stachurskim“), „Kronika wiadomości krajowych i zagranicznych“ („Słówko o ojcu Mazepie“), „Ateneum“ (за 1878 р., №№ III і IV: „Dawnie drogi i szlaki“ та інше), особливо-ж „Słownik Geograficzny“ (тт. I—XIV, за 1880—1897 рр. — з безліччю його там заміток). У Варшаві-ж-таки р. 1853 окремою книжкою вийшов його „Opis powiatu Wasyłkowskiego“. Далі, будучи членом Антропологічної Комісії при Академії Наук у Кракові, Е. Р-ий надрукував у „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, що його видавала Академія за редакцією Коперніцького, низку статтів етнографічного та археологічного змісту: „Zapiski etnograficzne“ й т. и. (т. III за 1879 р.), „Mogila w Heleńpówe“ й т. и. (т. IV за 1880 р.) та „O rasiorkach...“ (т. V за 1881 р.). До Кракова-ж між іншим, вибрався з Волини й брат його Вацлав. Нарешті, до львівського музею Оссолінських після того, як Е. Р-ий помер, було передано багату його збірку документів архівного характеру.

⁵⁾ Напр., склавши 1 березня 1881 р. замітку „O rasiorkach kamiennych“, він позначив, що написано її в цьому селі. Про Сахни, що, видимо, були власністю його близького родича Абрамовича, як про місце перебування Е. Р-ого, є також згадка і в листі від 24 лютого 1885 р. (див. далі) до Мак. Стороженка від Куліша, який знав Р-ого ще до кінця 60-х років минулого XIX в., перед тим, як останній надрукував свою статтю в збірнику Трусевича. Сахнами, нарешті, позначено в „Етногр. записах“ і низку записів, як от, напр., перекази про гайдамаків, повір'я про мак, то-що. А втім, Е. Р-ий жив

Кінець свого життя Е. Р-ий пробував на Волині, в м-ку Висоцькому (кол. Рівенського повіту), що припало йому на спадщину, в колишньому, до речі, маєтку українського Гетьмана Павла Тетері¹⁾.

Заглиблений в свої звичайні архівні студії й раніш (як свідчить Ліпковський, що добре його знав) небалакучий, не дуже то охочий ділитися з іншими своїми спеціальними знаннями, проживав він тихо й зовні цілком непомітно. Сучасники його мало були не забули, ба навіть вважали, що він уже помер²⁾.

А втім помер Е. Руліковський (21 квітня 1900 р.) все-таки на батьківщині — правда, випадково — під Мотовилівкою, в Солтанівці, в маєтку одного з своїх небожів, до якого заїхав недужим після одвідин перед тим київських контрактів³⁾.

Отже любитель Київщини, видатний її знавець і дослідник знайшов своє останнє заспокоєння в усипальні Руліковських при костьолі рідної Мотовилівки, що збудував його батько.

II.

Представники упривилейованої та матеріально забезпеченої⁴⁾ суспільної верстви, Руліковські, в цілому їх складі, мали в розпорядженні й досить для свого часу великі освітні ресурси, що, окрім користування

у Геленівці в-осени 1879 року, коли там роблено археологічні розкопки. Так само р. 1883 Геленівку зазначено місцем перебування його, як передплатника IV-го тому „Slow. Geogr.“ Взагалі-ж, як видно з реєстру співробітників початкових томів „Słownika“ за р. 1882, Е. Р-ий зветься просто мешканцем Київщини, без докладнішого означення того місця, де він постійно перебуває.

¹⁾ У Р-ого зберігся, між іншим, портрет Гетьмана. Про останній, як і про м-ко Висоцьке, Р-ий написав спеціальні замітки, надруковані в „Кіевской Старинѣ“ (див. далі) і в „Słownik'у“ („Wusock“).

²⁾ За одним з архівних документів 1896 р. (15/XI), Е. Р-ий перебував у с. Завадівці біля м-ка Володарки, Сквирського повіту, на Київщині, видимо, в маєтку свого небожа Еразма. Того самого 1896 р. „Большая Энциклопедія“ (т. XVI, стор. 582) і Сумцов („Кіевская Старина“, № VII—VIII, в статті „Современная малорусская этнографія“, стор. 134 й далі) помилково зазначили роки життя й смерті Е. Р-ого, який тоді ще був живий і впокоївся лиш р. 1900. Через непорозуміння, з приводу звістки про смерть одного з представників численної родини Руліковських (певне, Едмунда, його брата, що був значно старший за Едварда), з'явився навіть спеціальний некролог, якого склав сам В. Б. Антонович, а це викликало (як оговідає К. М. Мельник-Антонович) відповідну візиту з боку ніби небіжчика до автора поминальної замітки.

³⁾ Так свідчить Олександр Яблоновський (інформатор М. С. Грушевського, коли останній складав про Р-ого некрологічну замітку), який приїжджав на ярмарок, щоб переводити звичайне збирання з одноплеменців, що бували на контрактах, пожертв на сучасні потреби польської культури (згад. „Źródła Dziejowe“ й т. и.).

Про день смерті Е. Йос. Руліковського (21 квітня 1900 р.) див. газетне оголошення його родичів (родини небожа, що жив у Солтанівці) в „Кієвлянинѣ“ (за 1890 р., № 113).

⁴⁾ Руліковський-батько й голова Київського цивільного суду Проскура, як зазначає Ор. Ів. Левицький („Кіевская Старина“ за 1892 р., № XII, у статті „Тревожные годы“, стр. 338—40), мали 5000 кріпаків.

з вигод матеріального комфорту, сприяли по змозі й повному розвитку їхнього інтелекту та взагалі відповідних рис психіки.

Отже, поминувши зовнішні вияви громадської, інтелектуальної та іншої діяльності далеких предків майбутнього дослідника Київщини¹⁾, згадаймо, що, наприкл., дід його по матері Вацлав Борейко, одного часу рівенський повітовий маршалок, запопадливий патрон освіти (звичайно, польської) свого краю, член Едукаційної Комісії Речі Посполитої, почесний наглядач піярських католицьких шкіл на Волині, співробітник і гордості відомого гр. Тад. Чацького, знавець садівництва, керівник початкового виховання своїх онуків Вацлава та Едварда Руліковських, був також і автором не позбавлених цікавості мемуарів, які видав Мих. Грабовський, так само й друкованого етюдю, одного з відгомонів сороклітньої (1792 — 1832 pp.) його педагогічної діяльності²⁾.

Добрий господар, громадський діяч, людина тверезого напрямку думок і разом з тим, світогляду з досить широким духовним обрієм, Руліковський-батько й собі залишив широкі, дуже цікаві, часом навіть видатні спогади, що в більшій своїй частині zostалися, правда, ненадрукованими³⁾.

¹⁾ Про це див., між иншим, окрім мемуарів Руліковського-батька, і зазначений нижче повним титулом історично-бібліографічний довідник Фінкеля (ч. I, стор. 218 та 234—5).

²⁾ „Pamiętniki o Wołyniu“ (в виданні М. Грабовського „Pamiętniki domowe swego czasu“. Варшава, 1845) не раз зазначає Юл. Бартошевич у передмові до виданих за його редакцією мемуарів (1 частина) Руліковського-батька. „O wuchowaniu dzieci“ було вміщено в варшавському „Календарі“ за 1859 р. видання С. Чеха.

Борейко, до речі, доживав свого віку на Київщині й був похований у сквірському селі Дівіщани, маєтку своєї дочки Хоцької.

³⁾ Йосип-Антоній-Казимір-Валентій (за його власною заявою в „Урувек“ та за офіційними, рукописними й друкованими, документами), Йосип-Казимір Ігнатій (чомусь у ріднинному вжитку: див. таке ім'я в уміщених на стор. 748 VI частині „Stown. Geograf.“ замітці його-ж сина Едварда, також у заголовку — за словами спадкоємців мемуариста — посмертної його статті в журналі „Nasza Przyszłość“) і навіть просто Казимір-Йосип (у початковій частині виданих за редакцією Бартошевича його мемуарів), народивсь 4 березня 1780 р. і впокоївся р. 1860.

Початкову частину його спогадів спершу надрукував відомий свого часу польський історик Юліан Бартошевич у варшавському виданні „Kronika wiadomości krajowych i zagranicznych“ за р. 1856, а згодом, р. 1862, він-же-таки перевидав їх окремою книжкою теж у Варшаві (Kazimierz — Józef Rulikowski. Uruwek wspomnień wydany z obszerniejszego rękopismu. 1734 — 1792). Порівнюючи тільки недавно (у червневій та липневій книжках київського журналу „Nasza Przyszłość“ за р. 1908) побачили світ і уривки пізніших спогадів Р-ого про повстання Чернігівського полку (Józef-Kazimierz — Ignacy Rulikowski. Rokosz pułku Czernihowskiego (1825). Wyjątek ze wspomnień“). У Києві-ж (з ініціативи В. В. Міяківського) р. 1926 їх перекладено українською мовою В. В. Міяківським за співробітництвом автора цієї статті та вміщено в збірнику праць Комісії при Українській Академії Наук для дослідів громадських течій на Україні „Декабристи на Україні“, за редакцією акад. С. Єфремова та В. Міяківського), із вступним нарисом („Йосип Руліковський (1780 — 1860). Польський мемуарист революційних подій 1825 — 26 pp. на Київщині“) та відповідним під рядками коментарем автора цієї статті. З приводу X тому тих, що лишилися в рукопису, спогадів Руліковського-батька своєчасно, ще раніш, ніж початкову їх частину р. 1856 було видруковано, з'явився відповідне повідомлення

Старший з єдиноматерніх Едвардових братів Вацлав (Венцеслав)-Ципріян Руліковський, власник величєнької збірки історичних матеріялів та один з видатних свого часу польських геральдиків, написав, поминаючи інші його виступи в друку, і спеціальну друковану працю, яку виконав укупі з Радзімінським, що лишилася незакінчена, так само й окремого, з відповідної її частини витягу, що побачив світ одночасно з першою, та ин. ¹⁾

Далі, небога, дочка одного з братів Едварда Р-ого, Еліза (по чоловікові) Тушовська ²⁾, що виступала в польському письменстві під псевдонімом (за Ліпковським і Дубецьким) „Юліуш Моєрс із Порадова“, автор, в тому числі, досить популярної колись „Obrona Częstochowy“, була, між

в „Dziennik Warszawski“ (за 1854 р., № 80), очевидячки, редактора газети Ю. Бартошевича. Далі, рецензію на перший том мемуарів Р-ого, зредагований і виданий за допомогою Бартошевича, подав у „Biblioteka Warszawska“ (за рік 1864, № 1) І. Сікорський. Нарешті посмертні спогади Р-ого про повстання Чернігівського полку, з'явившись в українському перекладі та в відповідному літературному оточєнні, викликали чималу до себе увагу і читачів і фахівців питання про декабристів, що видно хоч-би з доволі численних відгуків української та російської преси на недавні ще юбілейні теми.

¹⁾ Вацлав Р-ий, народившись наприкінці 1821 року, чотирма роками був старший за свого брата Едварда. Здобувши, як і Едвард, хатне виховання під керівництвом, між иншим, і діда свого Вацлава Борейка, він (живовидячки, в цій справі єдиний з родини Руліковських) р. 1838 клопотався про відповідні документи, щоб вступити до Київського університету. А втім, надруковані р. 1884, з приводу 50-літнього юбілею, „Академічєскіє списки Имп. У-та св. Владимира (1834—1884)“ не зазначають В. Р-ого серед тих, що закінчили університетську освіту в Києві.

За правом спадкоємства по матері він, разом із братом Едвардом, дістав з дідового маєтку землі так зв. Висоцького ключа, на Волині. У волинській-же Городниці він збудував порцелянову фабрику („Słownik Geograficzny“, т. III, стор. 138—140, так само у Ліпковського) Через нехазяйновите господарювання В. Р-ий мусів згодом продати свій маєток на Волині, після чого він вибрався до Кракова і там цілком уже присвятив себе історичним студіям. Із збірки історичних матеріялів, що була в розпорядженні В. Р-ого, видимо, ще за життя в Мотовилівці, серед инших місцевих (на Україні) прихильників старовини, користався й родич його Івановський-Гел(л)єніуш. Перебуваючи на Волині й зацікавившись краєвою старовиною, він, між иншим, надрукував у варшавському тижневику „Tygodnik Ilustrowany“ (за 1869 р., № 61) невеличкий нарис „Churków“ з приводу стародавніх руїн коло с. Губкова, кол. Рівєньського повіту. Проте Фінкель (див. далі, т. II, стор. 1082, № 22046), через непорозуміння (див. з цього приводу вказівки в „Słownik Geograf.“, т. I, стор. 656, і т. III, стор. 198 й далі) приписав його авторство Едвардові Р-ому.

За основну друковану працю Вацлава Р-ого, що брав участь, між иншим, і в „Słownik Geogr.“, була його книга, що р. 1880 з'явилася в Кракові: Rulikowski W. i Radziwiński Z. L. Książowie i szlachta między Sanem, Wieprzem, Bugiem i Prypiecią, Dniestrzem i północnymi stokami Karpat osiedleni. Opowiadanie historyczne, heraldycznie-genealogiczne i obyczajowe. T. I (tom I, cz. I i II).

Відбитка з відповідної частини цієї праці з'явилася одночасно книжкою під титулом „Książowie na Ostrogu i Zaslawiu Ostrogscy i Zaslawscy herbu własnego“.

²⁾ За певнішою в даному разі вказівкою Еразма Руліковського („Słownik“, замітка „Helenówka“), Ліпковський і Дубецький називають її Босняцькою (чи не за другим її шлюбом?).

иншим, тою особою, що їй першій припали паки паперів покійного дослідника Київщини.

Еразм Рулікoвський (нар. р. 1857), син Вацлава, Едвардового брата, й зять Л. Абрамовича (власника славнозвісної галерії образів у сквирській Володарці), що почасти вратував у Висоцькому від загину архів (ним підпалювали груби) свого дядька, був, як і останній, за співробітника „Słownika Geograficznego“.

Костянтин Свідзінський, дуже відомий свого часу як запопадливий збирач книг та пам'яток старовини, продавши свого Ходорківського маєтка й перед тим, як переїхав (наприкінці 40-х рр. XIX віку) до Києва, місця його смерті, на декілька років обрав на постійне місце для свого перебування домівку своїх родичів Рулікoвських у Мотовилівці, де жили життям людним і широким. Імпонуючи вченістю, багатством, мавши вдачу громадську й енергійну, гуртуючи навкруги себе провінціалну інтелігенцію, Свідзінський, видимо, рішуче подіяв на молодого Едварда Рулікoвського, коли останній вбачав собі своє життєве призначення в тому щоб пильно та завзято студіювати місцеве минуле в його матеріяльних і духовних пам'ятках.

Нарешті, досить відомий автор записів та всезбірок історичного змісту, що писав під псевдонімом „Ге(д)леніуш“, Івановський (по матері своїй з роду Хоєцьких), дядько Вацлава й Едварда Рулікoвських, мав з ними, як родич, близькі звязки й користувався, до речі, для своїх праць матеріялами з збірок як обох братів, так і К. Свідзінського, що довший час перебував у Рулікoвських у Мотовилівці.

Коли до цих довідок про одне з дуже цікавих, у недалекому порівнюючи минулому, гнізд польської культури під самим Київом¹⁾ додати ще, як прикінцеві штрихи, вказівки на почесне опікування Білоцерківською гімназією (1850-х років) Едмунда Рулікoвського, старшинством другого з братів, після свого батька володільця Мотовилівки та васильківського (як і брат Фавстин) повітового маршалка, любовні студії над природничими науками Антонія Рулікoвського, середульшого між Вацлавом і Едвардом їхнього брата, також заснування широко вславленої Володарської галерії образів (заснував її подвійно близький родич Рулікoвських Леопольд Абрамович), то цього, здається, буде досить, щоб з'ясувати духовну атмосферу безпосереднього, родинного оточення тої особи, яка від дозрілого віку присвятила себе запопадливим студіям над рідним минулим.

¹⁾ І в Києві, зрештою, з 40-х років XIX в. височенько стояла польська культура, зокрема — література, представниками якої були письменники, що на той час тут жили: Міх. Грабовський, гр. Генр. Ржевський, професори університету св. Володимира Юз. Корженевський (викладав рр. 1834—8 польську літературу та класичну філологію) і ксьондз (згодом мітрополіт) Ігн. Головинський (на кафедрі католицької теології в 1837—42 рр.), автор, між иншим, „Pielgrzymka do Ziemi Świętej“, де згадано думу про Івася Вдовиченка і т. инш., та видавець (р. 1854) „Kazania“ відомого фастівського біскупа (з кінця XVI в.) Верещинського.

III.

А втім, напрямок діяльності в майбутньому дослідника Київщини, виявляючи, звичайно, насамперед риси його індивідуальності, належно виховані найближчим оточенням, значною мірою відбивав також і відповідні настрої сучасності.

Е. Руліковський походив з кола польських шляхтичів, дідичів на Україні, що входила до складу кол. Російської Імперії. Часи його вчення та фізичного й духовного досягання припадали на 30-ті й 40-ві роки минулого XIX віку, на добу так зв. загально-європейської реакції, для Росії — режиму Миколаївського уряду, а для інтелігентів польської в ній національності — настрою, характерного для часів поміж двома невдалими повстаннями 1831 й 1860-х років. А для місцевих земле- й душовласників, зокрема, вони були ще й прикінцевою фазою струхнявілого кріпацького господарства, що характеризувалася, між иншим, перманентними — надто на Київщині — аграрними розрухами¹⁾.

Якось ніби фізіологічна недокровність і матеріальне виснаження, наслідком недавніх ще перед тим катаклізмів у новітній історії Європи, політичних та інших у дуже широкому масштабі катастроф, викликали скрізь, а так само й між поляками, в громадських колах на довший час передчування втоми, ніби зформульоване в славнозвісних рядках (з „Dziady“) Міцкевича „Ciemno wszędzie, głucho wszędzie“, потреби морально якось відпочити, відійшовши від набридлої багатом тогочасної дійсності та відшукуючи можливе в майбутньому заспокоєння²⁾.

Між иншим, течія так зван. романтизму знаходить собі в ту добу відповідний відгомін і в властивій етнографічній Польщі й на польських

¹⁾ Пор. статтю автора цих рядків „З квівської козаччини 1855 року“ („Український Науковий Збірник“, вид. Укр. Наук. Т-ва в Квіві. Москва, 1915, стор. 46 й далі).

²⁾ Невелике узагальнення, що його слідом за цим подаємо, виходить з посильного добору відповідного матеріалу польських (найбільше) про Квівщину праць за вказівками Івацевича („Собраніе памятниквъ народнаго творчества у южныхъ и западныхъ славянъ“ (Бібліографическое обозрѣніе). СПб., 1883), безименного автора статті „Михаиль Чайковскій и его козакофильство“ („Кіевская Старина“, 1886, IV), А. В. Стороженка („Леонард Совинскій“ у „Кіев. Стар.“ за р. 1889, кн. VI, стор. 284 й далі), Дашкевича („Отзвъ о сочиненіи г. Петрова, Очерки исторіи украинской литературы XIX ст.“, уміщений в „Отчетъ о 29 присужденіи наградъ гр. Уварова“ (СПБ., 1888), у додатку до 59-го тому „Записокъ И. Акад. Наукъ“, № 1, СПб., 1889), Пшпина („Исторія русской этнографіи. Т. III. Малорусская этнографія“. СПб., 1891). Сумцова („Современная малорусская этнографія“ в „Кіевской Старинѣ“ за 1896 р., кн. VII—VIII й IX, у нарисі його „Малоруссы въ современной польской литературѣ“), Михальчука (див. вище), Драгоманова (див. вище), Флоринського (рецензія на „Слав. Ежемѣс.“, у „Кіев. Стар.“ за 1884 р., кн. V), Здановича-Совинського („Rys dziejów literatury polskiej“, т. IV. Вильна, 1877), Дубецького („Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu skresłona, т. II. Варшава, 1888), також у словниках Естрейхера („Bibliografia polska XIX stolecia“. Краків), Фінкеля („Bibliografia historii polskiej“, Краків), Оргельбранда („Encyklopedja Powszechna“. Варшава), „Wielka Encyklopedja Powszechna Ilustrowana“. Варшава), „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich“ (варшавське видання за ред. Сулімерського та інших).

острівцях посеред України. Виявляється вона в різних формах — від думок про діяльні поривання або-ж дерзання до мрій у дусі месіанізму, від напруженої духовної, споглядальної діяльності до своєрідних згодом розваг так зван. балагульства, двірського козакофільства, польського хлопоманства, то-що.

Польські мрії, за доби національних рухів і так зван. слов'янського відродження, про відбудування колишньої Речі Посполитої від моря й до моря, при цьому погляд на Україну, як на інтегральну частину історичної Польщі, надто коли велика сила поляків віддавна перебувала на українській території й там діяла, викликали тоді напружену їх увагу до України не з самого лиш господарського погляду. Моральне, так-би мовити, свого роду естетичне, — правда, переломлене під польською призмюю — трактування України та її основної людности, місцевої народньої маси, йшло поруч з інтересом до минулого, особливо, України, з пильнуванням констатувати по змозі пам'ятки матеріяльної й духовної її культури, відтворити відповідні настрої в літературі та взагалі в мистецтві, в науці й т. и.

Наслідки такого інтересу виявляються як за згаданої доби, так і в роки наступної діяльності Е. Руліковського, з другої половини XIX віку, в творчості польській у галузі мистецтв образотворчих ¹⁾ і то-нічних ²⁾, в літературному (иноді, правда, стилізованому) ³⁾, друкованому переказі зразків української усної народньої творчости, в літературно-поетичному використанні в поляків відповідних українських мотивів ⁴⁾, в літературно-поетичних виступах багатьох поляків ⁵⁾ навіть українською

¹⁾ Напр., у малярстві крайовидному (пейзажному), побутовому (жанровому), батальному та іншому (згад. праці навіть пізніших Андриоллі (1837—93) й Матеїка (1838—93). Сюди-ж, звичайно, треба зачислити й такі видання, як от „Album malowniczo Kijowa“ (13 видів: Золотої Брами, Аскольдової могили, Хрещатика та інших), Рачинського й de Belier'a (Варшава, 1861), „Album krajobrazów polskich“ (пор. бібліогр. замітку К. Wł. W. в „В. Warsz.“ за 1876 р., II) композитора й маляра (1807—83) Наполеона Орди (Варшава, 1874), між иншим, з крайовидами Київщини (будинку Руліковських у Мотовилівці, могил Переп'ят і Переп'ятиха біля Фастова, Стебльова на р. Росі та інших), також фотографічні знімки Вол-ра Висоцького (1846—96), власника відомого свого часу київського фотографічного закладу, поета й літерата.

²⁾ У враньжовому виконанні українських народніх мелодій, у записах їх і навіть музичному аранжуванні, напр., у Коціпінського (Київ, 1862 р.), Монюшка, киянина Вл. Заремби та інших.

³⁾ Пор., напр., „Legendy o Kijowie (Opowiadanie starego Kiryłu)“ Ігн. Трусевича в збірнику, що він видав, „Kwiaty i owoce“ (Київ, 1870).

⁴⁾ Згад., напр., ще Трембецького з оспівуванням Гуманського саду („Zofjówka“), Міцкевича з його вражіннями від Стебльова на Росі (його поезію від 10 лютого 1825 р. „Podróżni“, що починається словами: „Władzącym wśród ciasnego dni naszych przestworza“), далі Гоциньського з його „Zamek Kaniewski“ (1828 р.), що його виконано в різкому протиставленні тні й світла, і, взагалі, заступників так зван. української школи в польському письменстві 20—40 років XIX в. й т. и.

⁵⁾ Як от Тимко-Хома Падур(р)а, Остапешський, Бонкевич, пізніше, почасти, Павлин-Свенціцький та інші.

мовою, поминаючи вже польські праці в галузі етнографії, археології, історії, то-що.

Як наслідок подібних студій, найкращими, найповажнішими та найпродуктивнішими виявилися, звичайно, здобутки науки про Україну у відповідних її напрямках, яка в даному разі завдячує полякам, що працювали з власної ініціативи, не менше, ніж самим українцям або-ж росіянам.

Працями про Київщину (у поляків — ніби „Україну“ *par excellence*) — чи переважно в галузі кйївознавства чи рівнобіжно з іншими студіями — з другої чверти ХІХ стол. й до самого його кінця, відомі численні такі (кілька десятків) польські дослідники в ділянці і гуманітарних і споріднених з ними наук.

Тут, поруч з виступами, напр., на ниві поетичній і взагалі літературній народженців південної Кйївщини, вихованців гуманських базилян і заступників так зван. української школи в польському письменстві 20—40 років минулого століття Богд. Залеського (1802—1886), Сев. Гощинського (1803—1876), Ол-дра Грози (1807—1875)¹⁾, народженця (разом з Гощинським) лиговецького м-ка Линці, та наприкінці життя махнівського (на Бардичівщині) обивателя Т. Падур(р)и († 1871 р. в Козятині), козакофіла Мих. Чайковського („Садик-паша“, 1808—1886), так само на ниві літературно-публіцистичній — Зен. Фіша („Падалиці“, 1820—1870)²⁾ або-ж на ниві науково-популяризаційній та видавничій — мешканця, почасти, Гуманщини й вихованця Кйївського університету Стан. Крижановського (1841—81), — треба зазначити надто численних у даному разі аматорів місцевої старовини (колекціонерів, нумізматів, археологів та інших), як, напр., Ян Ліпоман³⁾, Кост. Свідзінський⁴⁾ і Мих. Грабовський⁵⁾. З них

¹⁾ Родом з Таращанщини, вихованець (одночасно з М. Грабовським) школи гуманських базилян, він був автором як суто-літературних і поетичних творів, що стосувалися до Кйївщини, напр., „Pan starosta Kaniowski“ (1836), „Szkiecy kontraktowe“ (1838), „Obrazki ukraińskie“ (1855), „Mozaika kontraktowa“ (1857), так і праць історичних та церковно-історичних: „Bunt Żeleznika i Gonty“ 1768, „Pamiętka nadzwyczajnego zdarzenia w klasztorze Berdyczowskim praktykowanego r. 1768 та „Wiadomości o cudownym obrazie N. M. Panny w Berdyczowie“.

²⁾ Відомий антагоніст Костомарова й Антоновича був автором, між іншим, „Gawędy z wędrówek po Ukrainie“ („Dzienn. Warsz.“, 1853, № 221), „Opowiadania i krajobrazy“ (1851), з країнням від мандрівок по Україні, „Wiadomości o Smiłańskim kościele parafialnym“ (1856). Фіш (разом з Марцінковським-Новосельським) був також і учасником польського видавця „Gwiazda“, що виходило в Кйїві до р. 1852.

³⁾ 1758—1832 рр. „Хорунжий“ Чигиринського повіту, він був автором праць: а) „Zastanowienie się nad mogiłami, pustymi siedliskami i zamczyskami, okoranemi zmiłowymi wałami“ (Вильна-Бардич., 1832) і б) „Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768“ (1842 р.).

⁴⁾ Петро-Костянтин (Касган) Свідзінський (1793—1855 р.) був за члена кйївської „Комісії для разбора древнихъ актовъ“ з першого-ж (1853) року її існування. Йому, між іншим, належать друковані праці: „O wykop. numizmatach w Steblowie“ (1859 р.) та „O monetach hapów Karczackich czyli Złotej Ordy z znamionami i nazwiskami Witolda“ (1859).

⁵⁾ Народженець (1805, або 1810,—1861 рр.) Чигиринщини, Г-ський, поминаючи суто-літературні його праці, що мають за тему Кйївщину, як от, напр., „Kohiszczyzna i stepy“

Свідзінський та Грабовський свого часу відіграли на Київщині дуже впливову, культурну ролю. Далі — істориків та взагалі складачів праць і всяких історичного змісту заміток, як от відомий професор Київського (1835—9 рр.) університету Гн. Данилович (1789—1843 рр.), Тим. Ліпінський¹⁾, Юл. Бартошевич²⁾, Івановський („Гел(л)еніуш“³⁾, Олександр Яблоновський, найкомпетентніший між поляками знавець української історії⁴⁾,

(1838 р.), „Pan starosta Kaniowski“ (1856 р.), „Stannica Hulajpolska (1840 р.) та инше, етнографічні („O gminnych ukraińskich podaniach“, т. VI, 1845 р., — з „Legenda o Złotej Bramie Kijowskiej“ в тому числі), археографічні та археологічні, був автором відомої праці „Ukraina dawna i teraźniejsza“ (Київ, 1850), співробітником Фундукля у його виданні „Обозрѣніи могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губерніи“ (Київ, 1848), мало не членом (пор. Естрейхера, але не Ор. Левицького та акти архівні і київської „Комиссії для разбора древнихъ актовъ“), близько знав одного часу Куліша та инш.

До авторів тогочасних польських археологічних і історичних праць про Київщину належав і Венжик-Сильвестр Гроза (1793—1849), старший брат поета, дідич на Бардичівщині): „Opisanie mogił i innych starożytności powiatu Machnowskiego gubernii Kijowskiej (1844), також „Opis Zofijówki“ (1843).

З пізніших польських археологічних праць, що стосуються до України, можна назвати праці І. Н. Садовського „O drogach handlowych greckich i rzymskich przez porzeczce Odry, Wisły, Dniepru i Niemnu“ (Краків, 1876), Шельонговського і т. инш.

¹⁾ Ліпінському (1796—1856 рр.), сумісному з М. Балінським авторові „Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana“ (з додатками Мартіновського в другому виданні 1885—6 р.), в другому томі видання (Варшава, 1844 р.) належать, поміж иншими, і розділи про воеводства Київське й Брацлавське, прообрази майбутніх на ті-ж самі теми праць Едв. Руліковського.

²⁾ Знавець польської історії, Бартошевич-Лемпільський (1821—1870 рр.) був автором, серед численних його друкованих праць, між иншим, статтів про київського воєводу Адама Киселя, про щоденник Мих. Ханенка, „Co znaczyła i gdzie była Ukraina“, пояснювального тексту („Historya Kijowa“) до варшавського нескінченного видавця 1861 р. І. ачинського й de Belier'a „Album malownicze Kijowa“, редакції (в „Dzien. Warsz.“, 1853 р., № 14) на „Opis powiatu Wasylkowskiego“ Руліковського та инш.

³⁾ Мешканець Бардичівщини, Евстафій-Антоній-Гел(л)еніуш Івановський (народ. р. 1814) був автором низки праць, що для місцевої історії мають вагу здебільша як відповідні антакварні довідники, напр., „Wiadomości historyczne o zgrupowaniu X. X. Bazylianów w Humanii“, розділ „Dawna Ukraina“ в книзі „Kilka rysów i pamiątek“ „Wspomnienia lat minionych“ та инші.

⁴⁾ Одного часу (з 1847 р.) вихованець історично-філологічного факультету Київського університету, що й потім (1852—9 рр.) перебував на Київщині (напр., у Ліпковських) часто взагалі навідувався до Києва й (з 1892 р.) був членом Київського Історичного Товариства Нестора літописця, окрім численних статтів з історії України у варшавських „Ateneum“, „Kwartalnik Historyczny“, „Słownik Geograficzny“ та инших, Яблоновський (народ. р. 1829) був, між иншим, автором „Akademia Kijowsko-Mohilańska“ (1899—1900), „Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Епока przelomu z wieków XVI-go na XVII st.“, „Ziemie ruskie Rzeczypospolitej“ (Варшава — Відень, 1899—1904), „Historya Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej“ (Краків, 1911), також редактором низки належних до історії Київщини варшавських випусків, що він видав, „Źródła Dziejowe“, як, напр., томи V („Lustracya królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVI wieku“ 1877) і XX—XXII („Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw“), 1894—97 рр. і, звичайно, автором спеціальних до кожного з них передмов, які згодом перевидано у відповідних томах „Pisma“ Яблоновського.

Маріян Дубецький¹⁾, Вацлав Цеховський²⁾, Фел. Шнарбахівський та Діон. Бончковський³⁾, Клавд. Пржеджимірський, Фед. Моргулець, І. Крживіцький та інші співробітники „Słownik Geograficzny“ з-поміж тих, що подавали до нього відомості про Київщину⁴⁾.

До категорії осіб, які писали про Київ та Київщину, треба, звичайно, зачислити й авторів відповідних заміток в „Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana“ Юз. Боясінського, Стан. Кржемінського, Вацл. Цешевського та інших⁵⁾, також Фр. Гавронського („Равіта“) та

¹⁾ Вихованець, пбчасти, історично-філологічного факультету Київського університету, Дубецький (народ. р. 1838), окрім низки праць, що стосуються історії України (напр., про Кодак, Жовті води, Кафу, Едв. Ружіцького, Запорозьку Січ, також „Młodzież polska w uniwersytecie kijowskim przed rokiem 1863“ та инш.), був також, між иншим, співробітником „Słownik Geograficzny“, редактором видрукуваного тільки р. 1913 „Opis powiatu Kijowskiego“ вже небіжчика тоді Руліковського та автором передмови (до цього „Опису“) про Едв. Руліковського.

²⁾ Автор книги, що видала київська книгарня Ідзіковського (К., 1900) „Przewodnik po Kijowie. Kijów i jego ramiańki (Rys dziejów Kijowa. Kijów współczesny)“, Цеховський у передмові, окрім иншої польської літератури (в тому числі й давньої) про Київ, згадує за статті в „Tygodnik Ilustrowany“ за р. 1897 проф. гр. Стан. Тарновського й надруковану в Петербурзі книгу Генр. Улашина про Київські контракти. Він теж покликається й на твори польської художньої літератури з описами Києва, як, напр., Корженювського („Ене-рут“), Крашевського (повісті), Ежа („Historja o pra-pra-wpuku“), Ілуга („Oficjalisty“) та ин.

³⁾ Колишній настоятель католицького костьолу в м-ку Фастові, кс. Шнарбахівський був автором (окрім книжки про Браїлівський монастир на Поділлі) „Historyczny rys Fastowa“ (Варшава, 1904).

Одного часу викладач закону Божого римсько-католицького визнання в київських середніх школах, потім настоятель (пробощ) костьолу в Бардичеві, кс. Діон. Каєт. Б-ий, окрім кількох підручників (російською мовою) з свого фаху та короткого польського підручника з історії Польщі, написав, між иншим, і книгу „Historja ro-karmelitańskiego klasztoru i kościoła Najśw. Panny Maryi w Berdyczowie“ (Варшава, 1912 р.).

З давньої літератури про бардичівський костьол, окрім згаданих двох праць Ол. Грози, можна зазначити ще статті А. Грабовського („O medalach koronacyjnych obrazu N. P. Berdyczowskiej“, „Bibl. Warsz.“ 1849, III) та „Боєслава з України“ („Kościoł karmelitów w Berdyczowie i obraz N. P. Maryi“, „Tyg. Ilustr.“, 1861, IV). Про сучасний Бардичівський Державний Заповідник (кол. костьол) див. доповідь (27/XI 1927 р.) В. М. Базилевича в Істор. Т-ві ім. Нестора Літописця, а також недавні статті в „Пролет. Правді“ та в журналах „Всесвіт“ і „Життя й Революція“.

⁴⁾ Таких співробітників вже р. 1881 було що-найменше 2 десятки.

Кл. Пржеджимірський, коли р. 1883 виходив у світ IV том „Słown. Geograficzny“, жив у Воронежі. Він був спочатку тільки ніби передплатником Словника, а потім — автором дуже яernih, хоча й дрібних, заміток про Київщину. Йому вкупі з Едв. Руліковським, належать замітки про Балабанівку й Білалівку.

Ф. Моргулець був вихованець Київської першої гімназії („Століття Київської Першої гімназії. 1809—1811—1911“. К., 1911).

Крживіцький (народ. р. 1838), колишній співробітник малої „Енциклопедії“ Оргельбранда, р. 1885 ввійшов до складу редакції „Słown. Geogr.“ і був також автором низки заміток у Словнику про польські місцевості в кол. Російській державі.

⁵⁾ Напр., М. Р. (про Б. Церкву та Бардичів), Р. (про Канів), Анд. С. (про Черкаси та Чигирин).

Для т. ХХХV „Енциклопедії“ (Варш., 1904) Боясінський подав замітку „Kijowskie księstwo“, Кржемінський (народ. р. 1839, публіцист, автор історично-літературних праць, (одн з найенергійніших співробітників та секретар видання) — „Kijowskie województwo“, а Цешевський — „Kijów“.

инших ¹⁾). Суди-ж-таки треба приєднати, певна річ, і мемуаристів Йос. Руліковського, гр. Густава Олізара й Лева Ліпковського ²⁾), далі — авторів літературних та історичних нарисів, написаних на підставі друкованого архівного матеріалу про минуле, між иншим, Київщини, як от, напр., відомого Ролле („д-р Антоній І.“) ³⁾ або-ж Леонарда Совінського, автора праць історично-літературного змісту ⁴⁾), нарешті, — так само досить численних етнографів київщан-таки або з тих, що Київщиною пікавилися й кохалися в студіях над побутом основної місцевої людности, української живої, так-би мовити, старовини, як от Марцінковський („Новосельський“) ⁵⁾,

¹⁾ Родом з Київщини, вчився одного часу в Києві, агроном освітою, Гавронський (нар. р. 1846) друкував праці не тільки в питаннях своєї безпосередньої спеціальности, але й публіцистичні історично-літературні й етнографічні статті (напр., „Z literatury ukraińskiej“, „Kobiety w poezye Tarasa Szewczenki“, „Szkice z dziejów twórczości ludowej. Lirnyci. Studium z literatury ludowej“. Заперечення поглядів Жатецького й Степовича на українські думи), особливо-ж історичних — про минуле України й, зокрема, Київщини (як от, напр., „Zakon O. O. Dominikanów w Kijowie“, „Pan hetman Mazepa“, „Z życia szlachty okolicznej Polesia kijowskiego od XV—XVIII wieku“, „Przyczynek do kolonizacji i historii Polesia kijowskiego“, „Losy wielkiej fortuny na kresach. O rodzie księżącym Poiowców-Rożynowskich“, „Ludowe sądy kupne czyli kopne na Polesiu“ а^б-ж квіг „Bohdan Chmielnicki“, „Historya ruchów hajdamackich“, „Rok 1863 na Rusi“, „Włodzimierz Antonowicz“ і т. и. Гавронському, нарешті, належить „Kijów. Legendy, podania, dzieje“ (Київ—Варшава, 1915).

²⁾ Про Руліковського див. вище. Олізар (1798—1865 рр.), київський губерніяльний маршалок, поет і публіцист, був автором „Pamiętniki“, що їх р. 1892 видано у Львові з передмовою Лециця Власник м-ка П'ятигори на Таращанщині, Ліпковський (нар. р. 1844), видав р. 1913 в Кракові „Moje wspomnienie 1849—1912“.

³⁾ Вихованець медичного факультету Київського університету (випуску 1855 р.). Антоній-Йосип Ролле (1830—1894 рр.), поміж иншими численними літературно-історичними та суто-історичними нарисами з українського минулого, що закиди чималої популярности, був автором і праць, що безпосередньо стосуються Київщини: „Drukarnia i sztycharnia w Berdyczowie“, „Kobiety na dworze Czehryńskim w drugiej połowie XVII w.“, „Bunt Palejowe 1688—1702“, „Hajdamacy“, „Sawa Szalenko“, „Iwan Podkowa“, „Iwan Bohun“, „Iwan Nalewajko“, „Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim“, „Samuel Laszcz“.

Некрологічну про Ролле замітку подав В. Б. Антонович („Київ. Старина“, 1894, кн. II).

⁴⁾ Кандидат історично-філологічного факультету Київського університету (випуску 1862 р.), Совінський (1831—1886), окрім участі в відомій п'ятитомовій праці („Rys dziejów literatury polskiej podług notat Aleksandra Zdanowicza oraz innych źródeł opracował i do ostatnich czasów doprowadził Leonard Sowiński“), переклав, між иншим, польською мовою „Гайдамаки“ Т. Шевченка в рік смерті українського поета (до перекладу додано й біографію) та його-ж „Наймичку“ й „Пустку“ (1883 р.) написав також трагедію „Na Ukrainie“ (1873).

Про Совінського свого часу („Київ. Стар.“ за 1886 р., кн. VI, стор. 284—313) А. В. Стороженко вмістив статтю „Леонард Совинский. Опыт посмертной характеристики“.

⁵⁾ Антін-Якса Марцінковський (1823—1880), що писав під псевдонімами „Новосельський“ та „Альберт Гриф“, був родом з Київщини, вихованець київських гімназій й університету, у Києві-ж він і вмер. Окрім участі (разом з Фішем) у польському київському виданні „Gwiazda“ (до 1852 року) та складанні низки друкованих праць з історії (напр., „Pogranicze podnieprzańskie. Szkice społeczności ukraińskiej w w. XVIII“. К., 1868) й археології України, він був автором відомого в свій час двохтомового „Lud. ukraiński“ (Вільна, 1857) і, здається, першої статті в київському збірнику 1840 р. Трусевича „Kwiaty i owoce“ („Literatura ludowa. Bajki i legendy. Cykl o słońcu“), а також співробітником „Słownik Geograficzny“.

Андр. Подбереський¹⁾, Млодецький²⁾, Ігн. Трусевич³⁾, д-р Нейман⁴⁾, обивателька Білоцерківщини Юз. Мошинська⁵⁾ та інші, поминаючи Е. Руліковського.

З останньою категорією дослідників стоять у певному співвідношенні й особи, що студіювали минуле фізичного життя нашого краю та його забутки з поглядів геологічного, палеонтологічного (як от напр., Готфр. Оссовський⁶⁾), антропологічного (як от Іс. Коперницький, Юл. Талько-Гринцевич, І. Майер та інші⁷⁾), так само з боку історичної географії, — поряд

¹⁾ Окрім етнографічних праць, Подбереський був автором, між иншим, також „Slupy Herkulesa na Dnieprze odkryte w r. 1857“ (К., 1861), і „Wyprawa hajdamaków na Czarnobyl za czasów Koliszczyzny“ (1864 р.).

²⁾ Автор праці (1864 р.) „Włościanie z okolic miasta Koszowatej na Ukrainie“, в Таршанщині.

³⁾ Автор низки дрібних заміток під загальною назвою „Преданія, повѣрїя и пѣсни жителей Полѣсья“ (в тому числі й Радомиського повіту кол. Київської губ.), друк. в „Кієвлянинѣ“ за 1865 р. (№№ 51, 52, 57, 69, 71, 107, 108, 109, 111, 113, 120) на томи: „Похорони и поминки“, „Черти“, „Знахари, вѣдьмы и русалки“, „Праздничные обряды“, „Повѣрїя и предразсудки“, „Клады и могилы“, також за 1866 р. (№№ 4, 5 і 6: „Народныя легенды про Кієв и его окрестности“, № 44: „Космогоническія преданія жителей Полѣсья“). Трусевич був також видавав київського польського збірника 1870 р. „Kwiaty i owoce“, де вміщено (без авторових підписів) нариси етнографічного, фольклорного змісту як його самого („Legendy o Kijowie. Opowiadanie starego Kiriłu“), так і Новосельського-Марцінковського („Literatura ludowa. Bajki i legendy Cykl o słońcu“), анонімних авторів „Historja małżeństw i znaczenie wiana“ й „Przysłowia od nazwisk szlacheckich“, також праці Е. Руліковського історично-географічного змісту „Przed kilkuset laty (Bracławszczyzna)“. На жаль, як і багато сучасників (поляків, як і Гребінка, Данилевський, Даль-козак Луганський та інші), Трусевич свої записи (передніше — російською мовою в газ. „Кієвлянинѣ“ за 1866 р.) подав у стилізованій, белетристичній обробці. Його нариси „Ватный“ („Кієвлянинѣ“ за 1866 р., № 5 від 11 січня) використав і автор цієї статті в одній з своїх попередніх праць „Михайло і Золоті ворота. Старі і нові записи літератури до сього питання. Історично-літературна сировка“ („Записки Українського Наукового Товариства в Києві“, кн. XI за 1913 р.).

⁴⁾ Чеслав-Цез. Г. Нейман, вихованець медичного факультету Київського університету (випуску 1874 р.), був автором близько двох десятків статтів і заміток етнографічного (почасти також історичного та археологічного) змісту в „Кієвской Старинѣ“ (1880-х переважно й початку 1900-х років). Він зредагував також „Materiały etnograficzne z okolic Pliskowa“ в кол. Липовецькому повіті на Київщині („Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, т. VIII), крім того написав „Notatki archeologiczne z Ukrainy“ та „Dumy ukraińskie w eposie kozackim u Rusinów“ („Ateneum“ за 1885 рік).

⁵⁾ Мошинській належать надруковані в „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“: „Zwyczaże, obrzędy i pieśni weselne ludu ukraińskiego z okolic Białej Cerkwi“ (т. IV за 1878 р.), „Kupajło tudzież zabawy doroczne i inne z dodatkiem niektórych obrzędów i pieśni weselnych ludu ukraińskiego z okolic Białej Cerkwi“ (т. V за 1881 р.) та „Bajki i zagadki ludu ukraińskiego“ (т. IX за 1885 р.).

⁶⁾ Родом з Київщини, відомий геолог Оссовський (1844—1897) був автором, між иншим, „Materiały do paleontologii kurganów ukraińskich“ („Zbiór mater. do antr. kr.“, т. XII за 1889 р.).

⁷⁾ Родом з Звингородщини, вихованець медичного факультету (1844—1849 рр.) Київського університету, згодом (1857—63 рр.) і викладач у ньому („Біографічний словарь профессоръ и преподавателей Имп. Университета св. Владимира 1834—84“ (К., 1884) — за ред. Іконнікова), наприкінці професор Краківського університету й один

з землезнавством сучасним, статистичним і економічним, також із іншими природничими ¹⁾ і, взагалі, точними науками, „прикладними“ та іншими мистецтвами ²⁾).

Поміж поляками, що провадили студії в зазначених напрямках, ми зустрічаємо тимчасових і постійних мешканців Київщини, родом як з неї самої, так і з спольчених тоді з певного погляду не менше від неї Волини з Поділлям і навіть з інших місцевостей кол. Речи Посполитої. Мало не всі вони були дідичами, власниками місцевих, українських при-сілків, сіл, містечок, то-що. Завдяки своєму землеволодінню (иноді чималому, напр., у Свідзінського, Грабовського, Івановського, Йос. Руліковського, Олізара, Ліпковського та инш.) з матеріяльного боку досить забезпечені, вони (перед скасуванням панщини) могли жити аж надто непогано. Мали змогу віддавати свій час не самій лиш повсякденній практичній діяльності й, при всьому тому, заховувати мало не повну культурну відокремленість від Києва, місцевого, краєвого осередку російської державности й освіти ³⁾).

Київ, до речі, жадному з них не був за місце народження, постійного перебування або-ж діяльності.

Коли взяти на увагу різноманітне ставлення цих заступників колишньої місцевої, провінційальної, шляхетсько-польської культури до на-

час редактор „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“ (мало не з 40% українського в ньому матеріялу і з такими співробітниками, як Руліковський, Мошинська, Нейман та инші), Коперницький (1825—1891 рр.) був автором низки праць з галузи української первісної археології та первісної етнографії, не кажучи вже за антропологию. Некрологічну про К-ого замітку, між іншими, написав В. Б. Антонович („Київ, Старина“, 1891, XII).

Авторів праць мовою російською й польською Ю. Д. Талько-Гринцевичеві належать, між иншим (опріч, напр., нарису в XII т. „Zbiór Wiadomości“, що дає фіз. характеристку української людности), спеціальні досліджі над фізіологічними явищами серед жіноцтва Звяногородщини в кол. Київській губ., також статті про довговічність у тому-ж таки Звяногородському повіті. Талько-Гринцевич був, нарешті, співробітником „Słownika Geograficznego“, подавши до нього низку заміток про різні місцевості на Звяногородщині. Проф. Маїер був, між иншим, автором праці „Charakterystyka fizyczna Rusinów Naddnieprzańskich podana przez p. Czubińskiego, porównana z charakterystyką Rusinów galicyjskich“ („Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, т. III за 1879 рік).

¹⁾ Як от, напр., відомий свого часу природник, професор Київського університету (1834—1839 рр.) Ант. Андржейовський (1785—1868 рр.), автор поміж іншими працями про Україну, „Flora Ukrainy“ (Варшава, 1863), що була ніби за прообраз відомої праці Шмальгавзена.

²⁾ Згад. напр., Фр. Меховича (1786—1852 рр.), перекладеного разом з іншими після того, як закрито Кременецький ліцей, до Київського університету професором на катедру архітектури (1834—9 рр.), та його праці що-до зміцнення решток незадовго перед тим відкопаної Золотої Брами в Києві („Письма о Киевѣ и воспоминанія о Тавридѣ“ М. Максимовича, стор. 84. Спб., 1871), а також під той час, як будовано там-же-таки католицький костюл.

³⁾ З „Академическихъ списковъ Имп. Университета св. Владымира 1834—1884 р.“ (К., 1884) видно, напр., що підлком закінчеву в ньому освіту, з-поміж згадавих вище польських діячів у галузі науки та культури взагалі, здобули тільки Коперницький, Сівінський, Ролле і Нейман, причому два останні працювали по-за межами свого безпосереднього, фахового підготування.

шого переважно минулого, таке характерне для доби за малим не свідомого іноді поривання — у натур інтелігентніших, що відчували тонше за інших — відійти хоч трохи від сучасности та ніби намацати шлях до того, щоб знайти духовне заспокоєння, відшукати по змозі зміст у майбутньому існуванні, — то пасеїзм Руліковського, що його зовнішні вияви ми безпосередньо дослідом за цим зазначимо, його інтереси й діяльність на ниві археології, історії з історичною географією та етнографії не стояли надто відрубно від студій багатьох його сучасників і не були чимсь надто своєрідним.

IV.

Літературну спадщину Едварда Руліковського становлять як окремі книги ¹⁾, так і вміщені в журналах, збірниках, то-що, статті ²⁾, також і численні (близько півторасот) замітки про всякі місцевості Київщини, розкидані в перших 14 томах відомого монументального варшавського видання „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich“.

Перша друкована праця 26-літнього тоді автора, „Ukraina opisana powiatami pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym“ побачила світ р. 1852. Останні статті Едв. Р-ого з'явилися за його життя в XIV томі „Słownik Geograficzny“, що виходив протягом 1895—1897 рр., а „Opis powiatu Kijowskiego“ видрукувано тільки р. 1913, тоб-то посмертним уже виданням.

З мало не піввікової (45-літньої) діяльності Едв. Руліковського час найяскравішого друкування його праць припадає, по перше, на початкове

¹⁾ „Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym“ (надруковано в Варшаві р. 1853 накладом автора) та „Opis powiatu Kijowskiego“ (видання київської книгарні Ізиковського р. 1913, тоб-то після того, як автор помер, за редагуванням та відповідною передмовою Мар. Дубецького).

²⁾ „Ukraina opisana powiatami pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym“ („Biblioteka Warszawska“ за р. 1852, № 4), „O Mazepie“ („Dziennik Warszawski“ за р. 1854, № 196: лист до В. Шимановського), „Przed kilkuset laty („Braclawszczyzna“)“ (у київському збірнику „Kwiaty i owoce“, що видав р. 1870 Ігн. Трусевич, стор. 274—321), „Dawnie drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru“ (у варш. „Ateneum“ за р. 1878, №№ III—IV), „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“ (у виданні при Краківській Академії Наук „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, т. III за р. 1879, стор. 62—166), „Mogiła w Helenówce w powiecie Wasylkowskim na Ukrainie w r. 1871 zbadana“ („Zb. wiad.“, т. IV за р. 1880, стор. 23—30), „O paciorkach kamiennych znajdujących na prawym dorzeczu Dniepru“ („Zb. wiadom.“, т. V за р. 1881, „О происхождении гетмана Тетеры (Письмо г. Э. Руликовскаго къ М. Александровичу, ст. 46—54), в перекладі російською мовою з коментарями проф. Антоновича, видрукуваному в „Кіев. Стар.“ за р. 1888, № VI, стор. 65—74).

Фінкель, помилково приписавши Едвардові Р-му (замість його брата Вацлава) авторство замітки „Churków“, не зазначив, що йому належить анонімна (її розшифрували друком Зданович-Совінський, Грушевський-Яблоновський, Дубецький і Куліш) праця „Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna)“, також його енергійного співробітництва в „Słownik Geograficzny“ і, звичайно, „Opis powiatu Kijowskiego“. Зате Дубецький поміж тим, що вийшло з-під пера Едв. Руліковського, називає нариси (складаючи цю працю, автор, на жаль, не мав їх тепер під руками) „O Stachurskim“ („Dz. Warsz.“ за р. 1855), „Słówo o ojeu Mazepie“ („Kronika wiadomości krajowych i zagranicznych“) та „parę innych“, точно не зазначених.

її чотириліття (1852—5 рр.), а потім, після дуже довгого, не досить у своїх причинах з'ясованого мовчання, — на останнє двацятиліття його життя, з 1878 року.

Поминувши „Opis powiatu Wasylkowskiego“ та „Opis powiatu Kijowskiego“, з усіх праць Едв. Р-ого тільки три („Zapiski etnograficzne z Ukrainy“, „Mogila w Helenówce“ й „O raciorkach kamiennych“) вийшли свого часу окремими відбитками з наукового видання, де їх попереду видруковано („Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“).

„Ukraina opisana powiatami pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym“, описи повітів Васильківського й Київського, праця про Брацлавщину, „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“, а так само нарис „Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru“ відзначаються розмірами чималими, коли порівняти їх з іншими працями Р-ого, надто з уміщеними в „Słownik Geograficzny“ замітками, які проте часто-густо, в наслідок звичайної для автора детальности викладу, набувають характеру маленьких sui generis монографій.

Свої праці Едв. Рулікowsький посилав до друку переважно в Варшаву, почасті (в 3-х випадках) у Краків, і тільки одну з них („Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna)“ передав у Київ до польського збірника „Kwiaty i owoce“, що його р. 1870 видав Ігн. Трусович. Там-же-таки в Києві, р. 1888, тоб-то ще за життя авторового, „Кіевская Старина“ видрукувала на своїх сторінках в коментованому перекладі проф. В. Б. Антоновича знайденого поміж паперами небіжчика Лазаревського листа Едв. Рулікowsького до М. Н. Александровича „О происхождении гетмана Тетеры“. Нарешті, київська-ж-таки польська книгарня Ідзіковського видала, за редактуванням Мар. Дубецького, працю Р-ого, що за життя авторового лишалася ніби не зовсім закінченою, „Opis powiatu Kijowskiego“.

Що-до змісту „Ukraina opisana powiatami“, „Opis powiatu Wasylkowskiego“, „Opis powiatu Kijowskiego“, „Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru“, всі замітки в „Słownik Geograficzny“ й, нарешті, праця Едв. Р-ого про Брацлавщину, що лежить ніби трохи осторонь від його екскурсів про Київщину, територіяльною спільністю, так-би мовити, їхнього характеру, стоять у певному співвідношенні між собою.

На другу групу праць Р-ого складаються статті його на теми археологічні („Mogila w Helenówce“, „O raciorkach kamiennych“) та етнографічні („Zapiski etnograficzne“ й відповідні уступи в його працях як про Васильківщину, так і про старовинні пацьорки).

Нарешті, третій вид його творів становлять нариси на сюжети історично-біографічні (про Стахурського, гетьмана Тетеру, Мазепу й батька останнього).

Спільність змісту всієї літературної, коли розглядати її в цілому, спадщини Едв. Рулікowsького полягає в тому, що автор виходить від студювання мало не виключно Київщини. До складу сучасної авторові території її було за російського панування долучено й відповідні частини польської Брацлавщини, яка разом з колишнім так само польським воє-

водством Київським складалася на те, що поляки розуміли ніби переважно під ім'ям „Ukraina“¹⁾).

За такі, що досить довго зберігають своє значіння, порівнюючи приступні й досі для користування та найпоказовіші для ознайомлення з ресурсами, які сули в автора, з предметами його особливої уваги та, взагалі, з характерними способами його праці, треба визнати передусім опис Васильківщини, далі праці про Київський повіт і Брацлавщину, потім етнографічні записи, особливо-ж — рясний і по зможі викінчений матеріал, поданий у „Słownik Geograficzny“.

Інші нариси Р-ого, що їх він иноді згодом, з відповідними одмінами, друкував, тепер притягають до себе порівнюючи мало уваги, бо для цілей даного огляду вони не такі характерні.

„Opis powiatu Wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym“ Едв. Руліковського дослівно повторює відповідну частину назви його першої друкованої статті, що з'явилася за рік перед тим („Ukraina opisana powiatami“ й т. д.), а ця й собі тільки відтворила мало не такий самий титул відомої праці Балінського й Ліпінського, що вийшла десятиліттям раніш („Starożytna Polska pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym“).

Самий зовнішній вигляд книги Р-ого свідчить про намір її автора планово працювати з поглядів історичного, етнографічного й географічного над студіюванням України, цього „naszego pięknego kraju“, як висловлюється він в одному місці, в традиційно-польському її розумінні.

Поширення, коли порівняти з дослідями воеводств Київського й Брацлавського у Ліпінського (в третьому томі „Starożytna Polska“), й поглиблення завдань у Руліковського позначаються як в обсязі його праці й мало не монографічній її обробці, так і в близькому, моральному, що відчувається скрізь, звязку автора з його безпосередньою батьківщиною, Васильківщиною, назву якої, до речі, тут (також і в нарисі про розкопи Геленівської могили) він транскрибує з вимовою не польською, а українською („у“ замість „і“).

Як зазначає сам Едв. Руліковський, „Opis powiatu Wasylkowskiego“ з'явився підчас загального в польській кравчій літературі захвату місцевою старовиною та поривань вишукувати останню. Констатуючи це явище, автор у передмові до своєї книги підкреслював факт недостатньої все-таки уваги його сучасників до місцевих домашніх, фамільних архівів, матеріали з яких подають багато цікавого не тільки для історика взагалі, але й для історика побуту, також для поета й взагалі художника.

Перший стимул до думання в цьому напрямку, як заявляє сам Руліковський, дав йому Мих. Грабовський, але реалізація давніх планів стала можлива тільки завдяки тому, що Кост. Свідзінський ласкаво дозволив молодому дослідникові використати відповідним чином свою багатенну

¹⁾ Пор. замітку „Ukraina“ Яблоновського в „Słown. Geogr.“. Сам Руліковський („Opis pow. Was.“, стор. 3) під Україною розумів тільки Київську губерню.

збірку, як і тому, що авторові Васильківщини протягом кількох років були приступні приватні місцеві архіви. Належним до цього доповненням були відповідні довідки, з одного боку, в хроніках і подібній літературі давнішої доби, а з другого, — безпосередня знайомість автора, за часів його подорожів рідними місцями, з Васильківщиною з боку фізично-географічного й господарського, також постійні зносини з тутешньою людністю, знання звичаїв і взагалі психології місцевого простолюду.

Тому його книга (240 з чимось сторінок in 8°) й має 4 відповідні розділи: фізично-географічний, історичний та історично-географічний, етнографічний і господарський.

Фізично-географічний елемент подано в кількох невеликих нарисах, що з'ясовують назву, положення, межі та взагалі обриси Васильківського повіту, ґрунтові властивості трьох головних поясів поверхні, місцеві фавну й рослинність, у тому числі, звичайно, й деревну, і знайомлять, далі, з місцевою гідрографією, найважливішими шляхами сполучення, нарешті, — з кліматичними умовами, з екскурсами, при цьому, іноді в ділянку історії й філології або-ж з цікавими довідками про такі випадки як, наприклад, спадання аеролітів, фосфоричний дощ і навіть так звана фата-моргана.

Характеристика економічного побуту Васильківщини, що її, як сам автор визнає, через скупість офіційних даних, виконано не досить повно. Проте він усе-ж подає цікаві відомості про давніший стан господарства у тутешніх поміщиків і селян, про головні види колишніх зайнятть місцевої людности та про тогочасне (в половині ХІХ в.) становище господарства, також дає образ 2 категорій колишньої шляхти на Васильківщині, почасти жидів („п'явок нашого народу“) і селян, становище яких у цілому Р-ий уважав за більше ніж завдовільне, коли порівняти з західньо-європейськими. Отже не бачив він поміж ними пролетаріату.

Етнографічному матеріялові Р-й приділив $\frac{1}{4}$ своєї книги, де мало не рівномірно зазначено, з одного боку, 2 частині основної що-до її походження української людности, поруч з якою про поляків-поміщиків та жидів згадано тільки мимохідь, далі — риси психіки місцевого простолюду, його уборів, також обрядів і звичаїв, повір'їв і переказів, а з другого — наведено понад півсотню зразків народньої піснетворчости на теми змісту історичного (думи, гайдамацькі пісні) та побутового (пісні чумацькі, любовні й найчисленніші — 36 для 20 фаз обряду — весільні).

Переважному розмірами історичному розділові приділив Руліковський півкниги. Він складається з низки нарисів, починається двома вступними (про місцеву старовину й заселення краю, про розподіл землеволодіння та про минулі місцеві зем'янські роди, як от Половці, Аксаки) й продовжується етюдами, присвяченими оглядам Білоцерківщини, Фастівщини, Мотовилівщини, так зв. Рокитянського земельного ключа й, нарешті, самого Василькова з його околицями.

Скрізь відчувається, що автор виходить від особистих, безпосередніх спостережень, відповідних розпитів у тубільців, обивателів, та що він

знайомий з чималим матеріалом джерел і літературних підручників мовами польською, російською та іншими, в рукописному й друкованому вигляді, які він збирав дуже сумлінно й по змозі повно.

Технічно й що-до закінчености виконану для половини XIX віку мало не бездоганно, невелику монографію Едв. Руліковського про його безпосередню батьківщину прихильно зустріли сучасники¹⁾. Її використано й для відповідних цілей у низці праць²⁾. І по цей навіть день, не вважаючи на природню застарілість за минуле 75-ліття, відколи її складено, вона все ще зберегає значіння певної цінности в очах фахівця³⁾.

Слідом за зазначеною працею вийшло в світ з нариси історично-біографічного змісту: „O Mazepie“ („Dz. Warsz.“ за 1854 р., № 196), „O Stachurskim“ („Dz. Warsz.“ за 1855 р.) і „Słówko o ojcu Mazepu“ („Kronika wiadomości krajowych i zagranicznych“)⁴⁾, які відповідним чином поширюють кóло інтересів автора на вистудіюваній од нього території та якими завершується початковий виступ Едв. Руліковського в друку.

Друга половина 50 років XIX століття й ціле шосте його десятиліття, позначені важливими подіями в житті громадсько-політичному⁵⁾, і в особистому та родинному житті Едв. Руліковського⁶⁾, були часом, коли він надовго зрікся виступати в друку з дальшими своїми науково-літературними працями.

Після щасливого дебюту молодого дослідника, на підставі титулу першої журнальної його статті та заяви в передмові до „Opis powiatu Wasylkowskiego“, природньо було сподіватися, що він за накресленою програмою й далі систематично вивчатиме й інші (11) повітів давн. Київської губернії.

Безперечно, Едв. Руліковський довго й уперто працював у раз узятому напрямку, і в польському друку (напр., в „Енциклопедії“ Сам. Оргельбранда) половини шістдесятих років минулого століття з'явилося було повідомлення, що він завершив досліди над усіма повітами Київ-

¹⁾ Згадаймо, наприклад, оцінки таких письменників, як Вацл.-Ол-др Мацейовський (1793—1888), Бартошевич (рецензія його в „Dz. Warsz.“ за р. 1853, № 14 або-ж згадка на стор. 16 його передмови до „Uguwek ze wspomnień“ Руліковського-батька), як заступник молодшого покоління, Дубецький (стор. 2 й 3 передмови його до „Opis powiatu Kijowskiego“).

²⁾ Як, наприклад, Похилевича, Грушевського й, почасти, Клепатського.

³⁾ Пор. відповідний уступ у некрологічній замітці М. С. Грушевського („Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. 38 за р. 1900).

⁴⁾ Генерал Ян Стахурський за доби Руїни був один час за коменданта Білоцерківської фортеці й так зв. адміністратора всіх польських залог на Україні. Листування Стахурського, що зберегалося в збірці Свідзінського, й використав Руліковський в одій своїй статті та в описові Васильківського повіту. Про Мазепу та його батька див. також замітку („Mazepińce“) Р-ого в „Słówn. geogr.“.

⁵⁾ Вступ на престіл Олександра II й селянські розрухи в краї (так звана київська козаччина 1855 року), ліквідація нещасливої для Росії Східної війни, реформаторські урядові заходи шістдесятих років, з розквітаччям у тому числі селян, польський революційний рух та його приборкання й т. п.

⁶⁾ Смерть його батька, розділ батьківської спадщини поміж дітьми, переміна місця перебування, то-що.

щини, та що праця його ніби цілком злагоджена до друку. Але фактично від Р-ого, навіть і після того, як він помер, лишилися стоси необроблених до друку рукописів, які переховуються тепер у львівському Ossolineum та з яких його шанібникам пощастило досі видрукувати тільки не до краю закінчений „Opis powiatu Kijowskiego“, що стоїть у певному співвідношенні до друкованих творів пізнішої доби в житті дослідника Київщини.

Опис Київського повіту, що є природне найближче продовження праці про Васильківщину, автор повинен був скласти, звичайно, за планом останньої. Появлений друком тільки після авторої смерті, він був незакінченим і навіть увірваним. Крім того, де-не-де помічаються й редакційно-видавничі огріхи ¹⁾. Не маючи в описові Васильківщини розділів етнографічного, економічного та історично-географічного, а так само авторського вступу і узагальненого висновку, завбільшки мало не рівний своєму попередникові, „Opis powiatu Kijowskiego“ складається з виконаних більше-менше рівномірно, завдяки бібліографічним ресурсам автора, значно поширених розділів фізично-географічного та місцевого землеволодіння в минулому, колишніх його заступників (як от роди Полозів, Глинських, Любецьких, Горностаїв, Халецьких, Фурсів, Трипільських, Івашенцевичів-Макаревичів, Харленських).

Копотливі в обробці ²⁾, ці основні розділи праці завершуються нарисом про адміністративний устрій Київщини литовсько-польських часів, де наведено й дуже докладний реєстр представників 28 видів колишніх місцевих адміністративних посад від воввод і каштелянів до так зван. пограничних коморників.

Перед книгою вміщено редакційну передмову Дубецького, з нарисом його про Едв. Руліковського.

Точне відтворення конструкції „Opisu powiatu Wasylkowskiego“ в описах інших повітів Київської губернії вело-б за собою, звичайно, нудні повторення, надто після того, як Руліковський видрукував „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“ і передав ряснений історично-географічний матеріал до „Słownik Geograficzny“. Що-ж до питань сучасного господарства ³⁾, Руліковський уважав взагалі, що в його розпорядженні не було потрібних наукових ресурсів.

А втім, у цілому, дарма що автор виходив від матеріалу ще ряснішого, ніж тоді, як складав попередній опис, „Opis powiatu Kijowskiego“, спізнившись появою в світ принаймні на півстоліття, вийшов, на жаль, виданням цілком анахронічним ⁴⁾.

¹⁾ Брак оглаву, місцями — невідповідність тексту й приміток, прогалини останніх, то-що.

²⁾ Пор., наприклад, історичні довідки як про місцеві атмосферичні, взагалі, фізичні явища, так і про випадки голоду, пошести, поводи та інших лих.

³⁾ Як видно, ваприклад, з його заяв і в передмові до опису Васильківщини і в прикінцевій частині нарису про Брацлавщину.

⁴⁾ Згад. визнання самого Дубецького або-ж оцінку проф. В. І. Пічети („Украинская Жизнь“ за 1914 р., № V—VI, стор. 102).

Наприкінці 60-х років минулого століття, коли Руліковський закінчив хоч-би начорно працю над описом Київщини, він мав уже готовий етюд „Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna)“, який і передав до друку в київський польський збірник Ігн. Трусовича „Kwiaty i owoce“, виданий р. 1870, чим зламав, правда, тимчасово, своє довге мовчання в друку, попереднє й наступне ¹⁾.

Нарис про Брацлавщину або брацлавську Україну (близько пірсотні сторінок in 8°) складається з 7-их розділів і своїм змістом почасти нагадує відповідні розділи в описах повітів Васильківського та Київського як природньою, фізично-географічною характеристикою, так і довідками про минуле краю й про колишні місцеві землевласницькі роди.

Праця Руліковського над минулим Брацлавщини пояснюється й спільністю, одністю назви „Україна“ для Київщини й Брацлавщини, брацлавської України в поляків і тим, що, коли край перейшов під владу Росії, до складу сучасної Р-ому Київської губернії прилучено й відповідні частини колишнього польського Брацлавського воеводства (Гуманщину, Звигородщину, Липовеччину й Бардичівщину), звичайно, й тим самим, що в розпорядженні дослідника був багатий матеріал фамільних архівів, як, напр., Росцішевських у Липовці, Вацл. Борейка у волинських Самострілах, Городниці та інших, нарешті, й великою поінформованістю Руліковського в давній і пізній як польській, так і україно-російській літературі джерел і підручників ²⁾. Відрізняючись що-до конструкції від раніш виконаних праць про Васильківщину й Київський повіт відсутністю екскурсів з змістом економічним і етнографічним, почасти, також, списків колишніх місцевих адміністраторів, „Брацлавщина“ на $\frac{3}{4}$ свого змісту подає нам як ескізний огляд історичної долі краю, відколи перейшов він під владу Литовсько-Польської держави й наступного довгочасного надзвичайно тривожного становища за доби татарських нападів і козацьких рухів, так і спомини про головніші давні місцеві землевласницькі роди ³⁾, за важливіших моментів їхнього існування, які з плином часу убожили, дрібніли, од воєн та природнього вимирання вигасали, або яких просто вигискали заступники так званого можновладства, власники просторих латифундій ⁴⁾, що їх, своєю чергою, в XIX в. заступили пізніші тутешні поміщики передреволюційної доби.

¹⁾ В одному з листів до М. В. Стороженка („Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н.“, т. II—III за р. 1923, стор. 211) Куліш каже, що з чималою частиною свого нарису „архівник“ Р-ий познайомив його ще за кілька років перед видрукуванням збірника. Збірник здобув од цензури дозвіл на вихід у світ ще в грудні 1869 року. Вміщена в ньому останньою з усіх статей Р-кого, як і всі інші, не була підписана.

²⁾ Наприклад, до самих „Грамотъ великихъ князей литовскихъ“, які не задовго перед тим (р. 1868) надрукували в Києві Антонович і Козловський.

³⁾ Як от кн. Четвертинські, Микулінські, Якушинські, Шашкевичі, Балабави, Чурилли, Байбузи, Кошки, Шандеровські, Мормили, Свирські, Одрживольські, Мелешки, Карачевські, Фашевські, Клещевські, кн. Короткі, Козари, Слугиці, Красносельські, Житинські, Rogozinські та інші.

⁴⁾ Як от кн. Збаразькі й Вишневецькі, Сенявські, Калиновські, Конєцпольські та інші.

Старанно, вправною рукою вибрані з стосів розкиданого в різних місцях Київщини, Поділля й Волини архівного матеріялу, цих „zbutwiałych rarietów“, витяги дали Руліковському можливість, як він сам заявляє, відтворити по змозі живу для нього картину минулого брацлавсько-київської України, з залюдненням пустельного колись краю, цього, до недавнього часу, „дикого поля“, з еволюцією тамтешнього землеволодіння, з зайняттями та звичаями його обивателів¹⁾, з видатнішими, за часів татарщини й козаччини, порушеннями громадсько-державного спокою й т. ин. Природнім до цього додатком було-б тільки змалювати (до початку 70 років XIX віку, тоб-то за перше десятиліття після розкрячення селян) господарський стан краю, але це Руліковський полишив компетентнішим у даному випадку, ніж він сам, фахівцем питання, надто з числа місцевих дослідників.

З працею Р-ого що-до її ваги свого часу можна порівняти тільки відомий пізніший етюд-мін'ятюру В. Б. Антоновича про Грановщину й, певно, досліди Ол. Яблоновського, а так само М. С. Грушевського (про Барщину).

Після нового, мало не десятилітнього мовчання й перед остаточними, на цей раз уже мало не до самої смерти безперервними й ніби систематичними виступами в друку, Едв. Руліковський з кінця 70 й початку 80 років минулого століття, послідовно, рік-у-рік давав „Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru“ („Ateneum“ за р. 1878, №№ III та IV), „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“ („Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, т. III за р. 1879), „Mogiła w Helenówce, w powiecie Wasylkowskim na Ukrainie w roku 1879 zbadana“ („Zb. wiad.“, т. IV за р. 1880), „O paciorkach kamiennych znajdowanych na prawem dorzeczu Dniepru“ („Zb. W.“ т. V за р. 1881), нарешті — численні замітки про Київщину до „Słownik Geograficzny“, що почав виходити з 1880 року. До цього, звичайно, треба додати й непризначеного для публікації, видрукуваного не з його ініціативи, листа його до М. Александровича про гетьмана Тетеру („О происхождении гетмана Тетеры“ в „Кіевской Старинѣ“ за р. 1888, кн. VI).

І етюд про колишні місцеві шляхи сполучення, що стояв у певному співвідношенні з замітками як ранішими в описах повітів Васильківського й Київського („Drogi“), так і з пізнішими в „Słownik Geograficzny“ (напр., про шляхи Самусів, Шпаків та ин.)²⁾ і праці етнографічного та археологічного змісту, і лист на тему історично-біографічного характеру³⁾, і, на-

¹⁾ Звичайно, переважно з числа шляхти, яка, в очах автора, мала ту історичну заслугу, що створила дійову оборону краю, організувала використання природніх місцевих багатств і, взагалі, запровадила тут вищу, ніж була перед тим, культуру.

²⁾ Згад. працю Русова на цю тему „Русские тракты въ концѣ XVII и нач. XVIII вѣковъ и нѣкоторыя данныя о Днѣпрѣ изъ атласа конца прошлаго столѣтія“, К., 1876 („Зап. Юго-Зап. Отдѣла И. Р. Географическаго Общества“, т. III).

³⁾ Про Тетеру, що його портрет, між иншим, переховував Едв. Руліковський, як один з пізніших власників належного колись українському гетьманові Висоцького, Р-ий подав також відповідні вказівки і в замітці „Wysock“ для „Słownik Geograficzny“.

Стосунки Тетери до Київщини, між иншим, виявлялися в тому, що він був власником првківського Демидова з його околицями (Абрамівка, Вороньківка, Литвинівка та Раківка), разом з тм за старосту Чигиринського (також Брацлавського), то-що.

решті, замітки в „Słownik Geograficzny“, — усе це було за наочний довід енергії й продуктивності студій Едв. Руліковського, зовнішнім виявом широкого кола його духовних інтересів і, разом з тим, удосконалення техніки праці вченого трудівника.

Якщо головна праця початкової доби діяльності Едв. Руліковського (про Васильківщину) є найхарактерніший для нього зразок монографічного виконання, а „Брацлавщина“, єдиний друкований вияв дальшого етапу його літературно-наукових прямувань, — найкраще опрацьований з боку стилістичного, суто-літературного, то понад півторадесятилітню (1880—1897 рр.) діяльність дослідника Київщини для „Słownik Geograficzny“, взяту в цілій її сукупності, треба визнати за найцікавішу для ознайомлення з мало не всевичерпними, що-до повноти й завершеної обробки деталей, його досягненнями наприкінці життя.

Поруч з довідниками, напр., Естрейхера, Фінкеля, „Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana“ й подібними, як наочне свідoctво високої національної культури, „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego“, що виходив (за планом Сулімерського й за редакцією його-ж-таки, Хлєбовського, Валецького, пізніше й Крживицького) протягом $\frac{1}{4}$ століття (1880—1904 рр.), був грандіозним виданням з 15 монументальних томів (останній з них, додатковий — у 2 випусках). До співробітництва в ньому, разом з іншими сучасними науковими польськими силами (числом до 150 осіб), було запрохано й Едв. Руліковського.

Виявивши себе поміж 150 співробітниками словника одним з найенергійніших та постійних, Едв. Руліковський в 14 перших основних його томах видрукував (за приблизним підрахунком) близько півторасот заміток на відповідні теми з галузи топономастики мало не виключно Київщини, що була об'єктом його поінформованості¹⁾, тоб-то про місцеві річки праводніпрянської (переважно) системи; суходільні шляхи (як от старовинні шляхи Самусів або Шпаків), про могили (напр., „Переп'ят“ і „Переп'ятиха“), так зван. Мотронівський ліс, особливо-ж про залюднені місцевості (в числі далеко більшому од сотні).

Ресурси, що були в розпорядженні Едв. Руліковського, з його мало не 30-літнім літературно-науковим стажем до початку співробітництва в „Słownik Geograficzny“, дозволили йому дати огляд численних залюднених місцевостей у всіх 12 повітах кол. Київської губернії, з відповідними кожного разу екскурсами в їхнє минуле.

Найповніше репрезентовано в Словнику Київський повіт (з замітками про 32 місцевості); за ним ідуть Сквирський та Васильківський повіти, що мають утрое менше число подібних екскурсів (13 і 12). Найменше пощастило в даному разі трьом південним, степовим повітам Гуманському,

¹⁾ За межі Київщини Р-ий виходив у Словнику в дуже рідких випадках, як, наприклад, у замітках про Самостріли та Висоцьке на Волині (місце перебування його наприкінці життя), рівенський Зовів (в репортаж до однойменного ківво-липовецького містечка), річку Нехворощ у Житомирському повіті, про топографічну назву „Гоща“ що трапляється досить часто, й т. и.

Звиногородському й Чигиринському, з відповідним матеріалом у кожному з них тільки для дуже невеликого числа (тільки по 3—4—5) залюднених пунктів. Середнє місце посідає решта повітів Київщини: матеріали для історичних спогадів дано про 9—8 місцевостей у кожному з них¹⁾.

Численність заміток Р-ого в „Słown. Geograf.“ (особливо в т. т. I, III, VI, X, й XII), що не легко підлягає точному підрахункові, чималі проти тих, що давали інші автори, їх розміри, нарешті, визначна змістовність, що залежала від постійної документованости, — усе це в даному разі промовляє само за себе. Співробітництвом Руліковського пишався редакція Словника, кілька разів так або инакше відзначаючи його діяльність, бо екскурси його про Київщину були справжньою оздобою варшавського, польського видання.

Відзначаючись взагалі поміж чималим числом невеликих заміток про Київщину, що їх подавали (иноді анонімно) до „Słown. Geogr.“, по змозі планово, систематично, Пржедзімірський, Моргулець, Крживіцький та десятків зо два інших співробітників з числа обивателів Київщини й посильних знавців тої чи иншої її місцевости²⁾, з змістом у них — за

¹⁾ На Бардичівщині названі м-ко Білилівка, місто Бардичів, с. Вернигородок, м-чко Дзюньків (Джуньків), м-чко Махнівка, м-чко Погребаше, с. Поличенці, м-чко Прилук та с. Самгородок, на Васильківщині — м-чко Біла Церква, м-чко Василів, місто Васильків, с. Мазепинці, с. (Велика) Мотовилівка, с. Митниця, с. Насташка, м-чко Рокитне, с. (Велика) Солтанівка, с. Триліси, та м-чко Фастів, на Звиногородщині — місто Звиногородка, м-чко (Мокра) Калигірка, м-чко Лисянка та м-чко Шпола, на Канівщині — м-чко Богуслав, місто Канів, м-чко Корсун, с. Маслівка, с. Сахнівка, с. Сивниця, м-чко Стеблів та м-чко Таганча, для кол. Київського повіту — с. Білогородка, с. Безрадиці, м-чко Бородянка, м-чко Бишів, д. Вета (Віта), с. Витачів, с. Випгород, м-чко Германівка, м-чко Гостомель, с. Демидів, м-чко Димер, м-чко Кагарлик, с. Карашин, місто Київ, с. Козаровичі, с. Копаچهво, с. Лісники, с. Лапівка, с. Лишяя м-чко Макарів, Межигір'я, с. Миротцьке, с. Мостице, м-чко Мотижин, м-чко Обухів, м-чко Ржищів, с. Сгайки, с. Трахтомирів, м-чко Трипілля, с. Ходосівка, с. Хотів та м-чко Ясногородка, на Липовеччині — м-чко Балабанівка, м-чко Дашів, м-чко Зозів, с. Кальник, м-чко Конела, м-чко Линці (Іллінці), місто Липовець, м-чко Манастирище, й м-чко Оратів, на Радомишельщині — м-чко Брусилів, м-чко Горностаївіль, м-чко Іваньків, м-чко Коростишів, м-чко Малин, м-чко Радомишель, м-чко Хабне й м-чко Чорнобиль, на Сквирщині — м-чко Борщагівка, м-чко Володарка, с. Вчорайше, с. Дідівщина, м-чко Корнин, с. Новофастів, м-чко Паволоч, м-чко Романівка, м-чко Ружин, місто Сквиря, с. Ставище, м-чко Ходорків та с. Ягнятин на Таращанщині — м-чко (Старий) Животів, м-чко Кошовата, м-чко П'ятигори, місто Тараща й м-чко Тетіїв, на Гуманщині — с. Охматів, місто Гумань та м-чко Ша(в)улиха, на Черкащині — м-чко Городище, м-чко Жаботин, с. Кумейки, м-чко Межирічі, с. Мліїв, м-чко Молни, с. Пекарі, м-чко Сміла та місто Черкаси, на Чигиринщині — с. Бужин, м-чко Златопіль, с. Медведівка, с. Суботів та місто Чигирин.

Звичайно, через коректурний тільки недогляд сквирське містечко Борщагівка показано, ніби знаходиться в Київському повіті, де під самим Києвом лежить п'ятеро одвоєнних сіл.

²⁾ П'ятеро з них (Г. Д., З. Ковальський, Ром. Кржижановський, Юв. Михалецький та відомий етнограф А. А. Якса Марцінковський-Новосельський) було з самого Києва, по двоє жило в м-чку Козятині (Мар. Васютинський і Влад. Сляський) та в околицях Білої Церкви (Карський і Фел. Прохницький), по одному — з м. Білої Церкви (Том. За-

деякими винятками (напр., для Козятина) — переважно статистично-географічним, — розвідки, що виходили з-під пера Едв. Руліковського і мали на оці здебільша місцевості з історичним минулим, характеризуються, окрім свого розміру, також і перевагою в них відповідних довідок про минуле¹⁾.

Порівняння, далі, того матеріялу, що вмістив Р-й у „*Slown. Geograficzn*“, з вказівками, напр., у Похилевича та в 2-х (перед- і післяреволюційної доби) місцевих статистичних виданнях, дозволяє з'ясувати вагу того, що дослідник Київщини фактично зробив для київщинознавства.

Звичайно, можна було б сподіватися ще відомостей для багатьох містечок, хоч і недавнього, взагалі, походження, але видатніших, як порівняти їх з околичними селами, хуторами та инш. залюдненими пунктами на Гуманщині, Чигиринщині, Звиногородщині та Липовеччині. А втім відчуваєш велике задоволення, констатуючи наведений у Р-ого матеріял для обізнання з минулим не тільки всіх повітових міст та чималої частини містечок Київщини, але й низки звичайних тепер сіл, напр., на Черкащині й Канівщині (по 3 в кожній), Сквирщині (4 села), Васильківщині (7 сіл) та особливо в кол. Київському повіті (щось із 20 сіл), для яких заподатливий дослідник подав цікаві довідки. І взагалі, порівнюючи працю Р-ого в „*Slown. Geograf.*“, що-до повности, техніки опрацювання й наукової цінности, з аналогічними працями навіть пізнішого часу²⁾, доводиться визнати, що її не перевищено й по цей день.

Отже, в останній фазі своєї літературно-наукової діяльності Едвард Руліковський ніби систематизовано оформив та остаточно підбив підсумки довголітньому й різнобічному студіюванню історичного минулого, переважно, рідної Київщини.

— Поруч з розвідками в галузі історії, що притягали до себе переважно увагу Едв. Руліковського, йшли, ніби відповідно їх доповнюючи, його етнографічні студії.

У друкованому вигляді ще за першої половини його літературно-наукової діяльності, в наслідок тих студій, з'явилося три праці³⁾.

вадинський), міста Звиногородки (відомий антрополог, д-р Юл. Талько-Гриневич), міста Гумава (д-р Пірамович), д. Геленівка (Бразм Руліковський, небіж Едварда й автор, між иншим, заміток про Геленівку й Городнянцю), з Кавіського повіту (Ст.-Ад. Коспівський) та шестеро инших (Ол. Буцанський, Л. Е. Дзіярський, Юл. Йордан, І. Е. Ліпковський, Вац. Магчинський та сам Едвард Руліковський, що на початку 80 років перебував то в Геленівці, то в Сахнах і т. и.) з Київщини взагалі, без точнішого означення місця постійного їх перебування.

1) Через це в багатьох випадках (напр., у замітках про Балабанівку, Білилівку, Охматів, поминаючи вже Київ та инші) другий співробітник Словника, поруч з замітками Р-ого, робив і відповідні статистично-географічні додатки.

2) Як от „*Узъзды Кіевскій и Радомыслскій*“ (К., 1887) Похилевича, пояснювальний текст (Антоновича) до „*Древности Украины*“ (К., 1905), поминаючи вже незначніші. За винятком треба визнати хіба лиш розвідку Вас. Гр. Ляскоронського — правда про одну невеличку до того місцевість — „*Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія*“ (К., 1900).

3) 1) Спеціальні параграфи опису Васильківщини, 2) „*Zapiski etnograficzne z Ukrainy*“ („*Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*“, т. III за р. 1879) і 3) відповідні місця в розвідці „*O rasiorkach kamiennych znajdowanych na prawem dorzeczu Dniepru*“ („*Zb. wiad.*“, т. V за р. 1881).

Головні з них були, звичайно, „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“, видрукувані в 3 томі (зредагував Коперницький) видання Краківської Академії Наук „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, що був присвячений відомому польському письменникові Крашевському з нагоди 50-ліття його літературної діяльності.

Один з найвидатніших свого часу творів польської літератури з української етнографії, „Записки“ Руліковського (104 стор. in 8°) складаються з 1½ десятка розділів¹⁾. З них значніші своїми розмірами ті, що присвячені переказам, замовам та чаклуванню, думам і пісням, також приказкам-прислів'ям, а за найцікавіший треба визнати перший.

Цей розділ (про перекази) містить у собі досить багатий матеріал (59 №№ на 17 сторінках) з галузи місцевої топономастики²⁾, апокрифів та казок³⁾, також народніх спогадів про татарів, Б. Хмельницького, запорозців та гайдамаків⁴⁾.

Ці зразки народньої творчості, що в записах почали з'являтися ще з 40 років XIX століття, працьовитий дослідник збирав з відповідних джерел⁵⁾, і ними таким чином відзначено в відповідній етнографічній характеристиці понад 3 десятки місцевостей кол. Київської губернії⁶⁾.

З матеріалом зазначеного характеру стоїть у певному співвідношенні й наведене в Едв. Руліковського в інших розділах його етнографічної збірки, які приділено місцевим народнім мітам, повір'ям, уявлінню про природні явища, чарам, ворожбі, обрядам, то-що.

У першому з цих розділів (27 №№ на 7 сторінках), почасти і в розділі про звичаї (§§ 10 та 11), „Записки“ знайомлять з різними легендар-

1) Перекази, міти, повір'я, явища природи, чари, хвороби та лікування, замови та чаклування, ворожіння, обряди хрестинні та весільні звичаї, що повторюються рік у рік, та інші, людність з її господарством, будівлями та строями, мова, думи й пісні, приказки-прислів'я, загадки.

2) Напр., про Україну, про колишні назви Києва Арахтемом, а Мотовилівки (батьківщини Р-ого) Мвною, про Бутарський або Караванський шлях, ржищівську Іван-гору, могили „Переп'ят“ і „Переп'ятиху“, так звані змієві вали, городища, назви „Вчорайше“, „Солов'ївка“, „Безодня“ й т. и.

3) Про первісних велетнів, Андріївську церкву в Києві, преп. Антонія Печерського, Змія й Кожум'яку, Іллю та Солов'я-розбійника, Сущича й Змія, про гори „Божицю“ й „Чортицю“ біля Канева, про кам'яну бабу в Суботові, про скарби й т. и.

4) Поміж ними й про Вітригона з Мотовилівки.

5) Від батька (мемуариста), Мих. Грабовського, кн. Лопухіна (з Корсуна), кількох шляхтичів, ігумена Мотронинського монастиря (правда, за посередництвом Грабовського), жида-шинкаря, здебільша-ж, звичайно, від селян Київщини й, почасти, Волини, що їх зазначав що-до місця й часу запису індивідуально або в масі („селянські оповідання“, „прочани“, то-що). Між иншим, кажучи про перекази, сполучені з могилами „Переп'ят“ і „Переп'ятиха“, Едв. Руліковський надрукував тоді (р. 1879) витяг з спогадів, які побачили світ тільки за 30 років („Rokosz pułki Czernihowskiego“) свого батька (пор. „Nasza Przyszłość“ 1908 р. за червень, стор. 361—2).

6) Один з записів („O olbrzymach i carze innej ziemi“) Р-ий передав Марцінковському-Новосельському для книги цього етнографа „Lud ukraiński“, надрукованої ще р. 1857, тоб-то далеко раніш, ніж „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“.

ного змісту уявліннями місцевого простолюду¹⁾, у другому (41 №№ на 5 сторінках) та в третьому (14 №№ на 1½ стор.), також іще в одному екскурсі („Lud“, § 5), переказано всякі повір'я, пристосовані до певних свят, днів, що вважаються за нещасливі, до посту „Спасівки“, до низки природніх явищ²⁾, до деяких рослин і дерев, тварин, птиць, риб, гадів, комах, то-що.

У наступному що-до своїх розмірів (23 №№ на 9 сторінках) розділі „Замовляння й чаклунство“ („Zamawiania i gusta“), разом з відповідними місцями розділів „Чари“ (§§ 1 і 3), „Звичаї“ (§ 7), „Хороби й лікування“, подано записи рецептів місцевої народньої медицини, так званих замовлянь хороби взагалі й окремих видів її, зокрема, також засобів, якими одвертають інші нещастя³⁾, а в розділах про чари (13 №№ на 3 сторінках) і ворожбу (8 №№ на одній сторінці) сказано про силу так зв. дання у чарівниць і ворожбитів взагалі, про відьом, ворожок і чарівниць⁴⁾ та про висновки, зроблені на підставі відповідних народніх прикмет, то-що⁵⁾.

Інші сторони духовного побуту селянства Київщини змальовано в „Записках“ Руліковського так само відповідними рисами в розділах, окрім приділеного ворожбі, про обряди (5 №№ на 3½ сторінках), звичаї хрестинні й весільні у простолюду Київщини та в зубожілої, опрощеної, повернутої в так званих однодвірців шляхти (34 №№ на 5½ сторінках).

Наведене тут було дуже цікавим додатком до того, що подав Руліковський у своєму описові Васильківщини, надто що-до вживання часу, зайнят'я і розваг у дні свят за народнім календарем⁶⁾.

У відповідному місці („Lud“ — 16 §§ на 2 сторінках) Руліковський схарактеризував також господарські обставини, хатню обихідку селянства Київщини, то-що.

Останню групу зібраного в Едв. Р-ого етнографічного матеріалу складають розділи, приділені виявам духовної творчості селян Київщини

¹⁾ Напр., про Паликопу, мавок, русалок, відьом і чарівниць (київських, зокрема), змія-літавця, перелесника, чорта взагалі, Чортове беремидце (в Києві), водяного чорта, топилівця, лісовика, домовика, дива (чув у Пашківці кол. Київського повіту), упирів, вовкулаку, песиголовців, велетнів, вичок, полозів, рахманів з їх рахманським (або навським) великоднем і т. и.

²⁾ Як от про сонце й його хід, місяць, зорі й сузір'я, пора року, удари блискавки, посуху, вогонь, воду (криничну, зокрема) й т. и.

³⁾ Тут записи мають на увазі, з одного боку, пропасницю, вісну, полуду, пухлину, поранення, бешиху, зубний біль, кровотечу, так званий пристрій, підвій, курячу сліпоту, причарування, напасті від злого духа, так зв. перелесника, вжаління гадина, пархи на худобі, а з другого — шкоду од горобців, польових мишей, також злодіїв (ковокрадів, зокрема), напасті на бджіл, невдачі на полюванні, то-що.

⁴⁾ Між иншим, з могили „Сорока“ в зах. Київщині.

⁵⁾ Наприклад, коли знаходять ківську підкову, коли бачать так звані завитки або закрутки на хлібі в полі, коли мають на думці одружитися, сподіваються щастя, нещастя або біди, то-що.

⁶⁾ Напр., на свят-вечір, у свято Різдва, Нового року, Водохрещів, на запуски наприкінці масниці, на св. Юрія („Дівоче свято“), в Страсну п'ятницю, в Великодну ніч, протягом Великодного тижня, на так зв. навський великдень, на Череплавну середу, Зелені свята, проти Івана Купала, на Маковія, Спаса, Андрія Первозваного, на храмове свято, то-що.

з боку лінгвістичного (30 §§ на трьох сторінках) або суто-лексичного, також у формі загадок (виключно з Васильківщини — 7 §§ на 3 сторінках), численних (512 №№ на 10 сторінках) приказок та прислів'їв, нарешті — аразків народньої піснетворчости (2 десятки №№ на 7¹/₂ стор.) ¹⁾.

До останнього розділу, чого не зроблено в інших розділах „Записок“, додано коментаря, й він таким чином поповнює по змозі відповідні місця в описові Васильківщини.

Наслідок енергійних і всебічних розпитів, також довідок збирача і в спеціальній етнографічній літературі мовами польською (Жеґота Паулі, Головинський, Новосельський-Марцінковський, Чечот та інші) й російською (напр., Максимович, Чубинський), і у авторів давнішої доби, і навіть в ненадрукованому (архівному, то-що) матеріалі, „Zapiski etnograficzne z Ukrainy“ Едв. Руліковського подають, правда, сировий, переважно, некоментований матеріал, до того часто, через передачу записів польською мовою, стилізований і розбитий на частини без бажаного додержування принципу логічного поділу його, з відповідними через це наслідками, як от рясні повторення, де-не-де прогалини (напр., про колядки, щедрівки, обжинки, то-що).

А втім те, що Р-ий подав до вжитку, для свого часу було одною з найповніших у поляків збірок матеріалу з обсягу українського фольклору. Окрім того, не можна закинути Р-ому перевертання у транскрипції української мови, а місця й обставини записів зазначено в нього зовсім дуже сумлінно. Окрім цього, інтерес „Етнографічних записок“ Р-ого полягав і в тому, що на півтораста (приблизно) зазначених у них місцевостей, у яких зроблено той або інший запис або які в територіяльні об'єкти згадок у записах, Київщину репрезентує більше ніж сотня випадків.

Зокрема найповніше використав Руліковський свою рідну Васильківщину. За нею вже йдуть повіти Київський, Бардичівський, Сквирський і (через допомогу Грабовського) Чигиринський. А бідно репрезентовано Радомишельщину і, як у „Słownik Geograficzny“, південні повіти Київщини — Звиногородщину, Черкащину, навіть Гуманщину.

Отже, те, що Руліковський у досить повній етнографічній характеристиці обійняв по змозі мало не цілу Київщину, треба, звичайно, визнати за одно з цікавих наукових досягнень.

До праць Едв. Руліковського з етнографічним змістом, нарешті, належить і розвідка „O rasiorokach kamiennych znajdowanych na prawem dorzeczu Dniepru“ ²⁾.

Ця невелика стаття (8 стор.), ілюстрована 5 ксилографіями, була наслідком праці Руліковського над збиранням і студіюванням, наприкінці, 70 років ³⁾, археологічного матеріалу, що трапляється скрізь не тільки в околиці

¹⁾ Дума та пісні історичні, козацько-військові, гайдамацькі, побутові й любовні, гумористична.

²⁾ „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, т. V за р. 1881.

³⁾ Під вражінням київського археологічного з'їзду 1874 року, київської археологічної виставки 1879 р. і праць Готфріда Оссовського.

родового гнізда дослідника (Мотовилівка, Мотовилівська Слобода, Геленівка, В. й М. Солтанівки, Порадів, Руліків, Снігинка й т. и.) або взагалі на Васильківщині, але й на території всього праводніпряньського правобережжя Київщини, між Прип'яттю й Тясмином, до Ірпеня з Унавою, Тетерева з Здвижем, Уші й волинської Овруччини, місця, звідки походять цікаві старовинні намиста з червоного лупака, так зв. пряслиці.

Як наслідок спроб усвідомити й узагальнити вражіння від спостережень над спеціальним матеріалом і над сучасним його призначенням, над народнім повір'ям про лікарську силу кам'яних намистин, Руліковський і виставив одмінну від його попередників, досить аргументовану відповідними екскурсами в царину порівняльної етнографії гіпотезу, що ці пам'ятки старовини з давніх-давен відгравали ролю амулетів. Це — достойне доповнення до сирового матеріялу відповідних розділів його „Записок етнографічних“.

Подібна що-до матеріялу до суто-археологічної праці, яка з'явилася в друку на рік раніше й виконана з звичайною для автора сумлінністю („Mogiła w Helenówce w powiecie Wasylkowskim na Ukrainie w roku 1879 zbadana“¹⁾), стаття ця цікава, як новий, останній етап в етнографічних студіях Едварда Руліковського, що не діждалися продовження, яке він обіцяв, лиш тому, що безпосередньо слідом за ними розпочалося його енергійне співробітництво в „Słownik Geograficzny“.

V.

Нам невідома доля як мотовилівських документів дому Руліковських, так і особистого листування Едварда Руліковського, що могло лишитися після нього. Невідомо також, що являє собою заціліла частина його кол. архіву в м-чку Висоцькому, яка переходується тепер у львівському музеї Оссолінських. Убогі взагалі й відомості з ділянки, що стосується його біографії й характеристики.

Щоб відтворити по змозі духовний образ людини, яка прожила $\frac{3}{4}$ століття, — правда, скромно й зовні непомітно — матеріял можна здобути не так з джерел офіційного походження²⁾ або з надрукованих уже свідoctв домашнього характеру³⁾, як із вказівок, довідок та инш., випадкових, на жаль, далеко не повних, а часами й не зовсім певних, що трапляються

¹⁾ „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“, т. IV за 1880 р.

²⁾ Збірка рукописних копій з фамільних документів (мовами латинською, польською й російською) та подібних виписів, що знаходиться поміж паперами колишнього Київського дворянського депутатського зібрання й переходується в Київському Центральному Історичному Архіві ім. Антоновича.

³⁾ а) Kazimierz-Józef Rulikowski, „Urywek wspomnień“ (стор. 41), б) Józef-Kazimierz Ignacy Rulikowski. „Rokosz pułku Czernihowskiego“ („Nasza Przyszłość“ за р. 1908, кн. VII, стор. 345), в) газетна оповістка („Києвлянин“ за р. 1900, № 13) солтанівських родичів про смерть Едв. Йос. Руліковського 21 квітня 1900 р. й г) надгробний напис у пограбованому тепер родинному склепі Руліковських при мотовилівському костьолі.

де-не-де в друку¹⁾, також з друкованих оцінок діяльності об'єкта цього огляду, коротких, часом остільки суб'єктивних, що викликають навіть непорозуміння²⁾, та, нарешті, найбільше з вражінь від безпосереднього ознайомлення з текстом літературної спадщини Едварда Руліковського, яка тепер є під руками.

Ця спадщина Едварда Руліковського, навіть після побіжного перегляду її, дає досить матеріалу, щоб ознайомитися, поминаючи зазначену вже тематику його творчості, з способами його праці й з тим, як відбилися в ній індивідуальні риси автора, також щоб з'ясувати питому вагу, значливість діяльності дослідника Київщини й по цей час.

З боку зовнішнього виконання усе, що вийшло з-під його пера і з'явилося друком, відзначається ясністю, докладністю й простотою викладу, діловитою стислістю що-до фразеології й так званими властивостями

¹⁾ а) Estreicher, „Bibliografia polska XIX stolecia“, т. т. IV (стор. 178. Краків, 1878) та VII (стор. 103. Краків, 1882), б) Finkel. „Bibliografia historii polskiej“, ч. ч. I (стор. 527. Краків, 1891—4), II (стор. 554—5, 592, 598, 619, 887, 900 й 1082. Краків, 1895 і наступн.) і III (стор. 1229, 1236, 1432 й 2116. Краків, 1904 р. і наступні, в) Orgelbrand. „Encyklopedia Powszechna“, т. XII, (стор. 153. Варшава, 1902), г) „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich“, т. т. I (стор. 12. Варшава, 1880) і XIV (стор. 4 й 6. Варшава, 1895—7), поминаючи, звичайно, місця з численними замітками (напр., про Мотовилівку, Висоцьке, Самостріли, Дідівщину та інші) самого Едв. Руліковського, д) „Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana“, т. XXXI (стор. 234. Варшава, 1902), е) Zdanowicz-Sowiński. „Rys dziejów literatury polskiej“, т. IV (стор. 561. Вільна, 1877), ж) Mar. Dubiecki. „Historia literatury polskiej na tle dziejów narodu“, т. II (стор. 413, 438 і 466. Варшава, 1888), з) Mar. Dubiecki. „Przedmowa wydawcy“ до книги: Edward Rulikowski. „Opis powiatu Kijowskiego“ (стор. I—VII. Київ—Варшава, 1913), і) Leon Lipkowski. „Moje wspomnienia. 1849—1912“ (стор. 145, 160—1, 182 й 225—7. Краків, 1913), к) „Большая Энциклопедия“, т. XVI (стор. 582. Спб., 1896), л) Брокгауз—Ефронъ. „Энциклопедический словарь“, вип. 53 (стор. 256. Спб., 1899), м) Сумцовъ „Современная малорусская этнография“ („Кіевская Старина“ за р. 1896, кн. VII—VIII, стор. 133—8, також за р. 1892, кн. VII, стор. 94, й кн. X, стор. 39, 43 й 45), н) Похилевичъ. „Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи“ (стор. 474 та інші. Київ, 1864), о) М. Грушевський. „Е. Руліковський — В. Луцкевич. Некрологічна замітка“ („Записки Наукового Товариства імені Шевченка“, т. 38 за р. 1900), п) В. А. (= В. Б. Антонович). „О происхождении гетмана Павла Тетеры (Письмо г. Э. Руликовского къ М. Александровичу)“, примітки до цієї замітки в „Кіевской Старинѣ“ за р. 1888 (кн. VI, стор. 65—74) та р) „Листи Куліша до М. Стороженка“ („Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н.“, т. II—III за 1923 р., стор. 211 й 214).

Про неточності у Естрейхера, Фінкеля, Похилевича, надто-ж у Сумцова і в „Большой Энциклопедия“ див. вище. В некрологічній замітці, що виходить від інформацій Ол. Яблоновського, М. С. Грушевський також ужив декілька висловів, що викликали непорозумінням. Навіть Дубецький у своїй передмові до „Opis powiatu Kijowskiego“ Р-ого допустився прогріхів, напр., віднісши час народження Едв. Руліковського до 1824 року (в протилежність своєму-ж правдивому давньому датуванню в „Історії літератури“ 1888 р.), або-ж назвавши „Opis powiatu Wasylkowskiego“ найранішою друкованою працею дослідника Київщини. „Biblioteka Warszawska“ (1888, червень), а за нею, „Кіев. Стар.“ (1888, IX, стор. 21 „Библ. Листка“), поховали Едв. Р-ого за 12 років перед справжньою його смертю (пор. „Больш. Энци.“ за 1896 р. та Сумцова (див. вище).

²⁾ Маємо на увазі відповідні місця в згаданих уже статтях і працях Антоновича, Бартошевича, Грушевського, Драгоманова, Дубецького, Здановича-Совінського, Куліша, Ліпковського, Михальчука й Чубинського, Пічети, Похилевича, Пипіна („Історія русскої етнографія“, т. III, стор. 278, 296 і 370), Рудченка, редакції „Słownik Geograficzny“, нарешті, авторів заміток у польських та російських інформаційних виданнях.

стилістики в широкому цього слова розумінні, невеликими взагалі розмірами окремих речей і, до того всього, чималим для свого часу інтересом праць автора, не-літератора з професії, не для самих лиш фахівців. Позитивну особливість техніки ми бачимо в досить умілому, рівномірному розподілі сумлінно, дуже пильно зібраного в поважного дослідника, ясного до копійозности матеріялу документів.

У Руліковського, опріч постійного нахилу до минулого, відчувається переважний інтерес до внутрішнього життя, причому в викладі з загального розвитку подій він визначає видатні випадки, що виходять по-за межі повсякденного. Кохаючись більше у збиранні сирового матеріялу та колекціонуванні, ніж у послідовному, по змозі систематичному викладі, або-ж у відповідних висновках, узагальненнях, він виходить мало не виключно з фактів, документально, в разі потреби, аргументує заперечення (напр., проти Яблоновського з приводу Тетери), і все-таки визнає право так само і за творчістю уяви, за гіпотезою, часом неминучою з огляду на брак певних, точних даних.

Знаючи зміст праць Руліковського, які до нас подоходили, ми можемо по змозі відтворити в думці й індивідуальні риси їхнього автора, коло його духовних інтересів, світогляд, знов-же й те, як він ставиться до зовнішнього окола, тоб-то, взагалі, — духовний його образ.

Добротливий з природи й людяний, Едв. Руліковський був взагалі людина поважної вдачі, трохи замкнена в собі, відчужена від околичної (родинної, господарської, громадської) дійсности й тому, очевидячки, доволі свовірна. Володіючи кількома мовами, обізнаний з літературою художньою та спеціальною, в галузі своїх інтересів, знайомий почасти з природничими науками (зокрема, напр., з ботанікою), доволі освічений взагалі на початку своєї діяльности, він наприкінці безперечно був навіть ерудит. Фактично автолидакт, з відповідними від цього наслідками щодо оформлення приробианих відомостей, техніки дослідницької праці, кола духовних наукових інтересів, то-що, він був проте людина з певним планом діяльности, тямущий і невідступний збирач потрібного йому матеріялу, спостережливий і вдумливий дослідник, працьовитий, сумлінний, пильний і витривалий, трудівник (*troskliwy i ochoczy badacz*, як він сам у подібному випадкові каже), ідейний подвижник з неослабною, до ентузіазму доведеною любов'ю до своєї праці, переведеної з належною об'єктивністю, — людиною, що більше завдовольнялася процесом праці, ніж остаточними її наслідками, працювала ніби виключно для себе й для заспокоєння тільки своїх духовних потреб, і тому друкувалася нерівномірно (то з гарячковою енергією, то з дуже довгими інтервалами) і здавалася зовні не досить продуктивною.

Орудуючи виключно матеріялом сухих, зокола, фактів, Едв. Р-ий проте був здатний сприймати відповідні зовнішні та внутрішні емоції, напр., любити рідну природу та її красу, розуміти спів і музику українського народу, утворювати собі бажаний настрій (слухаючи, напр., на славетній могилі „Переп'ят“ пісні про Бондаренка та інші) і вмів інтер-

претувати свій виклад слухними покликаннями не тільки на зразки поезії сучасних йому Міцкевича або-ж „Богдана“ (Залеського), а й давніх (XVI—XVII вв.) Фр. Глинки, Гроховського, Кльоновича, Яна Кохановського, Манасовича, Папроцького, Твардовського та інших.

Живучи взагалі трохи осторонь сучасного йому громадянства, він проте цікавився духовною, науково-літературною зокрема, діяльністю людей з свого гурту, знов-же й життям околичної людности. При цьому, зрікаючись не завжди гожої, убогої, часами навіть страшної, матеріальної дійсности та підносячись над побутовим реалізмом до посильної філософії, Р-ий здолав усвідомити свою обізнаність, зокрема, з покріпаченою, бідною й темною белянською українською масою Київщини, що його оточувала, і без зайвої ідеалізації та ушляхетнення, конкретно, на етнографічному, між иншим, тлі, схарактеризував її з боку зовнішнього, антропологічного, що-до хатнього побуту, господарства, надто-ж духовної творчости й психіки взагалі.

Віддалення Руліковського від родинної, господарської та иншої сучасної дійсности, відбиваючись на його громадсько-політичній індиферентності, стало, разом з тим, за підставу до того, що у нього, за прикладом багатьох інтелігентних земляків-одноплемінців, не тільки з числа сучасників, — зародився ніби культ Польщі в її минулому та старо-польської культури, через гостре незадоволення з сучасности та відсутність особливої віри в майбутнє.

Цей вихідний пункт у світогляді Руліковського й спонукав його, як наукового дослідника, порпатися в надрах землі або-ж шляхом етнографічних розвідок брати на облік забутки матеріальної й духовної старовини, мертвої або й живої ще, особливо-ж — порпатися в пилом припалих стосах матеріалу архівів та книгозбірень. У наслідок отаких студій він відновляв у думках вигляд тої чи иншої місцевости в далекому минулому, колишні зайняття місцевої людности, відтворював так само почасті й образи окремих діячів, його представників, то-що.

Бувши мало не зовсім байдужий до сучасности, Руліковський певною мірою реагував на околичну дійсність хіба лиш трохи простодушною (за прикладом свого батька) ідеалізацією становища кріпаків на Васильківщині, одмовою констатувати наявність селянського пролетаріату, досить влучною характеристикою ролі жидів, побуту спрощеної польської шляхти й т. д., як почасті й загальним напрямком своєї характерної краввої історіографії минулої доби. Його праці певною мірою погоджувалися з діяльністю сучасників з числа одноплемінців Р-ого, здатних швидше віддаватися романтичному поетизуванню кладовища польсько-українського минулого, аніж, за прикладом інших (між ними й брата Едвардового Вацлава Руліковського, що заклав був порцелянову фабрику), підхопити гасло, яке кинула буржуазія ще за доби буйного розвіту промислового капіталізму перед лютневою революцією 1848-го року: „*englissez-vous!*“.

У друкованих оцінках значіння науково-літературної діяльності Едв. Руліковського можна знайти вказівки на низку прогріхів у ній та на побажання, нарікання, що звідси випливають. Та ще рясніше трапляються, навпаки, оцінки позитивні, цілком до дослідника Київщини прихильні, перейняті навіть почуттям глибокої до нього пошани.

Поміж першими ми бачимо, напр., у Рудченка незадоволення, що Едв. Руліковський подає зразки української народної словесности не тільки в стилізованій формі, ба навіть польською мовою, через властивий взагалі полякам нахил довести або-ж дати відчутти, ніби український народ — це звичайнісінька собі одміна польського. Сумцов і Дубецький підкреслюють, які повстають огріхи від способів розподілу зібраного в дослідника матеріялу, від того, що Р-ий подає його здебільша в сировому тільки вигляді й залишає навіть у хаотичному стані, зовсім його не друкуючи. Висловлювали, нарешті (напр., Грушевський), жаль з приводу того, що літературно-наукова продуктивність Р-ого, збирача відомостей про шляхетську, переважно, Україну за польських часів, була недостатня, квола. Самого його атестовано, як власника надто несистематичної голови, перевантаженої й пригніченої остільки, що власник не може дати собі ради з зібраним матеріялом.

Закид у недостатній продуктивності Едв. Р-ого, звичайно, був цілком природній в устах молодого львівського професора, що допіру 5 років перед тим обійняв катедру, автора тоді вже 117-ти друкованих праць, поміж ними таких великих, як його медальна праця про Київщину, магістерська дисертація або-ж перші три томи „Історії України-Руси“. Обґрунтованість решти докорів, гадаємо, досить вже з'ясовано після поданої частини цього огляду.

А втім, з другого боку маємо ще багато заяв про те, що дослідник Київщини зробив поважну й чималу вкладку до скарбниці науки українознавства. Заяви ці походять від таких осіб, як Бартошевич, Зданович-Совінський, редактори „Słownik Geograficzny“, Дубецький, Куліш, редакція „Кіевской Старини“ разом з Антоновичем, вже названі Сумцов, Грушевський та інші.

Перший, хто склав ціну мемуарам Руліковського-батька, Юл. Бартошевич двічі дав у друку („Urywek“, стор. 16 й 12) дуже прихильну оцінку й Руліковського — київознавця, визнаючи його чималі заслуги перед польською науковою літературою вже перед 1862 роком. Похвальну оцінку діяльності Едв. Руліковського дали р. 1877 в „Rys dziejów literatury polskiej“ Зданович і Совінський (т. IV, стор. 563), де, між иншим, з похвалою атестовано „Васильківщину“ й „Брацлавщину“. Далі, з великою похвалою за цінно співробітництво атестувала Р-ого редакція „Słownik Geograficzny“ (т. I, стор. 1—2, й т. XIV, стор. 4), а Мар. Дубецький вшанував пам'ять Р-ого посмертним виданням його „Київщини“, додавши до неї спеціальний вступний нарис про її автора.

В. Б. Антонович, додаючи до листа-замітки Едв. Руліковського про Тетеру відповідного коментаря, неначе від імени редакції „Кіевской Ста-

рини“, визнавав живого ще тоді автора за поважного вченого, одного з найученіших знавців „південно-руської“ (української) старовини в питаннях його безпосередніх дослідів і, взагалі, за авторитетну особу, що орудувала величезним запасом фактів належних до історії „південно-руського краю“, тоб-то України й т. п. Сам М. С. Грушевський наприкінці своєї некрологічної замітки про Руліковського дає досить докладний перелік заслуг небіжчика перед наукою українознавства, як незвичайного, навіть найкращого знавця й дослідника минулого України польсько-шляхетських часів, авторитета в низці спеціальних історичних питань, що має право на довічну, вдячну пам'ять тих, хто студіює історію України, й т. и.

Наведені оцінки належать особам, які оцінили вкладки Едв. Руліковського тільки до історичної науки. До них треба додати й визнання заслуг дослідника Київщини так само в ділянці етнографії, що походить від таких компетентних осіб, як Пипін та Сумцов.

Розвідки Едв. Руліковського стосуються виключно мертвої й живої старовини на території України, зокрема — Київщини. У тому самому напрямку виступало мало не одночасно з Р-им понад 2 десятки почасті вже згаданих його одноплеменців, звичайно, поминувши українських та російських дослідників. Але діяльність інших польських українознавців звичайно обмежувалася котроюсь однією спеціальністю (напр., археологічною, історичною, етнографічною, то-що), у протилежність різнобічним науковим прямуванням Едв. Руліковського. Його вкладки до науки, досить солідні з зовнішнього боку, що-до якості досягнень перевищили лиш нечисленні дослідники, як от О. Яблоновський, Коперніцький, Оссовський або Талько-Гринцевич, що виступали звичайно в котрійсь одній галузі українознавства.

Едвард Руліковський своєю науково-літературною діяльністю насамперед, звичайно, повинен бути дорогим полякам, як один з найвидатніших поміж численними в половині ХІХ в. польськими дослідниками минулого східних „кресів“ давнішої Речі Посполитої. „Budulec“, як каже Дубецький, історична „рамень“, будівельний ліс (яким здебільша є праці Руліковського) для відтворення минулої долі Наддніпрянщини, він повинен бути цінним для поляків не тільки з погляду Дубецького, автора короткого нарису про знавця Київщини, але й як свідоцтво цивілізаторсько-культурної ролі поляків на Наддніпрянщині, яку з величезними труднощами вони відгравали кілька віків та якою пишаються здавна, але-ж яку українці далеко не зовсім визнають за бажану.

Але досягнення Едв. Руліковського в галузі українознавства чималі, і це повинні визнавати не самі лиш поляки.

Едв. Руліковський насамперед цікавий і для нас, як зразок поляка, що вже в другому поколінні польської родини, яка оселилася на Україні, відчув на собі потужний вплив української стихії з боку як матеріального, так і духовного, тоб-то українзації зовнішнього окола, об'єктів духовних та інших інтересів, самої навіть мови, до якої просякали елементи українських провінціалізмів, то-що.

Безперечно, нам симпатична й фізична, так-би мовити, любов Р-ого до України, зокрема, — до рідної Київщини. Останню Руліковський, підчас своїх численних роз'їздів, вивчив з боку ландшафту, або крайовиду нашого лісостепу, властивостей рельєфу, особливостей ґрунту й підсоння. Її поверхню дослідник влучно схарактеризував проявами живлющої діяльності місцевого царства вод, рослинності й фавни, а надто діяльності людської (з погляду сільсько-господарського, адміністративно-політичного, культурного, то-що).

Свою моральну близькість до України Руліковський виявив не тільки в можливих, природних для тодішніх інтелігентних українських поляків, мріях та розмовах про цю коштовну перлину в безповоротному далекому минулому історичної Речі Посполитої, ба й фактично засвідчив своїми довголітніми, пильно й з запалом переведеними дослідями археологічного, історичного, етнографічного та иншого змісту над природою, економікою, матеріальною й духовною культурою України. Останню Руліковський оживляв і одухотворяв у її минулому завдяки ремінісценціям, вміло використовуючи суто-історичний та історично-літературний матеріал.

Неначе пам'ятаючи епіграф („Vivos voco, mortuos plango“) до Шіллерової „Das Lied von der Glocke“, фактично самотній, troskliwy badacz, Руліковський, закликав сучасників працювати в одному з ним напрямку, з сумом згадуючи при цьому за діяльність на користь батьківщини своїх далеких попередників, що жили ще за часів більшого, ніж у середині XIX століття, спокою й добробуту.

Едвард Руліковський, нарешті, як почасти з'ясовано в даній розвідці, характерно відбив свій зовнішній окіл та сучасну йому добу.

Студії Руліковського над Київщиною, в жадному разі не чужоїдної на ній рослини, що йшли в напрямку, спорідненому з діяльністю, напр., Фундуклея з його співробітниками, Похилевича, Закревського та инших місцевих її дослідників-неполяків, були, кінець-кінцем, за підготовчий етап до пізніших наукових праць академічного вже типу.

Усі знають, як, відбивши через відповідну призму, Генр. Сенкевич художньо, але й своєрідно, відтворив польсько-українські взаємини в далекому минулому та яку блискучу одсіч йому надрукував свого часу В. Б. Антонович. Ніби йдучи за натуралістами З. Європи й далекої південної Індії, що ялось обмінялися були привітаннями за допомогою перелітного птаха (записками на нозі лелеки), В. Б-ч переслав авторові відомої трилогії друківану відбитку з своєї статті, з допискою на ній: „Ucraina cum donis remittit siconiam polonis“. Цими словами знову було підкреслено, що Україна не визнає добродійств Польщі.

Проте дари поляка-українознавця Е. Руліковського, певна річ, цілком для України прийнятні за їхню справді високу культурну цінність.

Леонид Добровольський.

Падура, Рилєєв і декабристи.

З деякого часу в українській історіографії та історії літератури повелось категорично твердити про певну роль в політичних зв'язках польських революційних організацій Тимка Падури, а також про літературні впливи цього українсько-польського романтика на творчість декабриста Кіндрата Рилєєва. Міркування з цього приводу знайшли в проф. М. Слабченка певну, але внутрішньо суперечливу формулу ¹⁾: „На Київському з'їзді представників Польщі устами поета Т. Падури, однак, голосно промовляли про права всього українського народу, а Падура, що служив живим зв'язком між „Малоросійским О-вом“ і польською ірриденною, року 1825 співав:

„Гей, козак, в Божий час!
Вже голосить в церкві дзвін,
Кому вільність мила з вас,
За ворогом навздогін“.

Різні варіації з самостійними висновками на цю-ж тему подибуються й в інших дослідників. Оскільки вони повторюються в таких авторитетів, як проф. Дашкевич, акад. Багалій, акад. Єфремов, автор монографії про Рилєєва В. І. Маслов, то вони пануватимуть довго в літературі.

Вивчаючи Падуру спеціально, ми мусіли переглянути всі факти, на які спираються вищеназвані вчені, і ніяк не можемо пристати на їхні висновки. Отже, спробуємо розібратися в цьому питанні, оперуючи історичними датами, даними біографій та літературної творчости Падури й Рилєєва.

Польська шляхта й Падура.

Декабристський рух у Росії створило головним чином дрібномасткове дворянство. Рівнобіжне явище ми спостерегаємо в Польщі, де, відколи ліквідовано державність, опинилася без діла ціла верства людности, шляхта, що раніш привільно й безпечно раювала під опікунським крильцем великопанської магнатерії. Тепер шляхта мусіла пристосовуватися до самостійної праці, іти на панську службу за лісничих, землемірів, управителів, то-що. Чимала частина шляхти намагалася використати свої

¹⁾ М. С. Слабченко, „Матеріали до економічно-соціальної історії України, 19 ст.“, т. I, Одеса 1925, ст. 96.

сили в воєнних авантюрах, давала певний контингент для різних змов і повстань. Мемуарист Наркиз Олізар зазначає¹⁾, що дрібна шляхта патріотична й що вона була за найміцнішу підпору революції 1830—31 рр.; що-ж до польських магнатів, то їхні економічні міркування не дозволяли їм поспішати з приєднанням до повстання. Із цього „дворянського пролетаріату“²⁾ вийшли здебільшого й представники українофільської школи в письменстві. З них Северин Гощинський, Богдан Залеський, Т. Падура таки й справді були люди вбогі. У Гощинського родина складалася з 10 душ, у Падури — з 7, Залеський був тринадцятою дитиною. Соціальний стан мимоволі навівав їм і певну, часто революційну ідеологію. Аболіціоністські ідеї знаходили серед шляхти свій природний і сприятливий ґрунт. А їхні настрої охоплювали ширші кола ліберальної шляхти. Так, київський дідич Станіслав Проскура на запрохання вступити до Патріотичного Т-ва, перед арештом у 1826 році, заявив³⁾, що він пристане тільки тоді, коли члени т-ва відпустять на волю своїх селян.

Сподіваючися в окремому місці говорити про Падуру докладніш, ми скажемо тут одне: він повинен був поділяти разом з представниками своєї класи погляди антимонархізму, республіканства й демократизму. Найяскравіше ми можемо це завважити в його творах, писаних уже після 1825 року.

В „українці“ „Лейстровий“⁴⁾ читаємо:

(українцеві: В. Г.)

„Хто не так йому строїв світ?
Скував руки, край роздер,
Вороги-дарі, скажіть?“

В „Бурлаці“⁵⁾ Падура не вагається царя поставити на одну дошку з катом. Народи жили вільні й щасливі, як янголи. Посварилися за першу межову ознаку („o plit“)⁶⁾. Запанував чорт. З'явилися цар і кат, люті вороги народу. Ллється без краю кров! Повстань, народе!

„Гей, дивгнися, мире Божий,
З царів гною, з катів рук!“

Хоч нас вражає брак історичної перспективи, але зате революційний настрої цілком прозорий.

В думі „Тетера“⁷⁾ демократизм перемішано з анархізмом:

„Власть з загород, в мирі — народ,
Народів неволя — з прав“.

Від таких поглядів дуже близько було до активної революційної діяльності.

¹⁾ Narceuz Olizarg, „Pamiętniki kasztelana N. Olizara“, Rok 1831, Warsz. 1907.

²⁾ Л. Козловскій, „Польскіе романтика укр. школы. Северинъ Гощинскій“. Голосъ Минувшаго. 1913, II, 82.

³⁾ Збірник У.А.Н. „Декабристи на Україні“, Київ, 1926, ст. 49.

⁴⁾ „Ruska Tuzka Radurty“, Lwów, 1874, ст. 39. ⁵⁾ Там-же, ст. 85.

⁶⁾ Тут ми бачимо вплив трактата Русо „De l'inegalité“. ⁷⁾ Там-же, ст. 121.

„Польське Патріотичне Т-во“

Рівнобіжно з утворенням різноманітних конспіративних організацій у Росії, в 20-х роках у Польщі та Правобережній Україні з ініціативи майора польського війська Валеріяна Лукасинського функціонує впливова й міцна організація, що зветься „Patriotyczne Towarzystwo Polskie“¹⁾. Утворено т-во в Варшаві 1/V 1821 року й одразу звернено увагу на поширення праці серед війська та в „провінціях“. За одну з таких „провінцій“ уважано Волинську, що складалася з трьох губернь Волинської, Київської, Подільської. За презеса Волинської провінції став Собанський, за який час притягнуто впливових членів таких як губерніяльний маршалок волинський Петро Мошинський, голова другого департаменту волинського трибуналу Степан Карвицький, Мартин Тарновський (по Волині). Відбуваються організаційні з'їзди: в Балті, Бардичеві (підчас ярмарку). В період збирання революційних сил у 1821 р. вливається в т-во організація польських тамплієрів, що на чолі з Францишком Маєвським працювала в Волинській провінції. Фактичного проводиря т-ва Лукасинського заарештовано 25/X 1822 року і відтоді він більш не бачив волі. 46 років тримав його царський уряд у тюремних льохах Шлісельбургу, аж поки він там помер у глибокій старості (82 роки), збожеволівши на схилку свого віку. Амнестія 1855 року торкнулася декабристів і польських засланих. 1857 рік приніс волю Шевченкові, а цей „таємний злочинець“ гнів у царській в'язниці.

Не зважаючи на заарештування Лукасинського й на наказ од уряду 1822 року, що закривав усі таємні організації, т-во існувало далі, перешикувавши свої лави. Тепер на чолі т-ва став капітан, а потім підполковник кавалерії Северин Кржижановський родом з Київщини.

Ашкенази гадає, що членів т-ва було до 200.

Пересправи декабристів з поляками.

Серед членів „Т-ва З'єднаних Слов'ян“ на Волині були теж поляки, напр. Гнат Ракуза розжалуваний з офіцерів салдат Чернігівського полку, або Юліян Люблинський, шляхтич, що його привезено за участь у якомусь таємному т-ві до Звягля в кайданах під догляд поліції; тут він познайомивсь з Петром Борисовим і став за члена в слов'янському т-ві.

Декабристи, надумуючись зробити свого роду військовий переворот, дуже добре облічували як спочутливу збройну силу, так і ту, що могла стати на заваді, коли-б вибух ставсь як-небудь неконтактовано. Збройна сила, що стояла на Правобережній Україні, була охоплена мережею революційних гуртків. Зв'язкові та відповідальні робітники перебували біля

¹⁾ A szkenaazy Szymon „Łukasiński“ Warsz., 1908, t. II.

тих місць, де розміщено було штаби військових одиниць великого й малого масштабу. Тут можна назвати такі пункти: Тульчин, Київ, Житомир, Біла Церква, Звягель, Троянів, Любар, Васильків, Бардичів.

У своїх планах декабристи мріяли про те, що в час перевороту слід було б ізолювати на території Польщі в. кн. Костянтина Павловича, щоб він не зміг подати допомоги в Росію.

А тут під боком, у Ковлі, стоїть штаб польської піхоти, що складається з 5 кінних та 5 уланських полків. Як звязатися з цією силою чи як її нейтралізувати, принаймні?

Польське т-во щоб досягти своєї національно-визвольної мети, теж потребувало підтримки російських поступових елементів.

Так себе знайшли два рухи, що досі були замкнені в національних рамцях.

Про існування польської організації члени Південного Т-ва довідалися підчас контрактів 1823 року в Києві ¹⁾; поляки теж ще в 22—23 роках знали ²⁾, що існують російські військові організації.

Зіставлення мемуарних даних (Мохнацький, Горбачевський) і новітніх розвідок дає нам змогу відновити хронологію, топографію й характер зустрічей відпоручників з обох боків, їхніх перемов і обопільних угод.

1823 року сталося порозуміння між Бестужевим-Рюміним і представником польського т-ва Олександром Ходкевичем ³⁾.

Наслідком цього на контрактах 1824 року відбулася нарада росіян і поляків у помешканні Ходкерича: з російського боку були присутні С. Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін, а з польського Кржижановський і Ходкевич ⁴⁾. Після деяких балачок досягнуто певної угоди. Звичайно, вона була усна. Поляки добилися визнання самостійності Польщі й повернення деяких незручених губернь (Гродненська, частина Виленської, Менської, Волинської), але зате й собі пообіцяли діяти проти Литовського Корпусу, що на його чолі стояв Костянтин Павлович, і, коли спалахне повстання, не пустити його до Росії.

На контрактах 1825 р. відбувається зустріч у помешканні кн. С. Волконського ⁵⁾: Пестель + Волконський та кн. Антін Яблоновський + Гродецький. Перемови тривали не більш як одну годину. Пестель вимагає од поляків, щоб ув'язнили Костянтина Павловича та проголосили республіку.

Протягом 1825 року зустрічалися Волконський і Мошинський у Бардичеві, сам Пестель приїздив до Житомира та Бардичева ⁶⁾. І останнє по-

¹⁾ W. T. Jabłonowski, „Dwie kultury“, Warsz., 1913

²⁾ M. Mochnański, „Powstanie narodu polskiego w r. 1830—31“, t. II, Berlin—Poznań, 1863.

³⁾ Aszkenezy, „Resja—Polska“, Warsz. 1907, стр. 101.

⁴⁾ Там-же.

⁵⁾ Мохнацький, Яблоновський, Ашкенази.

⁶⁾ Jabłonowski, стр. 75—6.

бачення, напередодні Васильківської катастрофи, 26 грудня 1825 року мав С. Муравйов-Апостол з гр. П. Мошинським у Житомирі. Муравйов домагався виступу польської організації, але занадто неорганізовано це все проваджено й жадних наслідків не дало.

Вся історія цих двох народів (поляків і росіян) склалася так, що й революціонери не довіряли одні одним. З обох боків була не зовсім щира й обережна гра.

Міцкевич отверто в цьому признається ¹⁾: „Польські змовці прислали своїх делегатів до російських, і в цих погдженнях обдурювано з обох боків. Поляки не таїлися перед близькими, що їм треба було тільки піднести заколот у Росії й скористатися з доброї нагоди; росіяни теж звіялися приятелям, що хоч вони й обіцяли незалежність полякам, однак, скинувши в себе династію, подумали-б зараз-же про затримання Польщі в своїх руках“. Згадуваний польський критик і революціонер Маврикій Мохнацький, розчарувавшись у польських силах, багато років згодом кидає обвинувачення своїм землякам ²⁾ у нещирості що-до декабристів, уважаючи, що поляки раніш, у 1825 році, досягли-б національного визволення, коли-б щиро допомогли російським повстанцям — „Російські змовці свою справу й польську ясно розуміли; приступили вони до угод з щирістю, з доброю вірою, але не знайшли в польській спілці, чого шукали: взаємної отвёртости й того самого, що їх живило, прагнення діла... Вину в тому (в тяганині) треба приписати самим полякам“.

Деякі поляки не тільки недовірливо, а просто негативно ставилися до російських революціонерів. Досить згадати хоча б Михайла Чайківського. Чайківський познайомивсь у Радомишлі в полковника Павало-Швейковського з членами „Т-ва Зеленої Книги“ С. Муравйовим-Апостолом та Бестужевим-Рюїнім. Вони на нього справили неприємне вражіння. А пізніш, може, щоб заробити ласки в російського уряду, що його амнестував, Чайківський на адресу декабристів кинув дуже прикрі слова ³⁾: „Уряд виявив могутній розум, силу й залізну волю. Народ не захопився закликком, якого він не розумів і який був чужий його духові та серцеві. Кари були суворі, але заслужені“.

Отже, польські революціонери не встигли чи не схотіли активно підтримати росіян, але довелося їм зазнати переслідувань од уряду. В січні 1826 року почалися арешти членів Патріотичного Т-ва. Першим заарештовано Ант. Яблоновського в Києві, далі черга прийшла до Петра Мошинського ⁴⁾.

¹⁾ Ad. Mickiewicz, „Literatura słowiańska, wykl. w kolegium francuskim“, t. II. Poznań, 1865, str. 312.

²⁾ M. Mochnacki, там-же, str. 17.

³⁾ „Zapiski M. Chaikowskiego“, P. St., 1895, XII, 162.

⁴⁾ Ми переглянули журнал засідань Волинського Депут. Зібрання. де Петро Мошинський був губерніяльним маршалком, на 1826 рік: останній раз Мошинський головує 18/I 1826 р. в понеділок відсутній 25, 28, а 29-го заслухали першим пунктом відно-

З багатьох притягнених до відповідальности поляків, урешті, деяких звільнено зовсім, а деяких легко засуджено. Найгірше випало підп. Куржижановському, що після кількарічного ув'язнення був засланий до Сибіру, де й помер у 1839 році.

Про участь Падури.

Чи брав Падура яку участь у перемогах, а коли брав, то яку саме? Біограф Падури¹⁾ здогадується, що це так і було: „Отож до зв'язків тих таємних належав також і наш Падура. Чи дав себе втягти до них ще в Кремінці, чи вже по тому як закінчив цю школу, це неважливо, але перейнявсь може занадто їх цілями й різноманітними заходами“. Важко йняти віри цьому біографові, бо він подає взагалі неперевірені відомості, напр., він мало що не залічує до змовців київського мітрополіта Євгенія Болховітінова, число змовців польських називає 5000, тим часом як за обрахунком Ашкенази їх було до 200.

О. Русов розповідає²⁾, що 1825 року в Білій-Церкві відбувся з'їзд поляків і москалів. Там були присутні: Рилев, С. Муравйов-Апостол, Тарновський, Карвицький, Собанський і ин. Особливе вражіння на з'їзді справив Падура, що говорив про українську народність і відродження козацтва.

Другий біограф поета подає³⁾ про цей самий факт досить просторі й докладні відомості. На початку 1825 року в Житомирі відбулося слов'янське зібрання (posiedzenie slowiańskie), що складалося з представників польського патріотичного т-ва й декабристських організацій. Там були присутні двоє Муравйових-Апостолів, Сергій та Іполіт, Рилев, кол. презес волинський Станіслав Карвицький, гр. Микола Ворцель, Людвик Собанський, голова едукативної комісії, Мартин Тарновський, гр. Вацлав Ржевуський, гр. Петро Мошинський, губерніяльний маршалок тогочасний. У Житомирі гостював у той час Томаш Падура в свого старшого брата Юзефа, що був секретарем при губерніяльному маршалку. Можна припустити, що до згоди не дійшли, але от виступає з палкою промовою молодого малознайома людина Томаш Падура в ім'я свободи третьої народності слов'янської, української. Піднесено говорив він про минулу волю цієї країни й наприкінці пропонував свої послуги „апостольства“ серед селянства, щоб розбуркати його минулі традиції. Слухачі кинулися його вітати: Муравйов на знак згоди й братерства подарував йому

пневня житомирського повітового маршалка Дезидерія Івановського про те, що він одержав припис од цивільного губернатора Андржейковича виконувати обов'язки губерньського маршалка.

¹⁾ Pyśma T. Padurry, wyd. Wylđa, 1874 Lwiv, ст. XIII.

²⁾ А. Русовъ, „Теорбанисты Грегоръ, Кастанъ и Франць Видорты“, К. Ст., III, 365.

³⁾ „Prawdziwy życiorys T. Padurry“, Poznań 1875, str. 34. Ми беремо з Antoniego J., Opowiadania. Serja czwarta, 1884, ст. 233. В. Щурат у „Шевченко й поляки“, 1917, покликається на Житомир, як місце зносин декабристів з поляками. „Руська письменність“, III, 1, Львів 1913 обвинувачує „Prawdziwy życiorys“, взагалі, у фальшу.

залізний перстень, а Ржевуський стиснув за руки й обіцяв свою приязнь та допомогу.

В 1914 році по смерті українського діяча К. Михальчука з'явилися в друкованій його власні спомини й спогади про нього, що підтверджують особисті звязки Падури з декабристами. Дм. Дорошенко з уст Михальчука розказує¹⁾, що в 50-х роках Михальчук особисто познайомився з Падурою. Падура хвалився, що в 1825 році на слов'янському з'їзді в Василькові він уперше висунув українське питання, зазначивши, що впорядчики з'їзду забули про один слов'янський народ. Коли всі здивовано зглянулися, Падура пояснив: „Та про господаря цієї хати, де ми зібралися, забули — про український народ“. — „І от усі згодилися з Падурою, і він заявив себе представником українського народу“²⁾. Ми не маємо підстав запідозрювати Дорошенка в неправильній передачі слів Михальчукових, але дивно чути про це саме від самого Михальчука трохи в суперечній, а взагалі не в зовсім упевненій редакції. Нам (хлопоманам), каже він³⁾, було відомо, що „на якійсь нараді їх (декабристів) у Василькові чи в Білій Церкві з'явився Падура й заговорив про Україну, вимагаючи в ім'я справедливости визнання прав на її автономію, що справило особливу сенсацію на цій нараді й ніби-то спонукало Рилєва написати свою поему „Войнаровський““.

Важко після цього з певністю визначити топографію наради, бо називаються різні міста Правобережної України: Біла Церква, Васильків, Житомир. Через те акад. Єфремов в останній статті каже просто: „На одному з нелегальних з'їздів під Києвом“.

Думка про те, що з'їзд відбувся у Житомирі, здається нам, досить правдоподібна. Тут працювала дуже енергійна особа — Петро Мошинський. Згодом, у 1831 році він теж брав участь у повстанні, емігрував за кордон і там не залишав організаційної праці⁴⁾. Юзеф Падура, учасник повстання 1831 року й емігрант, секретар Мошинського, без сумніву, був з ним у близьких стосунках і міг відповідно рекомендувати свого брата Томаша.

Тільки одне викликає тут сумнів, датування з'їзду початком 1825 р. чи вереснем, як у В. Щурата. Коли припустити участь Падури, то з'їзд відбувся вже по тому, як написано вірша „Ruchawka“, значить, улітку — липень—серпень, бо на Петра й Павла (29 червня) в Кременці відбувалися по закінченні шкільного року урочисті акти⁵⁾, а в вересні російські змовці перебували на маневрах у с. Ліщині під Житомиром, як свідчить Горбачевський у своїх записках.

¹⁾ Д. Д-ко, „З споминів про К. Михальчука“, ЛНВ, 1914, V, 238.

²⁾ На цьому факті базується акад. Єфремов у статті „Масонство на Україні“, „Наше Минуле“, 1918, III, 13 та в ст. „Від легенди до історичної правди“ в збірн. „Декабристи на Україні“, Київ, 1926, ст. 9.

³⁾ К. П. Михальчук, „Изъ украинскаго былого“, „Укр. Жазнь“, VIII—X, ст. 83.

⁴⁾ Бергъ, „Записки о польскихъ заговорахъ“, „Р. Арх.“, 1870, ст. 263.

⁵⁾ Dunin-Karwicki, „Szkice obyczajowe i historyczne“, Warsz. 1882, ст. 61.

Рилєєв.

Участь Падури в перемових з декабристами ми можемо припустити, але справа з літературним та ідеологічним впливом на творчість Рилєєва, на нашу думку, розв'язується швидше в негативний бік. Безперечно, на Рилєєві відбилися впливи польські з одного й українські з другого боку. Коли перші ми можемо кваліфікувати, як формальні, то другі доведеться назвати стихійними. Хронологічно польський вплив ішов попереду.

Польську мову Рилєєв знав добре, вивчивши її за допомогою свого корпусного товариша Зигмунтовича. Року 1814, закінчивши науку в корпусі, Рилєєв з своєю військовою частиною квартирував у Несвіжі Менської губ. й бував серед польського товариства¹⁾. Рилєєв з великим інтересом читав збірник „Śpiewów historycznych“ Немцевича, що вийшов у 1816 році, і як виховничий чинник був за настольну книгу для польських дітей.

Бувши патріотично настроєним (а російські революціонери, в тому числі й декабристи, всі були щиро-московські патріоти), Рилєєв надумавсь на зразок Немцевича дати читачеві й видатні моменти російської історії в піснях. Наслідком цього протягом 20-их років з'являються в петербурзьких часописах „думи“ Рилєєва, що їх він у 1825 році випустив окремим збірником. У передмові-присвяті (Мордвінову Мих. Сем.), вихваляючи Немцевича, як „одного з найкращих поетів Польщі“, автор закидає одночасно полякам, що вони привластили собі „старовинний спадок од південних братів наших, думи“. Наводячи уступ із передмови Немцевича до його „Śpiewów“, Рилєєв каже: „Так говорить Немцевич про священну мету своїх історичних пісень; цю саму мету переслідував і я, komponуючи „думи“. Бажання славити подвиги добродійних і славетних предків для росіян не нове; не нові сам вид і назва „думи“. Дума — старовинна спадщина від південних братів наших, наш руський, рідний винахід. Поляки позичили її від нас. Ще досі українці співають думи про героїв своїх: Дорошенка, Нечая, Сагайдачного, Іллія, — і самому Мазепі приписують скомпонування однієї з них“²⁾.

„Думи“ Рилєєва з історичного боку не зовсім продумані. Тут перемішано історичних героїв дійсних і вигаданих (Баяна), царів і простих смертних. У деяких чувається ворожість проти сусідньої польської нації: „Іван Сусанін“, „Богдан Хмельницький“.

Характерний паралелізм у поглядах Рилєєва та Немцевича на Україну. Підкреслені вище слова Рилєєва — це доповнене повторення завваження, що кинув Немцевич у передмові до 1-го видання своїх „Śpiewów“: „Śpiewa dotąd ukraiński lud nasz dumy o Nieczaju, Doroszenku i in-

¹⁾ А. Н. Сиротининъ, „Рылѣевъ и Немцевичъ“, Р. Арх., 1878, I, 67, 69.

²⁾ К. Ф. Рылѣевъ, „Сочиненія“ подъ ред. М. Н. Мазаева, СПб. 1893, ст. 1.

пущ". Обидва українську людність і край вважають за неподільну приналежність своїй нації.

Рилев листувався з Немцевичем і спочував полякам, проте мав власний погляд на російсько-польські стосунки, зокрема він говорив про гніт поляків над „Малоросією“¹⁾. Найкраще в цьому він показав себе підчас польсько-декабристських пересправ. Чи сам він брав участь у пересправах, ми не маємо досі даних. Але, довідавшись про значні поступки, зроблені полякам з боку південного т-ва, він дуже обурився, вважаючи це за замах на корінні права всього руського народу. Про це розповів сам Рилев у своїх зізнаннях на слідстві, і цьому можна йняти віри, бо, як відомо, Рилев на слідстві був надто отвертий.

От слова Рилеева²⁾: „Південні директори поклали визнати незалежність Польщі й повернути їй від Росії завойовані провінції: Литву, Поділля й Волинь. Я дуже повставав проти цього, твердячи, що жадне т-во не має права зробити подібної угоди, що подібні справи повинні розв'язуватися на великому соборі. Казав, що й теперішній уряд наш робить велику помилку, називаючи згадані провінції в актах своїх „польськими“ чи новоприєднаними від Польщі, і протягом 30 років нічого не зробивши — навіть морально приєднати їх до Росії, що кордони Польщі власне починаються там, де закінчується говірка „малоросійська й руська чи по-польськи — хлопська“; де-ж більша частина народу говорить згаданими говірками й належить до грецько-російської чи уніятської релігії, там Русь, давнє добро наше“.

Слідом за польським формальним впливом (Немцевич) прийшов вплив української стихії. Тут спільно діяли й українська народня творчість, українська історична традиція й український крайовид, а може й родинні традиції, що заховалися якимсь чином у родині дружини Рилеева.

Повернувшись з закордонного походу, Рилев з 1817 р. квартирував з своєю ротою в с. Підгорному Острогозького повіту на Вороніжчині (Слобідська Україна), зблизився з родиною поміщика Михайла Андрійовича Тевяшова й, діставши демісію, одружився 1820 року з молодшою дочкою Наталею Михайлівною³⁾. На Україні Рилев прожив до осені 1821 року, а тоді переїхав на постійне проживання до Петербургу. Але якісь невидимі нитки в'язали його з Україною, він часто сюди приїздив, цікавивсь її історією („Объ Острогжскѣ“), збирав козацькі пісні й думи, бував у Харкові й Києві, як це видно з листування.

Наслідком цього зацікавлення Україною було кілька творів, присвячених минулій її історії, напр., „Богданъ Хмельницкій“, „Петръ Великій въ Острогжскѣ“, „Гайдамакъ“, уривки з поеми „Мазепа“ й найславет-

¹⁾ В. Якушкинъ, „Изъ исторіи литературы 20 гг.“, В. Евр., 1888, ст. 203.

²⁾ Котляревскій Несторъ, „Рылѣвъ“, СПБ. 1908, ст. 146—7.

³⁾ Беремо з Мазеева.

ніші — поема „Войнаровській“ та „Наливайко“ (уривки). Незалежно від своїх політичних поглядів багато щирости вклав Рилєєв у змалювання лицарської самопожертвности, ідеалізму — двох діячів української історії. Як-раз історизму тут було мало, зате багато щирого чуття. Помосковлені сучасники-українці відчули себе патріотами України й устами історика Маркевича слали свою подяку поетові-громадянинові. Маркевич у відомому листі 1825 р. з Турівки (Прилуки) писав: „Досі я писав до Вас, як людина, що любить вірші, але знає ціну своїм власним; тепер дозвольте мені Вам писати, як щирій громадянин своєї любої батьківщини, як добрий ‚малоросіянин‘. Відколи бачу світло, я жив у ‚Малоросії‘ й на щастя тільки на три роки залишав її для Петербургу; добросердість народу, підсоння, мальовничі місця примушують і чужу людину любити її... Отже, чи можу я спокійно читати ‚Войнаровскаго‘ та ‚Наливайку‘? Прийміть мою й усіх знайомих моїх земляків подяку, шановний і шляхетний Кіндрате Хведоровичу“.

Літературні та ідеологічні взаємини між Рилєєвим та Падурою.

Звідки пішла думка й які підстави є, щоб твердити про деяку літературну залежність Рилєєва від Падури?

Перший зробив на це натяк проф. Дашкевич¹⁾, правда, в дуже обережній, а через те й досі незаперечливій формі: „У Падури мало не одночасно з Рилєєвим повстала думка оспівати героїв української історії. Падура ідеалізував цю історію з польського погляду. Він думав, що козацтво в єднанні з поляками втішалося як-найбільшою славою й добробутом:

„Jidna maty, jidna chata,
Razom w poli stawaw kisz“ —

а в примітці петитом: „Падура замислив це підчас перебування в Кременці. Може, і Рилєєву спала на думку ідея його ‚думь‘, коли став він у ближчі стосунки з поляками. Російські змовці, до яких належав Рилєєв, мали наради з польськими, що в їх число ввійшов і Падура“.

Значно далі в своїх висновках заходить автор монографії про Рилєєва В. І. Маслов²⁾. Він запевняє нас, що Рилєєв має тематичні й фразеологічні запозичення в Падури: „Падура з його ідеалістичним уявлінням про Мазепу міг зробити певний вплив і на Рилєєва, з ним польський поет міг зустрічатися на Україні, де він (Падура) в одезі простого лірника сходяв багато земель, намагаючись скрізь піднести ентузіязм до минулого вільного життя козацтва й навіяти зненависть до російського уряду. Падура ідеалізував минуле й вірив, що ко-

¹⁾ „Отзывъ о сочиненіи г. Петрова ‚Очерки исторіи украинской литературы XIX ст.‘“, СПб, 1889, ст. 193.

²⁾ „Литературная дѣятельность К. Ф. Рылѣева“, Київ, 1912, ст. 301—2. Далі ми гадаємо вказати на фактичні помилки в праці В. І. Маслова.

зацтво в єднанні з поляками тішилося найбільшою славою й добробутом (Дашкевич. В. Г.); він тужив за тими часами, коли козак „z wieków nie znał rana“, коли козаки спільно з поляками

„Zwika wilni i swawilni
Ne puskały szabel z ruk...
Myż to carstwa, gospodarstwa
Roskydały z pid kopyt“¹⁾

Сподіваючись, що цей час ще вернеться, Падура так закінчував свою українку „Чорноморець“:

„Wolnych wnuky złuczim ruku,
A syła wse zmoże!
I werne właśť, i sławu daśť
Wilne Zaporozże!
Czas ożyty! Czas zbudyty
Naszyc diiw twerdyj son“.

Отже, завваження проф. Дашкевича про одночасність і деяку спорідненість творчости двох поетів у новішого дослідника обросло арсеналом нових доводів, що на перший погляд дає цій теорії уґрунтованішу певність.

Теорія впливу набирає цілком непохитного характеру у акад. Єфремова після того, як у пресі з'явилися зазначені спогади К. Михальчука про Падуру. Та й у самого акад. Єфремова з протягом часу теорія ця міцніє й набуває категоричнішого вигляду. Маємо дві редакції думки акад. Єфремова, звідки видно, що на тих самих підставах друга зробилася упевненішою.

Року 1918 акад. Єфремов писав²⁾: „Тимчасом серед останніх (поляків) був і Падура, а саме його впливом дослідники пояснюють між иншим українофільський напрям творів Рилєєва... На якійсь нараді їхній у Василькові чи в Білій Церкві був Падура й промовляв про Україну... і це викликало величезну сенсацію й ніби-то спонукало Рилєєва написати свою поему „Войнаровський“. В усних переказах про цей епізод Михальчук, як я добре пам'ятаю, оповідав ще категоричніше... Більш категорично формулує свої висновки акад. Єфремов у 1926 році³⁾: „Пригадаймо тільки другого такого поляка Тимка Падуру, кепського поета, але людину з головою, що ставив абстрактну панславистичну ідею на український ґрунт, запалив Рилєєва на його перейняті українським автономізмом поеми й викликав сенсацію на одному з нелегальних з'їздів під Києвом своєю заявою про права „господаря тієї хати, де ми зібралися““.

¹⁾ У примітці Маслов указує на подібні мотиви ідеалізації в Рилєєвській поемі „Наливайко“ —

„Козакъ въ союзѣ съ ляхомъ былъ,
Какъ вольный съ вольнымъ, равный съ равнымъ“.

²⁾ Акад. С. Єфремов, „Масонство на Україні“, „Наше Минуле“, 1918, III, 13.

³⁾ Акад. С. Єфремов, „Від легенди до історичної правди“, збірник У.А.Н. „Декабристи на Україні“, Київ, 1926, ст. 9.

Ми вже наводили цитату з праці проф. Слабченка. Акад. Багалій дав свою санкцію на формулування проф. Слабченка у всій його редакції ¹⁾.

Ми змушені вказати на деякі неточності й непослідовності в наведених твердженнях.

Проф. Дашкевичеві нічого закинути не можна („Може, і Рилеву спала на думку ідея його „думь“...), хіба лиш додати, що ця ідея з'явилася не під впливом Падури й декабристів, а Немцевичевих „Śpiewów historycznych“.

В. І. Маслов, наприкінці абзацу теж сходиться до можливості впливу ²⁾, але попереду трапляються речення необережні, а цитати з Падури не зовсім доречні. Напр., речення „з ним (Рилевим) польський поет міг зустрічатися на Україні, де він в одежі лірника сховався багато земель“ не відповідає дійсності, бо подорож з агітаційною метою по Україні Лівобережній аж до Ізюбани включно відбув Падура вже по тому як Рилев помер протягом 1828—29 рр. ³⁾. Цитати теж наведено з тих творів Падури, котрі написав він по смерті Рилеєва: „Z wika wilni i swawilni“ — з українки „Запорожець“, написаної 1828 р. в Гадячі ⁴⁾, а „Wolnych wpiuku zniszím ruku“ з українки „Чорноморець“ (1829, Гадяч) ⁵⁾.

Не можна погодитися й з тим, що Падура вплинув був на komponування „Войнаровського“ ⁶⁾, бо цю поему закінчено в 1823 році ⁶⁾, а, значить, перед будь-якими зносинами декабристів з польськими революціонерами взагалі.

Уступ проф. Слабченка можна розбити на три моменти: 1) на київському з'їзді (чому на київському? В. Г.) Падура промовляв про права українського народу, 2) Падура був за зв'язок між „Малоросійським Т-вом і польською ірридентою“, 3) 1825 р. Падура співав: „Гей, козак, в добрий час“... На перше ми згоджуємося, окрім слова „київський“. Про зв'язок Падури з „Малоросійським Т-вом“, що на чолі з Лукашевичем і з участю Котляревського існувало в Полтаві, теж говорити не доводиться, бо до 1825 р. Падура на Лівобережній Україні не бував, а тільки 1829 р. підчас своєї подорожі à la Чайльд-Гарольд зайшов був до Полтави й, коли вірити „Prawdziwemu zyciorysowi“, познайомивсь з Котляревським і справив на нього велике вражіння.

Що-до уривка з Падури „Гей, козак, в добрий час“, то він абсолютно невдалий. Належить він до маршової пісні Падури „Рухавка“, що згодом зробилася дуже популярною серед повстанців 1831 р. на Україні, а опісля зберегалася в Галичині. „Ruchawka“ чи „Piśń kosačka“, як її инакше називав сам поет, мала кілька редакцій: у виданні Яблонов-

¹⁾ Акад. Багалій, „Уваги до генези декабристського руху на Україні“. Збірн. „Рух декабристів на Україні“, Харк. 1926, ст. 32.

²⁾ „Однако, если польское влияние на изображение Мазепы в поэме Рылѣева является лишь возможным“...

³⁾ „Ruśma Tuzka Padurru“, вид. Вильда, біогр. ст. XXVI—XXIX.

⁴⁾ Там само, ст. 57.

⁵⁾ Там само, ст. 67.

⁶⁾ Котляревський Несеїр, названа праця.

ського¹⁾ її записано, очевидячки, з уст якогось співака в Галичині, у власному виданні 1844 року²⁾ Падура дав іншу редакцію, датувавши Ружином при Раствавіці 1827 року, а в виданні Вильда³⁾ друкується первісний текст, датований Тетіввом 1825 року, його-ж у додатку наводить „Руська письменність“⁴⁾.

Передусім, скрізь треба читати не „козак“, а „козача“; це збірний польський речівник ніякого роду „kozaczę“, як „plemię“ й у перекладі значить „козацтво“. Проф. Слабченко, як видно, цитує з редакції первісної 1825 року. Але-ж „Рухавка“ у її первісному вигляді переповнена вщерть запеклою ворожістю проти росіян, як нації, і добірної, не зовсім навіть цензурної лайки, так що проголошення такої „поезії“ могло-б справити на росіян тільки негативний вплив і внести розбрат у єднання на майбутнє. Та й, взагалі, навряд чи можливе було опублікування такого твору в Росії, хоча-б в усній формі.

От зразки виразистої Падуринної лайки:

„І плюгавить скверний Чуд
Вільних предків наших степ.
Гей, козача, на врага
Гурра-га! гурра-га!
.....
Буде-ж спільне гід Розкол
В наш гріб класта свою кість?
Він байстрючий плід Могол
Слов'ян ворог, а не гість!
А на землі кождий — цар!
Гей, козача, ...“

Очевидячки, первісний текст „Рухавки“ скомпоновано перед зносинами з росіянами. Друкуючи її в 1844 році, Падура змінив текст, поставив іншу дату (1827) і місце (Ружин). Тепер ворог — татарин, предковічний небезпечний сусіда українського козацтва.

Що-ж усе-таки є спільного в ідеології й творчості Падури та Рилєєва?

Спільність, на нашу думку, полягає в чотирьох пунктах:

1) погляд на українського козака та на його нащадків, як на потенціально революційну силу, що може бути використана в разі потреби на випадок боротьби з пануючим ладом;

2) спільна тематика — з минулої історії українського козацтва;

3) спільна фразеологія в деяких випадках;

4) незнання української історії.

Обидва поети під впливом Немцевича дали низку дум („українок“ і „дум“ — Падури), де оспівували різні випадки з бойової історії українського козацтва. Зайва була-б річ говорити про те, що український козак

¹⁾ „Pienia Tomasza Padury“, we Lwowie 1842, ст. 44—46.

²⁾ „Ukrainki z nutoju“ Tymka Padurry, Warsz. 1844, ст. 101—105.

³⁾ ст. 11—13.

⁴⁾ ст. 443—4.

зробивсь за головного дійового персонажа української, польської й російської романтики, коли їй так чи інакше доводилося обертатися до української старовини.

У політичних діячів типа Рилєва й Падури ремінісценція про козака могла цілком натурально навіяти думку про те, що козацьку традицію доцільно можна використати в інтересах чергової політичної боротьби. Через те, мабуть, Рилєв поки що оспівує козака, як продукт минулого життя, а Падура, готуючись до 1831 року, провадить у 1828—9 роках систематичну агітацію серед козацького люду на Лівобережжі й Кубані. Що такий здогад можливий, свідчить той факт, що й російський уряд рахувався з козацькими нападками, як з потенціальною силою, організовуючи козацькі полки в 1812 й 1831 роках; 1855 року існували в Туреччині козацькі полки, що zorganizував їх славетний мрійник і авантюрист Михайло Чайківський; більше-менше так само дивилися на українських козаків і в гуртках народовольців у 70-х роках. Так, Дебагорій-Мокрєвич¹⁾ розповідає: „Ми були переконані, що на Волзі, Дону й Дніпрі збереглося в народі більш революційних традицій, ніж у середній Росії, адже-ж найбільші народні рухи відбувалися на окраїнах: пугачівщина була на Волзі, бунт Стеньки Разіна на Дону (!), гайдамачина на Дніпрі (!). Ми гадали, що де один раз відбувався революційний рух, там він легше міг повстати вдруге“.²⁾ Коли підійти до цього з погляду спадковости, то, може, вони й мали рацію, але, врешті, більше було тут чистої романтики й мрійництва, як здорового роздуму.

Багатох читачів шокірує та форма, в якій Падура дав характеристику одчайдушности українського козака³⁾:

„Його сльоза не спинає,
Він не любить лесних слов,
Що там в небі... те не знає,
А на землі знає — кров.
.....
Сам, як дикий син природи,
Де покаже мстиву твар,
Красяць землю, красяць води,
Кровлі річки і пожар“.

А Рилєв дає подібну картину жорстокости українського гайдамаки³⁾:

„Однажды только увѣряли
Въ немъ очи радостью сверкали:
То было въ замкѣ богача,
Убитого имъ на Воляни,
4. Гдѣ все погябло безпощадно
5. Иль отъ огня, иль отъ меча.
6. Вотще молила дочь младая,

¹⁾ М. Н. Покровский, „Русская история“, т. IV, Лен. 1924, ст. 183.

²⁾ Українка „Kozak“.

³⁾ Отривокъ изъ поэмы „Хмельницькій“ — Гайдамакъ.

7. Вотще у ногъ лежалъ магнатъ:

1. Гдѣ превратилъ онъ все въ пустыни,
2. Какъ гвѣвъ небесный — саранча
3. Гдѣ кровь ручьями лилъ онъ хладно
Въ грудь старцамъ, воплямъ не внимая,
Вонзилъ онъ съ хохотомъ булатъ“.

Надмірна жорстокість, очевидячки, і в того й в того є ніщо инше, як вияв звичайної словесної романтичної бутафорії.

Проф. Дашкевич, а потім і В. І. Маслов спiniaються на формулі „вільні з вільними й рівні з рівними“, що в різних редакціях трапляється в Падурі й Рилєва. Це явище Маслов кваліфікує, як „подобные мотивы идеализации“. Подібність тут, безперечно, є, а залежності звідси ніякої вивести не можна. Пустили цю формулу в обіг перші представники українофільської школи польського письменства, напр. Богдан Залеський. Але характерно, що здибається вона, може, як наслідок відповідної лектури, навіть у Шевченка в вірші „Ляхам“:

„От там то весело жилось:
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольными степами“.

Подибуємо дещо подібне й у „Книгах битія“ Костомарова, напр.: „І поєдналася Україна з Польщею як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського“¹⁾.

Така вже, певно, загальна доля поетів-романтиків, що, підлягаючи пануючій літературній моді, вони брали сюжети з рідної старовини, але не знаючи рідної історії, без жалю перекручували факти. Це саме цілком слушно можна сказати про обох поетів. Обидва не знали української історії. Падура доходить до того, що він у своїй історичній „розвідці“ поділяє українських козаків за їх антропологічними й побутовими ознаками на запорозців-тубільців, спільників поляків, прихильників організованого начала та на низовців (чи косоїв), зайд., монгольського кореня, що давали зівсіди кадри розбишак, гайдамаків, то-що. Рилєв так само плутає історичні факти. В думі „Богданъ Хмельницькій“ він розповідає про те, що Хмельницького завдав у в'язницю Чаплицький, а дружина Чаплицького покохала Хмельницького й визволила його. Ще більше вражає нісенітниця в уривкові „Гайдамакъ“ з задуманої поеми „Хмельницькій“. Гайдамака й козак у Рилєва все одно; гайдамака бореться за Січ. А головне те, що Рилєв об'єднав тут два історичні явища, хронологічна відстань між якими більш, як 100 років.

Досі ми проаналізували ті вказівки на взаємини між Падурою й Рилєвим, що є в вищезазначених учених. Коли-ж ми захтіли-б самостійно яку-небудь паралелю провести в цьому напрямку, то в нас забракне даних. Річ у тому, що чималу частину віршів Падури датовано як місцем, так і роком. До кінця 1825 року Падура написав „Лірника“ 1824 року в Кре-

¹⁾ „Наше Минувле“, 1918, I, 17.

мінці, „Козака“ 1825 року там-таки і „Рухавку“ (первісний текст) 1825 року в Тетіїві. Цього матеріялу замало й занадто з поетичного та громадського погляду він нестиглий, щоб твердити про вплив Падури на досвідченішого поета-громадянина.

Висновки: з деякою обережністю ми припускаємо, що Падура міг брати участь на спільній нараді між декабристами й поляками в Житомирі чи в іншому місті Правобережної України, але категорично відкидаємо думку про літературний та ідеологічний вплив Падури на творчість Рилєєва.

Володимир Гнатюк.

Впливи Шевченка на Любена Каравелова.

Дарма що в вже чимало дослідів, присвячених впливові Шевченка на Каравелова, розміри цього впливу й досі не з'ясовано. Дослідники вивчають мало не самі лиш переклади Каравелова, а тимчасом саме самотійні його твори мають силу шевченківських елементів, що про них ніхто й не здогадується. Гадаючи заповоржнити цю прогалину в науковій літературі, я переглянув лірику Каравелова й дозволяю собі подати на суд читача мої порівняння й висновки.

Коли й за яких умов познайомивсь Каравелов з Шевченковими творами й зацікавивсь ними? Передніше я був гадав (Шишмановския Сборник, 1920, 162), що це могло статися в 1858 році, коли Каравелов прибув уперше до Москви й міг бути самовидцем тріумфів одзволеного з заслання Шевченка. Переглянувши матеріали, я мусів був зробити инший висновок. Справді, немає жадних певних доводів на те, щоб Каравелов узявсь працювати над Шевченком зараз-же після того, як приїхав був до Москви. Навпаки — всі шестеро перекладів з Кобзаря зроблено після 1860 року і не могли були з'явитися раніше, бо відповідні оригінали видрукувано допіру в 1860 р. й пізніш. Так „Породила мене мати“ (= „Родила е мене мама“) було вперше надруковано в Основі, 1862, № 1; „Єретик, або Іван Гус“ там-же в 1861 році, № 8; „Учітеся брати мої“ („Учете се, брате мої“) там-же в 1861 р., № 11—12 і „Неофіти“ уперше з'явилися в тім-же журналі 1862 року, № 1. Тільки „Тече вода в сине море“ („Тече вода в синій море“) і „Нащо мені чорні брови“ („Защо ми са черни вежди“) були в попередніх виданнях. „Тече вода“ належить до віршу „На вічну пам'ять Котляревському“. Цю частину відокремлено й видано як окрему пісню в Кобзарі 1860 р. Це звідси її і взяв Каравелов (а не з видання „На вічну пам'ять Котляревському“ в Ластовці 1841 р., стор. 306). Аналогічно міркуючи треба гадати, що й пісню „На що мені чорні брови“ переклав К. теж з Кобзаря 1860 р., а не з видання 1840 р. Але й частина инших віршів Шевченкових, що впливали на Каравелова, не була надрукована до 1860 р. Так „Не женися на багатій“ з'явилося вперше в Основі р. 1861, № 3, Заповіт теж був уперше надрукований в Основі. Очевидячки, що Каравелов ближче обізнаватися з Шевченковими творами почав допіру тоді, як вийшов був у світ Кобзар 1860 р.

Подробиці всіх умов, що за них Каравелов зацікавивсь Шевченком, мені в Софії не пощастило з'ясувати. Для цього треба було-б докладно

вистежити всі літературні й особисті звязки К. в Москві, що зробити тут неможливо за браком матеріялів. Але загальні умови й обставини, що за них почавсь вплив Шевченка на поетів болгарського відродження, ясні.

Зацікавилися болгарські письменники Шевченком наслідком різних обставин. Передусім Каравелов перебував був у Москві саме за часів українського відродження 1857—63 років. Записки о Южной Руси Куліша (1856), Оповідання Марка Вовчка (1857, 1862 і 1865 р.), Малоросійській Сборникъ Мордовця (1859), Кобзар 1860 р. і Хата Куліша з того-ж року, Обычай Малороссіи Маркевича (1860), Старосвѣтскій бандуриста Закревського (1861) і нарешті Основа 1861—62 років були симптомами цього відродження.

Всі ці книги опріч самісінької, може, Хати були Каравелову відомі: він цитує їх у своїх рукописних матеріялах, що переховуються в Софійській народній бібліотеці. Вкупі з тим, як зростала національна свідомість серед українських елементів, поступове російське громадянство починало дедалі прихильніш ставитися до українського руху. Провідні російські часописи стають на виразно прихильне становище. Современникъ и Отечественныя Записки ще в 1860 р., з приводу видання Кобзаря й Кулішевої Хати висловлюють свої симпатії до українства (Совр., т. LXXX, стор. 98 дд. й От. Зап. березень, стор. 44 дд.). Дальшими роками слово беруть Чернишевський, Добролюбов, Герцен, Бакунін, щоб підкреслити свою солідарність з українським національним рухом (Современникъ, 1861, кн. 1, 7 й 10 — Чернишевський; Колоколъ №№ 34 й 61 — Герцен; Романовъ, Пугачевъ или Пестель Бакуніна, 1861; Русскій Вѣстникъ, 1861, т. 32). Цей факт треба підкреслити тому, що перелічені діячі були вчителями політичної думки Каравелова. А втім не самі тільки ці загальні обставини могли звернути увагу Каравелова на Шевченка. Дві з шістьох Шевченкових піс, що перекладав був Каравелов, мають революційну тенденцію (Іван Гус і Неофіти). Це визначає, що Каравелов шукав у Ш. і революційного надхнення. Тут треба завважити, що Каравелов працював у тісному звязку з М. Прижовим, революціонером засланим р. 1870 в справі Нечаява. Вже перший том Памятниківъ болгарскаго быта (1861) вийшов за редактуванням Прижова. Але й згодом обидва працювали були в як-найтіснішому контакті. Рукописні матеріяли Каравелова в Софійській Народній Бібліотеці мають скрізь замітки, поправки, додатки, пороблені рукою Прижова. Третій рукописний том Памятниківъ наполовину написано його рукою. Не може бути сумніву, що цей широко освічений діяч, путящий знавець не самого лиш українського фольклору, а й українського руху, теж сприяв глибшому Каравелова зацікавленню Шевченковими творами. Нарешті, не без впливу на болгарську колонію в Москві був і слов'янофільський рух. У збірці Жінзіфова (Новобългарска Сборка, 1863) поруч перекладів із Шевченка є переклади з чеської й давньоросійської, себ-то упорядчик збірки вважав Шевченка за представника письменства однієї з братерських сло-

в'янських націй, які, щоб визволитися, повинні об'єднатися. Російські слов'янофіли рано перекутили слов'янофільську думку на монархічний і російсько-націоналістичний копил. Та для болгар вона значила ще об'єднання для здобуття волі й незалежності, а зовсім не для слави російського монархізму, і нарікання Шевченкові на поневолення України та його вогненна проповідь боротьби за визволення була болгарам близька й зрозуміла. Досить було заступити в Шевченкових піснях Україну на Болгарію, а кріпацьку Росію на Туреччину, і решта цілком відповідала почуттям болгарської еміграції, висловлювала її власні ідеї та настрої.

У болгарській науковій літературі ще до недавна панував був погляд, що Каравелов перекладав Шевченка з російської. Цей погляд і неправдивий і несправедливий через те, що він зменшував значіння Шевченкових впливів, вставляючи їх у рамці впливів загальноросійських. Переглянувши матеріяли, побачимо без ніяких сумнівів, що Каравелов читав Шевченка тільки в оригіналі і перекладав його звідти-ж (пор. мої замітки — Шишм. Збірник, 163; Н. Т. Балабанов, Люб. Каравелов и украинската литература, 1922, стор. 18). Передусім, ті твори, що поперекладав Каравелов, здебільша не мали тоді російського перекладу. Це стосується до „Учітеся, брати мої“, „Породила мене мати“, Єретик або І. Гусі, нарешті, Неофіти. Але й останні дві пісні перекладено не з якої іншої мови, як саме з української. Щоб у цьому впевнитися, досить порівняти текст Каравелова з українським оригіналом і російським перекладом, що їм К. міг користуватися. У російському перекладі Гербеля (Кобзар по-російському вид. 1860 й 1869 р.) обидві пісні поділено на строфи по 4 рядки в кожній. У Шевченка й Каравелова вони безстрофні. Окрім того, переклад Каравелова мало не літеральний: він переказує Шевченка слово до слова, частенько додержується Шевченкових висловів, дарма що суперечать вони болгарському словникові, залишає часом шевченківський порядок слів усупереч болгарській синтаксі. Переклади Гербеля, навпаки, — досить вільні й запроваджують нові лексичні елементи, що їх немає ані в Шевченка ані в Каравелова. Я дозволю собі довести це твердження прикладами:

Оригінал.

Каравелов.

Гербель.

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.

Тече вода в синьо море
Назад не се връща;
Търси казак своето щастие
Нигде го не среща.

Льется рѣка въ синє море
Да не вытекаетъ;
Ищеть доли козачина,
Долюшки не знаетъ.

Перший і третій рядок у Каравелова передають Шевченків оригінал дослівно, їх не можна вивести з Гербелевого тексту. Або далі:

На чужині не ті люди, —
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати
Ні поговорити.

В чужда земля няма хора, —
Тешко с тях да минеш!
Няма с кого да поплачеш
Ни да поговориш.

Тамъ не тѣ — иные люди;
Тяжко жить можъ ними.
Не съ кѣмъ будетъ подѣлиться
Думами своими.

Тут другий, третій і четвертий рядки у Каравелова достоту відображають Шевченка й значно одрізняються від Гербеля. Те-ж і в „За що ми са“. Пор.

На що мені чорні брови,	За що ми са черни вежди,	Для чего мнѣ черны брови,
На що карі очі,	За що черни очі,	Молодые годы?
На що літа молодії,	Кога не съм в младостъта си	Для чего мнѣ каря-очи,
Веселі дівочі?	Весело девойче?	Дѣвчья свобода?

Але незалежно від того, чи є російський текст для порівняння, чи немає, — з перекладів Каравелова безпосередньо випливає, що зроблено їх з українського оригіналу, бо в них раз-у-раз трапляються вислови взяті в Шевченка й неможливі ані в російській, ані в болгарській мові. Пор. у вірші „Учітєся“:

Оригінал.

Учітєся, брати мої,
На всій землі безконечній,
Я ридаю, як згадаю,
Дідів наших: тяжкі діла,
Заплакава, мати
Благословіть дітей своїх
Твердими руками,
Молю вас, благаю.

Каравелов.

Учете се, брате мои,
В цяла земя безконечна,
Аз ридаю, кога вспомна,
На дедове наши... страшни дела,
Майка заплакана
Да благословете своите деца
С твърдите си ръце,
Моля ви и проса.

і т. д. Всі ці й подібні до них приклади, коли Шевченків текст віддано літерально й ужито висловів у болгарській мові здебільша взагалі неможливих, свідчать за те, що Каравелов керувавсь українським і тільки українським текстом, що він, дбаючи за точність перекладу, не вважав часом і на болгарську лексику і на болгарську синтаксу.

Якими виданнями користувався Любен? У своєму часописі Свобода від 21 листопада 1870 р. він цитує 6 рядків з 43 псалма („Окрадені, замучені“ і т. д.). Псалми видано в Кобзарі тільки 1860 р. В виданні 1867 р. їх немає. З цього я роблю висновок, що в Каравелова був Кобзар 1860 р. З цього видання він переклав „Тече вода“ і „На що мені“. Що-до інших творів, котрі вперше видано було в Основі (і передруковано в Кобзарі 1867 р.), то треба гадати, що Каравелов перекладав їх з Основи. В „Учітєся“ в вид. 1867 р. наприкінці стоять рядки: „І обмитих поцілуйте вольними устами“. В Основі замість цього маємо: „І жіночок поцілуйте (чистими) устами“. Ці рядки Каравелов передає: „Поцелуйте си жени с (чистите) си уста“. Далі в Основі стоїть: „І світ тихий невечерній“ замість: „І світ ясний невечерній“ 1867 р. Каравелов подає за Основою: „И свет тихи невечерни“. Єретик або І. Гус теж не ввійшов до видання 1867 р., ergo за джерело Каравелову могла бути тільки Основа. З Основи, а не з Кобзаря 1867 р. переклав К. і Неофіти. В Основі в пролозі після рядка „За що?“ — — — стоїть ще один рядок рикок. Так відзначено цензурну прогалину і в перекладі К. В виданні 1867 р. цього рядка рикок немає. К-ву могло спасти на думку зробити цей зайвий рядок, річ природня, тільки через те, що

він його мав перед очима в оригіналі. За аналогією треба гадати, що й „Породила мене мати“ перекладено з Основи, 1862, № 1.

Отож схилиюся я до гадки, що К., виїхавши з Росії на припочатку 1867 р., взагалі не мав був Кобзаря 1867 р., що він користувався самим лиш виданням 1860 р. й тими творами, котрі надруковано було в Основі. Але звідки цитує Каравелов 8 рядків послання „До мертвих і живих...“ у „Независимость“ № 30, 1873, що його немає в виданню 1860 р.? Може бути, що він мав дещо з Шевченка і таке, що через цензурні умови ще не було до 1867 р. надруковано.

Чи добре знав Каравелов українську мову? Українські цитати є вже в Пам'ятниках I, 1861. В паралелю до болгарського народнього календаря тут часом пороблено додатки про українські свята й народні обряди. Свята й місяці названо по-українськи. Але й поясіння до змісту свят частенько подано українською мовою. Мені не пощастило знайти джерела Каравелова, через те що в Софії не було матеріялів для перевірки. Здається, що Каравелов мав перед очима Обычаи и повѣрья малороссіянъ Маркевича, бо деякі поясіння цілком збігаються з Маркевичевим текстом. Але-ж саме для українських цитат К. повинен був мати якесь инше джерело. Не покриває К. і розвідка Максимовича Дни и мѣсяцы украинскаго селянина (Русская Бесѣда, 1856, № 1 і № 3). Все, що стосується до Багатої кути (Кар. Пам. I, 279 дд.), взято в Номиса, Основа, 1861, № 5, ст. 49 дд. Будь-що-будь, Каравелов, уже готуючи матеріяли для своїх Пам'ятників, мусів перечитати низку книжок (цитованих вище) і українських текстів. Шевченко був, певне, не першою українською книжкою, що потрапила К-ву до рук. А проте треба все-таки завважити, що дуже добре знати українську мову Каравелов не міг.

Кінець „Породила мене мати“ К. перекладає так: „Майка старее... Прости мене, моя майко, че ща тебе да проклинам до смъртьта си аз“ (у Шевченка: „А матір стару... прости мене, моя мати, буду тебе проклинати, поки не умру“), виявляючи цим, що текст оригіналу був йому незрозумілий. У Свобода 1872 р. 23 вересня К. дає переклад оповідання М. Вовчка — Кармелюк, де українська пісня „Ой ідуть дні за днями“ передана в українській одежі. У примітках перекладач пояснює значіння українських висловів, і з цих пояснінь виходить, що сам Каравелов не знав добре того, що хотів пояснити. Так він пише: „година значи минута; бачу — гледам (замість виждам); порадоньки — радість и съвєсть (замість съвет)“. Намагання передавати Шевченка яко мога ближче до оригіналу теж показує, що Каравелов силкувався зрозуміти кожнісінький поодинокий вираз і за цими зусиллями зрозуміти значіння окремих слів втрачалося розуміння загального поетичного змісту. Що Каравелов почав читати українські книжки й поезії Шевченка не з готовим добрим знанням української мови, а тільки принагідно саме для цього випадку був її вивчав, видно і з рукописного перекладу Неофітів. У ньому низку рядків проминуто, а замість їх рукою Прижова додано по-російському, як треба розуміти проминути вірші. Так вірш (розділ IV): „І сивить

кленучи. І горе“ в рукопису Каравелова передано рукою Прижова: „И сѣдѣтъ проклиная жизнь. И горе“. Не зрозумівши виразу „сивить кленучи“, Каравелов покинув тут вільне місце, а Прижов згодом уписав сюди російський його переклад. У розд. XI вірші: „А ,алилуйя‘ подала за матерями християнам“ передано так:

А „Алилуйя“ (подал) (подала) (с)казала. Кому?
Вслѣдъ за матер(и-те)ями християн(ски)амъ.

(у дужках стоїть те, що в рукопису закреслено. Поправки Прижова відзначено підкресленням), себ-то К. написав помилково: „А ,Алилуйя‘ подала вслѣдъ за материте християнски“, а П. поправив: „казала“ і „матерями християнамъ“. У тому-ж розділі К. проминув рядок — „Неначе темная скала“, а Прижов заповнив прогалину російським: „Словно (темная) мрачная скала“, і т. д.

Кілька слів про вплив шевченківського віршового розміру 8 + 6. Болгарські вчені не раз висловлювали думку, що цей розмір іде як у Каравелова так і в інших болгарських поетів од Шевченка. Це твердження можна прийняти тільки з застереженням. Зазначений розмір не є оригінальний Шевченків винахід, він-бо такий самий старий, як нова європейська поезія. Зародившись у латинських ритмічних віршах раннього середньовіччя, він зажив собі великої популярності в XI—XII століттях і відтоді не забувається більше в нових літературах. Оригінальність Шевченкову можна бачити тільки в тому, що він користується ним частіше ніж інші поети. Через те немає потреби добачати Шевченкові впливи в болгарському письменстві скрізь там, де є згаданий розмір. Сам Каравелов узяв цей розмір певне од Шевченка. Але тут треба все-ж завважити, що Каравелов піддавався впливові дуже неохоче. Так Єретик або І. Гус у перекладі не має жадного розміру. К. силкувався літерально віддати зміст Шевченкового уривку, і розмір затримано тільки там, де йому щастило знайти відповідні болгарські вислови з відповідним числом складів. Перед нас фактично тільки підрядковий переклад у прозі. Більше рядків мають розмір Шевченка в „Учете са“. Але й тут є чимало уривків без ніякого ритму.

Те-ж саме і з римами: іноді вони є, іноді й сліду нема. Що-до Неофітів, то в цій поемі взагалі немає й зусиль зберегти розмір і риму Шевченка. Цілий переклад є підрядкова передача в прозі шевченківського тексту і як-би не було „Учете са“ та Й. Хус, можна було-б гадати, що Каравелов зробив цей переклад тільки як матеріал для пізнішої переробки його в поетичній формі. Зате три останні шевченківські пісні у Каравелова це справжні вірші, що в них і розмір 8 + 6 і рими відповідають джерелові.

Як я завважив спочатку, щоб мати уявління про Шевченкові впливи на К., не досить узяти на увагу самі лиш переклади. Глибину цих впливів можна зважити, тільки розглянувши всенюку поетичну спадщину Каравелова. Бо саме в самостійних віршах Каравелова найкраще видно,

яке велике вражіння справила була на його Шевченкова поезія. Я дозволю собі переглянути ті твори К., в котрих є елементи запозичені з творчости великого українця.

Почну з тих Шевченкових творів, котрі К. поперекладав на болгарське.

Що-до „Учітеся“, то К. окрім перекладу пише й наслідування його. Це наслідування, надруковане в 1875 р., починається так:

Учете са, мои птички,
Пишете, четете,

И своята малка глава
С разум напълнете.

Учете са, мои птички... повторюється, як рефрен, у 4 й 7 строфі. Ввесь вірш трактує про необхідність науки й освіти.

Пісня „На що мені чорні брови“ відбилася аж у трьох творах Каравелова:

I. Карав., стор. 9.

Шевч.

Черни очи, бяло лице,
Защо сте родени,
Кой ще важе да цалуне,
Кой ще да ви милва

На що мені чорні брови,
На що карі очі і т. д.

(Далі перелічено всіх можливих женихів: старого турчина, невірного грека, скупого болгарина, — усі дівчині не до вподоба).

(До мотиву про небажаних женихів пор. „Черниця Мар'яна“: „оддай мене, моя мамо, та не за старого...“ і материна відповідь: „Оддам тебе за пана, за старого, багатого...“).

II. Кар., стор. 53.

Шевч.

Тънки вежди, черни очи
Защо сте ми вие,
Кога не ще мойто сърце
Лябе до добие?
Мислех и аз на тоя свет
Юнак да прегърна...
Излъгах се. Що да права?

Комбінація з пісні „На що мені чорні брови“ й пісні:

І багата я і вродлива я,
Та не маю собі пари, безталанна я!
Тяжко-важно в світі жить і нікого не лю-
[бить...
Полюбилась-би я, одружилась-би я,
З чорнобровим сиротою, та не воля моя.

III. Кар., стор. 106.

Шевч.

Вити вежди, черни очи
Що сте нажалени,
Радвайте са дорде то сте
Млади и зелени.

(Далі розвивається думка про недовго-вічність весни, радості й молодости).

Комбінація „На що мені чорні брови“ й „Тополі“:

Кохайтесь-ж, любітеся...
Бо недовго, чорноброві,
Карі оченята,
Біле личко червоніе,
До полудня та й зав'яне...

Так само й тему „Тече вода в синє море“ Каравелов переробив на самостійний вірш.

Кар., 142.

Тамо горе над скалите
Под дърво зелено

Шевч.

Сидить козак на тім боці,
Грає синє море...

С'їди момче голобрадо
Тъжно нажалено.
И мисли дълбоко
За своите мили гори,
И поле широко
За баща си, за майка си
И още за нещо,
Коего е той оставил,
Но любил горещо.

(Далі „момче“ прохае Бога, щоб два роки розлуки зминули швидше, щоб він міг повернутися додому й заслати сватів до коханої).

Плаче козак...
А думка говорить:
Куди ти йдеш, не спитавишся?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?

(Трагічний кінець Шевченкового твору Каравелов переробив в ідилію: парубок пішов тільки на двоє років на заробітки; після цього повернувся він до сім'ї й коханої).

Мені здається теж, що і „Химна на манджурският султан“ Каравелова стоїть під впливом одного з Шевченкових творів, що його він переклав був на болгарське, а саме „Неофіти“ (розділ 4, 11 й 12). Пор.:

К а р а в., стор. 12.

Н е о ф і т и (пер. Карав.).

XI.

Царува той. Около земният владика
Олане, джуджета и наши плени седат.
Върви чашата и след мастиката мастика
Са гълта, а чубиците като кандилки
[кадат.

Ликуе Рим. Пред кумират
Карат ц'їли кола темян, миро,
Карат купове християне...
И гладиатор и патриций
И двамата пияни...

IV.

На коленете у царът на правоверните
Лежи полугола робиня черкескиня...
(Далі Каравелов описує розпусту, тиранию, глупоту й безпутність турецького султана та й закінчує):

Д'ївици без малко не голи стоят
Пред Киприда...

XII.

А хиляди Арнаудовци, Стояновци темян,
[му кадат!
Но настанало е вече онова щастливо време
Иза робовете, и тие своите окови ще да
[свалат.
Дошло е време да попита секи себе си:
Защо му е тоя царь — защо му е тоя вла-
[детель?
Не да пие ли хорската кръв и да са ни-
[пива в харемът си?

Гнусави старче! раскошвай
В своите хареме. Изза морето
Веке се показва света зора;
Не с гром праведни, свети
Щат та убият с кустура.
Тебе ще заколат като краставо куче.

Що-до риторичного питання „Защо му е тоя царь“ треба завважити, що воно певне йде від Шевченка: „О, люди, люди, небораки, нащо здалися вам царі“. Заборонені вірші Шевченкові ходили в рукописах по руках, отож немає нічого дивного, що й Каравелов міг їх читати.

Можливо теж, що цитоване місце з розділу XII Неофітів, а теж вірші з розділу II (переклад Каравелова):

Тогава веке зорила са зора...
Слово за правда
За света правда и любовь .

Відбиваються в піснях Каравелова:

Зора са е зазорила,
Настало е време,
Да изчезне от Балканът
Османското племе (стор. 55) і

Зора се е зазорила
Слънце е огряло...
Я ставайте, черни робе,
Време е настало (стор. 88).

Перейдімо до впливу тих Шевченкових творів, котрих К. не перекладав. Тут треба передусім завважити, що К. написав, наслідуючи Заповіт Ш., свого власного заповіта.

К а р. (стор. 43).

Кога умра, не копай ма
Между мъртви люде, —
Дето няма борба, живот,
Тежко ще ми бъде.
Закопай ма край Дунавът
В лозята свищовски,
Дето цвѣтат цвѣта, трави,
Секакви овошки...

Кога вейне тихи ветреп,
Кога тужти Дунав,
То тогава аз ща кажа:
„Сега не съм мъртав“.
(Далі поет висловлює бажання, щоб на його могилі посадили квіти, щоб їх брали для вінків дівчата).

Дніпро і лани широкополі К. заміняє Дунаєм і виноградниками коло міста Свищова. „Як реве ревучий“ передано: „Кога тужти Дунав“.

Заповіт Шевченків разом з його іншими творами вперше надруковано в Кобзарі 1867 р., але його добре знали й перед тим. З приводу проводів тіла поета першу строфу надруковано в Основі р. 1861, № 7, стор. 32. Того-ж року й у тім-же журналі друкується й наслідування Заповіту Навроцького (Основа, 1861, № 9): „Як умру я — на могилі вербу посадите“ і т. д.

Твір К. „Сбирайте са“ є наслідування „Тарасової ночі“. Народній співець скликає до купи дівчат і хлопців та й співає їм про долю Болгарії:

К а р., 82.

Ш е в ч.

Сбирайте са, моми, булки
И млади ергене!
Да чуєте барем една
Песен и от мене...
Събрахте са. Знайте сега,
Че моята песен
Не весели младо сърце...

На розпутті кобзар сидить,
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата...

Пісня К. починається так:

Слънце ярко, слънце светло
Зайди, помрачи са;
А ти, ясна месечинко,

Бягай, удави са!
Не светете на турските
Кървави тиранни.

(Далі перелічуються нещастя Болгарії).

Кобзарева пісня, що розказує про нещасливу долю України, починається паралелізмом:

Всгае хмара з-за лиману,
А другая з поля,

Зажурилась Україна,
Така її доля...

(Далі перелічуються злигодні України. Пор. ще „Черниця Мар'яна“, де кобзар розповідає в пісні хлопцям і дівчатам сумну історію про Мар'яну).

Апостроф до місяця в Каравелова походить з народніх пісень, пор. українську пісню: „Ой ти місяце, мій місяченьку“, де дівчина вдається до місяця з проханням посвітити її милому.

Наслідує К. Шевченка й у своєму творі „Било време“. Він бере схему „І. Підкови“, замінюючи тільки все, що в Шевченка стосується до України, на елементи зачерпнуті з болгарської історії:

К а р., 18.

Било време — българияът
Бил е господарин,
Повелевал на гърдите,
Бил е свой стопанин.

(Далі К. розповідає про славу болгарського минулого).

Ш е в ч.

Було колись на Вкраїні
Ревіли гармати,
Було колись — запорозці
Вміли панувати.

Друга частина твору К. складається з пісні гуслеяра про подвиги царя Самійла. У Шевченка замість того — дума про подвиги козаків. По тому Шевченко й Каравелов переходять до ганебної сучасности:

К а р.

Мивало са, отишло е
Това старо време,
Остали са само мъки...
Днеска стоят натрупани
Български гробове.

Ш е в ч.

Минулося — осталися
Могила на полі,
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло.

Епілог у обох поетів однаковий:

Тамо, дека Самуило
Забивал байряци,
Днеска колат децата ни
Турските козаці.

Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу... (символ
[поневолення]).

Тую-ж поетичну концепцію використав К. і в вірші „Някога и сега“ (стор. 48): „Беше време, добро време, сладко и щастливо“. Далі картина минулої волі й слави. Тоді: „Преминало... Черен облак планината днес вече покрива“ і т. д. Наприкінці цього віршу: „Хей ти, брате, българине, трепни, сабуди са“... можливо — відгомін Шевченкового „Поховайте та вставайте, кайдани порвіте“.

Шевченків вірш „Думи мої“ дав форму для двох Каравелова віршів.

I Кар., Ст. 79.

Деца мои, деца мои,
Сирачета жални,
Полуживи, окъсани,
Мършави и гладни!
Що стоите, що чекате...
Доста сте търпели
И от свои и от чужди...

Шевч.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами,
На що стали на папері
Сумними рядами...
Пор. ще
Сини мої невелики
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матери
Привітас в світі („Гайдамаки“).

II. Другий вірш побудовано так само

Ст. 73.

Сърце мое, сърце мое,
Що си нажалено,
Чегато си от есена
Слана усланено...

Пор. ще „Думи мої, думи мої, ви мої єдині“.

Каравелов дуже полюбляв використовувати один поетичний мотив у різних піснях. Отож, так само, як наведену пісню, побудовано в нього ще один вірш (стор. 58):

Земьо моя Българно,
Що си нажалена,
Чегато си от ядове
От скърб уморена...

Так само „Не женися на багатій“ наслідуює К. аж двічі.

I Кар., 65.

Я не земай, момиченце,
Дебел чорбѣджия,
Защото е тоя изрод
Турски кеседжия,
Я не земай, момиченце,
Гръцки капсамунив...
Зема си ти българченце
Тънко и високо...

Шевч.

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати;
Не женися, на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на вольній волі...

(Каравелов бере зовнішню форму Ш. та його синтаксичний лад і дає новий зміст, пристосовуючись до болгарських обставин і власних настроїв).

(Вислів „тънко и високо“ походить теж від Ш., порівн. „Тополя“ — „рости тонка та висока“).

II. Кар., 51: „Не очаквай, синко, баштиното злато... Не търси ти, синко, момиче, богато... Намери си либе добро и разумно“...

Підо впливом Шевченка й почасти використовуючи елементи його творчості написано й пісню К. „Родила е мене“ (мати породила дитину,

повила її й примовляла, щоб вона була робила, коли-б знала, яка сина доля жде). Перші рядки наслідують початок „Русалки“:

К а р., 86.

Родила е мене
Мойта мила майка,
В хубав ден пролетен
В зелена градишка...

И е говорила...

Ш е в ч.

Породила мене мати
В високих палатах
Та й понесла серед ночи
У Дніпрі купати...

Купаючи розмовляла...

(Пор. теж: „Породила мене мати у високих у палатах, шовком повила“ або: „Породила мати сина в зеленій діброві“ („Сова“)).

Розмову матери побудовано в Каравелова за схемою слів дівчини в „Тополі“:

К а р.

Да бях знала азе,
Мое мило чедо,
Че ти ще пораснеш
Син на България,
То би ти повила
С миризливо цвете...
Ако би знала...

Ш е в ч.

Як-би знала, що покине,
Була-б не любила,
Як-би знала що загине,
Була-б не пустила...
Як-би знала...

Зрозуміла річ, і тут теж запозичено саму лиш форму вислову, — зміст К. припасовує до болгарських стосунків.

Окрім цих запозиченнів у К. є ціла низка віршів, де вжито специфічно шевченківських мотивів — 1) дівчина, що її ніхто не кохає, або видана заміж за нелюба, 2) стара мати, що сподівалася була на старости літях жити в сина й невістки, але втратила дітей та й залишилася самітною сиротою.

Перший мотив, що в Шевченковій творчості забирає таке видатне місце, повторюється дуже часто і в Каравелова. Вірш „Не раждай ме мамо“ (64) переспівує „Черницю Мар'яну“ (дівчина не хоче ні молодощів ні краси, аби лиш не дістатися старому турчинові):

Не раждай ме, мамо,
Бяла черноока,
Не давай ми снага,
Тънка и висока...
Мойта тънка снага
Старец ще прегърне...

Мамо,

На що дала вроду?
На що брови змалювала,
Дала карі очі?
Усе дала, тільки долі,
Долі дати не хочеш.

(Мати хоче видати її за старого).

Цю тему розроблено і в пісні „За що си са расплакала?“ (ст. 58):

Защо си са расплакала,
моме черноока?

Чого плачеш, моя пташко? —
Петро запитає („Черниця Мар'яна“).

Дівчина сумує, що не має дружини. Вона не шукає багатства, а хотіла-б мати „юнака“ по серцю.

Едно само не достига,
И сърце ми вене,
Че не мога да си найда
Либе спротив мене...

Між чужими зросла,
Та вже й в'янути стала... Я сама,
А дружини й не буде... („Ой одва я, одна“).
(Пор. у Шевченка і інші вірші, де дівчина скаржиться, що не має дружини: „Заплакала дівчинонька: дружини немає“ („Закувала зозуленька“); теж „Не тополю високою“, „На улиці не весело“, „Як-би мені черевичка“, „І багата я“, „Породила мене мати“ й інші.).

Наведений вислів „И сърце ми вене“ теж з Шевченка, пор.: „Серце в'яне, нудить світом“ („На що мені чорні брови“), „Серце в'яне, засихає (Невольник). У самого К. вислів повторюється ще раз (стор. 122): „Не може веч да са търпи, сърцето ми вене“. До цього-ж циклу про дівчину без дружини належить і „Моминска молитва“ К. (ст. 118), де дівчина благав Бога не давати їй ні срібла, ні золота, ні інших благ, а послати їй чорнобривого хлопця:

Не давай ми, мили Боже,
Ни сребро, ни злато...
Дай ми само здрав другарин,
Момак чернооки...
(бо щастя там де „любовь владее“).

(Це можна порівняти з таким місцем у „Черниці Мар'яні“):
Оддай мене, моя мамо, та не за старого,
Оддай мене, мое серце, та за молодого.
Нехай старий бурлакує, гроші заробляє,
А молодий мене любить...

Нарешті, треба згадати і „Ветрець вее“ (ст. 130). У цій вірші добачаю сліди впливу Шевченкової „Тополі“. Пор. початок:

Ветрець вее от към север
Люлее върбите.

По діброві вітер віє
Гуляє по полю.
Гне тополю...

Далі молодиця скаржиться на свою долю: вона шукала чистої любови й червоних уст, а її видали проти волі заміж за багатого нелюба. У Шевченка дівчина сумує, що милий поїхав, а мати хоче її видати за багатого нелюба.

Кінець віршу Каравелова — це відгук „Катерини“:

Не земайте, момиченца,
Гръцкие светие,
У тях няма за вас добро,
С тях не можем ние.

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі чужі люди,
Роблять лихо з вами.

І „Тополю“ і „Катерину“ переклав Жінзіфов на болгарське в „Братски Труд“ 1863. Отож Каравелов знав ці твори і в українській і в болгарській одежі.

Не може бути ніякого сумніву, що і образ старої матери, яку покинули діти, запозичив Каравелов у Шевченка.

Вірші про матір у пісні „Преминуват годините“ (ст. 82) навіяли Каравелову „Неофіти“ IV:

Излязла е мойта майка
На прагътъ седнала,
Очаквала чедото си
Кам Дунав гледала...
Де си, сине, де си, чедо,
Тъжно тя говори.

А ти весела вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
Свого Алкида... Ні нема...
Сама вечеряте сядеш в хаті...
Умреш еси на самоті...

(Опріч того пор.: Минають дні: „Доле, де ти, доле, де ти“...).

Цю-ж тему К. розвиває і в іншому вірші (ст. 116):

Седнала е мойта майка
На къщият праг,
Та проклина съдбата си...

Съдбо моя, проговаря,
Ти пропъди децата мр...
Ти остави мене сама.

У „Стефан Караджа“ (стор. 31) мати каже синові за свої розбиті надії, як удова у Шевченка, що в неї взяли сина в салдати:

А сега съм остаряла, —
Мислех ще ма храниш;
А ти искаш така рано
Мене да оставиш!

А думала жити, —
Хоч на старість у невістки
В добрі одпочити...
Не довелось... („По улици вітер віє“).

Вплив „По улици вітер віє“ слідно і в вірші К. „Родолюбивият син“. Тут мова про „вдовицю“, що виховала сина й сподівалася:

„Не ща вида черен ден,
Дорде имам Пей!“

Та надія не справдилася. Син пішов і не повернувся, а мати-вдова померла з голоду.

Наприкінці віршу: „Тряба да дам пет гроша, свещ да и запала“ передають Шевченків текст: „Виблагала тую копійчину, та Пречистій поставила свічечку за сина“. У Шевченка та сама ідея про покинуту стару матір трапляється опріч того ще кілька разів. Пор. „По діброві“, „Наймичка“ I, „Мати-покритка“, „Не хочу я женитися“ („Осталася сиротою старенькая мати“, „Нема мого сина Йвана і немає вісти“).

У Шевченка взяв К. і основну ідею свого віршу: „Минуват дни“ (60): роки минають, поет зостарівсь, одне лиш не зазнало змін: чужина й неволя:

Минуват дни и години,
Преминува младость.
Главата си засребрява...
А пък азе се са скитам,

По чужбина хода,
И бълнувам и сънувам
За чужда свобода.

Пор.: „Минають дні, минають ночі, минає літо, шелестить пожовкле листя“, а так само „Минулися мої дні і ночі... минули на чужині“ („Заросли

шляхи“); „Минають літа молодії, минула доля, а надія в неволі...“ (Козачковському); „Минають годи... а я... кайдани собі кую“ („Неначе степом“). Скарги на чужину у Ш. дуже часті, пор. „Козачковському“ або мрії про волю на чужині в „Ой гляну я“ або „Лічу в неволі дні і ночі... Як то тяжко тії дні минають...“

В іншому вірші К. вживає того-ж мотиву, що все, мовляв, минає, але незалежно від ідеї перебування на чужині (стор. 82): „Преминават годините, старото белее, а младото расте, цъвти за да остарее“. З оцим місцем треба порівняти початок Гайдамаків: „Все йде, все минає, і краю немає... Одно зацвіло, а друге зав'яло...“

У К. скарги на чужину є ще в одному вірші (ст. 26): „Съдба моя невернице, де си ма довела? В чужда земя, в чужда къща ти си ма довела! Сичко чуждо около мен...“ Тут К. вдається до долі нестеменно як Шевченко, пор. „Доле моя нещаслива, що ти наробила“ („Гонта в Гумані“). Але й решту тексту можна пояснити тільки Шевченковим впливом. Скарги на чужину, що в Шевченка були криком раненого серця, не мають у К. підстав ані в його настроях, ані в околичних обставинах його життя. Росія й Румунія були для нього за місце не заслання, але, почасти, що правда, вільної праці для визволення пригнобленої батьківщини. Порівняймо, приміром, ще такі місця з Шевченка, як от „До Основ'яненка“ („Нехай ще раз усміхнеться серце на чужині, поки ляже в чужу землю в чужій домовині“), „Заросли шляхи тернами“ („І виріс я на чужині і сивію в чужому краї“), „Добро у кого є господа“ й інші.

Розвиває свою ідею про чужину й сумує за батьківщиною Ш. і в посланні до Маркевича: поет хотів-би стати орлом, щоб перелетіти на рідну Україну й побачити любі лани та степи. Це посланіє наслідує Кулик в „Основі“, 1861, № 9: „Покину, покину чужую чужину, та на Україну соколом полину“, і там-же № 1 Галузенко: „Україно, Україно, полинув-би я до тебе, та крилець не маю“. Духовним оком поет бачить своє село свою хату, занехаяне господарство. А втім і болгарин Попович ужив того-ж мотиву про літання на батьківщину на крилах птаха („Братски Труд“, 1860, ст. 5): „Дайте крыле два орлове, там да си зафркъне, где бял Дунав край брегове кара песен — дреме“.

Поетичну ідею Шевченка, зрештою не дуже й оригінальну, бо походить вона з народніх пісень, використав і Каравелов у вірші „Боже мили“ (137). Поет прохає Бога, щоб зробив з нього птаха, нехай-би він зміг полетіти на батьківщину. У думці він бачить своє село й змальовує картинку з болгарського побуту. К. читав і „Братски Труд“ і „Основу“, і річ можлива, що він був під комбінованим впливом усіх перелічених текстів. Може бути навіть, що К. особливо мав на оці вірш Галузенка.

Окрім перелічених моментів у К. є ще декілька деталів, що теж за своє джерело мають Кобзаря. Вірш „Я не плачу“ (132) написано під впливом Шевченкового „І широкою долину“. В обох віршах автори вдаються до товаришки своїх молодощів і висловлюють жаль, що життя їхнє зминуло марно, що вони не побралися, що вони дожили обоє до

безнадійного кінця. Остання строфа Каравелова: „Я не плачи. Нещастни сме ние и двоица: язе влека женски синджир, а ти си вдовица“, переспівує два рядки Шевченка: „Помарніли ми обов, я — в неволі, ти — вдовою“.

Од Шевченка походять теж початки: „Защо си са навъсила, планино зелена (стор. 33) < „Ой чога ти почорніло, зеленее поле“ й „Ветре буйни, ветре буйни, я престани и не вей“ < „Вітре буйний, вітре буйний, ти з морем говориш“.

Початок віршу „Няма добро на тоя свет, няма нищо право“ (73) нагадує трагічні Шевченкові висновки: „Скрізь неправда, де не гляну“ („Невольник“), „Немає раю на всім світі“ („Не завидуй багатому“) або „Нема правди, не виросла, кривда повиває“ (епілог до „Гайдамаків“). За аналогію, що може бути наслідком впливу з боку Шевченка, можна вважати і скарги на силувану бездіяльність у неволі:

К а р. („Боже мила“), 89.

Ш е в ч.

А пък вие българете || непробудно спите...
Срам и укор! Живи хора || да спат сън
мъртвешки || и да влекат рабски живот...

Не дай спати ходячому, серцем замирати...
Страшно впасти у кайдани, умирати в неволі,
а ще гірше спати, спати і спати на волі...

У посланії до брата (стор. 104 дд.) К. описує, як він дитиною був у школі, за яких умов учивсь, як зріс і як ніде потім не знайшов правди й волі. Цей вірш дуже вільно наслідує Шевченкове посланіє Козачковському, де поет описує своє в дяка навчання й, далі, роки неволі. Тема віршу К. „Земйо моя, Българію, що си нажалена“ — скарги на нікчемність і зрадливність сучасних болгар узято з „Тарасової ночі“ Шевченка („Зажурилась Україна... Ніхто її не ратує, козачество гине, виростають нехрещені козацькі діти...“). Від Шевченка так само запозичено й подвоєного апострофа: „Българине, българине, до кога ще...“ (стор. 2), „сърце мое, сърце мое, що си нажалено“ (73) або „Деца мои, деца мои, сирачета жални“ (79). Порівняймо в Шевченка „Сини мої, сини мої“ (Гонта в Гумані), „Думи мої, думи мої“ і т. д. За Шевченків вплив треба теж уважати: народньо-пісенний паралелізм між природою й людським життям, що частенько трапляється в К. („Пиленцато пеят сладко, гласовито, а детето вряска в дрипеле повито“, „Зора са е зазорила“ і т. д.), елементи народньої пісні, що Каравелов знав незалежно від Шевченка, але вплітав її до віршів суб'єктивного змісту все-ж, мабуть, підо впливом українського поета, і, нарешті, разуразну апострофацію неживих речей і природи.

Всі перелічені моменти й самий віршовий розмір 8 + 6 становлять підсумок Шевченкового впливу на Каравелова. З погляду кількісного цей підсумок — чималий. Шевченківські впливи слідно не менш як на половині віршів Каравелова, і хоч болгарський поет і в другій частині своєї творчості ніде не визначається самостійністю, черпаючи то з Пушкіна, то з Крилова, то з Гайне й інших (впливи ці, надто Пушкінові, чималі, але розмір їхній іще не досліджено), все-ж Шевченкові впливи в його творчості панують і позначають її своїм особливим характером.

Попри все те ці впливи мають більш-менш зовнішній характер. Каравелов бере від Шевченка матеріял і форми для вислову, але зміст завсідки вкладає свій власний. Болгарський побут, болгарська історія, болгарські стосунки й інтереси скрізь і без обмеження становлять цей зміст. Поезія як самоціль перестає в нього існувати і навіть мотиви загальнолюдського характеру, як покинута стара мати, або дівчина видана за нелюба — набирають у нього яскраво тенденційної патріотичної закраски. Покинута мати й дівчина за нелюбом у нього — тільки довід і наслідок турецького та грецького над болгарами гнобительства. Громадсько-політичні ноти виступають у нього на чільне місце й примушують літературно-поетичний матеріял відступити на задній і службовий план. Тут — одміна між Каравеловим і Шевченком, що в нього сила поетичного вислову ніколи не слабшає, а надзвичайно навіть зростає разом з тим, як зростає і громадське почуття. Те, що й Ш. — наслідок поетичного надхнення й справляє через це надзвичайне та переможне вражіння, перетворюється в К. на формально-літературний баласт для оздобы прозаїчних міркувань про болгарські потреби.

К. наслідує Шевченка не як поет, а як літературний ремісник.

Нарешті, скількись уваг про „Неофітів“ Каравелова. Переклад цей (його й досі не було оголошено друком) варт уваги, якщо не сам, то принаймні примітками, до нього доданими.

Переклад написано на звичайних великих аркушах паперу (разом 10). На першій і другій сторінці вміщено нецікаві для нас замітки. На третій і на частині четвертої сторінки рукопису вміщено переклади „Учетеса“ й „Породила мене мама“, а на решті — переклад Неофітів. Переклад зроблено підрядково прозою без ритму й рим. Перекладаючи К., деякі рядки, котрих не спромігсь був гаразд зрозуміти, проминув і вже згодом запорозжили їх олівцем або сам-таки К. болгарською, або Прижов російською мовою. Додатків Прижова в тексті мало, але береги манускрипту позаписувано його рукою (ідентичність руки Прижова встановлюємо, порівнявши її з його почерком у рукописі третього тому Пам'ятників, що писали почасти К., почасти Прижов). Це свідчить за те, що переклад зроблено в Москві, перед від'їздом К. за кордон. Отже, що К. користувався текстом „Неофітів“ виданим в „Основі“ р. 1862, переклад, треба гадати, зроблено в періоді між 1862 і кінцем 1866 року. З того-ж, що в тому самому рукописі є переклади й тих Шевченкових віршів, котрі надруковано геть-геть згодом у Бухаресті, треба зробити висновок, що й інші переклади з Шевченка закінчив К. ще в Москві й що взагалі періодом, коли зацікавивсь К. Шевченковою поезією, були роки між 1860 і кінцем 1866.

Примітки до Неофітів характером своїм різноманітні. Частина їх пояснює, що мають визначати різні Шевченкові вислови. Отак, приміром, слово „Неофіти“ пояснює Прижов: „первые язычники, обратившіеся въ христіанство“, Гіменей: „богъ брака“, то-що. Ці поясніння аж ніяк для нас нецікаві. Друга частина поясніннів, де подано коментарі політичного

характеру, навпаки, дуже цікава через те, що ці коментарі дають нам спромогу побачити, в обсязі яких ідей оберталися в Москві і Каравелов і Прижов, а так само й те, як тоді поступові люди розуміли Шевченкові твори. Я дозволю собі ці примітки тут навести:

I. Гетмани: „Предводители малоросійського народа, когда онъ, соединенный съ Польшею, жилъ свободно, не зная московскаго ига“.

II. Кат: „Катъ по русски палачъ. Такого слова нѣтъ въ болгар. Катъ это преступникъ избавленный отъ казни съ условіемъ чтобы казнили другихъ. И тогда какъ въ болгарскомъ языкѣ нѣтъ и слова такого, въ Россіи палачъ и палачество самыя обыкновенныя вещи: съ верху до низу все палачи разныхъ чиновъ и состояній“.

V. Сибирь: „Самая холодная часть Россіи, гдѣ томятся миллионы преступниковъ, жертвъ царствующаго надъ ними деспотизма, и великихъ передовыхъ дѣятелей, мучениковъ за правду“.

V. Немає хати: „Шевченко здѣсь представляеть картину современной ему Россіи, въ которой всѣ лучшіе люди сосланы въ Сибирь, замучены, загнаны, обкрадены, и нѣтъ дома, гдѣ бы не было слезъ“.

V. Гальських легіонах: „Читай: въ Сибири, въ Оренбургѣ и т. далѣе, во всѣхъ мѣстахъ ссылки“.

V. О Нероне: „Читай: Николай, русскій царь“.

VI. бульвар мести: „Словомъ Бульваръ у русскихъ называется улица, обсаженная деревьями и назначенная для прогулки господъ, и мести э тотъ-то бульваръ выгоняють невольниковъ.“

VI. в Римі: „читай: въ Петербургѣ“.

VI. преторіане: „русс. дворяне“.

VI. Жерці: „попы, архіереи“.

VI. Ликторі: „сеймены, поводы русскаго царя“.

VI. Круг Капитолія: „мож. Исакиевскій соборъ въ Петербургѣ, а мож. Успенскій соборъ въ Москвѣ или самый царскій дворець“.

VII. Патриції-аристократи: „два званія высшихъ чиновъ оставленные на то, чтобъ сверху давить народъ, грабя его и презирая“.

VII. Юпитером: „Главный богъ у римлянъ или у русскихъ Господь Богъ, который у поповъ и монаховъ гораздо ниже царя“.

VIII. Перед Нероном: „читай русскій царь Николай I“.

VIII. Указ: „указъ, фирманъ, посредствомъ котораго русскій деспотизмъ изъявляетъ свою высочайшую волю. Указы милуютъ богатыхъ, позволяя имъ дѣлать все, что хотятъ и ругаются надъ бѣднякомъ“.

XII. По Сципіонах: „За людей свободы. Такъ (русскій народъ) (одне нерозбірливо закреслене слово) теперъ 40 миллионівъ тоже (трое нерозбірливо закреслених слів) по Чернышевскихъ“.

Остання примітка свідчить за те, що коментарі писано не раніш од 1864 р., коли саме заслано було Чернишевського.

З погляду художнього К-ва переклад „Неофітів“ не має жадної ваги. Цікавий він тільки як історично-літературна пам'ятка, отож я дозволю

Подай на бѣдната душа сила,
 За да говори огненно,
 Да бѣд(атъ)е слов(а)от(а)о ми какъ плав-
 [никъ,

(И) Людските сръдца да распал(атъ)и
 И вовъ Украина да са разнес(атъ)е
 Това слово — Божата кандилка
 Кандилка на истината... Аминь.

Нарешті одзначу, що і Жінзіфов перекладав Шевченка тільки з української, у нього теж є впливи Кобзаря і в самостійних творах (пор. мою розвідку в Слънце, 1921, ст. 302 дд.). Отож роля Шевченкова в болгарському відродженню більша, ніж це звичайно гадають, і виявлено її ще далёко не до краю.

Д. Шелудько.

До питання про джерела II частини „Fata Morgana“ М. М. Коцюбинського.

(До характеристики „студійної методи“).

І літературно-художні прикмети й громадсько-соціально-валютність змісту „Fata Morgana“ Коцюбинського не потребують коментарів, чому власне цей твір письменника притягає особливу увагу літературних критиків, дослідників, публіцистів. Коли-ж заглянемо до архіву М. М. Коцюбинського (Чернігівський Держ. Музей), познайомимося з тим багатством матеріалів для наукової аналізи утворення тексту, що там зберігаються, впевнімося, яке неголослівне твердження, що „Fata Morgana“ написано після ретельного вивчення „Кривавої смуги 1905 року“ ¹⁾, то погодитися мусимо з тим дослідником, який сказав, що „тут найяскравіше виявилась студійна меґода Коцюбинського“ ²⁾.

М. С. Грушевський, ще в квалливо написаних з приводу смерти Коцюбинського глибоких і тонких рядках зазначив, що „один який-небудь твір Коцюбинського для характеристики нашого часу дає иноді стільки, скільки не дасть ціла купа архівних документів“, і вказав на той шлях, на якому це стало можливо для художника: Коцюбинський „обробляв свої твори на підставі матеріалу старанно зібраного, переважно ним самим особисто, на власні очі простудійованого“ ³⁾. На останні рядки М. С. Грушевського й покликується С. Козуб, заходжуючись аналізувати „студійну методу“ Коцюбинського на матеріалі „Fata Morgana“. На жаль, у своїй аналізі дослідник забув золоте правило — „поспешность нужна только блох ловить“. Архів Коцюбинського розгорнув перед ним надзвичайне багатство матеріалу, але поспіх не дав йому з потрібним критицизмом поставитися до того матеріалу, а значить, і зрозуміти на повен зріст характер і самий розмір „студійної“ роботи художника, і, що багато гірше, дав йому згубну певність, що в його руках увесь матеріал, з якого користувався Коцюбинський для „Fata Morgana“... Що дещо з використаного матеріалу могло чомусь не зберегтися в архіві письменника, як це, безперечно, й було, Козуб того не припускає... А вже належний критицизм до

¹⁾ А. Лебідь, „Fata Morgana“, вступна стаття до повісти, вид. Книгоспілки, К., 1926, стор. 7.

²⁾ С. Козуб, „1905 р. в творчості Коцюбинського“, „Україна“, 1925, ч. 4, стор. 134.

³⁾ М. С. Грушевський, „Сумний Великдень“, „Літ.-Наук. Вістник“. 1913, V.

того матеріалу, що був у його руках, поширює уявлення про розмір студійної роботи Коцюбинського. Перелічуючи писані матеріали, на підставі яких складено другу частину „Ф.-М.“, Козуб каже про „виписки на картках (загальна кількість їх 15)“, але зовсім проминає питання, звідки виписував на картки той матеріал Коцюбинський. Тільки в примітці зазначає він, що „картки ці детально малюють антагонізм поміж селянами і поміщиками, почасти навіть в історичній перспективі“, та до того додає: „ближче до ситуацій в II част, „Ф.-М.“ підходять картки 324 та 343“, які тут-таки й наводить. Вже наприкінці статті Козуба читаємо: „В архіві М. Коцюбинського збереглося 15 карток на III частину „Ф.-М.“. Картки виписувано очевидно з якоїсь великої судової справи, як і на II частину „Ф.-М.“, а не з друкованих матеріалів“.

Проти здогаду про велику судову справу, як джерело цих карток, порушиться сумнів, а звідки судова справа здобулася на освітлення, бодай і „почасти“, антагонізму поміж селянами і поміщиками — „в історичній перспективі?“ Але Козуб свою думку про джерело, з якого виписувано картки, аргументує: „на це вказує й неоднакова оцінка подій на різних картках і мова, від якої тхне канцелярщиною“. Трохи незрозуміло, чому неоднаковість оцінки мусить бути властивістю „судової справи“, тільки „судової справи“? Але знайомимось з наведеними у Козуба виписками з карток, і від мови їх на нас не „тхне канцелярщиною“, а зміст тих виписок часто-густо переконув в тому, що виписки зроблено... тільки не „з судової справи“, от хоч-би: „во время движения власти бездѣйствовали, а затѣмъ было введено военное положеніе и былъ присланъ карательный отрядъ; сколько пролито крови, трудно сказать“ або: „явился приставъ съ 50 казаками, которые сдѣлали стрѣльбу вдоль улицы. Убитыми оказались двое совершенно невинныхъ (одинъ проѣзжавшій черезъ село, а другой мальчикъ, несшій бѣлье съ рѣки, гдѣ мыла его мать. Человѣкъ 50 вято въ тюрьму“... Вчитуємось уважно в наведені у Козуба виписки з карток Коцюбинського, і сумніви зникають, як дим. Звичайно, вони не з „судової справи“! А звідки-ж? Беремо монументальну працю III-го відділу „Императорскаго Вольнаго Экономическаго Общества“ — „Аграрное движеніе въ Россіи въ 1905—1906 гг.“ (Петербург 1908 р.), — перевіряємо посилки карток Коцюбинського на сторінки і всі виписки карток знаходимо в II-ій частині праці (що має 541 стор.!): таки їх виписано з „друкованих матеріалів“, а не з „судової справи“! Цікаво, що, характеризуючи другу групу джерел до II част. „Ф.-М.“ — дописи земських кореспондентів, Козуб не шкодує фарб свого співчуття цим кореспондентам: „справді глибоким співчуттям пригніченому селянинові, відсутністю шаблону в формі цих писань вони становлять контакт до протокольних писань судівських канцеляристів“, та ось перед ним виписки з величезної збірки дописів подібних кореспондентів¹⁾, і він не пізнає їхнього голосу, не відчуває

¹⁾ В інтересах справедливості зазначимо, що працю про аграрний рух 1905—1906 рр. складено на підставі анкети, і як зазначено в передмові: „прислали отвѣты представители весьма различныхъ слоевъ населенія (звідси й „неоднакова оцінка подій, що по-

їхнього стилю, від їхньої мови на нього „тхне канцелярщиною“! Та не дослідницька чутливість Козубова цікавить нас тут, а те, як сумлінно вивчав і продумував „криваву смугу 1905 року“ Коцюбинський, беручись за її художню інтерпретацію. Ґрунтовно й старанно студіює він волюм на 541 сторінку, присвячений усебічному дослідженню аграрного руху! І після цього можна повірити Козубові, що на другу частину „F.-M.“ в Коцюбинського було чотири акти обвинувачення“, тимчасом як судова ліквідація аграрного руху в районі округи Чернігівськ. окружного суду за той час налічує, мабуть, більш як двос десятків аграрних процесів? Звичайно, можна припустити, що з матеріялу двох десятків аграрних процесів художник зробив вибір і для свого твору використав 4 акти обвинувачення, студії над якими й дослідив Козуб. Але-ж у досліді припущення замало і треба кожне припущення довести. Щоб сказати, що для II частини „F.-M.“ використано 4 акти обвинувачення, мало того, що їх 4 збереглося в архіві М. М. Коцюбинського; треба ознайомитися з рештою і вже як тоді довести, що матеріял той художник одкинув... А Козуб з тим матеріялом ознайомивсь? Не кажучи вже про той інтерес, який має самий вибір, — у світлі його вибраний матеріял дістає особливого значіння, — знайомство з тим матеріялом упевнило-б і Козуба, оскільки неслухне його твердження, що „на другу частину ‚Fata Morgana‘ в Коцюбинського було чотири акти обвинувачення“. А проте Козуб дуже вперто тримається своїх помилок. У статті „Процес творчости у М. М. Коцюбинського“ зачитаній в історично-літературному т-ві, М. Могилянський зазначив, що в Коцюбинського на другу частину „F.-M.“ могло бути багато більш, ніж гадає Козуб, актів обвинувачення і „в кожному разі напевно були: 1) акт обвинувачення селян за погром маєтку Корвольського-Гриневського в с. Вихвостові Городнянського повіту і 2) акт обвинувачення вихвостівців за „самосуд“ над тими, що погромили той маєток“¹⁾. Вказівку Могилянського на два невідомі для Козуба акти обвинувачення, використані для II частини „F.-M.“, в своїй вищецитованій праці повторив Лебідь, правда без доводів, що й не ввійшло в завдання автора неспеціальної розвідки, а широкої літературної аналізи, наводячи проте закінчення акта обвинувачення в першій справі. Але Козуб не бачив слідів червоного й синього олівця на цих двох актах обвинувачення, в архіві Коцюбинського він знайшов тільки 4 акти і тому в рецензії на працю Лебеда він захищає безнадійну позицію: „що-до поновлення переліку актів, на підставі

стеріг Козуб), различныхъ политическихъ направленій и общественныхъ теченій, крестьяне и помѣщики, учителя и управляющіе, священники и чиновники, крайніе лѣвые и крайніе правые, участники движенія и чины полиціи, пострадавшіе отъ политическихъ репрессій и пострадавшіе отъ аграрныхъ погромовъ“. Але — „однимъ изъ важнѣйшихъ источниковъ при составленіи списка корреспондентовъ послужили списки корреспондентовъ земскихъ статистическихъ учреждений“ — і не чини поліції, не поміщики, не попи писали хоч-би те, що вище наведено з карток Коцюбинського, не вози вносили й „історичну перспективу“ в освітлення антагонізму поміж селянами й поміщиками...

¹⁾ М. Могилянський, Процес творчости у М. М. Коцюбинського, „Записки Історично-Філологічного Відділу“, кн. IX, стор. 218.

яких написано П ч. „F.-M.“, справами „о разгромѣ економіи дворянина Михаила Даниловича Корвольскаго-Гриневскаго“ в с. Вихватові на Городнянщині та справою про самоєуд у тому-ж селі над проводирями погрому, то треба заперечити використання цих процесів в писаній формі, як використав напр. письменник справу Зороховича, чи Мортон¹⁾... Нічого не брати на віру, все перевіряти — обов'язково для дослідника, але будь-що-будь стояти за свої помилки... необов'язково..

Перечитуючи уважно „Fata Morgana“, в окремих сценах, в окремих рядках твору, я знаходжу, пізнаю сліди ще кількох судових аграрних справ (особливо впевнено можу це сказати про ті справи, що в них мені р. 1906—1907 довелось бути оборонцем)... Але-ж щось доводить на підставі пам'яті не можна й кажу я це тільки на те, щоб заохотити дослідників, котрі зацікавляться питанням про джерела „F.-M.“, не повторити помилки С. Козуба й дослідити матеріал у повному його обсягу. Матеріали-ж двох вихвостівських процесів, що про них оце мова і що використання їх „в писаній формі“ так уперто заперечує Козуб, цікавлять нас тут, як джерела до II-ої частини „F.-M.“, а не як свідоцтво Козубових помилок. Перед нас два акти обвинувачення, хоч і не в судових оригіналах, але в газетних звідомленнях („Кіевскої Рѣчи“, та Петербурзької „Рѣчи“) з точними цитатами з тих оригіналів.

У матеріалі цих двох актів знаходимо всеньку „ідеологію“, а разом і „соціологію“ твору Коцюбинського, хоч, не забуваймо, свої „студії“ аграрного руху художник поставив широко, вичерпавши всі приступні йому матеріали — від десятків судових актів до спеціального анкетного обслідування в праці російського Вільного Економічного Т-ва. Аналіза матеріалів вихвостівських справ повинна виточити й поглибити аналізу й тих цікавих та важливих фактів, що їх проаналізовано в праці С. Козуба, а разом ще яскравіш висвітлити методи художньої праці Коцюбинського. З огляду на зв'язок з останніми, тут зазначимо одну характерну рису справи погрому маєтку Ліделя Мортон¹⁾, яку чомусь проминув у своїй досить докладній аналізі справи Козуб. Лідель Мортон, великобританський підданець, придбавши в Чернігівському повіті маєток від Тугана-Барановського (батька відомого вченого-економіста), намагався господарювати по-великобританському: селянам було заборонено ходити та їздити через його землі, що й було приводом до конфлікту селян з „великобританською“ економією, як це зазначено і в праці Козуба. Але не зазначено в нього, що за привід до такої заборони були не великопанська забанка, не великопанська примха: „указанное распоряженіе владѣльца имѣнія — каже акт обвинувачення — было обусловлено его желаніемъ оградить отъ истребленія фазановъ и куропатокъ, искусственно разведенныхъ въ его лѣсахъ для охоты“. Погром маєтку Ліделя Мортон¹⁾ з того й почався, що: „23 октября толпа мѣстныхъ крестьянъ вторглась въ прилегающій къ усадьбѣ имѣнія лѣсъ, въ которомъ были разведены куропатки

¹⁾ „Черв. Шлях.“, № 2, 1926, стор. 193.

и фазаны, выгнала изъ сторожки егеря и сожгла сторожку“, а вже потім — „въ послѣдующіе дни разгрома усадьбы вся птица, находившаяся въ лѣсу, въ числѣ нѣсколькихъ тысячъ штукъ, была выгнана изъ лѣса на крестьянскія поля и здѣсь истреблена“ (акт обвинувачення в справі погрому маєтку Л. Мортонa, Архів Коцюбинського). Підчас процесу на судовому слідстві й свідки й обвинувачені багато з обуренням говорили про „заграничну птицю“, що, видимо, далася їм у знаки ¹⁾. Але Коцюбинський одкинув цей спокусливий для художника матеріал: серед селянських злиднів у лісах власника маєтку розводиться штучно кілька тисяч „заграничної птиці“ — для полювання й селянам забороняють тому ходити та їздити через ліси та поля економії!. Художник, намагаючись змалювати типову картину аграрних стосунків, обминув обставини вийняткові, хоч вони й давали ефектовний, яскравий матеріал... Це не мій здогад, хоч і здогадатися тут було-б неважко: так поясняв мені сам Коцюбинський, чому він не використав „великобританських“ фазанів у лісах та на полях Чернігівщини.

Але звернімося до матеріалу вихвостівських процесів. Не спинятимуся на тому місці акту обвинувачення в справі погрому маєтка М. Д. Корвольського-Гриневського, що поклав, як вже доведено у статті „Процес творчости у М. М. Коцюбинського“, несумнівний слід на закінчення цілого твору. Після того трохи комічно звучить твердження Козуба: „мотив розв'язки — розстріл Коцюбинський взяв з однієї кореспонденції“ ²⁾... До речі, с. Вихвостів міститься щось більше-менше за 30 верстов від Чернігова і, зрозуміло, що про криваві події самосуду на початку листопада 1905 р. говорив цілий Чернігів, де жив тоді Коцюбинський. Невже-ж йому, щоб узяти цей „мотив розв'язки“, потрібна була ще суха кореспонденція, що „2 ноября крестьяне с. Вихвостова убили своихъ жителей ружьями 17 человекъ подозрѣваемыхъ виновниковъ въ разгромѣ экономіи“? Побачимо далі, що й „класовий момент в цьому мотиві в зв'язку з іншими подіями, змальованими в творі“ — знайшов Коцюбинський у судовому матеріалі.

Спинімося на одному цікавому моменті справи про погром маєтку Корвольського-Гриневського. В акті обвинувачення читаємо: „Въ эти дни владѣлецъ имѣнія находится въ г. Городнѣ — (верстов коло 20 од с. Вихвостова), — председательствуя по должности предводителя дворянства

¹⁾ Скаржилися не тільки на заборону ходити та їздити через економічні ліси та поля, а й на те, що „загранична птиця“ робила велику шкоду на полях...

²⁾ І. с., стор. 145. У примітці до цього Козуб таки реагує на вказівки про вплив на твір Коцюбинського процесу про вихвостівський самосуд такими рядками: „Коцюбинський, крім того, треба гадати був присутній на процесі, де обвинувачувано вихвостовців за самосуд над грабіжниками“ (візйна сесія Київської судової палати судила в Чернігові), але записів що-до цього в архіві Коцюбинського нема“. Зазначимо, що факт присутності Коцюбинського на процесі про самосуд жадного впливу на „F.-M.“ зробити не міг: твір закінчено 31/III 1910 р., а процес почався за місяць 29/IV, тоді, коли рукопис „F.-M.“ вже був у редакції „Літ.-Н. Вістника“...

въ уѣздномъ по воинской повинности присутствіи. По собственнымъ его словамъ, онъ не пожелалъ „обратиться за помощью къ администраціи“, ни тѣмъ болѣе прибѣгнуть къ защитѣ войскъ, ибо не хотѣлъ, чтобы при защитѣ его правъ „была пролита кровь“; оставаясь въ г. Городнѣ, онъ поручилъ управляющему просить его именемъ крестьянъ с. Выхвостова объ охранѣ его усадьбы ¹⁾“. С. Козубові все здається, що третя ненаписана частина твору мала змалювати, як панич Льольо вертається до мастку з військом... А реальне життя давало художникові трохи інший мотив: власник не зрікається своїх прав, але не хоче для захисту їх удаватися до адміністрації, тим менше до війська, не хоче, щоб, коли оборонятимуть право, „пролилася кров“, одходить од класової боротьби... Але що важать у соціальной драмі особисті риси окремих людей, що вони змінюють у загальній картині? Як-раз у селі Вихвостові, де був масток Корвольського-Гриневського, пролилося найбільше крові, а після того пролиття почав працювати й адміністративний механізм феодално-самодержавного ладу і „на світанні козаки вступили в село“... Коцюбинський добре знав, що власник с. Вихвостова (та й не один він, а й дехто з його сусідів)—і далі не хтів був брати участі „в обороні своїх прав“, себ-то „в класовій боротьбі“,—спродав цілий масток селянам через селянський банк... Але хіба це вирішало соціальну проблему, що поставило життя?

Чи не тут знайшов Коцюбинський моменти, які дали йому спромогу глибше зрозуміти соціальну проблему, і передусім одзволитися од тієї думки, що проблему цю, мовляв, звязувати треба з питанням про хибі й особисті позитивні прикмети власників-поміщиків? Чи не на цьому ґрунті „в остаточному обробленні твору,—як зазначив Козуб,—навіть головні постаті з панського боку поробились рудиментами?“ ²⁾.

Соціальна революція була-б неминуче потрібна, коли-б поміщики не тільки відходили від класової боротьби (а такі далеко не всі вони від неї одходили!), а й були янголами (тим-то художник і не потребує змальовувати їх неодмінно чортами), хоч-би й господарство їхнє часом було за „культурну оазу“... Але ліквідація поміщичого землеволодіння,—порівнюючи й нескладне практично завдання, завдання, що в кожному разі так легко вкладалося, як лозунг, у мільйони голів,—не вичерпує соціальної проблеми. Зв'язавши момент, підкреслений у наведеній цитаті, з моментом самосуду, що про нього каже кінець акту обвинувачення, розуміємо джерела, в яких знайшов Коцюбинський, мабуть, перші причинки, що допомогли йому глибоко зрозуміти соціальну проблему й побачити, як важко її розв'язати і чи не на цьому ґрунті виросла монументальна постать Підпари? Чи не це примусило його свою увагу спиняти на „соціальной диференціяції села?“ А дописи місцевих земських кореспондентів та

¹⁾ „Кіевская Рѣчь“, № од кінця вересня або початку жовтня 1906 р.

²⁾ До-речі, в другій частині „F.-M.“ й ці „рудименти“, всупереч цілому матеріалу, взятому з дійсних подій на території Чернігівського та Городнянського повітів,—змальовано на подільському матеріалі, зречозаному в 1-й частині твору. „Хлопа“, „лайдаки“ свідчать про це красномовно: на Чернігівщині таких слів не почуєш...

компендіум подібних дописів у праці „Вільного Економічного Т-ва“ дали Коцюбинському багатий матеріал для обґрунтування соціальних поглядів...

У творі Коцюбинського не важко розрізнити дві незалежні стихії — стихію спостережених фактів — соціальну проблему в подіях строкатого життя й стихію думок художника-громадянина про розв'язання соціальної проблеми, що організують у творі й концепцію спостережених фактів. Добре розуміючи (художнім розумінням) джерело психології Хоми Гудзя й чом програма його мала успіх, — до речі, думка Козуба про нереальність цієї постати для 1905 р. свідчить тільки про необізнаність з тодішньою дійсністю, — Коцюбинський-громадянин схиляється до програми М. Гуцці, до планомірної свідомої класової боротьби — страйк, конфіскація економії etc... І звичайно громадянин помиляється, художнє око бачить гостріше, ніж око розуму... Революція для свого здійснення поставила вимогу не тільки, а може й не стільки, на свідомість Гуцці, а й на відчуття Гудзя та акцію, скеровану від тих відчуттів. Громадянин помилявся і це мало цікаво (хіба мало хто помилявся?!), але художник передбачав, що — „так буде“ (це відчувається цілком виразно) і це багато цікавіш...

Цікаво зазначити, що с.-господарських страйків не знала територія подій, змальованих у „F.-M.“, та вони й не могли бути поширені там, де економічну оранку було досить обмежено.

Випадок конфіскації економії був єдиний в аграрному русі на території Чернігівського та Городнянського повітів (справа с. Локнистого)¹⁾. І коли страйк та події зв'язані з конфіскацією панської економії стали важливими складовими частинами до сюжетної схеми II частини „F.-M.“, то хіба не тому, що Коцюбинський хотів протиставити програмі Гудзя — програму свідомої класової боротьби М. Гуцці? В цих місяцях художник переймався дійсністю, почасти ідеалізував її (події конфіскації), але не зраджував художньої правди, хоч і виступав тут більш, як громадянин, ніж як художник. А змальовуючи адекватну життєвій правді перемогу програми й тактики Гудзя, громадянин не одрікався своєї програми й не втрачав віри, що остаточно переможе класова свідомість, навіть не боявся втратити її і сміливо дивився прикрій дійсності в очі, змальовуючи її такою, якою спостережав.

До речі, гадаю, що й Козуб і Лебідь надають надто багато ваги одній кореспонденції з Конотіпського повіту з зневажливою оцінкою сільської інтелігенції. Козуб гадає, що саме-іменно вона „змела в II част.

¹⁾ Принаймні в чистому вигляді без погрому й грабунку. В с. Бігачі в маєтку великобританського підданця Ліделя Мортонна тільки на ранок після погрому в гурадьні юрба заявила адміністрації, що завод „належить тепер селянам с. Бігач“, що селяни обрали з-поміж себе головного управителя, який і почав усім порядкувати. А другого дня з Чернігова до Мортонного маєтку прибуло військо і звільнило ще цілі будинки від членів, іронізує акт обвинувачення „вновь организованного управления имѣніемъ“. (Акт обвинувачення в справі погрому маєтку Л. Мортонна в с. Бігач, Архів М. М. Коцюбинського).

вчителів, як революціонерів“¹⁾, Лебідь з цим погоджується, кажучи, що вона „певне стала за найближчий привід обминути мовчанкою інтелігенцію в своєму творі“²⁾. Думаю, що справа з інтелігенцією, зокрема з вчителями, як революціонерами, складніша. Як-раз у плані своїх соціальних поглядів Коцюбинський міг мати (та й напевне мав) матеріал про революційні змагання планомірно-програмового характеру. У Чернігівському та Городнянському повітах одбулося р. 1906—1907 кілька процесів (Київської судової палати), де за головних обвинувачених були переважно вчителі, почасти лікарі, фельдшери-etc.; їм інкриміновано змагання закласти селянські спілки, як філії Всеросійської селянської спілки та винувачено в тому, що вони поширювали відповідну революційну літературу. Який спокусливий для тенденцій Коцюбинського-громадянина матеріал!

Але, знаючи, як під той час земство було запідозрено, що його робітники причетні до революційної боротьби, знаючи, якої нагінки в цьому напрямку зазнавало тоді земство, Коцюбинський, що жив тоді переважно в земському оточенні, мусів бути дуже обережним, щоб його твір не набув характеру художнього доносу... А втім докладніш на цьому не спинаюся.

Єдина спроба планомірної боротьби через конфіскацію впала без втручання од адміністрації й війська; її повалило переможне куркульство, погром панського маєтку викликає дикий-кривавий „самосуд“!.. Ось що притягало увагу художникову до соціальної диференціації села, ось чому панські постаті, всупереч початковому планові, в творі поробилися рудиментами й натомість зросла монументальна постать Підпарі. І звичайно ліквідація стихійно класового аграрного руху через „самосуд“ не могла не притягти уваги художника такою мірою, що самосуд цей зробивсь не тільки жахливою картиною „розв'язки“ твору, але й головним опорним пунктом цілого сюжетобудування. Як-же міг обійти життєвий матеріал цієї події, як міг не використати й саме „в писаній формі“, що заперечує Козуб, судової справи про „самосуд“ Коцюбинський, якому дістати той матеріал було так легко? Та він і не обійшов його, він використав „у писаній формі“ акт обвинувачення в справі про вихвостівський самосуд, як це зараз побачимо. Маємо в ч. 118 газети „Річ“ від 2 травня 1910 р. лист з Чернігова з дописом про процес Київської судової палати в справі „самосуду“ в с. Вихвостіві, а в цьому дописові подано чималі цитати з акту обвинувачення.

Як скликано сільський сход для самосуду, акт обвинувачення розповідає так:

„Утромъ, 31 октября, въ понедѣльникъ, население с. Выхвостова собралось на сходъ. Сзывали народъ на этотъ сходъ сельскіе старосты Новицкій и Герасимъ Ермакъ и полицейскій стражникъ Захарій Саве-

¹⁾ Україна“, № 4, 1925 р., стор. 144.

²⁾ А. Лебідь, I. с., стор. 44.

ловь. Старости требовали, чтобы все рѣшительно населеніе собралось на сходь, чтобы ни одна мужеска плоть' не осталась дома. Отпрарявшимися на сходь они приказывали захватить съ собой оружіе. Народъ съ плачемъ шелъ къ сборной, такъ какъ старости угрожали смертью оставшимся“. Обертаючись до повісти, бачимо, що оповідання це цілкомъ повторено в ній (навіть лапки для слів „мужеска плоть“ збережено), тільки оздоблено елементами опису й лірики:

„Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олов'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю — одвічні рушниці, звязані мотузками, важкі і ржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухать начальство. На схід скликали всю мужеську плоть', а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виражали своїх чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде?“¹⁾

Про події перед погромом панського маєтку в акті обвинувачення знаходимо оповідання, що в селі склалася „шайка“, яка тероризувала людність: „участники шайки открыто заявляли, что вслѣдъ за помѣщикомъ будутъ разгромлены болѣе состоятельные крестьяне, что послѣ разгрома ихъ все село будетъ подожжено и отстроено заново, а земля будетъ раздѣлена между всѣми крестьянами поровну, чтобы не было болѣе ‚тысячниковъ‘ а были ‚сотенники‘. Все это наводило панику на мѣстное населеніе. Многіе изъ крестьянъ по 5 сутокъ не спали, охраняя свои усадьбы“.

Вчинками „банди“ Коцюбинський, звичайно, подій не пояснює, а розмови про розподіл землі усім нарівно художньо передає втіленими в „жарти“ Максима Рудого („він завжди на слизьке зводив спокійну розмову“):

„От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха... Нащо багатим стільки землі? Щоб, значить, ‚усім по сім‘... Ха-ха... Ти скільки маєш? Трицять? От двацять три й одріжуть. Ха-ха!“²⁾

А за скількись сторінок знаходимо й „паніку“ — і в загальних рисах: „блукали поночі люди, як тіні, плакали діти, і худоба озивалась у хлівах“... і конкретно в душах окремих дійових осіб повісти: „Маланка тремтіла. — Йди спати, — сердивсь Андрій. — Страшно, Андрію... Чого там страшно... Але Маланка не могла спати“... „Лука Підпара аж почорнів“... і далі оповідання про те, як „що-ночі“ він „здіймає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні“³⁾ — вартує, охороняє своє добро...

Про те, як почалися на сході події самосуду, акт обвинувачення розповідає: „Сельській староста Герасимъ Ермакъ привнялся записывать всѣхъ явившихся на сходь. Въ это время вошелъ въ сборную крестьянинъ

¹⁾ „Fata Morgana“, стор. 135. Цитуємо за виданням „Книгоспілка“.

²⁾ „F. Morg.“, стор. 71—72.

³⁾ „F. M.“, стор. 94—95.

Евстафій Валлахъ, котрый поздоровался съ Мартиніаномъ Бобровникомъ, протянувъ ему руку. Бобровникъ, не подавая руки Валлаху, ударилъ его по лицу, говоря: „недостойнъ ты моей руки, подавай мнѣ сына своего“. Въ это время мимо сборни проѣзжалъ верхомъ на помѣщичьей лошади сынъ Евстафія Валлаха — Стефанъ. Раздались крики: „стражникъ, отбери панскую лошадь“. Стражникъ Савеловъ взялъ лошадь за узды. Къ Степану Валлаху бросились Мартиніанъ, Иванъ и Григорій Бобровники, стащили его съ лошади и стали бить его камнями“.

В повісті події з батьком і сином Валахами стиснуто в одну, але розказано цілком за актом обвинувачення:

„Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи під'їхав на панським коні Семен Мажуга. Прив'язавши коня, він простягнув руки Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Неварт ти моєї руки. Ось тобі, мавш...

І вдарив Семена в лице“¹⁾.

Щоб закінчити сцену з Мажугою (між Мандрикою й Мажугою встав Підпара „і звів рушницю. — Розступіться там, зараз! — Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля, і рівночасно ахнули люди й рушниця“)²⁾ використано инший епізод з акта обвинувачення: „въ тотъ же вечеръ къ сборнѣ былъ доставленъ Емельянъ Пилипенко. Когда подвели его, Шевченко скомандовалъ: „разступись!“ Народъ раздался, и Шевченко произвелъ два выстрѣла“... В протокольне оповідання судового акту художник запроваджує елементи яскравої образности („народ хитнувся назад, наче хвиля хлюпнула“, „ахнули люди й рушниця“), що надає подіям, жахливим і в протокольному оповіданню, хвилюючої динаміки й художньої переконливості. Знаходимо в акті обвинувачення й сцену, як недобитий намагається вийти з води, а вдар сокири кладе його назад, розвинуту в повісті в жахливу сцену з Семеном Мажугою³⁾. Довгу сцену з Прокопом складено цілком з цілої низки епізодів акту обвинувачення, причому деякі місця, напр., — „куди тобі стріляти? — стріляйте в рот“⁴⁾ літерально взято з акту, деякі трохи змодифіковано („ему отвѣтили, что уже поздно просить и что приговоръ долженъ быть исполненъ“ — в акті, — „Півно, вже братіку. Зараз помреш“⁵⁾ — у повісті), окремі короткі вказівки акту: „Распорядившись съ долгами, Потапенко

¹⁾ „Ф.-М.“, стор. 136.

²⁾ Ibid., стор. 137.

³⁾ Ibid., стор. 139.

⁴⁾ Ibid., стор. 143.

⁵⁾ Ibid., стор. 141.

роздѣляся, перекрестився и вышелъ изъ сборни, прощаюся съ народомъ“ в повісті розвинуту в зворушливо жахливі сцени¹⁾).

Матеріал акту обвинувачення про самосуд використано не тільки на те, щоб змалювати сцену самосуду, але, як вище ми вже сказали, він став для художника за головний опорний пункт цілого сюжетобудування. Будь-що-будь, ще в кількох місцях повісти знаходимо „позички“ з того акту, що почасти вже вище й зазначено. Наведемо ще два на те приклади.

Акт обвинувачення розповідає: „все на сільскомъ сходѣ происходило, какъ показываютъ свидѣтели по командѣ старосты и стражника, которые увѣрили, что имѣють „письменное разрѣшеніе“ убивать погромщиковъ“. Мотив „писаного дозволу“ в сцені самосуду безперечно ослабив-би був напружену динаміку дій, художник використав його, як завжди, надавши йому рис яскравої образности, але відніс його до часу перед скликанням сходу. Це на нараді у Підпарі, коли останній залякує „своїх“: „тепер він панське бере, а пождіть трохи — візьме й ваше“... і т. д. і Підпарин тесть Гаврило вже формулює вирок: — „Що там! Пострілять та й уже“ та ще ворухиться у декого боязкий сумнів: — „Коли-б не було чого за це?“, — розв'язує сумніви „рудий Максим, староста сільський“. Він „витяг з кешені знак і почепив на груди.

— Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стрелять усіх бунтарів. За це нічого не буде“²⁾).

В иншому місті акта обвинувачення читаємо, як закінчивсь перший день самосуду:

„Послѣ убійства указанныхъ 11 лицъ старосты и стражникъ принялись разыскивать по всему селу Василя и Николая Поталенковъ и Алексея Шведа (онъ же Половинникъ), но въ понедѣльникъ ихъ не удалось разыскать. Тогда стражникъ Савеловъ, взявъ съ собой 12 крестьянъ, отправился съ ними по сосѣднимъ селамъ разыскивать Поталенковъ. Въ с. Петрушинѣ крестьяне задержали Савелова и его спутниковъ, принявъ ихъ самихъ за погромщиковъ, и доставили въ Черниговъ“.

Мотив арешту тих, що розшуковують погромників, вдало сполучено в повісті з малюнком паніки, яка охопила селянство після погромів. Малюнок тієї паніки дає Панас Кандзюба, що, вернувшись від сестри з Пісок, оповідає:

...„глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоить... — Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач. — Не слаба, каже, боюся. Од безсоння звелася. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуємо, щоб не здрімати“...³⁾ Навіть термін „п'яту ніч“ неспання для оборони свого добра взято, як пам'ятаємо, з акту обвинувачення. Далі йде мотив чуток про підпали, й рівняння багатих та бідних („чтобъ не было больше „тысячниковъ“, а были сотенники“ — в акті): — „Кого ждете? — Голоті. Переказали: ждiть нас, будемо палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні“...⁴⁾ І, нарешті,

¹⁾ „Fata-Morgana“, стор. 141—143.

²⁾ Ibid., стор. 134—135.

³⁾ „Ф.-М.“, стор. 106.

⁴⁾ Ibid.

далі: „вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив у дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збіглися люди, постягали тих з коней, звязали й повели на збірню. — Палити хочете нас? Бий їх! — Ті в крик. — Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали. — Ніхто не вірить. Та рже церковний староста, каже, урятував“¹⁾...

Закінчує своє оповідання П. Кандзюба епізодом нічної паніки, стрілянини, — всі вибігають з хат, хапаючи хто сокиру, хто вили, хто рушницю:

„Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за село, якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав“...²⁾ Цього епізоду в акті обвинувачення про вихвостівський самосуд не знаходимо, але його взято теж з судового матеріялу про аграрні справи, мабуть, з акту обвинувачення в справі с. Петрівки (того-ж Городнянського повіту)...

Закінчимо епізодом, що в акті обвинувачення про вихвостівський самосуд видимо зацікавив Коцюбинського, але використати його в остаточному обробленні художник чомусь не зважився, в кожному разі утримався... Про зацікавлення ним свідчить замітка в матеріялах до „F.-M.“ в архіві Коцюбинського (Чернігівський Держ. Музей). Це перший список дійових осіб до другої частини „F.-M.“, де засуджених у творі до розстрілу на самосуді позначено хрещиками з обох боків та обкреслено кружечками. Серед них маємо „Сава Гурчин“ з одним хрещиком з лівого боку, але з додатком у дужках незрозумілих слів: „з образом“:

† Сава Гурчин (з образом)

Без акту обвинувачення в справі вихвостівського самосуду це цілком незрозуміло, в акті знаходимо розгадку незрозумілого: газетне звідомлення („Рѣчь“¹⁾) про вихвостівський процес підкреслює „чрезвычайную жестокость“ самосуду і наводить для ілюстрації її кілька прикладів з акту обвинувачення. Перший з тих прикладів такий: — „Десятские привели къ сборной сына Тимофея Кордика (ранѣе убитого) — Федора, мальчика 16 лѣтъ. Последний, уходя изъ дому, взял съ собою икону. Отъ него отобралъ икону церковный староста, а Шевченко крикнулъ ему: „Крестись“! Федор перекрестился, Николай Ильющенко ударилъ его сзади топоромъ, а Шевченко выстрѣлилъ въ него на разстояніи 5 шаговъ. Зарядъ попалъ въ лицо, кровь брызнула фонтаномъ, и Кордикъ съ пальцами, сложенными для крестнаго знамени, упалъ замертво. Шевченко велѣлъ оттащить въ воду тѣло Федора“.

Наведеного більш ніж досить на те, щоб пересвідчитися в тому, як широко використав Коцюбинський для II ої частини „Fata Morgana“ акт

¹⁾ Ibid. стор. 106–107.

²⁾ Ibid., стор. 107–108.

³⁾ „Рѣчь“, № 118, отъ 2 мая 1910 г.

обвинувачення в справі Вихвостовського самосуду, хоч того акту й не збереглося чомусь у письменниковому архіві. Знайомий з „студійною методою“ Коцюбинського не помилиться й не бачивши того примірника судового акту, над яким працював письменник, де він поклав синій, а де червоний олівець¹⁾. А зіставивши окремі місця тексту обвинувачення з їх художніми перетвореннями в повісті, виходимо в лабораторію художньої творчості Коцюбинського, знайомимося з самою методою його художньої роботи.

Петро Чубський.

Додатки.

I.

(Черниговській окружній судъ). „Кіевская Рѣчь“ (ч. від кінця вересня або початку жовтня 1906 р.)

Разгромъ имѣнія Корвольскаго-Гриневскаго.

(Отъ нашего корреспондента).

25 Сентября въ г. Черниговѣ черниговскимъ окружнымъ судомъ съ участіемъ сословныхъ представителей слушалось дѣло по обвиненію 53 лицъ, крестьянъ и козаковъ городнянскаго уѣзда, черниговской губ., въ разгромъ имѣнія городнянскаго предводителя дворянства М. Корвольскаго-Гриневскаго.

Предсѣдательствовалъ при разборѣ дѣла предсѣдатель черниговскаго окружнаго суда Л. А. Навроцкій, обвинялъ тов. прокурора Туловъ, защищали подсудимыхъ прис. пов. А. Д. Марголинъ, В. Ф. Селюкъ, пом. прис. пов. М. М. Могиланскій и Н. З. Саввичъ.

По обвинительному акту дѣло представлено въ слѣдующемъ видѣ:

Въ дачахъ селенія Выхвостова, тупичев. волости, городн. уѣзда, чернигов. губ., расположено имѣніе мѣстнаго предводителя дворянства Михаила Корвольскаго-Гриневскаго. Въ хозяйственномъ отношеніи имѣніе личнымъ трудомъ и усиліями двухъ поколѣній въ семьѣ владѣльца имѣнія поставлено было на степень високой культуры и полнаго благоустройства.

Этому не мало способствовали сложившіяся долгими годами дружественныя отношенія между мѣстнымъ крестьянскимъ населеніемъ, съ одной стороны и владѣльцемъ и администраціей имѣнія съ другою.

Въ началѣ 1905 г. крестьянами с. Выхвостова составленъ былъ приговоръ о принятіи ими въ среду свою ихъ однообщественниковъ, сосланныхъ въ Сибирь, козака Василя Потапенко и крестьянина Петра Шеремка. Тотчасъ же по возвращеніи на родину, Потапенко и Шеремокъ сдѣлали

¹⁾ Проте дозволяю собі здогад: цілкомъ можливо, підкреслення червоним та синім олівцем на актахъ обвинувачення, що зберігаються в архіві Коцюбинського, належать не письменникові, а комусь з адвокатів-оборонців на процесах, після якихъ Коцюбинський діставав акти обвинувачення вже з підкресленнями.

заняті кражами исключительнымъ источникомъ своего существованія. Сначала эти кражи были совершаемы единоличными силами Петра Шеремка и Василя Потапенко и по цѣнности похищеннаго носили, сравнительно, ничтожный характеръ; вскорѣ, однако, вокругъ Шеремка и Потапенко стали группироваться другія лица, изъ мѣстныхъ же крестьянъ, примкнувшія къ преступной ихъ дѣятельности: кражи становились все болѣе и болѣе дерзкими и къ лѣту того же года въ с. Выхвостовѣ, по выраженію свидѣтелей, „выросла“ правильно организованная воровская шайка, численностью до тридцати человекъ, во главѣ которой стали „царь“ ея — Василій Потапенко и „министръ“ — Петръ Шеремокъ.

Далѣе обв. актъ гласить: „когда лѣтомъ того же 1905 года въ соеднѣмъ селеніи Великомъ-Лиственѣ, гдѣ расположена усадьба имѣнія землевладѣльца дворянина Дунинъ-Борковскаго вспыхнуло аграрное движеніе, сопровождавшееся поджогами усадебныхъ построекъ имѣнія и истребленіемъ лѣса, — населеніе с. Выхвостова, оставаясь спокойнымъ, порицало образъ дѣйствій крестьянъ с. Великаго-Листвена; лишь участники шайки открыто одобряли поджоги и всякаго рода насильственные дѣйствія, направленные противъ помѣщиковъ, и подстрекали крестьянъ с. Выхвостова къ подобному же образу дѣйствій по отношенію къ владѣльцу усадьбы, расположенной в с. Выхвостовѣ.

Въ эти дни владѣлецъ имѣнія находился въ г. Городнѣ, председа-тельствуя по должности предводителя дворянства въ уѣздномъ по воинской повинности присутствіи. По собственнымъ его словамъ, онъ не пожелалъ „обратиться за помощью къ администраціи“, ни тѣмъ болѣе прибѣгнуть къ защитѣ войскъ, ибо не хотѣлъ, чтобы при охранѣ его правъ „была пролита кровь“; оставаясь въ г. Городнѣ, онъ поручилъ управляющему просить его именемъ крестьянъ с. Выхвостова объ охранѣ его усадьбы.

Съ раняго утра 26 октября среди жителей с. Выхвостова распространился упорный слухъ о томъ, что вечеромъ того же дня усадьба имѣнія будетъ разгромлена. Дѣйствительно, когда наступили сумерки, къ с. Выхвостову стали съѣзжаться на телѣгахъ крестьяне сосѣднихъ селеній, рассчитывая увезти на тѣхъ телѣгахъ награбленное въ усадьбѣ имущество; расположившись — на краю села, „крестьяне ожидали, видимо, призыва и сигнала къ разгрому“ усадьбы. Около девяти часовъ вечера въ селеніи раздався ружейный выстрѣлъ и тотчасъ же, по выстрѣлу, толпа съ крикомъ „ура“ вторглась въ усадьбу имѣнія.

Вооруженная кольями и топорами, толпа бросилась къ находившемуся въ усадьбѣ винокуренному заводу и, разгромивъ всѣ заводскія помѣщенія, стала расхищать хранившійся въ цистернахъ спиртъ; въ то же время другая часть толпы громила господскій домъ и флигель, истребляя и расхищая всю находившуюся въ нихъ обстановку; разрушены были теплицы и оранжереи, наполненные тропическими растеніями, конюшни, каретный сарай, помѣщенія для служащихъ, уведены были скотъ, и когда происходившіе при свѣтѣ факеловъ разгромъ и расхищеніе имущества были закончены, толпа подожгла домъ, флигель, заводъ, склады съ хра-

вившимся въ нихъ табакомъ въ листахъ, рабочія казармы и другія постройки. Разгромъ усадьбы продолжался всю ночь и утро слѣдующаго дня. Какъ то установлено произведеннымъ на предварительномъ слѣдствіи осмотромъ, въ усадьбѣ разгромлены: домъ винокура и контора завода, заводская кузня, оранжереи, ледникъ и двѣ казармы для рабочихъ; пожаромъ сожжены господскій домъ, флигель, винокуренный заводъ, заводской складъ, башня для храненія спирта, двѣ казармы для рабочихъ, два скотскихъ сарая, гумно, два сарая для табака, каретный сарай, конюшня и складъ для земледѣльческихъ орудій. Въ послѣдующіе послѣ разгрома усадьбы дни предводительствуемая Василюемъ Потапенко шайка продолжала держать въ паническомъ страхѣ все населеніе с. Выхвостова, безчинствуя, издѣваясь надъ женщинами и вымогая деньги угрозами насилій и поджоговъ. Тогда негодующее населеніе созвало по набату сельскій сходъ, на которомъ постановленъ былъ приговоръ „наказать всѣхъ членовъ шайки и участниковъ разгрома усадьбы“.

Дабы послѣдніе не скрылись, разставлены были верховые, охранявшіе всѣ выходы изъ селенія: приговоренные сходомъ къ наказанію были приведены къ сборной избѣ и здѣсь „всѣмъ міромъ“ убиты палками, топорами и ружейными выстрѣлами. Жертвами самосуда погибли поманутый Василій Потапенко и Петръ Шеремокъ, крестьяне Емельянъ Пилипенко, Иванъ Акуленко, Андрей Тимошенко, Алексѣй Пархоменко, Терентій Пугачъ, Григорій Акуленко, Ѳедоръ и Тимофѣй Кордики, и казаки Алексѣй Шведъ, Николай Потапенко, Степанъ и Евстафій Волохи и Ѳедоръ Ломонось. Дальнѣйшій самосудъ былъ остановленъ прибывшими въ селеніе войсками. Произведеннымъ по настоящему дѣлу предварительнымъ слѣдствіемъ въ разгромъ усадьбы имѣнія Корвольскаго-Гриневскаго изобличены и привлечены къ слѣдствію по дѣлу въ качествѣ обвиняемыхъ 53 лица.

II.

„Рѣчь“, № 118, Воскресенье 2 Мая 1910 г.

Русская Жизнь.

(Изъ Чернигова).

29 Апрѣля особое присутствіе Кіевской судебной палаты въ выѣздной сессіи въ Черниговѣ начало разборъ дѣла, являющагося кровавымъ отголоскомъ 1905 года. На скамьѣ подсудимыхъ сельскіе старосты с. Выхвостова, Городнянскаго уѣзда, Василій Новицкій и Герасимъ Ермакъ, бывшій полицейскій стражникъ Захарій Савеловъ и казаки и крестьяне с. Выхвостова въ числѣ 21 человекъ.

Обстоятельства этого кошмарнаго дѣла такъ излагаются въ обвинительномъ актѣ:

„Во второй половинѣ Октября 1905 года во многихъ населенныхъ мѣстностяхъ Городнянскаго уѣзда, Черниг. губ., произошли беспорядки,

сопровождаяшіеся разгромомъ помѣщичьихъ усадебъ, экономическихъ построекъ и владѣльческихъ заводовъ. Съ особой силой эти безпорядки протекли въ предѣлахъ Тупичевской волости, Городнянскаго уѣзда, гдѣ въ теченіе недѣли разгромлены были всѣ крупныя экономіи.

Въ ночь на 27 Октября 1905 года разгромлена усадьба помѣщика Корвольскаго-Гриневскаго въ селѣ Выхвостовѣ и винокуренный заводъ, принадлежавшій тому же помѣщику.

Послѣ разгрома этой экономіи шайка „погромщиковъ“ стала разъѣзжать по селу Выхвостову, вымогая деньги отъ болѣе зажиточныхъ крестьянъ и увозя ихъ лошадей. Во главѣ этой шайки стояли братья Василій и Николай Потапенки и Петръ Шеремокъ. Первый изъ нихъ называлъ себя царемъ, а 2-й наслѣдникомъ и 3-ій министромъ. Вас. Потапенко распускалъ слухи по селу, что царя нѣтъ въ Россіи, уѣхалъ за границу, и онъ, Потапенко, будетъ царемъ. Участники шайки его открыто заявляли, что вслѣдъ за помѣщикомъ будутъ разгромлены болѣе состоятельные крестьяне, что послѣ розгрома ихъ все село будетъ подожжено и отстроено заново, а земля будетъ раздѣлена между всеми крестьянами поровну, чтобы не было болѣе „тысячниковъ“, а были „сотенники“. Все это наводило панику на мѣстное населеніе. Многіе изъ крестьянъ по 5 сутокъ не спали, охраняя свои усадьбы.

Въ воскресенье, 30 октября, по селу Выхвостову прошла молва о томъ, что въ селахъ Ивашковѣ и Тупичевѣ крестьяне своимъ судомъ расправились съ погромщиками и убили болѣе опасныхъ изъ нихъ. Въ связи съ этимъ стали носиться слухи о томъ, что Черн. губернія объявлена на военномъ положеніи и что теперь можно убивать людей, вредныхъ для общества.

Подъ вліяніемъ этихъ слуховъ въ воскресенье около сборни собрался сходъ подъ предсѣдательствомъ сельскихъ старостъ Василя Новицкаго и Герасима Ермака, на которомъ обсуждался вопросъ о томъ, какія мѣры принять противъ дальнѣйшаго развитія безпорядковъ.

Утромъ, 31 октября, въ понедѣльникъ, населеніе с. Выхвостова собралось на сходъ. Сзывали народъ на этотъ сходъ сельскіе старосты Новицкій и Герас. Ермакъ и полицейскій стражникъ Зах. Савеловъ. Старосты требовали, чтобы все рѣшительно населеніе собралось на сходъ, чтобы „ни одна мужеска плоть“ не осталась дома. Отправлявшимся на сходъ они приказывали захватить съ собою оружіе. Народъ съ плачемъ шель къ сборной, такъ какъ старосты угрожали смертью оставшимся.

На сходѣ Мартиніанъ Бобровникъ, состоявшій тогда предсѣдателемъ тупичевскаго волостного суда, предложилъ составить мирный приговоръ „о мирной жизни въ селѣ“, „чтобы больше буйства въ селѣ не было“.

Сельскій староста Герасимъ Ермакъ принялся записывать всѣхъ явившихся на сходъ. Въ это время вошелъ въ сборную крестьянинъ Евстафій Валлахъ, который поздоровался съ Мартиніаномъ Бобровникомъ, протянувъ ему руку. Бобровникъ, не подавая руки Валлаху, ударилъ его

по лицу, говоря: „Недостойнъ ты моей руки, подавай мнѣ сына своего“. Въ это время мимо сборни проѣзжалъ верхомъ на помѣщичьей лошади сынъ Евстафія Валлаха — Степанъ. Раздались крики: „Стражникъ, отбери панскую лошадь“. Стражникъ Савеловъ взялъ лошадь за уздцы.

Къ Степану Валлаху бросились Мартиніанъ, Иванъ и Григорій Бобровники, стащили его съ лошади и стали бить его камнями. Степанъ Валлахъ поднялся съ земли и пустился убѣгать, но Тихонъ Бѣланъ догналъ его и ударомъ свалилъ на землю, а Логгинъ Бобровникъ выстрѣлилъ въ Валлаха два раза, убивъ его на мѣстѣ. Видя это, Евстафій Валлахъ воскликнулъ: „ой браточки, за что это?“ Яковъ Шевченко произвелъ выстрѣлъ въ Евстафія, тотъ упалъ обливаясь кровью, но доползъ до сѣней сборни. Его вытащили оттуда и поволокли къ водѣ. Онъ пытался выйти изъ воды, но Василій Артеменко добилъ его обухомъ топора.

Въ тотъ день, кромѣ Степана и Евстафія Валлаха, были убиты слѣдующія 9 лицъ: Тимофей и Ѳедоръ Кордики, Иванъ и Григорій Акуленики, Алексѣй Пархоменко, Петръ Шеремокъ, Емельянъ Пилипенко, Терентій Пугачъ и Андрей Тимошенко.

Какъ установлено на предварительномъ слѣдствіи, сельскіе старосты Новицкій и Ермакъ и стражникъ Савеловъ посылали людей за лицами, которыя должны были подвергнуться самосуду, а за нѣкоторыми изъ намѣченныхъ жертвъ ходили сами. Такъ Новицкій ходилъ за Терентіемъ Пугачемъ и Тимофѣемъ Кордикомъ. Онъ же и староста Ермакъ привели на сборню Петра Шеремка. Тотъ же староста Новицкій и стражникъ Савеловъ разыскивали по селу Андрея Тимошенка.

Все на сельскомъ сходѣ происходило, какъ показываютъ свидѣтели по „командѣ“ старость и стражника, которые увѣряли, что имѣютъ „письменное разрѣшеніе вышаго начальства“ убивать погромщиковъ.

Обвиняемые Иванъ и Григорій Бобровники показали на слѣдствіи, что Алексѣй Пархоменко убитъ исключительно по настоянію Савелова, который, придя на сборню и видя тамъ задержаннаго Пархоменка, выразилъ удивленіе, что Пархоменко еще живъ, и велѣлъ Григ. Бобровнику стрѣлять въ Пархоменка, Григорій выстрѣлилъ, послѣ чего на Пархоменку бросились другіе и избili Пархоменка до смерти.

Послѣ убійства указанныхъ 11 лицъ старосты и стражникъ принялись разыскивать по всему селу Вас. и Николая Потапенковъ и Алексѣя Шведа (онъ же Половинникъ), но въ понедѣльникъ его не удалось отыскать. Тогда стражникъ Савеловъ, взявъ съ собою 12 крестьянъ, отправился съ ними по сосѣднимъ селамъ разыскивать Потапенковъ. Въ селѣ Петрушинѣ крестьяне задержали Савелова и его спутниковъ, принявъ ихъ самихъ за погромщиковъ, и доставили въ Черниговъ.

Въ среду, 2 Ноября, удалось найти обоихъ Потапенковъ и Шведа въ сараѣ крестьянки Кордиковой. Сарай этотъ по распоряженію старосты Новицкаго и Ермака, былъ немедленно окруженъ толпою: Потапенки;

а съ ними Половинникъ, были связаны и отведены въ сборню, куда собрался по набату народъ. Туда же было доставлено оружіе. Яковъ Шевченко, за нимъ Петръ Потапенко, Ефимъ Тентюкъ, Логгянъ и Григорій Бобровники съ ружьями въ рукахъ стали рядомъ возлѣ дверей сборни. Вас. Потапенко пытался было молить о пощадѣ. Но ему отвѣтили, что уже „поздно просить и что приговоръ долженъ быть исполненъ“... Распорядившись съ долгами, Потапенко раздѣлся, перекрестился и вышелъ изъ сборни, прощаясь съ народомъ. Шевченко выстрѣлилъ въ него, а вслѣдъ за Шевченкомъ выстрѣлилъ Тентюкъ. Потапенко упалъ замертво и его поволокли въ лужу. Вслѣдъ за Вас. Потапенко вытолкали изъ сборни Николая Потапенко, а за нимъ Шведа, которые тутъ же были убиты выстрѣлами.

Въ этотъ же день распоряжались дѣйствіями исполнителей самосуда сельскіе старосты Новицкій и Ермакъ. Они приказывали выводить по очереди изъ сборни задержанныхъ погромщиковъ. Послѣ убійства Шведа (Половинника) староста Ермакъ, замѣтивъ среди собравшихся въ сборнѣ Ѳедора Ломоноса, велѣлъ ему выйти изъ избы. Но у стрѣлявшихъ выпли заряды. Ломоносъ бросился убѣгать. Его настигъ Яковъ Шевченко и ударилъ прикладомъ, а вслѣдъ за нимъ побѣжали другіе крестьяне, которыми Ломоносъ и былъ убитъ.

Ломоносъ былъ послѣдней жертвой самосуда. Улики, собранныя слѣдствіемъ противъ отдѣльныхъ исполнителей самосуда, свидѣтельствуютъ о чрезвычайной его жестокости. Ограничимся нѣсколькими примѣрами, приводимыми въ обвинительномъ актѣ:

„Десятскіе привели къ сборной сына Тимофѣя Кордика (ранѣе убитого) — Ѳедора, мальчика 16 лѣтъ. Послѣдній, уходя изъ дому, взялъ съ собою икону. Отъ него отобралъ икону церковный староста, а Шевченко крикнулъ ему: — „Крестись!“ Ѳедоръ перекрестился, Николай Ильющенко ударилъ его сзади топоромъ, а Шевченко выстрѣлилъ въ него на разстояніи 5 шаговъ.

Зарядъ попалъ въ лицо, кровь брызнула фонтаномъ, и Кордикъ съ пальцами, сложенными для крестнаго знамени, упалъ замертво. Шевченко велѣлъ оттащить въ воду тѣло Ѳедора.

Слѣдующимъ былъ убитъ Григорій Акуленко. Когда его привели къ сборнѣ, Шевченко спросилъ его: „Куда тебѣ стрѣлять?“ Тотъ отвѣтилъ: — „въ ротъ“. Шевченко выстрѣлилъ въ лицо. Акуленко упалъ и его поволокли въ воду.

Вечеромъ того же дня къ сборнѣ привели Петра Шеремка. Шевченко выстрѣлилъ въ него изъ ружья и приказалъ стрѣлять Виктору Кордику. Тотъ выстрѣлилъ, послѣ чего Шеремка окружили другіе участники самосуда и добились камнями.

Въ тотъ же вечеръ къ сборнѣ былъ доставленъ Емельянъ Пилипенко. Когда подвели его, Шевченко скомандовалъ: „разступись!“ Народъ раздался, и Шевченко произвелъ 2 выстрѣла въ Потапенко. Тотъ побѣжалъ по улицѣ, но его настигли и убили“.

Преступленія эти предусмотрѣны въ отношеніи Новицкаго, Ермака и Савелова 342 и 2 ч. 1454 ст. Улож. о наказ., а въ отношеніи другихъ лицъ 2 ч. 1454 ст. Улож. о наказ.

Вслѣдствіе этого и согласно опредѣленію Городянск. уѣздн. съѣзда отъ 17 Іюня 1909 — въ отношеніи Новицкаго и Ермака, Черниг. губ. Правленія отъ 21 Іюля 1908 г. въ отношеніи Савелова, всѣ 24 обвиняемыхъ, на основаніи 3 п. 1073, 1105, 207 ст. Уст. уг. судопр., подлежатъ суду Кіевской Судебной Палаты съ участіемъ сословныхъ представителей.

Подав Петро Чубський.

До питання про політичні погляди М. М. Коцюбинського.

Працюючи в архіві колишнього Чернігівського Жандарського Управління, довелося мені переглянути скількись десятків справ про різних підозрілих і неблагонадійних людей, про різні організації та їхню революційну роботу. На сторінках цих жандарських „хронік“ проходили імення відомих діячів нинішньої революції, багато відновилося в пам'яті жертв минулих часів і багато нових і цікавих рис яскравіше підкреслили політичний профіль знайомих діячів української культури. Між ними не раз звертало на себе увагу (в цих жандарських справах) і ім'я Михайла Михайловича Коцюбинського.

І ці згадки про Коцюбинського та його зв'язок з революційними організаціями знову примусили переглянути питання про громадську, політичну позицію письменника, про його „ідеологію“, питання, що останніми часами притягає увагу дослідників.

Переоцінка Коцюбинського, як письменника-громадянина, — це, звичайно, не єдина справа „в порядку реабілітації“ перед сучасністю, але, як і всі такі справи, її ведеться не стільки по лінії встановлення нових даних, які-б розкривали неznані досі сторінки з життя та творчості письменника, скільки по лінії притягання його під мірку сучасного та вирівнювання під загальний ранжир нинішньої революційности. Причому за доводи й причини до такого вирівнювання правлять переважно по новому перетасовані й за останньою фразеологією оцінені цитати з його творів. Так, напр., спитується перецінити Коцюбинського з нагоди десятої річниці з дня письменникової смерти харківський історик літератури Ол. Попов: — „За революцію, чи проти неї був-би Коцюбинський, коли дожив-би до наших днів?“, — пише він. — „З нами він, чи проти нас, чи споглядав-би, як стороння людина? Об'єктивний він формаліст, що лише між иншим торкається соціальних мотивів, чи — навпаки — ці мотиви лежать в основі його творчості?.., де зараз місце Коцюбинському-творцеві?.. З нами він, чи проти нас?“... От ціла низка цілком зайвих і непотрібних питань, на які почасти не зміг відповісти, а почасти цілком хибно відповів і О. Попов, і які взагалі говорять не стільки про неправильні дотеперішні аналізи та оцінку творчості письменника, скільки про неправильний ухил теперішніх історично-літературних студій.

На Коцюбинського здавна встановився погляд, як на жерця чистої краси, людину, що, цілком одірвавшись від реального життя з усією його політичною боротьбою, замкнулася в себе й жила своїм особистим самітним життям.

„Естетизм Коцюбинського“ до останніх часів був тією етикеткою, що її наліплювали на нього зараз-же по тому, як він помер; отож так його і вважали за модерніста початку ХХ століття. О. Саліковський — шкільний товариш письменника, свідчить, що ще за молодих років Коцюбинський визначався якоюсь духовною самітністю, цурався й не любив громадського життя і осторонь стояв від інтересів своїх шкільних товаришів¹⁾. „Ми, — каже Саліковський про тодішню учнівську молодь, — ковтоли нелегальну літературу і на пам'ять виучували революційні гімни, збирались потай та виробляли плани, як запровадити у Росії соціальну справедливість і політичну волю“...²⁾. Коцюбинського цей рух зовсім не захоплював, його інтереси тоді були десь по-за політикою і тяжили, як каже Саліковський, до естетики та філософської думки. Він „купався“ в літературі. Але літературні смаки його, які вже на той час досить виразно виявлялися, цілком цуралися „гражданственности“ в письменстві.

Згадки Саліковського власне єдине джерело, що хоч трохи розкриває перед нами життя Коцюбинського юнацького віку, але джерело, до якого треба ставитися досить критично. Чи Саліковський багато чого забув уже з давнього минулого, коли писав свої „Воспоминання“ за шкільні роки, чи яка інша була тому причина, але він у них дечого наплутав і неправильно висвітлив деякі факти.

Згадати хоч-би те, що він пише за освіту Коцюбинського... Кам'янець-Подільська Духовна Семінарія, спільне семінарське життя, настрої семінаристів-учнів, то-що, тимчасом як Коцюбинський — про це свідчать усі дані — ніколи не вчивсь ні в Кам'янець-Подільській, ні в якійсь іншій семінарії.

Ті-ж факти, що на них сам Коцюбинський натякає в своїй автобіографії³⁾ — якісь непорозуміння з поліцією, через що він власне й не міг закінчити своєї освіти, дають можливість думати, що в шкільному віці він не був цілком чужий тогочасному громадському життю. А деякі документи кидають на Коцюбинського світло, як на одного з тієї „ищущей“ молоді, що з їх шеревів звичайно виходили нові громадські діячі.

Певно назавсіді вже втрачено спромогу встановити ці особливо цікаві моменти з письменникового життя, хоч дещо, мабуть, могли-б дати і роз'яснити архіви Кам'янець-Подільського та Вінницького Жандарських Управлінь; згадок-же інших товаришів Коцюбинського по школі ми не маємо.

¹⁾ А. Саліковський, „Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ“, „Украинская Жизнь“, 1916, кн. ІХ.

²⁾ Ibid., стор. 52.

³⁾ Акад. С. Єфремов, Коцюбинський, вид. „Слово“. К. 1922, стор. 171.

Тільки два є ще документи, що кидають трохи світла на ці роки життя Коцюбинського. Це: 1) один з перших творів Коцюбинського — „Дядько та тітка“ і 2) лист до нього давнього товариша юнацьких днів — В. С. Лотоцького, який згадує колишні літа й їхнє спільне життя.

Перший документ, малюнок „Дядько та тітка“, має безперечно автобіографічний характер. Написаний він на свіжу пам'ять „4 лютого 1886 р.“, тоб-то тоді, як Коцюбинському ішов тільки 22-ий рік, певно під безпосереднім вражінням одвідин дядька та тітки, що жили недалеко Вінниці в с. Зарванці й куди часто ходив Коцюбинський святами.

Оповідас в ньому автор за дорогу до села, за зустріч з родичами і за свої цілоденні розмови з дядьком.

Дядько його — колишній службовець, тепер покинув служити й живе на селі з господарства, кохаючись у пасіці.

Що „Дядько та тітка“ — автобіографічна річ, за це каже і ім'я „Муся“, яким звать автора, і один документ, що зберігсь в архіві Коцюбинського¹⁾. Один з товаришів Коцюбинського²⁾ з дитячих літ, пишучи до нього листа геть згодом аж 21/XI 1912 р. з Ахалциху, Тіфліської губернії, згадує за ці роки спільного товариського життя.

„Живу я сам іден. Про те, що живеться погано, нічого й говорити. За те, знову маю багацько вільних хвилин, коли в моїй слабій пам'яті повстають події минулого. От нераз згадую: як ми ходили в Зарванці і старий панок (либонь Матковський) курив люльку з довгого цибуха „антінки“ і як я намірявся дістати в нього також „антінку“ і як це мені не вдалося. Чи не описали Ви того цибуха і його власника в якому-небудь із своїх оповідань?

Е, багато дечого згадується“...

Справді і цей „цибух і його власник“ і стали за матеріял для нарису „Дядько та-тітка“, а розмови з дядьком і свої (Коцюбинського) погляди, що він їх списав у цьому оповіданні і дозволяють думати, що питання громадського життя й суспільного ладу не були цілком чужі молодому письменникові.

Дядько оповідає своєму гостеві за життя на селі і нападається на селян:

...„П'є мужик, краде, та ще як краде. Мало, що не все село панським лісом опалюється. Зовсім мужик не такий ідеальний, яким його малюють теперішні паничі. Поганий тепер народ. А через що? Канчука над собою не має. О-го-го... Не пішов-би він красти панського лісу, як-би йому всипав гарячих. А то нічого йому не вдієш. Позивайся з ним; ну, присудять штраф. Та що з того? Хати в нього не візьмеш — не можна; земля не його; худоби також не руш. От лучше залишити та най твоє пропаде... Он і тепер: на людським полі ростуть панські дуби. Мужик іде та й рубас, нікого не питаючись, наче своє. Що вже: і мировий при-

¹⁾ Архів М. М. Коцюбинського. Музей ім. В. В. Тарновського в Чернігові.

²⁾ Г. Львович.

їздив, і на суді рішили, що дуби панські — нічого не вдієш. Рубають та ще й вигукують: „як то! голова моя, а волосся не моє? Моє поле, моє й дерево на полі“. І мировий, кажуть, пан і він за панами тягне, на панську руч; приїде, зайде до пана, нап'ється, наїється, а потім уже й діло межі нами судить. І суд нічого не знає; панські гроші всюди; пани адвокатів мають. Адвокат перемеле — то пан і виграє“.

І молодий Коцюбинський, що його за серце беруть ці розмови з дядьком, гаряче сперечається, а не байдуже пропускає мимо вуха:

„Не дуже ви, дядьку, з канчуками. Не канчуки тут у пригоді-би стали, а просвіта. Через їх темноту нічим їх не переконаєте. А як крадуть ліс — то через те, що вони лісом обділені; що панський ліс вони лічать своїм. Та ви-б були у мужицькій нужді. Може й ви-б вкрали. Не знаю — хто більше краде і хто більше винуватий: чи мужик, що в нужді вкраде деревину для своєї потреби, лічучи це своїм, чи який небудь пан, що обкрадає казну, мир, добре знаючи, що то чужі гроші, що може багато людей, а не один терпітимуть від його кривди..“

От візьміть газети та прочитайте ¹⁾. Що не день, то нова крадіжка. Розумію, що красти, хто-б там не крав, діло завше кепське. Але наші люди не так винні, як ви їх винуватите. Хоч усім відомо, що красти гріх і погано, але їм ніхто про це не споминає. А хоч батюшки часом і говорять, то певно додають, як той панський ксьондз: „робіть так, як я говорю, а не так, як я чиню“... Просвіти більше, науки більше, а не канчуків і тоді тільки добро буде. А щоб ні одного поганого чоловіка не було — то дурниця і бажати цього задаремне, бо як то кажуть, нема ліса без вовка, а села без сукиного сина“.

І ці розмови Коцюбинського з дядьком не випадкові балачки, а звичайні суперечки двох запальних людей; ті безкраї розмови, що близькі до серця обом бесідникам і можуть тягтися без кінця.

„Тітка давно вже спить“, — кінчає Коцюбинський своє оповідання, — „давно вже півні прокукурікали, а ми вдвох, ходячи по хаті, говоримо, сперечаємося, та так завзято, як ніби від нашої суперечки залежить щастя громадське.“

— Ви ще не спите? — питає, прокинувшись, тітка. Он незабаром буде світати, а вони ще балакають. Годі! годі! Спати перешкоджаєте.

Оце вже ніби й на добраніч віддали один одному. Вже я взяв свічку і пішов постель собі слати. Через хвилину кілька двері рипнули.

— Ти не спиш, Муся?

— Не сплю.

— Як ти думаєш: чим то скінчиться громадська справа, що той бідний народ робитиме?

І знов починається“...

І певно це не вперше молодий Муся (так Коцюбинського раз-у-раз звали в родині й згодом) говорить на громадські теми; певно питання су-

¹⁾ Підкреслення моє. *Ан. Л.*

спільного життя йому не були зовсім чужі, і ранні роки його життя виразно позначені цим „шуканням істини“. Цікаві дані за це подає лист до Коцюбинського В. С. Лотоцького

В. С. Лотоцький і М. Коцюбинський, закінчивши освіту, пішли різними шляхами й, роз'їхавшись по різних містах, порвали звязки між собою. І тільки 1903 року Лотоцький, повернувшись назад до Кам'яця-Подільського, пише листа (25/X—1903 р.) до М. М. і в ньому згадує за колишнє дружнє життя:

...„Здѣсь въ Каменцѣ все мнѣ приходитъ на память хорошее юношеское время. Хорошее — своей юностью съ одной стороны, и своими попытками организовать душевные порывы, дать имъ хорошее идейное направление и самихъ себя поставить въ такое положеніе къ остальному обществу, чтобы мы были полезны ему и чтобы польза эта была особенная — культурная. Конечно многого мы не достигли, идеаловъ не нашли, но въ душѣ каждого это дорогое святое время заложило твердый камень, твердый устой. Какъ въ жизни не было тяжело, какъ не ломало оно на свой лад, суля чуть ли не блаженства, этотъ ничтожный повидимому камешекъ, заложенный въ основу еще несложившагося міра возрѣній и неопытной рукой — былъ самой твердой и самой симпатичной поддержкой. А сколько ношеніе этого устоя само по себѣ уже пріятно, само по себѣ удовлетворитъ тебя.

Что ни говорите, а время общенія нашего въ Каменцѣ было временемъ самымъ дорогимъ, самымъ священнымъ. Никакой университетъ, никакія книги не могли бы дать того, что дали эти немногіе дни искренняго движенія мысли, истиннаго исканія правды и устоя жизни...

...Здѣсь въ Каменцѣ я отыскалъ изъ временъ давно прошедшихъ, но изъ сорта искавшихъ и ищущихъ правды Конст. Туровича и Алексѣя Саликовскаго. Съ ними еще изрѣдка вижусь, такъ какъ я здѣсь еще новый человекъ и много приходится работать по своему участку. Поэтому не могу удѣлать много времени друзьямъ и знакомымъ. Во всякомъ случаѣ изо всѣхъ моихъ здѣшнихъ знакомыхъ я больше всего дорожу знакомствомъ вышеуказанныхъ двухъ лицъ. Это — тѣ же хранители и носители идей того дорогого времени. Они пережили то время, а разъ они его пережили, то и этого достаточно. Значить они видѣли истину и всегда отличать ее отъ неправды. А сколько ее въ жизни. Какъ мало на самомъ дѣлѣ простоты, сантиментальности даже... Жизнь сурова, и жертвъ искупительныхъ ищеть. Пока будьте здоровы. Дѣлаю этимъ письмомъ лишь опытъ завязать съ Вами сношенія. Я даже не увѣренъ вполне, что Вы въ Черниговѣ. Жму Вашу руку. Вашъ В. Лотоцкій.

Адр. мой: г. Каменецъ-Подольскъ Новый планъ, д. Стерника Мир. с. В. С. Лотоцкому“.

Хоч цей лист і не дає виразних указівок на те, в чому саме полягало цеє „исканіє істини“, та все-ж він підтверджує той глибокий інтерес до проблем соціальних, яким жив Коцюбинський з своїми товаришами.

Але всі ці дані, хоч і говорять за те, що Коцюбинський належав до тієї частини учнівської молоді, що звикла думати й критично розбиратися в сучаснім житті, все-ж не розкривають вони одного цікавого моменту в житті молодого Коцюбинського, — його безпосередньої громадської чи революційної роботи.

Дуже невиразне що-до цього признання Коцюбинського в його „автобіографії“¹⁾. „З деяких причин, більше незалежних од мене, я не міг скінчити середньої школи, хоч маючи замір дістатись на університет, систематично доповняв свою освіту. Доля судила інакше і, прикований до місця, не маючи права нікуди виїздити, я мусів прожити кілька літ у г. Винниці. До 1892 року я ніде не служив, хоч приймав (коли вже можна було) участь у Винницькому громадському житті, яко гласний од города“²⁾.

Що сталося тоді з Коцюбинським — невідомо. Одно можна думати, що „історія“ ця не мала якогось ширшого політичного значіння й була, певно, наслідком місцевих непорозумінь Коцюбинського з владою, бо власне як „неблагонадійний елемент“ Коцюбинський стає відомим Жандарському Управлінню геть пізніше, аж року 1896.

За ці-ж роки ми маємо тільки такі свідчення. У травні р. 1892 Коцюбинський з рекомендації Мих. Фед. Комара їде на службу до Одеської філоксерної комісії й працює спершу в Басарабії, а потім на тій-же роботі — в Криму. На цій службі він зустрівсь і ближче зійшовся з В. Т. Боровиком, який там мав посаду помічника експерта комісії. Боровик цей був основоположником братства „Тарасівців“, що ставило собі народницькі просвітні завдання, намагаючись шляхом культурницької роботи дбати про національну свідомість народу та його моральне піднесення.

Коцюбинський, вступив до цього братства. За це принаймні свідчить його казка „Хо“, присвячена „братові В. Боровикові“, твір з виразною народницькою тенденцією³⁾.

¹⁾ Акад. С. Єфремов, Коцюбинський, ст. 170—171.

²⁾ І знову в листі до Могульського з 17/XI—1905 р., він пише:... „На 17 році я мав уже політичний процес і з того часу до останніх днів жандари не позбавляють мене своєї ласкавої опіки. Часом вони дуже дошкулляли мені, прив'язуючи мене на довгий час до певного місця та забороняючи всяку працю окрім фізичної, до якої я нездатний“...

³⁾ До речі буде згадати тут одну текстуральну подробицю, яка ще виразніше підкреслює цю просвітню тенденцію молодого автора.

Той текст, „Хо“, що ми його маємо, де-в-чому різниться від того, як його спершу дав Коцюбинський. Спершу напр., (у „казці“ на стор. 186 твори, т. II, ред. С. Єфремова. К. 1922. Д. В. У.) речення — „тремтить передо мною, як осика на вітрі“ — звучало так: „тремтить передо мною, як жид перед становим“. Але особливо цікаве перероблення такого роду. В розділі „V“ Коцюбинський подає малюнок: гурток молоді, перейнятої одною ідеєю служіння народові, зібрався в-останнє, щоб поділитися своїми думками перед тим, як розійтись різними шляхами. „Розлучаємось, — говорить один із них — навіки, злучені одною ідеєю... ідеєю на ці й но-культурного відродження країни нашої... (Підкреслення мос. *Ан. Л.*). Перед нами життя, перед нами робота...

За ці роки (кінець XIX ст.) маємо ми й спроби дати виразнішу характеристику політичному світоглядові Коцюбинського. Це стаття С. Козуба — „Коцюбинський, як учень Драгоманова на полі публіцистики“¹⁾,

Розійдімось ми парусами сонця, понесімо світло у темні закутки... Не лякаймось великої праці, не жахаймось дороги важкої...“ (стор. 201).

Перше гасло цієї групи — „будьмо передусім українцями“. Друге — свідість і обопільна поміч; а далі — просвітня діяльність на селі серед народу.

Зібралися тут: сільський господар, майбутній лікар, сільський учитель, молодий письменник... Характерно, що серед тих, на кого з надією дивився автор, як на можливих носіїв цієї-ж ідеї, був і священник. У рукопису після слів... „і, Хо“ не може його (письменника *Ан. Л.*) ніяк злякати, ані цензурними умовами, ані фатумом українського письменника писати *gratis*, або за „біг-дасть“...“ далі йшло:

— А ти, попе, пам'ятай! — Чує Хо сливе під вухом.

— Ти можеш найбільше зробити.

Але „піп“ тільки осміхається, бо дуже добре знає, що не книші та ковбаса тягнуть його на село. Хо услужно підсовує йому згадку про консисторію; і трохи засоромлений мовкне, побачивши зневажливий рух будучого попа...“.

Далі — минають літа і Хо іде на село подивитися, на скільки колишні мрійники утрималися на своїх позиціях.

Цікаво, що, змальовуючи гурток, що його зібрав коло себе вчитель, Коцюбинський подає, як книжки, з яких вони вчать, — галицьку „Зорю“, для якої, очевидно, й писано річ. Проти звичайно відомого тексту... „по вечері гості примощуються, де кому вигідніше, а господар виймає книжку і починається лектура“ (ст. 206), в рукопису стояло: „...господар виймає останнє число „Зорі“ і починається лектура“... і далі в абзаці стояло: „почувши присутність страху, він одривається від „Зорі“ (замість „од книжки“). І нарешті, коли Хо одвідав лікаря і бачив і його самовідданість і щирість у роботі, після слів він... „низько вклоняється лікареві, шепочучи своє: — Спасибі...“, в рукопису йшло: „...„А як там піп? літає думкою Хо. Піти-б поглянути, чи не дурно він осміхався того вечора, як нагадувано йому пам'ятливість“

Незабаром Хо в попа. Що це? — Піп — бібліотекар? В хату вступають діти й дорослі, а він виймає з шахи книжки та роздає, роблячи увагу, даючи раду? А ну потремти добродію. Попойж дряжаків. Що-ж не лякаєшся? І ти дивишся мені просто в вічі? — каже здивований Хо і мусить уклонитися добродієві“...

Всі ці тексти згодом повитрушувано, певно з цензурних умов Галичини, бо Коцюбинський мав саме перед тим подібні історії з „На віру“ та „Ціпов'яз“.

Про „На віру“ редактор „Зорі“ В. Лукич одписував Коцюбинському 17/I 1892 року, що вона не може піти через її неморальність. У Галичині, мовляв, попи мають великий вплив у громаді і коли-б „Зоря“ вмістила щось погане про життя попів чи ченців, — вона мала-б великі прикrostі. І Коцюбинський мусів переробити повість. Так само про „Ціпов'яз“ писав той-же Лукич, що „в тій формі, як він написаний, не могу його помістити в „Зорі“. Два місця в ньому єсть цензурні. Одно місце — справа з граматкою московською, а друге — де становий б'ється з Семеном“. І далі нагадував Лукич Коцюбинському ті умови, які поставив цензор „Зорі“ під загрозою не пускати її до Росії. „Там між иншим сказано, — пише він, — що невільно дражнити пануючої в Росії народности, деб-то московської, навіть здалека, — а також інституцій державних. Таким дражненням він (цензор. *Ан. Л.*), уважає напр., малесенький ескізик під заголовком „У станового“ поміщений мабуть в ч. 21 чи 22“... Отже не дивно, що Коцюбинський, уміщаючи свого „Хо“ в „Зорі“, так само повинен був озиратися на ті-ж цензурні вимоги і переробляти рукопис.

¹⁾ „Червоний Шлях“, 1926, № 3.

де автор робить висновки, що Коцюбинський, працюючи наприкінці 1897 р. та на припочатку 1898 в Житомирській газеті „Волинь“, виявив себе цілком послідовним і переконаним драгоманівцем. Навіть більше, науку Драгоманова „він з витриманою послідовністю переносить і в художню творчість“.

Проте, гадаю, ми не можемо вважати цю думку за доведену, чи навіть солідно обґрунтовану.

С. Козуб пише, напр., що Коцюбинський „як початкуючий письменник¹⁾, вдовольнявся „Дзвонком“ та „Зорею“, органами галицьких народоців“; але-ж очевидно, що не обов'язково „початкуючим“ письменникам вдовольнятися „Дзвонком“ та „Зорею“ і це певно і в Коцюбинського залежало від поважніших причин, а саме від цілого його світогляду.

С. Козуб зазначає далі, що Коцюбинський десь після 1895 р. і перед 1897, обізнавшись з виданнями галицьких радикалів і передусім з творами М. П. Драгоманова та з російською пресою й літературою²⁾, рішуче виявляє себе драгоманівцем.

Але-ж Коцюбинський не тільки читав радикальну пресу, але навіть особисто познайомивсь у Галичині з радикалами і в тому числі з Франком, Павликом, Невестюком ще року 1890 підчас своєї подорожи до Галичини, але радикалом не став і радикальний „Народ“ Драгоманова йому так і лишився чужий. А почавши виявляти себе радикалом, як пише С. Козуб, — він проте містить свої твори все в тій-же „Зорі“ („Пісня“ — 1895 р. № 22, „Для загального добра“ 1896 № 1—4, „Пе-Каптьор“ — 1896 № 22—23).

Більшість, коли не всі Козубові доводи, не дозволяють погодитися на „драгоманівство“, як на певну ідеологію Коцюбинського, бо всі ті „точки“, які, гадає Козуб, властиві були драгоманівству, — то звичайнісінький собі лібералізм більшості української інтелігенції, що навіть не претендувала ніколи ні на яку виразну політичну ідеологію й була просто в глухій опозиції до тодішнього ладу.

С. Козуб, напр., гадає, що листи Коцюбинського до дружини з 14 та 16 жовтня 1896 р. з Куру-Узеля, де він не досить чомно каже про поміщиків Княжевичів, що з ними йому довелося зустрічатися працюючи в комісії, „повні гострої критики тих високих осіб“, і що тут ми можемо вбачати „зненависть“ „до класи, що мала керовничу роль в державі“. Коцюбинський у цих листах писав: ...„Виходила на роботу стара паня генеральша (Княжевич) та її синок ,чиновникъ особыхъ порученій при губернаторѣ, почетный мировой судья, помѣщикъ, пшют etc. Все воно таке несимпатичне, таке дурне, невиховане, псевдоаристократичне“³⁾.

¹⁾ Підкреслення мос. Ан. Л.

²⁾ Хоч як джерело „драгоманівського світогляду“ з рос. літератури С. Козуб зазначає лиш твори Г. Успенського(?). Названа стаття, ст. 186. пр. 6.

³⁾ Ibid., ст. 189. пр. 2.

У листі з 5/П—1898 Коцюбинський іронізує з неграмотного в мистецтві письменника Кравченка, пишучи — „Він просто комик, щоб не сказати психопат. Уявляє себе великим художником, більшим від Гоголя — і навіть не хоче читати ні Золя, ні Мопасана, ні Бурже, щоб часом вони своїми творами не зробили впливу на його „вільну музу“¹⁾. С. Козуб із цих цитат робить висновок, що йому (Коцюбинському) „нетлінний світ ідеальних законів і вічних розумових та моральних запитань чужий“. Замість визнавати інтуїцію, як подув потоїбічного світу, як це говорили модерністи, прихильники мистецтва для мистецтва, Коцюбинський старанно студіює письменників, які йому можуть дати науку“²⁾.

Але-ж не можна справді гадати, що назвати дурня дурнем, а психопата психопатом — це значить стояти на певних ідеологічних позиціях.

Так само і з цитатою в листі з 8/П—1896 р. до дружини: — „...„Бідний“ „Еф“ (редактор Фідлер. *Ан. Л.*). Він написав замітку про селянина, що поліція везла в участок, придушивши дошкою, а губернатор обуривсь і звелів „возбудить дѣло о клеветѣ“. Поліція приходила нині до Фідлера робити протокола, та не застала його. Чим скінчиться діло, не знаю, але я цілком на боці Фідлера“.

Ця цитата дає С. Козубу підставу для висновку, що „...„Коли справа йде за утиски з боку поліції, Коцюбинський навіть еднається з людьми, що до них ставиться вороже“ (стор. 189). Але-ж річ аж надто очевидна, що про жадне драгоманівство чи „еднання“ з людиною ворожої ідеології говорити немає чого, бо коли вже йти за визначенням С. Козуба, то вийде, що й Фідлер — драгоманівець, бо-ж він редактор „Волини“, в яким ми „можемо знайти всі точки проповіді Драгоманова“ і так само, напр., виступає проти поліції!!

Так само доводить, що Коцюбинський „намагається зміцнити свою позицію“ в газеті, і як на довід цього покликуватися на те, що він уміщає в „Волині: статтю Б. Грінченка“ „Изъ замѣтокъ о сельскихъ чтеніяхъ“, статтю Мордовцева „Русскій языкъ въ Галиціи“ (до того-ж друковану перед тим у трохи зміненому вигляді в „Петербуржскихъ Вѣдомостяхъ“), та статтю проф. Сумцова „Организація общественныхъ развлеченій“, — навряд чи можна вважати за твердий „драгоманівський“ радикалізм, бо-ж — Грінченко, річ відома, аж ніяк не поділяв позицій Драгоманова, Мордовця — найменше можна запідозрювати взагалі в якомусь „вільнодумстві“, ну а вже про драгоманівство „Петербуржскихъ Вѣдомостей“ годі, звичайно, й згадувати.

Далі автор статті вбачає „драгоманівську“ позицію Коцюбинського в якійсь „боротьбі єдиним фронтом“ з цензурою, реакцією, народньою темрявою, то-що. Але, по-перше, як видно, цей „єдиний драгоманівський фронт“ виявляється... в спільності деяких тем окремих заміток у таких газетах: „Бессарабець“ (Проскурівщина), „Волгарь“, „Нижегородскій Листокъ“,

1) Названа стаття С. Козуба, ст. 193, пр. 3.

2) Ibid., стор. 193.

„Енисей“, „Сибирская Торгово-Промышленная Газета“, то-що (одне слово, преса далекої російської провінції була „драгоманівська“!), а по-друге — матеріал цих статтів знову-ж-таки, як-найменше стверджує авторову думку; теми їх такі: — „поводження педагогів з дітьми на Кубані і в Ченстохові“, „про віру в нечисту силу“, „про різдвяну кутю в Арзамасі“, „що віри в нечисту силу не позбулися навіть особи, що наглядають за публічними читаннями“, „про стан шкіл на Проскурівщині“ і т. д. і т. д., тоб-то теми, що всіх їх міг торкатися й висвітлювати Драгоманів, але які не становили змісту й основи „драгоманівства“, як певної системи світогляду.

І нарешті твердження авторове про те, що Коцюбинський „вірний принципам Драгоманова не замовчував і помилок своєї інтелігенції“, так само звучить якимсь непорозумінням. Бо на довід цього С. Козуб наводить такий факт. „Передруковуючи в ‚Вольни‘ статтю Мордовця ‚Русский языкъ въ Галиціи‘ (скорочено), Коцюбинський віддає належне ‚авторитетному слову такого маститаго писателя‘, проте в примітці в тому-ж самому номері ‚Вольни‘ подає: ‚Здѣсь мы вынуждены сдѣлать поправку. Г. Мордовцевъ, перечисляя имена малор. писателей, пропустилъ безспорно лучшаго, талантливѣйшаго романиста Панаса Мирнаго, автора превосходныхъ романовъ ‚Хіба ревуть воли, як ясла повні?‘, ‚Повія‘ и др., а также такихъ извѣстныхъ писателей, какъ Наталія Кобринская, О. Маковой и др., и привелъ имена совсѣмъ мало извѣстныхъ, какъ Ружный, Коршъ, Степенко и др.“¹⁾.

Але очевидно знову-таки, що не обов'язково бути „драгоманівцем“, щоб робити історично-літературні поправки, треба просто трохи знатися на літературі та мати трохи естетичного смаку.

Отже в цілому треба вважати, що С. Козубові не пощастило довести „драгоманівського“ світогляду у раннього письменника Коцюбинського, і кінець 90-х років дає нам Коцюбинського типового українського інтелігента-народника, ліберально настроєного, що твердо стоїть на національних позиціях, але не має якогось певного політичного світогляду. Вбачати-ж у ранньому Коцюбинському „драгоманівство“, як певну систему політичних думок і певну тактику в роботі — це значить звужувати й неправильно трактувати значіння науки Драгоманова в історії українських громадських рухів.

Пояснити це можна хіба тим, що взагалі єсть тенденція всяку громадську роботу на українському ґрунті починати від Драгоманова; і навіть і сами діячі тих часів, будши по суті чужі соціалістичній науці Драгоманова, вважали себе за її прихильників.

„Нові покоління української культурницько-активної інтелігенції залюбки звать себе ‚драгоманівцями‘, але від Драгоманова мало взяли вони традицій нелегальної соціалістичної з інтернаціоналістичним змістом роботи. Ці покоління не могли отже дійти до зформування з себе полі-

¹⁾ Названа стаття, стор. 196.

тичної партії, вся їхня діяльність лишалася по суті національно-культурною, так що часом навіть їхні противники могли плутати їх з українофілами, аби тих і других ставити й трактувати поруч, як групи з однаковим ідейним змістом“¹⁾.

До таких самих поплутаних питань що-до світогляду Коцюбинського, належить і питання про належність його за цих-же років до групи соціал-демократів.

Історик революції на Україні М. Яворський, згадуючи за 90 рр. в житті української інтелігенції, між иншим пише... „В 1890-х роках помічавмо zarazом ще одну спробу об'єднати український пролетаріят в окрему українську соц.-дем. партію. Існуючі вже на Україні соц.-дем. гуртки здебільшого складалися з зрушеного або руського пролетаріату, теж (sic!?) заходами І. Стешенка та Л. Українки 1895 р., організується в Києві при участі М. Коцюбинського, Кавуна, Тучапського та Б. Ратнера окремих український соц.-дем. гурток; він мав на меті боротися з культурництвом серед української молоді. Та цей гурток удався згодом у радикалізм з винятком Л. Українки, Антоновича, Кавуна й Тучапського. Ознакою цього радикалізму було заснування цим гуртком 1900 р. Революційної Української Партії (Р. У. П.). Партія ця злагодила була ще 1897 р. програму для себе та випустила практичний poradnik „про соц.-дем. роботу серед українського селянства та робітництва“²⁾.

Відомості ці бере Яворський з роботи В. Дорошенка „Революційна українська партія“ (Львів 1921). На жаль, ні Яворський, ні Дорошенко не зупиняються докладніше на ролі Коцюбинського в цій групі, а більше матеріалів про партійну роботу Коцюбинського ми досі не маємо. А тому, припускаючи, звичайно, що може матеріяли такі колись і ствердять участь Коцюбинського в революційній роботі, ми проте повинні відзначити, що ті дані, які є в нашому розпорядженні тепер, не дають нам підстав говорити навіть про помітний ідейний зв'язок Коцюбинського з соц.-демократичним гуртком І. Стешенка і не дають абсолютно ніяких фактів про його революційну роботу. Коли й можна припустити, що Коцюбинський брав участь у цьому гуртку І. Стешенка, то участь ця була мінімальна, а може й зводилася до того тільки, що Коцюбинський був знайомий з окремими членами гуртка, хоч ствердження і цьому навіть ми не маємо.

Було це р. 1895, тоб-то в тих роках, коли Коцюбинський був прикутий службою до Басарабщини. Сам Коцюбинський у своїй автобіографії згадує за ті часи, скоро після того, як він залишив школу... „Прикований до місця, не маючи права нікуди виїздити, я мусів прожити кілька літ у м. Винниці. Відтак батько помер і на моїх руках опинилася вся сім'я. Лекціями я мусів кілька літ заробляти шматок хліба.

¹⁾ О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні, стор. 31.

²⁾ М. Яворський, Революція на Україні в її головніших етапах. Д. В. У. 1923, стор. 23.

До 1892 року я ніде не служив... Року 1892 я почав службу в Одеській філоксерній комісії і до 1895 р., коли я перейшов на таку посаду в Крим, проживав у Басарабії, спочатку в центрі, коло Кишиньова і Оргесва, а потім у південних повітах по Пруту і Дунаю... Тяжка недуга змусила мене кинути посаду в „министерствѣ земледѣлія“ і 1897 р. я переїхав до Чернігова“¹⁾.

Отож річ очевидна, що Коцюбинський увесь час був далеко від Києва і коли й міг бути членом гуртка Степенкового, то швидше не могла бути не участь у безпосередній роботі гуртка, а тільки знайомство з його окремими членами, і не міг він очевидячки перебувати тієї еволюції в поглядах до марксизму, яку так боляче перебув сам Степенко та члени його громади.

Д. Антонович (цитую за О. Гермайзе) так характеризує цю еволюцію: „...Степенко, а разом із ним і майже весь гурток, що стояв під його кермою, зробили крок від Драгоманова до Маркса. Правда, вони, роблячи цей крок, розгубили декого з свого осередку, правда, що вони мусіли протягнути руку російській марксистській молоді і дехто справді перейшов назавжди в російські кола, і серед тих кол і зараз є найлютішим ворогом української самостійної революційної роботи... Степенко не міг очевидно довго йти з цими своїми товаришами, і коли він спинився, — то зостався, порівнюючи, самотнім. Один був чоловік, що так само переживав еволюцію від Драгоманова до Маркса, і цей чоловік у ту тяжку хвилину подав міцну піддержку Степенкові; це була Леся Українка. Не дійшовши до московського табору, вони залишили в Києві самостійну українську соціал-демократичну групу. Чи могла ця група розвинути в партію? Ні, з гори було безнадійно. В групі ледве чи був ще хоч один український соціал-демократ. Коли він і був соціал-демократом, то він не був українцем, коли був українцем то був радикалом, був чим-будь, тільки не соціал-демократом. Приваблюючі постаті Лесі Українки і Степенка притягли цих людей до групи, але стати соціал-демократами не по назві, а в поглядах і переконаннях, — це було по-над їхні сили...“²⁾ І коли в дальших документах ми бачимо Коцюбинського вже в числі членів Р. У. П., то й це не дає нам ще права говорити про виразність його політичної ідеології. „Українець-искровець“ писав р. 1904 в „Искрѣ“ про Р. У. П. — „По составу и духу членовъ, она была даже мало социалистической, въ ея ряды собралась украинская молодежь, ясно сознавшая только необходимость борьбы съ російскимъ самодержавіемъ“.

І коли й приймати зв'язок Коцюбинського з Р. У. П., то тут треба погодитися на те, що каже О. Гермайзе: „...М. Коцюбинський та Л. Українка не були не тільки активні члени партії, а лише люди, що тільки симпатизували основним засадам програму, самі-ж навіть

¹⁾ Акад. С. Єфремов, Коцюбинський, стор. 171.

²⁾ О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні, стор. 44.

організаційно не були зв'язані з партією, а тільки вважалися „за своїх“¹⁾.

Будь-що-будь, жадних підстав, які-б давали нам право говорити про якусь революційну роботу Коцюбинського під прапором цієї політичної групи ми не маємо.

Не знаючи певно всіх джерел, звідки М. Яворський виводить участь Коцюбинського в організації РУП'у й соц.-дем. гуртка, не можна з певністю цього заперечувати, хоч ті дані, які дав в наше розпорядження архів колишнього Чернігівського Жандарського Управління, цього так само не стверджує. Характерно й те, що вся бібліотека Коцюбинського, чималенька й різноманітна, сливе, коли не зовсім, не має в собі політичної літератури, і що, по-перше, серед дуже широкого листування Коцюбинського з різними особами:—немає жадних згадок за політичне, а тим більше за революційне життя окремих гуртків і по-друге—зовсім немає в його архіві ні за названих членів групи Коцюбинського, ні за їхню роботу жадних згадок, чи навіть натяків.

Жандарське Управління, так само не дає цілком виразних і певних тверджень за Коцюбинського, як революційного чи партійного діяча.

Правда, чернігівський жандарський полковник Рудов не надто добре розумівсь на тонкощах політичних угруповань та їхніх принципових розходжень, і часом навіть у своїх звідомленнях до Петербургу виявляв недосвідченість у партійних справах, так що після одного з таких звідомлень 1906 року, за революційний рух на Чернігівщині, він дістав із департаменту поліції такого листа:

Министерство
Внутреннихъ Дѣлъ
Департаментъ Полиціи
По особому Отдѣлу
9 мая 1906 г.
№ 7687

Секретно.

Начальнику Черниговскаго
Губернскаго Жандармскаго Управленія.

По разсмотрѣннн доставленнаго Вашимъ Превосходительствомъ при отношеніи отъ 31 марта сего года за № 2527 отчета о революціонномъ движеніи по Черниговской губерніи, Департаментъ полиціи признаетъ полезнымъ сообщить Вамъ для свѣдѣнія, что въ ряду существующихъ революціонныхъ партій нѣтъ партіи „террористовъ“, но терроръ допускается программами различныхъ партій..., какъ одинъ изъ видовъ борьбы съ правительствомъ.

За Вице Директора (підпис)
За Завѣдывающаго Отдѣломъ Пѣшковъ

¹⁾ Там-же. Підкреслення мос. Ан. Л.

Але Жандарське Управління принаймні точно уявляло собі своїх ідейних визначних ворогів. Причому, вважаючи на ступінь небезпечности для влади, а тому й на ступінь догляду за окремими особами, всі, хто підлягали доглядові жандарського управління, виразно розбиваються на 2 групи. Перші — ці цілком певні політичні діячі; за ними жандарське управління дуже пильно стежило. Другі — це просто ліберально-демократична інтелігенція, що хоч не активний революційний елемент, зате ж і не надійна підпора державного ладу. За цією групою стежили остільки, оскільки вона була звязана з відомими революціонерами. До цієї другої групи належав власне й М. Коцюбинський.

Перша згадка за Коцюбинського в справах Чернігівського Жандарського Управління стосується до 1905 року, коли Коцюбинський уперше їде за кордон по лікарську пораду. З цього приводу жандарський полковник Рудов пише до чернігівського поліцмайстра листа з 4 квітня 1905 р. під № 2050.

Секретно.

Черниговскому Полиціймейстеру.

Состоящій подь негласнымъ наблюдениемъ сынъ титулярнаго совѣтника Михайль Михайловичъ Коцюбинскій получилъ отъ Черниговскаго Губернатора заграничній паспортъ на выѣздъ за границу, почему прошу сообщить мнѣ своевременно о времени выѣзда названнаго Коцюбинскаго за границу.

Полковникъ Рудовъ ¹⁾).

І знову після цього ім'я Коцюбинського згадується в справах Жандарського Управління в рапорті шпіга про те, що Коцюбинський з-за кордону повернувся.

Унтеръ-офицеръ
Черниговскаго
Губернскаго
Жандармскаго
Управленія
іюня 1905 г.
№ 10
г. Черниговъ

Начальнику Черниговскаго
Губернскаго Жандармскаго Управленія.

Секретно.

Состоящій подь негласнымъ наблюдениемъ полиціи сынъ чиновника Михайль Михайловичъ Коцюбинскій въ первыхъ числахъ сего іюня возвратился изъ заграницы въ Черниговъ. О чемъ доношу Вашему Превосходительству.

Унтеръ-офицеръ Дейнеко ²⁾).

¹⁾ Чернігівський Губ. Архів. Відділ Революції. „Дѣло по описи № 6 1905 г.“. „О лицахъ состоящихъ подь негласнымъ наблюдениемъ“, стор. 156.

²⁾ Ibid., стор. 177.

Цікавіші дані подає рік 1906, саме коли жандарські управління переводили дуже нервову й спішну роботу, реєструючи та складаючи списки різного неблагонадійного елемента.

Може як-раз великою терміновістю та нервовістю пояснюється те, що тут саме й починається плутанина в характеристиці партійної приналежності окремих осіб, а в тому числі й Коцюбинського.

31 травня 1906 року Департамент Поліції розіслав по всіх жандарських управліннях телеграму такого змісту:

„Примите мѣры къ тщательному выясненію и повѣркѣ лицъ входящихъ въ составъ мѣстныхъ революціонныхъ организацій. Въ составляемыхъ спискахъ слѣдуетъ отмѣчать какое положеніе въ организаціи занимаетъ каждое лицо, съ обозначеніемъ противъ него данныхъ внутренней агентуры и связей по наружному наблюденію... Списки должны быть готовы непремѣнно съ полученіемъ сего черезъ десять дней, по изготовленіи высылаемы немедленно почтой, адресуя мнѣ въ собственныя руки № 1472. Директоръ Вуичъ“.

Виконуючи цю телеграму, Чернігівське Жандарське Управління переводить „ударнымъ порядкомъ“ спішну роботу, наслідком якої і з'являється „Списокъ“ революціонерів Чернігівської губернії.

Ще за кілька день перед своєю відповіддю Вуїчу на його телеграму з 31 травня, Чернігівське Жандарське Управління подає до Петербургу звітлення за діяльність революційних партій з „1 октября 1905 по 1 апрѣля 1906 г. въ районѣ Черниговской губерніи“. В „Дѣлѣ“ лишилася чернетка цього звітлення з написом: „Совершенно секретно“; і в ній під уступом 4-им іде: ...4) „Украинская революціонная партія“ (въ гг. Нѣжинѣ, Глуховѣ и Черниговѣ), центръ которой находится въ Кіевѣ; она существуетъ около 4 лѣтъ и стремится къ отдѣленію Малороссіи и единоправію малороссійскаго нарѣчія безъ существующихъ нынѣ ограниченій; дѣятельность выразилась въ отчетный періодъ въ распространеніи преступныхъ воззваній на малороссійскомъ языкѣ среди крестьянскаго населенія, которое попутно возбуждается и противъ существующаго порядка. Главными дѣятелями въ партіи состоятъ: Софья Солохненко ¹⁾, Екатерина Чайковская, Ольга Нарковичъ, студентъ Пастернакъ, Петръ и Александръ Дятловы, Андрей Гукъ, Потаповъ, Остроградскій, Свидерскій, Знаида Скъларевская, Алексѣй Литвиновъ, М. М. Коцюбинскій, Ольга Андріевская, Николай Вороной, Кривцовъ, учит. Гаврилей и др.“ ²⁾.

¹⁾ Підкреслено скрізь в оригіналі. А. Л.

²⁾ Черн. Губ. Архив. Відділ Революції. „Дѣло 1906 г. по описа № 11 „О Срочныхъ донесеніяхъ“, стор. 6.

В спискові, складеному за наказом Вуїча, Коцюбинський теж проходить по „Українській Революційній Партії“ і тут уже виразніше підкреслено, в чому саме його обвинувачується, хоч дуже ясно видно безпідставність жандарських обвинувачень у належності Коцюбинського саме до „РУП“.

Цікава саме „передмова“, лист, що з ним цього списку пересилається, який наче-б свідчить за те, що подані відомості безперечно правдиві.

Чернетка:

Совершенно секретно.

№ 4075

7 іюня 1906 г.

Директору Департамента Поліції.

Вслѣдствіе телеграммы отъ 31 мая с./г. за № 1472, представляю при семъ списокъ лицъ входящихъ въ составъ мѣстныхъ революціонныхъ организацій, доношу, что въ списокъ этотъ помѣщены только видные революціонные дѣятели, извѣстныя, какъ внутренней агентурѣ, такъ и наружному наблюдению ¹⁾; что же касается другихъ личностей, входящихъ въ составъ организацій, то таковыя въ списки не помѣщены, такъ какъ свѣдѣній на нихъ добыть нѣтъ никакой возможности за неимѣніемъ силъ и средствъ на это дѣло ²⁾.

Далі йде самий „Списокъ лицъ, входящихъ въ составъ мѣстныхъ революціонныхъ организацій по Черниговской губерні. Составленъ къ 1-му іюня 1906 г.“. У цьому спискові протягом 10 аркушів іде якась страшна плутанина: цілком виразні й певні, напр., к.-д. попадають в с.-р.; с.-р. в с.-д. і навпаки, а І. Л. Шраг на одному аркуші проходить як к.-д., а на другому як член РУП.

На 22 аркуші цього списку ³⁾ записано Коцюбинського, причому мабуть само Жандарське Управління не було цілком певне, що його „діагноза“ слушна — воно обвинувачувало К-го в належності до РУП тільки на підставі листування з українськими літератами та того, що писав він і сам по-українськи, — і все написане потім закреслено, так що невідомо, чи потрапив Коцюбинський у біловий примірник, надісланий до Департамента Поліції, чи ні.

А проте в цій чернетці Жандарське Управління подає такі відомості:

№ 10 Коцюбинській Михайль Михайловичъ, сынъ чиновника.
Мѣсто жительства ⁴⁾ Въ Черниговѣ.

¹⁾ Підкреслення мое. А. Л.

²⁾ Черн. Губ. Архив. Відділ Революції „Дѣло 1906 г. по описи № 11. О срочныхъ донесеніяхъ“, стор. 15–16.

³⁾ „Дѣло 1906 г. по описи № 11. О срочныхъ донесеніяхъ“ № 22.

⁴⁾ Підкреслено скрізь в оригіналі. А. Л.

Какое положеніе занимаетъ въ организаціи? — Видный членъ украинской революціонной партіи.

Данныя добытыя наблюденіемъ:

а) внутренней агентурой: — Находится въ сношеніи съ проживающими за границей украинскими революціонными дѣятелями.

в) наружнымъ наблюденіемъ: Служить статистикомъ въ оцѣночномъ статистическомъ бюро Чернигов. Губ. З-ва и пишетъ сочиненія на малорусскомъ языкѣ. Знакомство ведетъ съ лицами изобличенными въ политической неблагонадежности: В. М. Хижняковымъ, Г. Г. Дроздовымъ, А. А. Свѣчинымъ, П. Ф. Николаевымъ, В. А. Бѣляевымъ, Н. Д. Пухтинскимъ, И. Л. Шрагомъ, Н. Воронимъ ¹⁾ и др.

Але вже того-ж 1906 року Коцюбинського зарахували жандари до партії к.-д.; в Дѣлѣ 1906 г. по описи № 1. „О преступныхъ организаціяхъ“ в окремому „Спискѣ лицъ, принадлежащихъ къ партіи конституціонно-демократической или Народной Свободы, проживающихъ въ районѣ Черниговской губ.“ під № 20 стоить: „Коцюбинскій Михаилъ Михайловичъ“.

А рік згодом (1907) він фігурує в жандарів уже як с.-д. і за нього в „Дѣлѣ 1907 г. по описи № 41 „по охранныму пункту“, в „Дневникѣ наружнаго наблюденія за лицами, принадлежащими къ организаціи соціалъ-демократической рабочей партіи“ є згадка як за активного члена организаціи. А ще на один рік пізніше (1908) квартира Коцюбинського була весь час під доглядом по „наблюденію за партіей соціалистовъ-революціонеровъ“ і самого Коцюбинського під прізвищем „Лысый“ уважають жандари за с.-р.

За підставу для обвинувачення Коцюбинського в належності до с.-р. було те, що 15/III 1908 року агентура помітила, „что члены организаціи посѣщаютъ его квартиру“. А серед „членів организаціи с.-р.“, що тоді одвідували хату Коцюбинського, був, напр., і М. Вороний, що в той час жандари стежили за ним, уважаючи його за члена партії соц.-рев. під прізвищем „Патлатый“, а за підставу, щоб його обвинувачувати в цім, було те, що тая-ж агентура помітила 2/V 1908 р., що він „посѣщаетъ квартиры членовъ организаціи соц.-рев.“ і зокрема — Коцюбинського!!

Що далі ім'я Коцюбинського в справах Жандарського Управління зникає зовсім на двох роки ²⁾. Увага жандарської агентури цілком зосе-

¹⁾ Миколу Вороного означено в справах Ж. Упр. на той час як с.-д.; його часто трусили й взагалі за ім'я весь час пильно стежили, як за активним політичним діячем. Генерал Рудов в одній з своїх доповідів черн. губернаторові з 20 травня 1908 р. № 1219 про неблагонадійність т-ва „Просвіта“ в Чернігові схарактеризував його так: „Николай Кондратьевичъ Вороной — человекъ вполне распропагандированный и безнравственный“ („Дѣло 1908 г. № 42. Объ Украинскомъ Товариствѣ Просвита“).

²⁾ Мущу попередити, що архів колишнього Жандарського Управління зберігся за революції не цілком і тому можливо подає не всі відомості за Коцюбинського, але за роки попередні він зберігся цілком, хоч дивно, що немає згадок за видачу Коцюбинському пашпорта на виїзд за кордон 1909 року. *Ан. Л.*

реджується на визначних політичних діячах і звичайно на окремих революційних виступах. І тільки аж 1910 року знову з'являється на сторінках жандарських доповідів ім'я М. М. Коцюбинського, і знову з приводу від'їзду його за кордон.

Тут ми маємо вперше цікаву згадку за початок знайомства його з петербурзьким жандарським центром.

З нагоди виїзду Коцюбинського на Капрі в травні 1910 року генерал Рудов повідомляє Петербург:

№ 3295

5 Мая 1910 г.

Секретно.

Въ Департаментъ Полиціи.

Извѣстный Д-ту Полиціи съ 1896 сынъ титулярнаго Совѣтника Михайль Михайловичъ Коцюбинскій, получилъ отъ Черниговскаго Губернатора заграничный паспортъ отъ 1 сего Мая за № 175 срокомъ на полгода и 2 числа выѣхалъ изъ г. Чернигова за границу.

Вѣрно: генераль-майоръ Рудовъ ¹⁾.

У дальшому звязок Коцюбинського з Жандарським Управлінням обмежується виключно листуванням з приводу від'їздів його за кордон у 1911 й 1912 р. Коли Коцюбинський у червні 1911 року знову їде на Капрі, з цього приводу, звичайно, знову починається листування між поліцмайстром, Жандарським Управлінням та Департаментом Поліції.

Канцелярія губернатора на запит Жандарського Управління, коли видано закордонного пашпорта Коцюбинському, відповідає:

М. В. Д.

Канцелярія
Черниговскаго Губернатора

31 мая 1911 г.

№ 10288.

г. Черниговъ

На № 3780.

г. Начальнику Черниговскаго Губернскаго
Жандармскаго Управленія.

Заграничный паспортъ сыну титулярнаго совѣтника Михайлу Михайловичу Коцюбинскому Черниговскимъ Губернаторомъ выданъ 28 сего мая за № 365 срокомъ на полгода.

Правитель канцеляріи (підпис) ²⁾.

Чернігівське Жандарське Управління на підставі цього сповіщає Департамент поліції листом з 1 червня 1911 р. під № 3916, знову повторюючи відомий вже висновок: „извѣстный Департаменту Полиціи съ 1896 г. сынъ титулярнаго совѣтника“ і т. д.

¹⁾ Черн. Губ. Архив. Відділ Революції „Дѣло 1910 г. № 84 „О выдачѣ заграничныхъ паспортовъ“, стор. 73.

²⁾ Черн. Губ. Архив. „Дѣло 1911 года по описи № 8“, стор. 191.

Департамент Поліції і собі в своїх „розыскныхъ циркулярахъ“ за 1911 рік звичайним порядком, як за всіх хто від'їздив за кордон, публікує дані за Коцюбинського. Надсилаючи такого циркуляра до чернігівського жандарського полковника, Департамент Поліції пояснює, що треба робити з кожним з зазначених у відомостях:

Министерство
Внутреннихъ Дѣлъ
Департаментъ Полиціи
по 8 Дѣлопроизводству.

Секретно.
Циркулярно.

Губернаторамъ, Градоначальникамъ, Варшавскому оберъ-полицеймейстеру, начальникамъ Жандармскихъ и Желѣзнодорожныхъ Полицейскихъ Управленій, Охранныхъ Отдѣленій и Жандармскимъ Офицерамъ на пограничныхъ пунктахъ.

Препровождая при семъ для зависящихъ распоряженій списки А₁, А₂, Б₁, Б₂, В и Г разыскиваемыхъ лицъ и 64 экземпляра розыскныхъ картъ, Департаментъ Полиціи просить подлежащія власти, въ случаѣ обнаруженія кого-либо изъ упомянутыхъ лицъ, немедленно привести въ исполненіе указаннаго въ соответствующихъ графахъ списка требованія разыскивающихъ ихъ учреждений, при полученіи же указаній могущихъ содѣйствовать розыску, увѣдомить о семъ Департаментъ.

Подписаль: За Директора С. Виссаріоновъ
Скрѣпилъ: За Дѣлопроизводителя С. Гагаринъ ¹⁾.

У поясніннях до тексту циркуляра, щоб орієнтуватися в значінні кожного підозрілого і в заходах його розшукати, під уступом 2-м стоїть:

..., 2) разыскиваемыя лица..., по обнаруженіи которыхъ слѣдуетъ, не подвергая ²⁾ ихъ ни обыску, ни аресту, ограничиться только установленіемъ наблюденія, надзора или сообщенія объ ихъ обнаруженіи разыскивавшему учрежденію—(заносятся)—в списокъ Б₁, причемъ лица, коимъ въѣздъ въ Имперію воспрещенъ или же которыя высланы безвозвратно или на извѣстныхъ условіяхъ за границу, а равно подлежащія особому наблюденію иностранцы—выдѣляются въ отдѣльный списокъ Б₂...“.

Коцюбинський ішов по цьому списку Б₁. За нього були такі дані, які знову вражають плутаниною відомостей Жандарського Управління:

¹⁾ „Дѣло 1911 г. по описи № 15, т. 2. Съ розыскными циркулярами Департамента Полиціи“.

²⁾ Всі підкреслення в оригіналі. *Ан. Л.*

Б. 21747

Михаиль Михайловичъ
Коцюбинскій

а) сн. тит. сов., прис. пов. 45 л. в) г. Черниговъ, псп. выд. Черниг. Г-ромъ 28 мая 11 г. № 365 на 4 г. і) обр. внм. тмж. чин. тщат. досм. бгж. въ слч. обнр. чего либо прест. ар. прт. слч. прдст. своб. слѣд. ув. напр. избр. пути. Нк. подл. Ж. У. к) VIII—9776 исх. 104211—0.0.

Ці дані розшифровуються так: а) сынъ титулярнаго совѣтника, присяжный повѣренный 45 л. в) (живе) г. Черниговъ, паспортъ выданъ Черниговскимъ Губернаторомъ 28 мая 1911 г. за № 365 на 4 года. і) обратитъ вниманіе таможеннымъ чиновникамъ (на) тщательный досмотръ багажа, въ случаѣ обнаруженія чего-либо преступнаго арестовать, (въ) противномъ случаѣ предоставитъ свободно слѣдовать въ направленіи избраннаго пути.

Дальші літери „Нк. подл. Ж. У.“ певно визначають: Начальникъ Подольскаго Жандармскаго Управленія“ і свідчить за те, що він і розшукує Коцюбинського (коли так, то цікаві дані міг-би дати архів Подільського Жандарського Управління, якщо він зберігся). Нарешті ця подорож Коцюбинського залишила нам у справах Жандарського Управління точну дату, коли він виїхав за кордон, бо одразу-ж після того, як він виїхав, пристав 1-ої частини м. Чернігова сповіщає поліцмайстра, на його припис:

6 іюня 1911 г.
№ 312

Съ представленіемъ настоящаго предписанія Его Высокородію г. Черниговскому Полиціймейстеру, доношу, что Михаилъ Коцюбинскій выбыль изъ гор. Чернигова, отпраляясь за границу 5 сего іюня¹⁾ поѣздомъ²⁾.

Нові відомості за Коцюбинського в справах Жандарського Управління зустрічаємо цього-ж 1911 року і знову з нагоди чергового його від'їзду в листопаді за кордон.

Канцелярія Чернігівського губернатора листом з 29 жовтня 1911 р. № 23874 сповіщає Начальника Жандарського Управління, що „заграничний паспортъ сыну титулярнаго совѣтника Михаилу Михайловичу Коцюбинскому Черниговскимъ Губернаторомъ выданъ 28 сего октября за № 867 срокомъ на полгода“³⁾.

„Генераль-майоръ Рудовъ“ запитує з цього приводу поліцмайстра за час від'їзду Коцюбинського за кордон⁴⁾ і той за рапортом пристава 1-го участка Чернігова сповіщає, що Коцюбинскій „выбыль за границу 8 сего ноября“⁵⁾.

¹⁾ Підкреслено в оригіналі. *Ан. Л.*

²⁾ „...Дѣло 1911 г. по описи № 8“, стор. 194.

³⁾ *Ibid.*, стор. 319.

⁴⁾ *Ibid.*, стор. 318.

⁵⁾ *Ibid.*, стор. 32).

А Департамент Поліції знову публікує в своїх „розыскныхъ вѣдомостяхъ“, що їх він надсилав й Чернігівському Жандарському Управлінню 14 січня 1912 року (№ 89001/182), про розшук Коцюбинського, причому тепер уже відомості за нього правдивіші.

Знову він іде за списком Б₁.

Б. 22856

Михайль Михайловичъ
Коцюбинскій.

а) сн. тит. сов. е) вбл. вагр. по псп. выд. Чернигов. Г-рмъ 28 окт. 11 г. № 867 і) обр. вим. тмж. чин. тшат. досм. бгж. въ слч. обнр. чего либо прест. ар. прот. слч. предст. своб. слѣд. ув. напр. избр. пути. Д-тъ Пол. и Нк подл. Ж. У. для устн. набл. за дѣят. и снош. к) VIII—22795 и исх. 111115—11 г. 0.0. 1).

В цьому „розыскѣ“ немає вже „присяжнаго повѣреннаго“, бо-ж Коцюбинський за життя своє ніколи й не був ним, і точніше зафіксовані причини такого пильного догляду: ним цікавиться Департамент Поліції і Начальник Подільського Ж. У. „для установленія наблюденія за дѣятельностью и сношеніями“. Але цей пильний догляд не дав нічого і коли Коцюбинський у березні цього-ж 1912 року повертався з-за кордону назад додому і на Волочиському Жандарському пункті його пакунки пильно оглянуто, то нічого злочинного в них не знайдено. і сам Коцюбинський жадних підозрінь не викликав, про це й рапортує Волочиський Відділ Жандарського Управління Начальникові Чернігівського Губерніяльного Ж. У.

Помощник Начальника
Волочисскаго Отдѣленія

Секретно.

Кіевскаго
Жандармскаго
Полицейскаго
Управленія
Желѣзныхъ дорогъ
на пограничномъ пунктѣ
Волочискъ.
28 марта 1912 г.
№ 80
ст. Волочискъ.

Указанный въ циркулярахъ Департамента Полиціи отъ 29 іюня 1911 года за № 96042 (156 ст. 21747 и 14 января 1912 года за № 89001) 182 ст. 22856, сынъ титулярнаго совѣтника Михайль Михайловичъ Коцюбинскій, сего числа возвратился во ввѣренный мнѣ пограничный пунктъ въ Россію по паспорту Черниговскаго Губернатора отъ 28 октября 1911 года за № 867 и направился въ городъ Черниговъ.

При тщательномъ таможенномъ досмотрѣ его багажа ничего предосудительнаго не обнаружено.

Ротмистръ Степановъ 2).

1) ...„Дѣло 1912 года по описи № 24 т. 1-й. Съ розыскными циркулярами департамента Полиціи“.

2) ...„Дѣло 1912 года по описи № 24 т. 2. Съ розыскными циркулярами Департамента Полиціи“, стор. 5.

Час, коли Коцюбинський приїхав до Чернігова, звичайно, так само було точно зафіксовано в справах Ж. У., яке на підставі рапорта Волочиського жандарського пункту запитує „секретно“ чернігівського поліцейського майстра листом з 3 квітня 1912 р. (під № 1598) „возвратился ли въ настоящее время изъ за границы на родину въ Черниговъ дворянинъ Михаилъ Михайловичъ Коцюбинскій и если возвратился, то когда именно и гдѣ онъ остановился?“¹⁾.

Коли Коцюбинський повернувся з подорожи, поліцейський Павлинський того-ж дня на звороті цього-ж листа (під вихідним своїм № 363) повідомляє, „что упомянутый въ семъ Коцюбинскій прибылъ изъ-за границы 1 сего Апрѣля и проживаетъ по Сѣверянској улицѣ, въ соб. домѣ“.

Цим і закінчується „розшук“ Коцюбинського і Чернігівське Жандарське Управління на другий день складає про це відомість і надсилає її до Петербургу 4 квітня № 1607:

Въ Департаментъ Полиціи, по 8 Дѣлопроизводству.

Вѣдомость

о прекращеніи розыска

составлена Начальникомъ Черниговскаго Губернскаго
Жандармскаго Управленія.

1. Имя, отчество, фамилия, званіе и лѣта разыскиваемаго лица.	Михаилъ Михайловичъ Коцюбинскій, сынъ титулярнаго совѣтника, 46 лѣтъ.
2. № циркуляра и № сыскной ст.	Циркуляръ Департамента Полиціи отъ 29 іюля 1911 г. за № 96042 (156, ст. 21747 и 14 января 1912 г. за № 89001) 182 ст. 22856.
Коцюбинскій 1 апрѣля 1912 г., возвратился на родину въ Черниговъ ²⁾ .	

Далі за цими словами стояло: „гдѣ за нимъ имѣється наблюденіе“, але потім їх закреслено.

В-останне згадує Жандарське Управління про Коцюбинського 21 червня 1912 року знову з нагоди його останньої подорожи за кордон, про що воно й повідомляє Департамент Полиціи (21 червня 1912 року № 5621), що „пзвѣстный (ему) сынъ титулярнаго Совѣтника Михаилъ Михайловичъ Коцюбинскій получилъ отъ Черниговскаго Губернатора заграничный

¹⁾ Ibid, стор. 9.

²⁾ „...Дѣло 1912 года по описи № 24. Съ розыскными...“ стор. 10.

паспортъ отъ 7 сего іюня за № 465. Срокомъ на полгода и 17 сего іюня выбылъ изъ Чернигова за границу“¹⁾).

Далі ім'я Коцюбинського на сторінках справ Жандарського Управління вже зовсім не згадується і, що цікаво, — жадного слова немає за його смерть і похорон і за підготову до неї поліції, як немає ніяких згадок, напр., і про инший цікавий момент з життя Коцюбинського, коли його за наказом од чернігівського губернатора позбавлено було права бути головою і навіть членом Т-ва „Просвіта“. За це, певно, були матеріяли в архіві губернатора, але цей архів за революції мало не до краю знищений.

Одну з цікавих причин знайомства Коцюбинського з Жандарським Управлінням одзначає О. Гермайзе в своїх „Нарисах...“ у звязку з справою р. 1905 Конст. Хохлича (стор. 207—210). Костянтин Лукич Хохлич — поштовий службовець, користувався з свого становища і розсилав на різні адреси різні українські книжки, серед їх і нелегальщину, а переважно видання Р. У. П. Розсилав він просто на адреси „свідомих українців“ і взагалі тих, хто виявляв якесь зацікавлення українською справою. „Хохлич розсилав літературу і рядовим українським інтелігентам і відомим діячам, а серед їх і Коцюбинському. Коли Хохлича потрушено, в нього знайшли цілу низку адрес, між ними й „Чернігів“. Адресатів було потрушено й допитано, і, як зазначає Гермайзе, — ...„Коцюбинський і багато инших українських інтелігентів на допиті по ширості могли сказати, що ні Хохлича вони не знають і хто прислав їм оті посилки, не знають так само“.

От власне ті матеріяли, що ми маємо досі для характеристики „політичної платформи“ Коцюбинського.

У завдання цієї статті не входить надавати їм якоїсь певної системи й робити взагалі характеристику громадського світогляду Коцюбинського. Це справа великої й докладної аналізи цілого літературного доробку письменникового й потребує великих спеціальних студій. Але деякі висновки, проте, ми маємо право зробити.

Коцюбинський не був активним революціонером і не мав виразного політичного світогляду в розумінні певної партійної програми. Він був типовий поступовий інтелігент з демократичними поглядами, цілком перейнятий симпатіями до бідного люду, з невизначеними абстрактними ідеями соціальної справедливості — та й годі. Цьому сприяли й особливості його духовної вдачі і стан його здоров'я, що не дозволяв йому навіть бути ближчим до революційних подій і залишав його на становищі споглядальника революції, а не її активного діяча.

І в своїому приватному листуванні Коцюбинський взагалі дуже мало торкається подій з політичного життя (як і до нього сливе зовсім

¹⁾ „...„Дѣло 1912 г. по описи № 5. О неимѣнии препятствій къ выдачѣ Черниговскимъ Губернаторомъ заграничныхъ паспортовъ“.

не пишуть у цих справах, хіба випадково при нагоді) і, як свідчить його творчість, взагалі мало віддавав уваги власне подіям і оцінці політичного життя. І навіть бурхливі події 1905—6 рр. дають йому тільки новий, свіжий матеріал для його спостережень¹⁾). Писання його цих часів найменше відбивають революцію, як таку. Копюбинського цікавлять не самі революційні події і не їхня оцінка; в центрі уваги його стоїть людина, і він стежить і цікавиться тим, як позначилася революція на психіці цієї людини: висвітлює глибини душевного життя людини за часів революції.

Ананій Лебідь.

¹⁾ Докладніше про це в ст. „Гата morgana“. Вступна стаття до видання цієї повісти в „Літературній бібліотеці“. Книгоспілка. К. 1926.

Археографічна подорож до Москви в листопаді 1927 р.

(Звідомлення).

Головним завданням моєї подорожи до Москви, що відбулася між 29/X та 5/XI 1927 р., було переглянути недавно описані та скаталогізовані рукописи Історичного Музею та визначити, які з них можна вважати за українські походженням. Подаю нижче підсумки моїх спостережень, сподіваючись що відомості, що я їх набирав, знадобляться історикові української мови, письменства та культури.

§ 1. У відомій науковому світові колекції гр. Уварових, що тепер перейшла до Історичного Музею, є певна кількість українських рукописів; це можна побачити з опису, що склав архім. Леонид (Систематическое Описание Славяно-россійскихъ рукописей собранія гр. А. С. Уварова. Въ четырехъ частяхъ съ 13-ю снимками. Составиль архим. Леонидъ, М. 1893). Але цей описувач не закінчив розпочатої праці: по-за межами його опису лишилося приблизно 400 рукописів. Завдяки акад. М. Н. Сперанському я одержав ще ненадрукований опис цих рукописів, що його він упорядкував, та тримаючись його переглянув у натурі те, що мене зацікавило. Тут я знайшов ось що ¹⁾).

У вар. № 810. Тетровангелія XVI в. f° 398 кк. писаних півуставом. На кк. 7—20 українським скорописом така вкладна „року божего нароженія „ѣфѣд (1599) мѣсяца юнѣя вѣ днѣя я раб божий Трихвон Пилинович изъ женою своею придал есми сию книгу глаголемую Евангел(іе) тетръ в храм воскресенія Господа нашего Исуса Христа во ймену княжати его милости Петра Збаразского у Голдокох (?) богу сотворителю во тройци единому в чест и во хвалу, а мнѣ до той купли помоч были братя моя рожонье Иван и Данило. а хто бы сию книгу от храма святого Воскресенія господня изнести мел, таковый кождый россудитися [мает] перед милостивым богом во сій вѣкъ и в будущій“.

У вар. № 847. Тетровангелія XVI в., f^o, український півустав; копія з молдавського оригіналу. 290 кк. Дописки: 1) 1570 р. Феодора та жінки його Стефаниди, що придали цю книгу до церкви Воскресіння, в село Яромирку. 2) 1755 р. — Данила Іваненка та Василя Петренка, що надали книгу вв. до церкви „Котилвянской“ св. Спаса.

¹⁾ У виписках титла розкриваю, нарядкові літери — вношу в рядок.

У вар. № 852. Мінея служебна, грудень f^o; 398 кк.; український півустав к. XVII в.; „Церкви соборной Киевской Подолской“.

У вар. № 826. Тетровангелія f^o; український півустав к. XVI; вліплено друкованих євангелістів, гравюри XVI в.

У вар. № 834. Тетровангелія f^o; 326 кк., українсько-молдавський півустав поч. XVII в. Дописки: 1) вкладна р. 1641, березня 24 — „Григорія мешанина Шаргородского“ (чи не той це Гр. Ш., що згодом був священником та залишив цікавого збірника, заналізованого в моїй праці — „Материалы и исследов. по ист. стар. укр. литер. 1926, Лнгр. I); 2) дарня — р. 1655, 18 лютого — челядника пана Дорошовського, що вкрав книгу з Шаргородської церкви архістратиґа Михайла та обідравши оклад подарував священникові „Янувскому“ Олексієві Михайловському „за отпущеніє грѣхов своих“: цінне побутове свідощтво про грабування церков. 3) Вкладна Семена Коржа XVII в.

У вар. № 936. Апостол f^o; писаний українським півуставом р. 1642 (див. к. 261), з українською допискою р. 1643 по картках 6 зв. — 34.

Додамо ще У в. № 956 — Катехизис Лавр. Зізанія, f^o, хоч його написано московським скорописом поч. XVIII в. Зазначимо, що той самий твір міститься в У в. № 1316, 4° друг. полов. XVII в., а „Преніє“ Лаврентія з московськими богословами — в рук. У вар. № 1328, скороп. з першої полов. XVIII в. Окрім того — Катехизис є в рук. Щу к. № 607 того-ж часу.

У вар. № 128^b. Збірник віршів та пісень, 4°, 61 кк., XVIII в.: „Воронеского жителя Микалая Чауштева (?) писал своеручно“. Є вірші та пісні українського походження.

У вар. № 1314. „Небо Новое“ Кирила Тр. Ставровецького, к. XVII в., 4°, копія з стародруку 1667 р.

У вар. № 1345. Збірник канонів та молитов, 4°, західньо-руський півустав XVII в., 319 кк.; на к. 319 — поясніння назов давніх грошових вартостів.

У вар. 1364. Збірник в 4°; український скоропис поч. XIX в. (р. 1801), 178 кк. без поч. та кінця; містить у собі житія святих слов'янською мовою.

§ 2. У збірці проф. М. І. Соколова рукописів, що будь-як стосуються до українського письменства — дуже небагато. Одзначимо тільки:

Сок. № 45. Збірник віршів, 4°, 1807—1808 рр., де трапляються деякі вірші українського походження: „Что я кому виноват...“, „Шедше триє царі...“, „Кто крѣпко на бога уповає...“, „Ливан горы Киевские вскорѣ...“, „Лисусе мой прелюбезний“, „Весело кликним“ и др.

Сок. № 81. Збірник творів Дмитра Тупталенка, мітр. Ростовського, автограф (на думку описувачів), український скоропис поч. XVIII в., 4°, 319 кк. Подибуємо де-не-де дати: „anno 1702 Moschoviae“, „в Ростовѣ anno 1702“ і т. п. Між іншими проповідями є декілька написаних українською мовою, що зазначив сам автор, а саме: к. 189 — „Слово нарѣчія украинского в лѣто 4171 (1698) в Черніговѣ. На Р. Хр.“; к. 210. „Слово нарѣчія украинского. На св. Троицу, в лѣто 4171 (1698) в Батуринѣ“; к. 230. „Слово нар. укр. Брань св. архистратиґа Михаила, воеводы силъ

небесныхъ... с седмоглавымъ зміємъ, в г. Кіевѣ в церкви Михаила Златов. м.. оголошена в лѣто 4815 (1696) ноемврия 8"; к. 254 — „Сл. нар. укр. Пирамис албо столпъ... памяти Инн. Гизеля поставленный р. 4815 (1685 р.) мѣсяца февруарія в 24"; к. 288 — „Рѣчь к великому государу архіерея Димитрія егда архимандритъ бывъ въ Москву съ Украины прииде“ (слов. мовою).

Сок. № 114. Збірник псалм та віршів, скороп. XIX в. Між іншими — укр. походження: „Исусе мой прелюбезный“... Дмитра Тупталенка, „Имам аз своего Исуса“... та ин.

Сок. № 133. Збірник кантів та пісень, 4^о, з початку XVIII в., напр., „О горе мнѣ грѣшнику сушу“..., „Изми мя Боже“... (про Мазепу), „Кто крѣпко на Бога уповае“, „Не плачь Рахили“ та ин.; пісні про кохання, напр., „Що день на свѣтъ поглядаю“..., „Самъ я незнаю, що чинити маю“... та ин.

Сок. № 190. Збірник, 4^о, 38 кк., написаний українським скорописом к. XVIII в.; статті — здебільша слов'янські з фонетичними українізмами: написати, жидорынь і т. ин.; укр. мовою — к. 9 — марта в пятій день жит. с. муч. Конона, що починається: „Межи райскими квітами церкви божой за часу честних апостол“... (є в Лавр. рук. №№ 155—156). Інші статті — к. 21 — „Благодарность при от'здѣ съ кондиціи, говоренна г-ну Каневскому Степану Восильевичу (к. XVIII — п. XIX в.) рос. мовою; к. 22 — „Слово в д. ап. Петра и Павла, 29 июня 1728 г.“ — ц.-слов.; укр. скороп.; к. 28 — Апофегми, слов. мовою з фонетичн. українізмами. Є „ex libris“: „Ex libris Iohannis Choroszkievicz“ і „ex l. Basiliy Choroszkievicz“; по долішньому березі кк. 2 і далі — „Сія | книга | священника | села | Орловки | церкви | святого | архистратига | Михайла | Василя | Хорошкевича“.

Сок. № 196. Збірник моск. письма XVIII в., 4^о, — між іншими статтями, на кк. 80—84 зв.: „Слово блаженнаго Кириила мнѣника к Василию игумену Печерскому о мирскомъ сану и о мнѣшеском чину, о уме і о души и о покаянии составлено притчею“. Поч. „В нѣкоем града (sic) бѣаше царь zelo благъ“...

Сок. № 104. „Небо Новое“ Іоан. Галяттовського, 4^о, півуст. XVIII в.

Сок. № 107. Діоптра, скороп. XVIII в., 4^о; це — переклад на слов'яно-рос. мову з Кутейнського видання 1651 р.; на к. 2 — список перекладачів та дата перекладу — р. 1770; рук. кінця не має, містить у собі дві книзи Діоптри й частину третьої. Цей переклад цікавий з культурно-історичного боку.

Сок. № 111. „Зерцало Богословія“ Кирила Тр. Ставровецького, копія скорописна, московська з поч. XVIII в., 4^о.

§ 3. Відомий славіст, покійний проф. О. І. Яцимірський колись ще замолоду описав рукописи П. І. Щукіна, що тепер переходять в Історичному Музеї. Але праця проф. Яцимірського (Опись старинныхъ вѣнскихъ и русскихъ рукописей собранія П. И. Щукина А. И. Яцимірскимъ, М. вв. I—II, 1897) охоплює тільки перші писів. Акад. М. Н. Сперанський описав решту, №№ 489—5

мені покористуватися з його ще ненадрукованого опису. Далі подаю за цим описом відомості про рукописи українського походження.

Щу к. 495. Кормча з тлумаченнями, f^o, 475 кк., писана укр. півустановом XVI в. На зв. к. 53 — укр. дописка 1705 р. о. Стефана презвитера ц. Різдва Пр. Богородиці, що подарував кормчу Іоанну Чоранському (?) та Тимофію Савичу „ради любви для прочитанія и науки“.

Щу к. № 503. Мінея служебна, липень—серпень, f^o, укр. півустанов р. 1688, 565 кк.: „Списася в богоспасаемом градѣ Стародубѣ при храмѣ св. Христова Николы [именуемаго Старога] за стараніемъ священного іерея Романа Романовскаго руководствомъ же раба божія Александра Ловѣнскаго року „а҃л҃пи мѣсяца мая дня к. (20)““. По картках — дописки Романа Софроневича та Хоми Макаровича, міщан стародубських, що купили книгу та надали її до церкви св. Миколи Старого Стародубівського вѣчне — укр. скороп. к. XVII в.

Щу к. № 517. Тетровангелія in f^o, 240 кк. з мініятюрами (євангелісти), писано укр. півустановом поч. XVI в. На чистих картках — дописки, що містять у собі ось що, цікаве і з культурно-історичного погляду:

К. 120.— „Я князь Федоръ Иванович Ярославича придал есми десятину святому великому чудотворцю Николе у мѣсте Троцком с свсег(о) двора ис Сосновокъ из жита ис кождсє яри на веки веком. а хтобы нѣкако по моем животе тоє десятины на церковь сятаго Николы не хотел сполна выдавати а хотел бы кривдити тогды тот маєт со мною ся розсудити пред богом на страшном судѣ. Псав(о) в лѣт(о) по семой тысящи двадцат первог(о) году (= 1513 р.). индик. 1 мѣсяца август. 30 ден при ереи василїи:

„Я раба божія Евдокія пани Митковаа Городничаа записала есми десятину из жита святому великому чудотворцю Николе в мѣсте Троцком исвоег(о) дворца Троцког(о) на веки веком. а хто бы нѣкако по моем животе тоє десятины на церковь (120 зв.) сятаго [Николы не хотел выдавати, а хотел бы кривдити, тогды тотъ маєт ся со мною ся розсудити пред богом на страшном судѣ. Псан(о) в лѣт(о) по семой тысящи (= 1526 р.) 34. индик. 14, мѣсяца июля 8 день при ереи Нееедїи.

„Изволением г(оспод)а б(ог)а вседержителя и пречистое его матери и помощю с(вя)того великог(о) х(ристо)ва чудотворца Николы при государи его милости великом короли Жикгимонте при архиепископѣ Иосїее митрополите Киевском и всея Руси. а при воеводе Троцком князи Костянтинѣ Ивановичи Острозком. мы рабы божьи Еско Иванович а Андрѣй Мындерь а Степан Воропазвич, Адам Васильевич а Ивахно Лєвонович и иншие люди добрые вси православные хрїстіане придали есмо звон болшіи ку хвале Г(осподу) Б(о)гу и пречистой ег(о) матери кѣ церкви с(вято)го великог(о) Х(ристо)ва Чудотворца Николы иже ес в мѣсте Троцком в лѣто по седмой тысящи 34 (= 1526) индик. 14 мѣсяца июля 20 день на сятаго славнаго пророка Ильи. при служители с(вято)го Николы священноереи Нееедїи Федоровича Полочанина:—

К. 123 зв.: „Се я рабъ божій Ѳеодоръ Хребтович подскарбій Земскій придал есми книгу г(лаго)лемую уставъ на церкѡвъ с(вято)го Николы у Троцѡх за служителя с(вято)го Николы ерѣя Василья вѣчно“.

„Іа рабъ божій Ивѡзе Иванович Величко ключник Троцкій придал есми сію книгу г(лаго)лемое еу(ан)гелие тетрѡ на престолъ божій к церкви с(вято)го великог(о) Чюдотворца Николы у мѣсте Троцком вѣчно“.

Всі ці записи написано однією рукою, півуставом ХVІ в.

К. 123 зв.: „Іа раба божія Анна пани Карповая записала есми десетину пят коп в мѣсте жига великому Чюдотворцу Николѣ Троцком и своего дворца Олонского на вѣки веком. а хто бы нѣкако по моем животе тое десетинны сполно не выдали на тую церковь а хотел бы кривдити. тогда тотъ мает ся со мною ся розсудити перед богом на страшном судѣ. Псан(о) в лѣт(о) по семей тисечи 547 индик. 5 м(ѣся)ца октября 17“. Ясно, що треба „7547“ поправити на „1547“.

Письмо та чорнило одрізняються од попередніх.

Далі к. 2. скорописом ХVІІ в. українським: „Христілюбивый пан Бронислав Христілюбивая пани Ѳфросима“.

Шук. № 524. Мінея служебна, липень, f^о, укр. півустав з другої половини ХVІІ в. Є служби Антоніві Печерському та Борисові й Глібові.

Шук. № 525. Тетровангелія, f^о, 343 кк., писана молдавським півуставом першої половини ХVІІ в. Нагорі кк. 15—44 українським скорописом така вкладна:

„Рок(у) бж. 1630 м(ѣся)ца мая дня 8 надень с(вято)го Іоанна богослова в маенности его милости пана подканьцлѣрого коронного пана нашего ласкавого его милости пана Замойского в градѣ Эдцѣславе в Бущи рабъ бж. Миронъ купил сію книгу названю тетрѣ евангелие со подружиемъ своим Огафію и съ чади своими Еремиом Іоанном и Стефѡю і дщерию своею Анною за свое здравие и жены своей и чадь своих и за отпущение грѣхов своих отца и матере дѣдов и прадѣдов и сородник своих и даде ю до храму Успения пресвятой владычици нашей богородици приснодѣвы Марии на той час будочого пастира отца Тимофѣя, за старости пана Яна Зѣлинського и за пана войта Речещовського дѣдичкою Самоила и за подстаростого Александра Подлѣсецького. не записует ей никомуже от духовных и никомуже и от своих сородникъ токмо церкви святой восточной матце нашей и аще ей мѣлъ хто отлучити от храму с(вято)го в той книзѣ описаньного да буди проклят во сей вѣк и во будущий анаѡема и араманта клят и триклят“.

Шук. № 533. Пандекты Никона Черныя Горы, f^о, тільки 48 карток, укр. півуст. другої половини ХVІ в.

Шук. № 535 та № 544 — Літописці келейні Дмитра Тупталенка, мітр. Ростовського, f^о, ХVІІІ в., моск. скороп.

Шук. 550. Лѣчебникъ (лікарська книга) f^о, 20 + VІІІ + 135 кк., моск. та укр. скороп. першої полов. ХVІІІ в.

Щу к. № 565. Апостол в великий аркуш (25 × 38 см.), 231 кк., писаний українським півуставом, що скидається на молдавський, к. XVI в.; з заставками.

Щу к. № 590. „Лѣствица“ духовна Ісайї Копинського, 4^о, 91 кн., моск. скороп. пол. XVIII в. Автора названо в заголовку книги.

Щу к. № 607. Збірник казань Теофана Прокоповича, 4^о, 160 кк., укр. скороп. XVIII в. На к. 154 — слово в день Олексія ч. Божого.

Щу к. № 619. Тетровангелія 4^о, 503 кк., з мін'ятюрами (4 євангелісти); укр. півустав 1560 року. На кн. 14—24 дописка:

„Ізволениємъ отца, поспешениемъ сына и дѣйствомъ святого духа Списана бысть сия книга рекомая Евагелие тетръ працею и пилностью многогрѣшнымъ рабомъ божимъ ереомъ Ивановъ лѣта по христови нароченьи тисеча пят сот шестьдесятого року индикта третии (було „вторый“, але закреслено) мѣсяца марта четвертый день. святого мученика Никона. При державе великого короля Жикгимонта Августа. При архиепископе Селивестри, при нареченомъ владыци Луцкомъ и Острозкомъ пану Марку Журавницкомъ. Во богоспасаемой веси Малини. при благачествомъ пану Михаилу Дашковичу Елуеловичу (?) Малинскомъ пану Лазарю пану елу (?) его милости і пани малжонки еи милости паней Евдокеи Гневшовне, Еловицького пана Григор'я Ивановича. Отцѣ и братия, чтѣте исправляючи, а мене грѣшнаго не клинѣте, если быхъ в чомъ зблудилъ, вы мудрѣйшими главами поправуйте, бо я есми писма того никды не оучилъся, в томъ тежъ есми не могъ тому досыть оучинить едно якъ могъ а не як хотѣлъ. Але предся не ложно ест. На здравие и на спасение и на отъпущение греховъ. — Матфея. Мир[она]. Ільи. Анны. Венедикта. Івана. Оксиньи“. На к. 12 иншою рукою, укр. скорописом XVII в.: „Я рабъ божий Иван Еѳремович попович из женою моею Устин'ею надаю сию книгу Евангелию рекомыи тетръ у мисти Костентинова ко храму божию и святому Георгию вѣчно а непорушно, а хтобъ его милъ порушити из церкви божие, тот сям со мною розсудит пред милостивым богом на страшнумъ суди где судіа нелице[мѣ]рный, при настоятели семъ и напотом будучи. Богу нашему слава честь и држава во вѣки вѣкомъ аминь. — Нижче грубим півуставом: „Оупис раба божія Василя и жены его Осое'и и родичов ег[о] [О]лексея [Поан]а... — довга низка імен.

Щу к. 653. „Лѣствица“ Іоанна Синайського, 4^о, 210 кк.; писана укр. півуставом р. 1610. На к. 210 читаємо:

„а сіе писал еромонах Гавриил року бж. нарож. „АХІ“ (1610); на зв. к. 210 — „и свършися в том же року „АХІ“ мѣсяца маа в 7̄ (7) день на въспоминаніе иже на небеси явлшаго знаменія честнаго креста, а исписася в монастыри святого Николы Киевском Пустынском при игуменѣ Рафаиле Непитушем а при архимандритѣ Печерском Іелисеи Плетенецком повелением и накладом раба божія еромонаха Паисія въ честь и въ славу Христу богу и къ поучению благоговѣ[ѣ]нымъ инокомъ. аминь“. На 1 картці пізніша дописка: „Книга лѣствичникъ монастыра святого Спаса Максановского“ (його засновано р. 1642).

Щук. № 687. Витяги з Требника та „Святців“, 4^о, 112 кк., укр. скороп. другої половини XVII в. („сентябреві“ відповідає „вресень“).

Щук. № 775. В збірникові XVIII в., 8^о, к. 308 — „Список съ свитка укоризнь“ Кирилові Транкв. Ставровечькому; к. 451 — з „історії“ „о листрійском т. е. разбойничьем соборі“ (з друков. видання).

§ 4. Останніми часами описано також невеличку збірку Шодуара, що перейшла колись до Істор. Музею. З 6-х рукописів цієї колекції, що їх я переглянув, — мене зацікавили ось які (числа — з музейського інвентаря):

Муз. 3814 — копія „Синописа“ Ін. Гізеля, написана півуст. українським XVIII в., f^о.

Муз. 3816 — Устав церковний полов. XVI в. f^о.

Муз. 3819 — Торжественник, f, півуст. XVI в., що містить у собі казання з початку індікту до кінця лютого, з дописками на берегах укр. скороп. XVII—XVIII вв.

Найбільшу літературну вартість мають рукописи:

Муз. 3815. Збірник казань („Учительное Евангелие“) на свята, f^о, укр. скороп. к. XVI в.; без початку та кінця; спідня дошка оправи має таку дописку: „ієрдіяконъ Прохор Беринда | Року 1582 фе-
враля 11 (19)“. Починаються казання з слова на 1-ий тиждень вел. посту. Наводимо зразок мови (к. 8 зв.): „В недѣлю 3-ю св. великаго поста кресто-
поклонную наука. Предмова. Ачюлвекъ людский народ однаковый способъ
выштя и зештя з того свѣта мает, обычай однакъ не однаковый, которых
ся барзо много и rozmaityх намножило, и не вси вѣдають для чого есть
ч(еловѣ)къ створенъ и на який конецъ. Протож обычае и животнѣко-
торых сут бестіам подобни, яко мовит пророкъ. ч(еловѣ)къ будучи уша-
нованный нерозумень и прилучился до быдлѣть нерозумных и стал ся им
подобенъ. Межи такѣвыми зас сут важнейшие земные и скороминающие
речи. И вся их роскошь есть наних, чого не толко собѣ, але и потомком
своим зычат, и так марне з того свѣта зходят, яко бы нанем не были...“.

Муз. 3818. Збірник життів, f^о, писаний укр. півустановом поч. XVII в. В життях слов'янських подибуємо фонетичні українізмами, напр., *гордины*, *цару*, *презырати* й т. п. На к. 482 після „Пренія Григорія Омиритскаго со іудеями“ дописка: „преп. о. Антонію вѣчная память преведшему сію книгу съ греческаго языка на руский“. Далі — перелічимо статті в країнською мовою:

К. 483 — житіє Григорія Назіанзіна; К. 489 — Григорія Чудотворця; к. 494 — жит. муч. Воіфіатія; к. 497 зв. — жит. Ксенефонта й дружини його; к. 505 — жит. Мини, Віктора і Вікентія; к. 510 — жит. Івана Милостивого; к. 517 — жит. священомученика Стефана Нового; к. 523 — жит. ап. Филипа.

Наводимо зразок мови цих перекладів (розкриваючи титла та вносячи надрядкові літери в рядок):

К. 483. Мѣсяца Генвара в 11 день житіє іже въ святых отца нашего Григорія Богослова архієпископа Цариграда; благослови отче. — Святый

Григорій з Назіану мѣсту з землѣ Каппадокійской матеръ имѣлъ христіанину а отца поганина, обоих зацным рожаемъ и богатствы. Отець тогож имени що и сынъ пришолъ потом ку познаню свѣтлости и откупленья нашего, аж увѣривши в Господа нашего Ісуса Христа і бога в троици единаго такое понят'я взял в цнотах и науках христіаньских, иж потом былъ за епископа в своей старости от вѣрных обраный тогож мѣста Назіансу, на котором апостольских цноть наслѣдуючи и еще за поганства гоненіе для овецъ собѣ повѣреных терпячи добре дѣдицтво хвалебного в богу живота сынови оставилъ, которог коли еще поганином будучи на науку дал. Прудко в обычаях и вызволеных науках Григорій сынъ его инших преслѣвал и щоденя ко вящим добродѣтелямъ поступоваль...“.

Ще наводимо невеличкий уривок — початок життя муч. Внифантія, (19 грудня): к. 494: „Была в Римѣ невѣста уродою, богатствы, зацнотью межи першими сенаторашми непослѣдняя, наймя, Аглаида. Тая волно собѣ живучи а побудки до роскоши, достатокъ панѣство и доходы великіе маючи, справцею дому своего Внифантіем склѣбнотью людскою уведѣна, пожадлиности своей нечистой служила. Бо славячи святых божихъ, грѣховъ теж их выповѣдовати не занежаемо даючи знати ижъ не всѣ з молодости добрыми были, а злостю наполненное так же яко и мы прирожене маючи...“.

Автор цих життів — очевидночки користувався, як оригіналом, „Żywotami świętych“ П. Скарги, що їх не раз було видано друком.

§ 5. Колись я надрукував короткий опис (інвентарний) рукописів давнішої Московської Епархіальної Бібліотеки (Библиографическая Лѣтопись ОлдрП, III, 1917, ст. 70—95); тепер оці рукописи перенесено до Істор. Музею. На жаль, не маючи часу, я встиг тільки переглянути невеличку частину й переважно звернув увагу на Збірник № 460 (нов.) in f^o, к. XVII. Він містить у собі життя Скарги у західньо-руському (білоруському) перекладі, з січня до червня включно. Специфічно українських рис у письмі та в мові я не помітив; тому не можу зачислити цього рукопису до українських, хоч тексти життів, що цілком природно, — збігаються з текстами перекладів українських.

§ 6. Науковий співробітник Музею, О. Д. Сінельников, щоб полегшити мою працю, дав мені список рукописів українського та білор. письма з колишньої Синодальної (Патріяршої) бібліотеки. В цьому спискові перелічено ось які рукописи:

Син. № 6, Анеосъ хронологикосъ, f^o, p. 1705.

„ № 10. Апостол з тлумаченнями, f^o, XVII в.

„ № 39. „Вѣнецъ Вѣры“ та Катехизис — С. Полоцького, f^o, к. XVII в.

„ № 41. Британнія (опис Англії), f^o, XVII в.

„ № [48]. 16 слів Григора Богослова з тлумаченням Никити Іраклійського; тут між к. к. 236—237 вставлені картки. Помітно письмо Симеона Полоцького; f^o, XVII в.

Син. № [50]. Григора Богослова 16 слів..., f^o, XVII в.

„ № 53. „Літопис келейний“ Дмитра Тупталенка, мітр. Ростовського, f¹, XVII—XVIII в.

Син. № 143. Лимонарь, f^o, к. XVII в. (можливо — копія з київського друку?).

Син. № [157]. Твори Максима Грека, f^o, XVII в., в тексті яких де-не-де можна спостерегти риси української графіки.

Син. № 185. Мінея служебна, січень, f^o, р. 1504, писана в Полоцьку.

„ № 200. Октоїх, друга половина, f^o, писаний у Могилеві р. 1538.

„ № 217. „Палинодія“ Захарії Копистенського, f^o, XVII в.

„ № 219. Збірник життів та казань (нагадує „Торжественник“), f^o, XVI в.

Син. № 238. Збірник толковий у частині, що на кк. 407—786 зв., f^o, XVI—XVII в.

Син. № 271. Служебник архірейський архієп. Лазаря Барановича, р. 1665. f^o.

Син. № 310. Требник, f^o, XVI в.

„ № 367. Збірник, 4°, XV в. † р. 1478 (?), = № 203 Горськ. і Нев. к. 223 — розділу ц. Василя.

Син. № 388. Збірник статтів переважно природничого змісту, 4°, XVII в.

Син. № 394. Збірник богословських та історичних статтів, 4°, XVII в.

„ № 404. Тетровевангелія Галицька, 4°, р. 1143 † XIV в.

„ № 456. Збірник, 4°, XVII в.

„ № 459. Частина збірника, 4°, XVII в.

„ № 558. Збірник, 4°, XV—XVI в.

„ № 597. Збірник, 4°, XVII в.

„ № 790. Збірник літописний, 4°, XVII в.

„ № 818. Частина збірника, 4°, XVI в.

„ № 937. Збірник, 8°, XVI в.

„ № 1176. Збірник, f^o, к. XVI в.; описав А. Н. Нікольський „Вѣстн. Археол. и Исторіи“, в. XVII.

З перелічених рукописів я встиг ближче обізнатися тільки з № 219, збірником західньо-руського письма, можливо — з „манастыра Буйницкого“, що про нього згадується в дописці на к. 5 і далі. Текст — звичайний, слов'янський, але деколи спостерегаємо слова та форми живої мови: што; ажь до смерти; подыймовали; не послугуются; слухай мя; ижь бы ся привабиль і т. ин.

У Музейній збірці Нікіфорова рукописів українського та білоруського походження не знайдено.

Акад. Володимир Петець.

„Псалтир толкований“.

Зовсім випадково й на дуже недовгий час — на три дні — мені пощастило роздобути цікаву книжку, „Псалтир толкований“ з початку XVII віку, писаний рукою якогось Василя Поповича. Її купив один селянин десь на Канівщині, дав мені на короткий час подивитися й потім перепродав якомусь чужинцеві. За тих три дні напavidку я зробив скількись фотографічних знімків, скопіював вишивання, — описав саме письмо й окремі літери, поробив деякі порівняння що-до тексту й т. ин. Цього, розуміється, дуже мало, дак зате-ж залишилося хоч що-небудь од цієї старовинної пам'ятки.

Книжка типової церковної форми, in folio, в дерев'яних палітурках, обтягнених жовтою шкурою. На передній дошці палітурок повидушовано візерунки по краях, а по середині довгасте кружало і в ньому, мабуть, був образ Ісуса Христа, але залишилося тільки проміння од образу та напис Іс. Хр. На задній дошці — візерунки, видушені по всенькій поверхні. Палітурки походження пізнішого; про це свідчить, між иншим, те, що дописки на берегах книги де-не-де пообрізувано. В книзі перераховано 1602 сторінки, але проставлено числа на одному боці, себ-то разом 801. Пагінація сторінок слов'янськими літерами, чорнилом. Після 801 сторінки ще єсть 16 сторінок нунумерованих. Усі сторінки в дві шпальти, по 50 рядків у шпальті, по 16 літер у рядку.

Папір грубий, жовтявий, з частими поперечними смугами, як у кукурудзяному листі; повздовж теж смуги, але водяні, по 10 на весь аркуш. На такому папері надруковано Учительну Євангелію 1641 року, за часів Петра Могили, у Львові, а також Талмуд 1636 року, надрукований у Венеції. На папері водяний знак являє собою яйчастий візерунок, у середині його велика літера „Г“ в нормальній поставі — відкрита праворуч; над візерунком — птах настоячки з розгорнутими крилами, у птаха одна голова з роззявленим дзьобом, поверненим теж праворуч, як і літера Г. Такий водяний паперовий знак в збірнику знаків І. Каманіна міститься під числом 563 і акти на папері з ним належать до років 1610 та 1612.

Чорнило, що ним книгу писано, чорне, з рудуватим відтінком; воно шкодить паперові; на перших чотирьох сторінках цілком, а на инших де-не-де, папір ніби вигризений і замість рядків залишилися порожні стежки. Багато літер писано червоною фарбою (циноброю), часом на сторінці трапляється 35 червоних літер.

Чимало місця забирають у книзі окраси. Властиво на кожній сторінці є, принаймні, одна початкова літера, вибагливо вималювана червоною фарбою; мало не на кожній сторінці червоною фарбою написано поспіль декілька рядків. У книзі двадцять початкових літер заввишки близько двох вершків, писаних червоною фарбою, форми часто художньої, прим., на кшталт птаха або звіря. Є двадцять кінцівок (більш на кшталт квітки в вазоні) і двадцять візерунків, так звані „закладки“, мальовані

фарбою переважно жовтою, зеленою, блакитною та рожевою. Всі окраси зроблено просто рукою; фарби добре збереглися й мають свіжий вигляд. Візерунки, так що й усі, високо художньої форми й мають характер українських килимів та вишиванок. До речі сказати, одну початкову літеру й один візерунок уміщено в „Орнаментъ всѣхъ временъ и стилей“ — Лоренца (табл. 35, ч. ч. 6 і 8 у відділі „Русская живопись въ манускриптахъ“). Єсть один малюнок характеру не окраси; на ньому змальовано синайське законодавство. Художнього в малюнкові мало, але характерна одежа ізраїльтян: довгі халати, жовті й малинові, підперезані теж жовтими й малиновими поясами, чоботи жовті та червоні й чорні капелюхи; Мусій теж у малиновому халаті, зеленому капелюсі, босий, навколішках приймає од Бога скрижалі. Бога намальовано не дідом, як звичайно, а на обличчя Ісуса Христа в одежі зеленого кольору.

Письмо півуставом, читке й гарне, отже, не придивившись, можна подумати, що книжка друкована; так витримано характер письма в усенькій книзі. З окремих літер звертають на себе увагу:

Ъ — пишеться трьома заходами: паличка, друга паличка з заокругленням зісподу, ця паличка виходить поверх рядка, й поперечки.

Йотовані літери *я, ю*, а так само *А*, ба навіть *а* мають поперечку в горішній частині рядка.

Ъ — пишеться двома заходами — спочатку паличка, що йде згори й доходить до середини рядка, і друга паличка з заокругленням знизу.

И, Н — мають поперечки — перша літера трохи наскоси, зліва направо, а друга поземно — в горішній частині рядка.

Ж — пишеться трьома заходами: дві напівдуги (вони перехрещуються в горішній частині рядка), і третім заходом од перехрестя додолу напівпалички.

З — нечупарна літера, грубою поперечкою виходить над рядок, тоді перетинає рядок дугою, відкритою назад, і закінчується попід рядком.

Х — пишеться двома заходами — палички тонка й груба перехрещуються в спідній частині рядка, обидві йдуть наскоси, спускаються попід рядком.

Ч — двома заходами: паличка власне без заокруглення, на споді й угорі наліворуч одходить коротка паличка, роблячи кут у 45° .

Л — друга паличка власне сторч, а з лівого боку до неї підходить, роблячи кут, тонка паличка не безпосередньо, а з короткою поземною поперечкою в горішній частині рядка.

З — раз-у-раз у рядку, а над рядком зівсиди має горішню частину більшу.

В одному місці *т* написано як латинське (*t*), отож у сполученні його з *р* виходить — *р̣*: ср̣ѣтеніє.

Сполучень двох літер в одну небагато, а саме з'єднуються в лігатуру такі букви: *П* та *р*, далі *а* та *у* і дуже нечасто велике *Д* з *р*.

Часто одна літера замінює другу: *ѡ* буває замість *ѵ* і *ѵ* замість твердого знаку.

Звук, відповідний літері *o*, пишеться і — *o*, і — *ǫ*, і — *ω*; так на одній сторінці написано: *оскрѣблю, ѡскорѣблю, ѡскрѣблю*.

Тут також замість *ъ* стоїть *o*.

Скрізь склади *дер, тер, гор, вр* — пишеться так: *дръ, тръ, мръ* — *предръжа, трепить, твѣрдо, грѣдыня*.

Вкорочення слів та титла досить несподівані, то, що кажуть, *ex tempore*, і часто одно й те саме слово вкорочується не однаково. Наприклад, *тайн* скорочується і *тайⁿ* з написаним угорі *n*, і *таⁿ* з надписаним тільки *й*. У титлі проставлено або промінену літеру або просто будь-яку ознаку.

Правопис теж має деякі характерні риси:

Ѣ — дуже часто заховується, як у давньому правописі: *тобѣ, собѣ*.

Ѣ — замість *я*: *исправлѣйте*.

Д — вставляється (дуже рідко) між *з* та *р*: *издречен*.

Жд — замінюється часом на *жс*: *рожество, утврѣженіє*.

Власне не здибається в титлі літера *д*, така часта в титлах Кон. Острозького Біблії.

В книзі чимало елементу українського.

Текст книги поділюється на текст псалмів та текст толкувань; у псалмах слів українських мало, а в толкуваннях, надто-ж наприкінці, в частині книги, що має заголовок — *реєстр, українських слів* було багато, були навіть цілі вислови зовсім українські.

От зразки: *спочатку, виразно, запис, будовано, року, ремество, повстали, треба, перешкода, приклад, текучий, ізрадництво, несвідомий, Прі-мрак, дебелейший, імлі; і оставили аж до нас. Могутся назвати. Слухай, дочко. Надвоє віно дѣвицы роздѣлено. Для чого казал из гніючого древа кіот дѣлати. — Де-не-де траплялися полонізм: О зопсованю, По подобенствѣ, карністю, В'еханіє Господне*.

Що-до змісту, то примірник псалтиру толкованого, що був у мене, не можна було зарахувати до будь-якого одного типу.

Псалтирів толкуваних єсть скількись типів. Головніші з них такі:

1) Псалтирі з толкуваннями Афанасія. Сюди належать відомі в літературі псалтирі Толстовського Музею, Макаріївський й Погодінський. Псалтирі з толкуваннями Афанасія вважаються слов'янського південно-західного походження.

2) Псалтирі з толкуваннями Теодорита. Таких відомо небагато і походять вони од південно-східних слов'ян.

3) Псалтирі з толкуваннями Афанасія та Теодорита, а також Афанасія, Теодорита й інших толковників; але їх небагато.

В нашому псалтирі толковників так багато, що за цією ознакою не доводиться зараховувати його до якого-небудь відомого типу.

Тексту перевірити не пощастило. Порівняно¹⁾ було тільки текст з початку кожної катизми; за невеликим виключенням текст один. Напри-

¹⁾ Порівняно з текстом псалтиря XVI в. в музею стародруків.

клад, катизма 10 починається так: на тя, Господи, уповахъ да не постиж-
дуся во вѣкъ, замість: „во вѣки“. В катизмі 11: внемлите, людіе, законъ
мой, замість: „закону моему“.

Катизма 13: Благо есть исповѣдатися Господеви; пѣта имени твоему
вышне, замість — „вишній“.

Катизма 1: Блаженъ мужъ, иже не идеть на совѣтъ нечестивыхъ и на
пути грѣшниковъ не ста и на седалище губителя не сядеть; замість:
„не иде, не сяде“.

Катизма 2: Пою имени Твоему, вышне; замість: „вишній“.

Катизма 4: ...да не посміються, і далі проминено: „враги мои“.

Катизма 6: Господи, не яростію твоею, пропущено: „да“ (да не яростію).

Катизма 7: восплещайте, замість: восплещите.

Катизма 18: ..внегда скорбѣта, замість: скорбѣхъ.

Катизма 19: ..стояше, замість: стояти.

Що-до змісту книги, то, на мій погляд, на цьому варто зупинитися.
Книга складається з 3 частин: 1) предословіє в книгу сію, 2) саме псал-
тир і 3) реєстр.

1. Предословіє містить у собі поясніння, що таке псалтир, вка-
зівки, як його читати мирянинові (особливо), ченцеві знову инакше, зміст
та призначення окремих псалмів, характеристику головніших толковни-
ків; сторінок у ньому 26.

2. Саме псалтир. Як усі псалтирі, поділюється на 20 катизм
і всі вони починаються так, як і в псалтирях недавнього видання, опріч
11 катизми: перед початком катизми є вступ у 16 рядків під назвою:
„Разум Асафов“.

Текст ведеться так: текст псалми починається вкороченим словом
псал. з початку катизми й тягнеться скількись рядків, потім без перерви
йде толкування з означенням тол. А. Θ. — Афанасія, Теодорита, чи чие
инше. Толковників нараховується близько 45; вони всі наприкінці книги
перелічені: Теодорит, Афанасій, Василій Великий, Іоанн Златоуст, Євсевій
єпископ, Микита архієпископ Іраклійський, Афанасій Великий, Григорій Ні-
кейський, Епіфан, Іоанн монах, Григорій Синайський, Старець Іфацький,
Євсевій, Теофілакт, Кирило Єрусалимський, Григорій Амритський, Юстин
філософ і мученик, Єфрем Сирин, Юстин, Касіян, Нікон, Іоанн Дамаскин,
Климент літописець, Максим ісповідник, Епіфаній Єрусалимський, Тимо-
фій єпископ Єрусалимський, Григорій Богослов, Григорій інок, Іона Екзарх,
Анастасій Синайський, Северіян єпископ, Теогеній Єрусалимський, Акіла,
Єфрем постник, Іоанн ліствичник, Теодотин єпископ Єрусалимський, Епіфа-
ній Кипрський, Оріген перед єрессю, Павло архієпископ Солунський, Ти-
мофій прєзвитер Єрусалимський, Григорій Місідійський, Уола Юдеянин,
Косма іподиклон, Герасим, Ісайя інок гори Синайської.

Є толкування, що починаються од слова *тол* (толкування) без зазна-
чення, хто їх складав. Навіть так: нравоучение, або вопрос-ответ — теж
без ніякого зазначення. На берегах книжки в одному місці є довгий на-

пис, він закінчується так: толкованіє і якесь. нерозбірне ім'я — невідомо, чи дописав цє толкуваннє сам Василь Попович, через недогляд спершу його пропустивши, чи хтось може з пізніших читачів.

3. Рєєстр — 16 сторінок — складається з вказівок — „чительникові“, що треба найчастіше читати, „щоб умудритись“, і де саме, на яких сторінках чоґо шукати. Багато місця в рєєстрі забирають питання, що повстали підчас читаннє псалтиру. Наприклад у псалмі 136: „блажен, иже иметь и розбіеть младенцы о камень“. Питаннє: хто блажен, какіє младенцы, о каком камені розбитіє, почему блажен.

Наприкінці псалтиру, на сторінці 800, є запис, що хтось його обкреслив червоним та синім олівцем:

„Съписажєся сія книга, глаголемає псалтир толковый, тщанієм, и трудом, и накладом Василия поповича, сына отца Прокопія. Почажєся мѣсяца Декабрія 4 дня и докончєся 27 дня. В року 1613. В лунѣ Априли“.

Над словами „отца Прокопія“ рукою, що багато дописок поробила в книзі, літерами слов'янськими надписано: „протопопа Вышгородского“.

Мабуть так воно й було. Вважаючи на те, що папір, що на ньому книгу написано, трапляється в актах 1610 та 1612 років, на українські слова в тексті, на полонізми, а також, правда в меншій кількості, русизми, треба визнати, що псалтир писано на початку XVII віку на Україні, найшвидше Правобережній.

Це було як-раз за тих часів, коли яскраво виявилася ідея руська на Україні і православіє, побожність виступили на перший план, як характерна ознака українського народу, ставши за пануючий стимул у боротьбі нашого народу з поляками, татарами, турками. Вже була Січ, вже було тяжіння до неї й туди простували юрби незадоволеного елементу з усенької України, надовго там закладено міцну фортецю для оборони од замахів на життя й саме ім'я України. Польське державне духівництво ясно бачило основу цієї боротьби, її довгість та безнадійність, отож дипломатичним шляхом унії силкувалося заспокоїти, звести на ніщо різницю поміж двома ворожими вірами: без крові припинити боротьбу криваву. І йому багато пощастило зробити. Заможні люди, аристократія та вищі єрархи вже пристали на унію, за ними потяглося чимало й простого люду. Але разом з тим відокремивсь, викристалізувавсь той народ, що знав себе, ясно бачив своє обличчя, розумів свої права та вмів їх допоминатися. Одностайно повстало козацтво, як військова сила, що збройною рукою стало на захист побожности, по містах коло церков виникли братства, організації культурні, що за допомогою шкіл та книжок прокидали самосвідомість в українському народі, ширили національну ідею. В Острозі інтелігентські кола з Костянтином Острозьким на чолі видали Біблію й цілу низку церковних книжок, причому текст їх було виправлено цілком науковим способом. По селах, по глухих кутках України з'явилися дрібні одиниці — маленькі братства, окремі люди, що свої невеличкі сили несли на загальну справу. Тоді саме

взялися ревно переписувати церковні книжки. Переписували всі; всі, хто міг, за спасіння душі, а хто не міг сам писати — наймав переписувача за себе. І покути на парахвіян духівництво накладало переписуванням церковних книжок.

Десь у такому кутку, на Правобережній Україні, Василь Попович покупив своїм коштом паперу і засів писати Псалтир року Божого 1613 грудня 4 дня. Ніхто мабуть на нього ніякої покути не накладав: сам це він робив з своєї волі. Закінчуючи працю свою, він прохає: — „Молю ви, отцы и братія, чтуши исправляйте, Бога ради, аще что погреших в какой либо чертѣ: и не лѣнитесь, яко пользоваться имут многии от книги сія. И не ради своая похвалы леность вам припоминох, но Василій Великій подвиг мя на сіе. Збужайте, рече, спящія, на дѣло понуждайте лѣнivia, тружайтесь, рече, да насытитесь во благих душа наша. И аще-бы Бог пеклся лѣнивыми, повелел-бы былію рожати жита и лѣсу овощія: дѣлая, рече, землю, хлѣба насладится, понеже возносит на гумне стог свой, похваляясь рукодѣліем. Чтуще исправляйте и не лѣнитесь: да и сами стоги будете, стоги-бо мужей. Имена их в веки живут. И премудрость их возвещают людіе и похвалу им присно исповедует церков“.

Переписувач, Василь Попович — весь у цих словах. Людина релігійного настрою, він дбає тільки за те, щоб усі читали слово Боже та щоб помилок не було в тому слові. Культура тоді була власне виключно церковна і для Василя Поповича нема інших інтересів, другого світогляду, як справи церковні. Може він і чернець, бо знає всі назви, що сюди стосуються: монах, мніх, інок, чернець; він весь у житті церкви, він мислить і говорить тільки по-церковному. І тим цікавіша для історії його старанням писана книга.

Початок XVII віку залишив чимало літературної праці. Полемічне письменство, переклади церковних книжок, історична робота почалися саме в ті часи і дійшли до нас, як свідоцтво великого культурно-національного руху.

Толкований псалтир Василя Поповича не може дорівнювати цим зразкам письменства. Але ознаки того руху, вплив загального настрою позначаються й на ньому. В цю книжку церковну, що написала її людина виключно церковного походження й духу, підготовлюючи переклад церковних книжок на народню мову, настирливо втискуються українські слова в текст, з давніх-давен установлений. Але не тільки цим цікава книжка Василя Поповича.

У своїй книзі „Древне-славянскій переводъ псалтыря“ В'ячеслав Срезневський каже: „Книга Псалтир має історичну вагу в життю руському. До останнього сторіччя освіта ґрунтувалася на вивченні псалтиру. Гадки його назавсіді западали в душу людині, що псалтир учила, навіть у тій самій зовнішній формі; в своєму житті людина керувалася висловами взятими з псалтиру, часом пригадуючи за зовнішньою формою вислову висоту істини, навіть не добачаючи захованого розуміння їх, затемненого

почасти невизначним перекладом, почасти тим, що прозаїчному розумові не сила збагнути поезію.

Справді читали псалтир, судячи з книги Василя Поповича, пилюно. Береги книги, мало не на кожній сторінці, вкрито написами читачів, що висловлювали своє вдоволення або свої сумніви з приводу тексту.

Писали в псалтирі четверо люду. Виразного дрібного письма слов'янськими літерами найбільше. Так ніби писав той-таки, хто й псалтир переписував. Тільки літери дрібніші, рука ніби твердіша, свіжіше й чорніше чорнило. Написи зроблено мовою слов'янською, з титлами і т. ин.; змістом своїм стосуються вони до тексту; тим самим чорнилом часто-густо намальовано руку, що показує на те чи інше місце в тексті, і написано: „твори тако“, або „зри и твори тако“. В двох тільки місцях написи одрізняються од свого стереотипу, обидва рази це ті-ж самі слова: „не проси у Бога карності на врагі своя“.

Скількись є написів (до десятка) громадянським скорописом, мовою теж слов'янською; чорнило написів поруділе, рука дуже гарна, навіть художня на кшталт східного письма. Найкращий і найдовший напис цією рукою наприкінці книги: „како созда человек...“, далі йдуть вказівки на аркуші. Єсть дві дописки мовою польською, тільки дві, письмом досить культурним, звичайного канцелярського круглого виробу; одна в катизмі XV проти слів толкування Теодорита: „еще Кира на милость преврати“. — Кур król perski, і далі в XVII катизмі проти слів тексту псалми: аще кто в сосуд велий оцту, мало меду вложит — мед погубит, оцту-же не усладит, — тією самою рукою мовою польською: Chłopa chodz sto raz smaruj miodem, jednak on dzieuchciem smierdzi. Напис дуже характерний для колишніх стосунків та ще й у церковній книзі.

Ще дуже багато написів мовою українською; вони й найдовші. Літери слов'янські, рука одна, нерівна, зовсім невироблена; є підписи: Росинский або Роцинский, Дософей Росинский, ієромонах Дософей; у двох місцях дата: слов'янськими літерами й арабськими цифрами — 1727. Од написів так і дхне обивательською мудрістю.

У катизмі XVI проти тексту: „і не розум'ющому покажет істину“ — „завжди волность з глуцтва мудрость зробити хоцет“.

У катизмі XVI проти тексту толкування Афанасія: „есть погібельная лжа и есть лжа спасительная“ — „судити треба когда правду говорити, а когда брехати“.

У катизмі XVI проти тексту Теодорита: „такоже і человеку пустому что благоглаголати — словесна погубити“ — „бесідуючи з дурнем свій розум потеряти“.

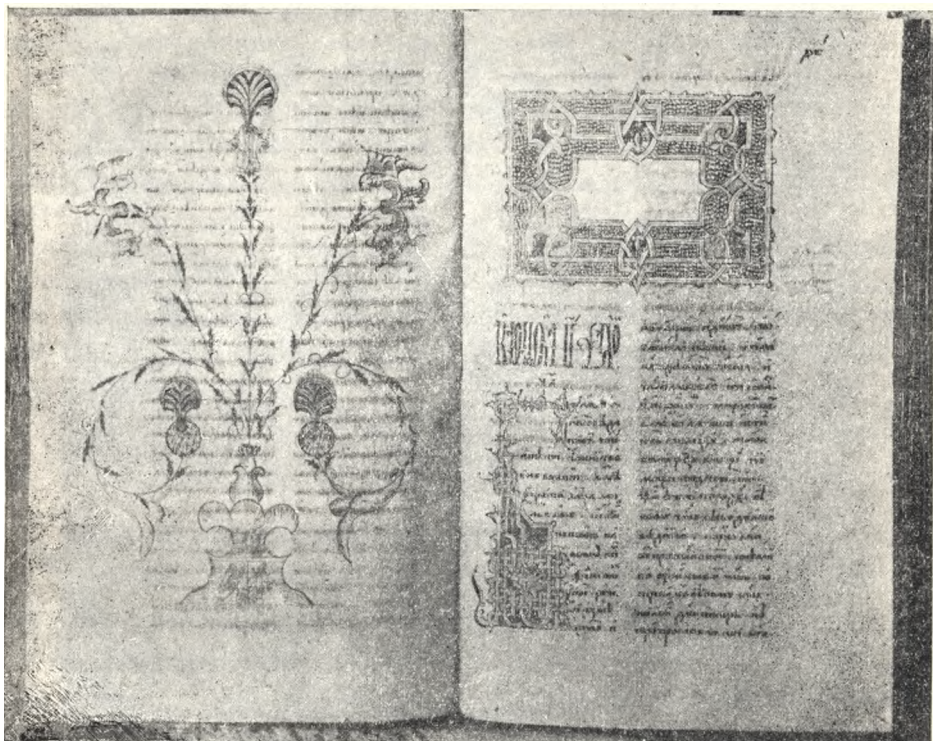
У катизмі XVI проти тексту толкування Теодорита: „не ймаши вини на бесов возлагати“ — „не той злодій, що знайде на дорозі, а що у комору влізе“.

У катизмі XIX проти тексту толкування: „не имате двери устом своим вся внутренняя воспадошася малыми словесы, — якоже бо и хра-

мина незтворена не может сохранити сокровище“ — „замыкай двері, щоб чого не покрали злодії, а будеш голый та ще й голоден, як отой лях, которому коня вкрадено, а він станю тоді замыкає“.

Тією самою рукою написано на скрижالياх, де було раніш порожнє місце: „я есть Бог твѡй, немає Богов инших над мене; не бері імени Господа Бога“...

Серед цих дописок одна звертає на себе увагу. В катизмі VII проти слів толкування: „яко воин суетной сего міра во время познается“ — дописано на полях: „не брататися з увѣятами и пилиповцями, и ляхами“, — під-

Мал. 1.

писано: Дософей Росинскій. У тому місці толкування взагалі говориться про єресі і Дософей Росинський виразно остерегає од уніятів, ляхів та пилипівців. Про яких це пилипівців тут говориться? Можна припустити три можливості: або це вказівка на якусь місцеву секту, або це говориться про толк старовірів — „Филипьево согласіє“ — „филиповцы“.

Та найпевніший тут такий здогад. Псалтир толкований, що писав його Василь Попович, дістали в якомусь монастирі недалеко од Богуслава, може й у Богуславському. Цей дуже давній монастир, як свідчать народні перекази, був кілька разів спалений. Історик церков київської єпархії Похилевич, ґрунтуючись окрім цих переказів, ще на деяких документальних даних, каже, що одного разу Гетьман Пилип Орлик, боря-

Мал. 2. Титульна сторінка з Псалтиру 1670 р.

чись з Богуславським полковником Самусем, спалив був Богуславський монастир. 1727 року, коли писано дописку вром. Дософея, П. Орлик ще був живий і мандрував по Європі, шукаючи заходів для визволення України з-під московського ярма; він листувався з Запорозжям і з іншими місцями на Україні, мав тут своїх прихильників. Отож Орликова справа — було діло свіже, незабуте й важко припустити, щоб так-таки ідеологія Ів. Мазепи й П. Орлика так швидко зникла на Україні; до того-ж проти П. Орлика уряд московський агітував; його, як і Ів. Мазепу, обвинувачували в зраді; звали його, як і Мазепу, єретиком і українське духовництво, а, певна річ, і вром. Дософей, мали рацію остерегати паству свою од братання з пилипівцями — Гетьмана Пилипа Орлика.

Хто був такий Василь Попович — з'ясовують деякі вказівки. М. За-кревський у своєму „Описанні Києва“ покликується на Сікачинського, який в „Історії Вышгорода“ каже, що цей Василь Попович лишив у Бо-гуславському монастирі книгу — „Псалтир Толкований“, яку сам переписав 1614 року.

Дальша доля цього Василя Поповича така. Татари за гетьмана Юрія Хмельницького зруйнували Вишгородську церкву — тоді Василь Попович утік із своєю родиною, родину покинув у м. Путивлі, а сам, як тоді во-дилося серед українського духовництва, подався до Москви, до царя Олексія Михайловича.

Федір Сенгалевиц.

Матеріяли до історії цехів м. Літок на Чернігівщині.

Р. 1925 я знайшов у м. Літках матеріяли для історії тамтешніх цехів¹⁾.

У скринці цеху Млинарського три записові книги: 1) для запису поєднань цехових майстрів, вибраних цехмайстрів та визволки учнів цеху ковальсько-бондарсько-римарського „споруженая“ 1770 р., 2) прибутково-видаткова книга того-ж цеху „споруженая“ 1770 року, 3) прибутково-ви-даткові записи того-ж цеху розпочаті 1820 року. В скринці шевського цеху: 1) книга для запису поєднань майстрів 1686—1775 рр., 2) для запису визволків учнів 1686—1824 рр., 3) зшиток для записування покрас 1755—1778 рр., 4) зшиток для записування, хто відходив молодшенство 1760—1777 рр., 5) рештки прибутково-видаткових записів 1755—1822 рр., 6) дві копії книг 1686 р.: записів майстрів та визволків хлопців списані в половині XVIII ст., 7) прибутково-видаткова книга 1770 р. Книжки й зшитки на жаль були подерті й дефектні; записи дають добірний матеріял для дослідів над унутрішньою історією цехового ладу в Літках протягом кінця XVII, всього XVIII ст. й першої половини XIX ст.; запи-

¹⁾ Першу звістку про ці цехи подала мені К. Я. Буханівська, що довідалася про їх, керуючи екскурсією до м. Літок учнів школи ім. Шевченка у Києві.

сування-ж прибутків тягнеться до часів революції¹⁾. Знайшлися й цешки та цехові ікони цехів шевського, ткацького, млинарського, різницького. Всі вони споруджені були або на початку, або в другій половині XIX ст. З двох цешок ткацького цеху, одна старіша—човник пофарбований на зелено з червоненькими рожами,—здається була споруджена наприкінці XVIII ст. Сукна для похорону були й давніші від кінця XVIII ст. Все це являло собою досить показні остінки дуже розвиненого в Літках цехового ладу. Тепер існують назви цехів, що визначають організації куткові, які виконують справи похоронні, а не професійно-економічні. Дуже сильне колись молодецьке парусоцьке братство—цех тепер зовсім не існує. Оповідать, що років 20—30 тому мелодь вратила попередні чесність та порядність, ходячи на заробітки в місто та в москалі, розбестилася, тільки пиячила й своє давнє молодецьке братство не поважала й нехтувала їм. Врешті вибрали на старшого цього братства якогось приходня парубка, ніби всішки, і, коли він захотів виконувати свої обов'язки, висміяли його. Тоді він узяв скриньку з документами, виніс на вулицю, розбив її й одмовивсь старшинувати. Такий був кінець молодецької цехової організації. Інші цехи зберегли дещо з традицій, ще й тепер збираються на святки. Вибрані кілька років тому цехмистри зберегають речі та дбають про похорон. Цехмистр шевського цеху Коваленко з шанобою показував факсиміле-фототипію цехової першої грамоти 1687 р., взятої до Чернігова. Цехмистри розуміють, що цехи вже не мають їхнього колишнього значіння. Цехмистри шевського, млинарського цехів передали книжки до Всеукраїнського музею ім. Шевченка на пам'ять про славне минуле Літківських цехів. Місцевий учитель В. Т. Марченко своїм авторитетом вплинув на таке розумне вирішення цехмистрів. Цехмистр ткацького цеху передав одну давнішу цешку й стару цехову палку. У місцевого священика Олександровського знайшлися копії погорілих статутів Літківських цехів XVIII ст. Вони доповнюють перший статут 1687 року, надрукований фототипічно у „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ (1897 р. № 1268), передрукований у т. LIX „Кіевской Старини“. Ці статуту свідчать за те, що під той час, коли їх складено й коли затвердив їх Видубецький ігумен 1770 року, цеховий лад був розвинений. Обопільні стосунки між монастирською приватно-власницькою владою й цеховою організацією так само з'ясовують вони належно.

Грамота цеху ковалів, бондарів, римарів і мелників, тесліг, пильщиків та музик м. Літок 1770 року дана од ігумена Видубецького монастиря.

Всѣмъ кому о нижеписанномъ вѣдати надлежитъ, извѣстно чиню и объявляю: сего тысяча сѣмъсотъ сѣмъдесятаго года декабря 8 дня, бывшему мнѣ тѣхъ временъ владѣнія Кіевскаго выдубецкаго всеволозя

¹⁾ Всі зазначені книжки я дослідив і матеріал використав для праці про цеховий лад на Україні.

святаго архістрата Міхаїла монастыря въ маестности, лѣта отъ созданія міра 7168, а отъ рождества Х-ва 1660 Декабря 31 блаженныя и вѣчнодостойныя памяти, отъ великаго Государя Царя и великаго князя Алексія Міхайловича, тому выдубицкому монастырю всемилостевѣйше жалованной мѣстечку Лѣтковичахъ, или по нынѣшнему названію Лѣткахъ, того мѣстечка Лѣтокъ жители честные мужи, братства цеху ремесла ковальскаго, бондарскаго, и рымарскаго брать старшій, а того цеху цехмистеръ Артемъ Слюсаренко, братія того цеху ремесла ковальскаго: Онопрѣй Коваль, Сидоръ Коваль, Кость Суховѣнко, Пилипъ Луценко; братія того жъ цеху ремесла бондарскаго: Тишко Бондаръ, и Кирило Бондаръ представивъ при доношеніи, листъ или фундушъ подлинный 1687 года февраля 10 дня отъ антецессора моего тогда бѣвшаго, оного выдубицкаго святаго архістратига Міхаїла Монастыря Игумена Θεодосія Углицкаго, тому цеху ремесла Ковальскаго бондарскаго и рымарскаго на братство, о постановленіи въ ономъ мѣстечку Лѣтковичахъ при храмѣ святителя и чудотворца Николая звычайнаго между другими братствами, и въ Братствѣ цеху ремесла ковальскаго, бондарскаго, и рымарскаго, такова жъ порядка, и о бытіи всѣхъ Ковальскаго, бондарскаго, и рымарскаго ремесла господарей зъ собою въ одномъ цеху и въ единомъ братствѣ, и о захованіи между собою такова порядка, яковый вездѣ заховуется, и о бытіи того порядка и постановленія въ вѣрности всѣхъ и въ лѣпшой повазѣ, за подписомъ руки его игумена Θεодосія, и за печатью монастырскою данный, писанный въ ономъ Кіевскомъ Выдубицкомъ святаго Архыстратига Міхаїла монастырѣ; якій листъ или фундушъ и отъ бывшаго потомъ того выдубицкаго монастыря Игумена Пахомія Подлускаго подтверждѣнъ; просили мене оный Игумена Θεодосія листъ или фундушъ, и отъ Игумена Пахомія потомъ подтвержденный, тому цехови ремесла Ковальскаго, бондарскаго и рымарскаго на братство данный подтвердить. Тотъ же листъ или фундушъ подлинный Игумена Θεодосія, подтвержденный и отъ Игумена Пахомія, мнѣ представленный отъ слова до слова выписуючи, есть слѣдующаго содержанія: Хотя мѣти въ мѣстечку нашомъ Лѣтковичахъ, а при храмѣ Святителя и Чудотворца Николая, звычайный межи Братствами порядокъ, постановилемъ и приказалемъ абы всѣ ковальскаго, бондарскаго и рымарскаго ремесла господарѣ, были зъ собою въ одномъ братствѣ, и въ единомъ цеху и абы таковый порядокъ межи собою заховали, яковый вездѣ заховуется; то есть повинны напродъ пилное мѣти о церквѣ Божой, и о украшенье ей старанье, такъ тежъ и о иныхъ учинкахъ добрыхъ и милосердныхъ не занедбанье. Повинны мѣти баченье на нищахъ и уломныхъ ведлугъ проможенья своего, болѣзнующихъ засѣ межи собою братію, должны суть посѣщать, а преставлшихся о господѣ до гроба зъ належнымъ порядкомъ, сполне всѣ, запроважати, для чего и покрывало на мари повинны мѣти, и свѣчи великіе. Братъ зъ братомъ если бы который перемовився, предъ старшимъ братомъ да примирится; а если годенъ будетъ и каранья, то повиненъ будетъ вины до скрынки братерской дать фунгъ воску и четверку ладану. Сходску

мають мѣти зъ собою братія въ двѣ неделѣ. А если бы который братъ кромѣ слушной причины не былъ на сходцѣ, той повиненъ дати до скриньки осьмакъ вины. Если для похорону альбо для якого иного дѣла сходзки потреба будетъ, маеть старшій братъ цѣху отъ себя послати, а братія обачивши, повинны будуть на сходзку стати. А если бы кто цыху у себе задержаль, и до сходзки не сталъ, таковой шагъ вины заплатитъ, братъ яковый же Кольвекъ если бы хлопца до ремесла принялъ абы скриньки братерской обвѣстного, полъ фунта воску далъ, научивши зась ремесла, повиненъ его поставити предъ всею братією, и вызволити, и на той же часъ повиненъ дати до скриньки полъ золотого, фунтъ воску и четвертку ладону. А хто бы зъ недавно прихожихъ ковалей, бондаревъ, и рымаровъ, цеху не поєднавши, важился роботу кому робити, таковой повиненъ будетъ до скриньки полъ фунта воску дати. Пріеждшіе зась ковалѣ, бондарѣ, и рымарѣ, зъ своєю на продажъ роботою подъ часъ торговъ и ярмарковъ, поринны брату въ мѣстѣ старшому, а того цеху цехмистру конечно подъ утратою своєю немалою обвѣститися; таковаго порядку постановленіе, абы въ вѣдомости всѣхъ было и въ повазѣ лѣпшой зоставало, далемъ вышеменованому братству и цеху сей листъ, зъ подписомъ руки моея а зъ печатью монастырскою. Писанъ въ монастырѣ святаго Архистратига Михаила выдубицкомъ Кіевскомъ року 1713 Февраля 1 дня.

На томъ подлинномъ листѣ или фундушѣ подпись оного Игумена Теодосія въ такіе слова: Теодосій Углицкій Игуменъ монастыра выдубицкаго Кіевскаго рукою власною. На томъ же подлинномъ листѣ, или фундушѣ вышеозначеного Игумена Пахомія, тотъ листъ подтврдившого подпись въ такіе слова: Сей листъ на Фундушѣ ремесла ковальского, бондарского и рымарскаго и братству отъ моего антecessора данный, подписомъ моея негодности руки непремѣнно утверждаю, Пахомій Подлускій игуменъ монастыра выдубицкаго Кіевскаго Святого Архистратига Михаила рукою власною.

Місце
печатки

На томъ подлинномъ листѣ или Фундушѣ печать на воску притисненая со изображеніемъ святаго Архистратига Михаила копіе въ камень вонзенное держащаго, и съ подписомъ округъ оной печати таковымъ: печать Монастыря Святого Михаила выдубицкаго Кіевскаго.

А понеже въ томъ прописанаго Игумена выдубицкаго монастыра Теодосія Углицкаго подлинномъ листѣ или фундушѣ, цеху ремесла ковальского, бондарского и рымарского на братство 1687 года Февраля 10 данномъ, и потомъ бывшимъ игуменомъ Пахоміємъ подтвржденномъ написано, что въ ономъ мѣстечку Лѣтковичахъ при храмѣ святителя и чудотворца Николая звичайный между другими братствами порядокъ, и въ братствѣ цеху ремесла ковальского, бондарского, и рымарского, отъ оного игумена Теодосія постановленъ, и чтобъ всѣ ковальского, бондарского и рымарского цеху господарѣ зъ собою въ единомъ братствѣ и въ единомъ

цеху были, и заховали между собою таковой порядокъ, яковъй вездѣ заховуется, и чтобъ того порядка постановленіе въ вѣдомости всѣхъ было и въ повазѣ лѣпшой оставало, оный листъ или фундушъ, за подписомъ его игумена Θεодосія, тому цеху ремесла ковальского, бондарского и рымарского на братство 1687 года Февраля 10 дня данъ и потомъ того выдубицкого монастыря отъ игумена жъ Пахомія потвержденъ.

На вышеназначенномъ же Декабря 8, 1770 года поданномъ мнѣ доношеніи подписались того жъ мѣстечка Лѣтокъ жители, мельницкого и тесельского ремесла господари, а именно: Яковъ Савченко, Романъ Прокопенко, Иванъ Лопухъ, Савка Дзюбенко, Стефанъ Печура, Василь Вѣйтовичъ, Пилипъ Лазаренко, Климъ Мельникъ, Остапъ Тесля, Петро Мозковъй, Павло Повклилъ (?), Онопрѣй Динисенко, и Яковъ Яковецъ, и представивъ 1765 года учиненную жителями Лѣтковскими Мельниками, Плотниками, Пильщиками и Музыкантами самопроизвольную подписку, которую они жители Лѣтковскіе мельники, плотники, пильщики и музыканты вписались въ оное цеху ковальского бондарского и рымарского братство, и по подписанному въ ономъ игумена Θεодосія листѣ или фундушѣ, на братство тому цеху ремесла ковальского, бондарского и рымарского 1687 года февраля 10 дня данномъ и отъ бывшаго потомъ Игумена Пахомія потвержденномъ, порядку и постановленію поступать, и всенепрѣмінно исправлятися обязались. А выше сего прописанный въ ономъ мѣстечку Лѣтковичахъ при храмѣ Святителя и чудотворца Николая ведлугъ звычайнаго между другими братствами порядку и въ братствѣ цеху ремесла ковальского, бондарского и рымарского отъ игумена Θεодосія Углицкого постановленный, и потомъ того выдубицкого монастыря отъ игумена Пахомія потвержденный порядок и мною усмотруется быть, и естъ Благочинный, и благочестивый, и братству Христіанскому быть подобающій.

Того рода и я оный въ мѣстечку Лѣтковичахъ или лѣткахъ при храмѣ Святителя и Чудотворца Николая, ведлугъ звычайно между другими братствами порядка, а въ братствѣ ремесла ковальского, бондарского и рымарского, отъ игумена Θεодосія Углицкого постановленный и отъ игумена Пахомія потвержденный порядокъ, по всему его содержанию потверждаю, и въ томъ же братствѣ цеху ремесла ковальского, бондарского и рымарского считатись и быть, и всѣмъ здѣшнымъ мельникамъ, плотникамъ, пильщикамъ и музыкантамъ, по вышеозначенной самопроизвольной ихъ подпискѣ утврждаю, и хочу что бъ оного порядка постановленіе между тѣмъ братствомъ цеху ремесла ковальского, бондарского и рымарского и званія мелницкого, тесельского, пильщицкого и музыкантского, и въ предъ будущіе времена цѣло и непорушимо было. Сверхъ того установляю тому братству цеху ремесла ковальского, бондарского и рымарского и званія тесельского, мельницкого, пильщицкого и музыкантского, для вида въ предъ будущіе времена, и для незабытнотой памяти, содержать въ томъ братствѣ цеху ремесла ковальского, бондарского и рымарского и званія мельницкого, тесельского, пильщицкого, и музыкантского

двѣ книги; съ коихъ въ одну вписать того цеху цехмистра, и всѣхъ того жъ цеху братій нынѣ на лице состоящихъ; да и въ предь—прибывать имѣющихъ братій, и перемѣну цѣхмистровъ, и кто съ ныхъ цехмистровъ и братій въ предь когда скончаніемъ живота, или другимъ какимъ либо случаемъ выбудеть, и кто когда хлопца якого до ремесла прійметъ и научивши ремесла вызволить, записывать; и въ другую книгу записать нынѣ на лице имѣющіися собраныи звычайныи до скриньки братерской доходи денежныи, тако жъ воскъ и ладанъ, и въ предь прибывать имѣющія зъ тѣхъ же звычайныхъ доходовъ въ братерскую скриньку деньги, тако жъ воскъ и ладанъ записывать, и въ той же другой книгѣ на другомъ листѣ, тѣхъ денежныхъ доходовъ расходы и воску и ладану употребленіе, когда сколько чего, а найпаче денежныхъ доходовъ на нужные потребности, и украшеніе здешныя церкви святыя, чего будетъ пыльнѣй потреба, сойдетъ, записывать же. тотъ же найпаче расходъ денежный дѣлать зъ совѣтомъ здешныя лѣтковскія церкви священниковъ и ктитарей, и тѣ книги въ окончаніи каждого года, а паче при обираниі зъ между себе, и наставленіи цехмистра читать.

Для чего таковы двѣ книги тому братству цеху ремесла ковалского, бондарского и рымарского, и званія мельницкого, тесельского, пильщицкого и музыкантского отъ мене съ надписаніемъ и скрепленіемъ и даны. И дабы оное между тѣмъ братствомъ цеху ремесла ковалского, бондарского и рымарского, и званія мелницкого, тесельского, и пильщицкого и музыкантского, того порядка постановленіе цѣло и нерушимо и в предь будущіе времена содержано было, для того сей мой подтвржденный листъ прописанному братству цеху ремесла Ковалского, бондарского и рымарского, и званія мельницкого, тесельского и музыкантского, за подписаніемъ руки моя при печати монастырской даю. Писанъ въ вышеобъявленной мѣстности выдубицкого всеволожя святого Архістратига Михаила Монастыря мѣстечку Лѣткахъ. А оные листъ, или фундушъ 1687 года Февраля 10 дня отъ игумена Θεодосія Углицкого, оному братству цеху ремесла ковалского, бондарского и рымарского данный, а потомъ отъ игумена Пахомія потвржденный, и жителей Лѣтковскихъ мельниковъ, плотниковъ, пильщиковъ, и музыкантовъ самопроизвольная подписка подлинныя для содержанія въ братерской цеховой скринькѣ тому жъ братству при томъ отданы, оставивъ съ нихъ при вышеобъявленномъ доношеніи значныя копіи или списки. Тысяча сѣмъ сотъ сѣмъ десятого года Декабря тридцать.первого дня (1770 г. Д 31).

Кіевского выдубицкого всеволожя святого Архістратига Михаила монастыря Игуменъ Іаковъ рукою власною.

(м. п.) Печать съ изображ. Арх. Михаила
выдубицкого Кіевского.

печать монастыря с. м.

Фундушъ Кієво-Выдубицкаго монастыря игумена шевскому цеху въ мѣстечкѣ Лѣткахъ ¹⁾.

Всѣмъ кому о нижеписанномъ вѣдати надлежитъ извѣстно чиню и объявляю: Сего 1770 года декабря 8 дня Бывшему мне тѣхъ временъ владѣнія Кієвскаго всеволожь святого Архистратига Михаила въ маестности лѣта отъ созданія міра 7168 отъ Рождества Христова 1660 декабря 31 дня блаженныя и вѣчностойныя памяти отъ Великаго Государя Царя и Великаго князя Алексія Михайловича, тому Выдубицкому монастырю всемилостивѣйше жалованной, мѣстечку Лѣтковичахъ или по нынѣшнему названію Лѣткахъ, того мѣстечка жители честные мужи церковнаго братства цеху ремесла шевскаго, братъ старшій а того цеху цехмистеръ Ѳеодоръ Бѣленко, братія: ключникъ Іосифъ Костенко столовый же братъ Ѳеодоръ Бѣленко, столовый братъ Захарій Лукъяненко, Михайло Шибека, Семень Костенко, Федоръ Лукъяненко, Антонъ Бѣленко, Грыцько Костенко, Иванъ Лукъяненко, Леско Шибека, Юско Шибека, Андрей Шибека, Яковъ Шикунъ, Лукъянъ Пахоменко, Моисей Климовичъ, Семень Бѣленко, Микита Бѣленко зять, Илько Греско, Хома Мандзенко, Василій Калиниченко, Иванъ Мишузна, Роман Руденко, Леско Паливода, Ѳеодоръ Греско, Михайло Греско, Стефанъ Шевченко, Петръ Павлюкъ, Григорій Шастопаль, Ѳеодоръ Шастопаль и Грыцько Нехлѣбъ, представивъ при доношеніи листъ или фундушъ подлинный 1690 года іюня 9 дня антицессора моего тогда бывшаго онаго Выдубицкаго монастыря игумена Пахомія Подлускаго, тому цеху ремесла шевскаго на братство, о храненіи въ ономъ м-ку Лѣтковичахъ при храме св. чудотворца Николая стародавнаго между тѣмъ братствомъ цеху ремесла шевскаго, поинныхъ братствъ порядку церковному отъ антицессора его игумена Пахомія, Игумена Ѳеодосія Углицкаго учиненному, постановленнаго порядка и о бытии того порядку и постановленія в лѣпшой повазе, за подписомъ его руки игумена Пахомія и за печатью монастырскою данный, писанный въ самомъ Кієвскомъ Выдубицкомъ св. Арх. Михаила Монастыря, який листъ или фундушъ 1698 года іюня 21-го и отъ бывшаго потомъ Выдубицкаго монастыря игумена Феофила Янджоровскаго подтвержденъ. Просили мене оный игумена Пахомія, листъ или фундушъ, отъ игумена Феофила, потомъ подтвержденный тому цеху ремесла шевскаго на братство данный подтвердить. Тотъ же листъ или фундушъ подлинный игумена Пахомія, подтвержденный и отъ игумена Феофила, мне представленный, отъ слова до слова здесь выписуючи, есть следующаго содержанія:

По благословенію Бога въ тройце славимаго, приснымъ строеніемъ и опаснымъ (?) исправленіемъ отъ антецессора моего превелебнаго по Богу Его милости Господина отца Ѳеодосія Углицкаго, нынѣшняго Архіерея Черніговскаго учиненъ есть всякий порядок церковный въ мѣстечку и маестности монастыря нашего Выдубицкаго в Лѣтковичахъ въ которомъ Церковномъ порядку абы всегда помножалась хвала Божія и украшеніе,

¹⁾ Переписав його один літковчанин, що закінчив Остерські педагогічні курси; він ретельно допомагав мені збирати цеховий матеріал.

поставилъ криторовъ, абы о томъ прилежное имѣти попеченіе, а для помощи тимъ криторамъ всѣхъ ремесль 'братства, которыи бы тѣ братства збираючи каждо въ своемъ братствѣ звичайни въ скриньку доходы, на нужные потребности и украшеніе церковное, чего будетъ пильней потреба неотмовне криторам до рук отдавать. Аже так братство кождаго ремесла для поваги своего цеху повини имѣти отъ державцевъ своихъ подтвержденной и благословлянной листъ въ которомъ всякіе по обычаю данному кождаго ремесла обряды и уставы албо артыкулы мѣють быти выписаны. Теди и той порядокъ еднымъ, которыи просили, антецессоръ мой, а другому братству и я написавши подавалисмо. Только братство ремесла шевскаго до сего часу посполу съ братством кушнирскимъ на едином уставѣ zostавало. Теразь и тыи хотятъ свой особливый въ братстве мети порядок просили мене абы имъ и поинныхъ братствъ порядку и по их стародавнему в ремесле обычаю, далъ имъ фундушъ, зъ выписаніемъ всякихъ обрядовъ на братства. На якую ихъ склонившись просьбу даю поименому шевскаго ремесла братству сей мой лист з выписаніемъ такового постановленія.

Во первыхъ абы помененое братство збирало себе цехмистра мужа статечного, розумного и уважного порядокъ своего ремесла добре ведающего, и ведлугъ того порядку братство пристойне исправляющего, абы ни въ чемъ неимѣлъ доганы. А при такомъ порядочномъ цехмистеру, повинны суть: яко и иншии братства о церквѣ Божией и ея украшеніи при ктиторахъ пильное мѣти стараніе, такожь и о иныхъ добрыхъ и милосердныхъ учинкахъ неzanедбивати, яко же на нищихъ и уломныхъ ведлугъ преможенія своего баченія мѣти и ихъ болезнующими потребами оглядати, а умершихъ власнымъ стараніемъ погребати. Межи собою болезнующую братію должны суть посѣщати а преставившихся такожь зъ належнымъ порядкомъ до гроба запроважати, для чого покрывало и свечи великіе повинны мѣти.

Сходку повинны мѣти в недѣль чотыры, а если будетъ на то потреба, то и частѣй, за обесланіемъ отъ брата старшего цехи повинны сходитися, Кто бы зась безъ слушной причины не былъ на сходце, маеть дати вины шагъ. На похороны за обесланіемъ цехи отъ старшего брата повиненъ самъ майстеръ станути, а въ небытности и челядникъ, а непослушный, албо хто цеху задержитъ, повиненъ шагъ вины дати. На сходку зиповшыся не пятакою и непосварами, але порадою и розмовою, такъ о порядку братства своего, яко о належныхъ церковныхъ потребахъ мають вести порядокъ и Церкви Божой старатися слушный дати прытунокъ. Братъ того ремесла прихожій на мешканне безъ ведома цехмистера не маеть робити, ажъ соби цехъ поеднаеть, въ яковомъ поеднанніи повиненъ дати до скриньки готовыхъ грошей таляр, фунт воску, полфунта ладану, пильно братію ушановати позможности своей, а немного бы братія малы вымогати. Недостойный зась повиненъ въ братскомъ быти респекте(?). Братъ гди возьметъ учня въ науку на лѣта условные, повиненъ дати до скриньки золотой одинъ, напиткомъ ушанувати братію поелику самъ возможеть(?) и любовъ такъ будетъ, а не по уставу якомъ. До половины

умовных лѣтъ приодѣти, обути и прикладъ майстер дати повиненъ учневи. По выбытіи половины лѣтъ знову маеть дати до скриньки ползолотого, а от того часу повиненъ майстеръ дати ему и понедилокъ и прикладъ, зъ якого прикладу учень самъ маеть одягатися и затое по уреченныхъ лѣтахъ вызволятися, а в том яке будетъ при вступе до ремесла межъ ними при братіи постановленне такъ абы заховается. Зъ грошей зась учень гди будетъ вызволятися, маеть дати до скриньки золотый одинъ и напигкомъ братію ушановати по мерному(?) и давнему ихъ обычаю, и иные належитости находячіеся отбыти. Товарищъ вендровный повиненъ перво бути у цехмистра, а цехмистеръ самъ маеть отдати его брату, кому будетъ потреба. Братъ зъ братомъ если перемовится, предъ старшимъ братомъ да примирятся, винный въ посварце и непокорливый да дасть вины до скриньки шостак, фунтъ воску, четверку ладану. Аоравы кровавые задане неслухныхъ речей яко то злодейства и иные неучтивости, мають расправлятися предъ нашимъ городничимъ в замочку, кромѣ заводовъ, що до ихъ ремесла належать. Под часъ ярмарку отъ приежихъ мають брати птихового шагъ отъ воза, и торги посторонніе ремесники тогожъ ремесла немають купувати сырыхъ шкуръ безъ оповѣди цехмистеровой. Яковый порядокъ и постановленне абы въ братствѣ ремесла шевскаго было въ цѣлости неотменно заховано на старшихъ братіяхъ пильно того жадаемъ. Звычайный абы иные братства видячи ихъ слушний порядокъ и чулость къ церкви святой, брали себе прикладъ порядкового братерского строения, в незахованью зась братерского порядку абы не было такъ одъ людей яко и отъ насъ самихъ, слушной доганы, того варуемо. И для лѣпшой поваги такового постановления сей мой листъ печатию монастирскою при подписи руки мзей ствержаю. Писанъ въ монастырю нашему Выдубицкому Киевскому іюня д (9) дня 470 року (1690). На томъ подлинномъ листѣ или фундушѣ подпись онаго игумена Пахомія въ такіе слова: свято Михайловскаго Выдубицкаго монастыря игумень Пахомій Подлусский рукою власною. На томъ же подлинномъ листѣ или фундушѣ вышеозначеннаго игумена Θεодосія тотъ листъ подтвердившаго въ такіе слова: И я подтверждаю сей листъ рукою власною въ томъ же местѣ Лѣткахъ Теофилъ янджаровский игумен монастыря Выдубецкого Киевскаго року 470 іюня 21 дня

Печать.

На томъ же подлинномъ листѣ или фундушѣ на воску притисненная со изображениемъ св. Архистратига Михаила, копие в камень вонзенное держащаго съ подписомъ вокругъ оной печати таковымъ: Печать монастыря С. М. Выдубицкаго Киевскаго.

А понеже в томъ прописаннаго игумена Выдубицкаго монастыря Пахомія Подлусскаго подлинномъ листѣ или фундушѣ цеху ремесла шевскаго на братство 1690 г. іюня 9 дня данномъ, и потомъ бывшимъ игуменомъ Теофиломъ подтвержденномъ написано, что на томъ листѣ выраженный порядокъ между темъ братствомъ ремесла шевскаго есть стародавній и постановленъ между ними по иныхъ братствъ порядку церковному,

и по ихъ стародавнему времени и обычаю, от антецессора его игумена Пахомія, игумена жъ Θεодосія Углицкаго учиненному и чтобы тотъ въ мѣстечку Лѣтковичахъ при храмѣ чудотворца с. Николая между братствами ремесла шевскаго стародавній порядокъ и въ ремеслѣ ихъ обычай и постановление, въ томъ братствѣ цеху шевскаго было въ цѣлости неотмѣнно заховано и лѣпшая повага того постановления была, оный листъ или фундушъ, за подписомъ его игумена Пахомія тому ремесла шевскаго на братство 1690 г. іюня 9 дня данъ. И тотъ въ ономъ Игумена Пахомія листѣ или фундушѣ выраженный порядокъ между братствомъ цеху ремесла шевскаго, по иныхъ братствѣ порядку церковному и по ихъ стародавнему въ ремеслѣ обычаю поставленный и мною усматривается быть и есть благочинный и благочестный и братству церковному христіанскому подобающій.

Того ради и я той въ прописанномъ игумена Пахомія листѣ или фундушѣ и отъ игумена Θεофила подтвржденномъ, выраженный между братствомъ цеху ремесла шевскаго, по иныхъ братствѣ порядку церковному и по ихъ стародавнему въ ремеслѣ обычаю постановленный порядокъ, по всему его содержанію подтверждаю. И хочу чтобы оный порядокъ и постановление между тѣмъ братствомъ ремесла шевскаго цеху и в предбудушіе времена цѣло и ненарушимо хранимо было.

Сверхъ того устанавливаю тому братству цеха ремесла шевскаго для вида въ предбудушіе времена и для незабытной памяти, содержать двѣ книги: съ коихъ въ одну вписать того цеху цехмистра и всѣхъ того цеху братій нынѣ на лицѣ состоящихъ, да и впредь пребывать имѣющихъ братій и перемѣну цѣхмистровъ и кто съ нихъ цѣхмистровъ и братій впредь когда скончаніемъ живота или другимъ какимъ случаемъ выбудетъ, и кто когда хлопца якого до ремесла и до науки прійметъ и научивши ремесла вызволить, записывать. А въ другую книгу записать нынѣ на лицѣ имѣющихся собраны звичайны въ братерскую скриньку доходы денежныя такожъ воскъ и ладанъ и впредь пребывать имѣющіи зъ техъ же звичайныхъ доходовъ въ братерскую скриньку деньги, такожъ воскъ и ладанъ записывать, и въ той же другой книгѣ на другомъ листѣ-тѣхъ денежныхъ доходовъ расходы и воску и ладану употребленіе, когда сколько чего, наипаче денежныхъ доходовъ, на нужные потребности и украшеніе здешнія церкви святаго, чего будетъ пыльнѣй потреба сойдетъ, записывать же. Тотъ же расходъ наипаче денежный дѣлать зъ совѣтомъ здешніе лѣтковскія церкви священниковъ и ктиторей и тѣ книги въ окончаніи каждаго года, а паче при обираниі зъ между себе и наставленіи цехмистра считать. Для чего таковыя двѣ книги тому братству цеху ремесла шевскаго отъ мене съ надписаніемъ и скрепленіемъ и даны. И дабы оный церковного братства цеху ремесла шевскаго стародавній порядокъ и постановление цѣло и ненарушимо въ предъ будущіе времена содержано было: для того сей мой подтврдительный листъ прописанному братству цеху ремесла шевскаго за подписомъ руки моя при печати монастырской даю.

Писанъ вышеобъявленной маетности Выдубицкаго всеволожья Архистратига Михаила монастыря мѣстечку Лѣткахъ. А оный листъ или фундушъ 1690 года іюня 9 дня отъ игумена Пахомія Подлусскаго оному цеху

ремесла шевскаго на братство данный и потомъ отъ игумена Теофила подтвержденный подлинный для содержанія въ цеховой скриньке томужъ братству при томъ отданъ оставивъ съ него при вышеобъявленномъ доношеніи значную копию или список. 1770 года декабря 31 дня.

Киевскаго Выдубицкаго всеволожья святого Архистратига Михаила монастыря игумен Іаков рукою власною.

Место
печати

У книжках і статутах нічого немає про техніку ремісництва, звичаєве право та речові цехові відзнаки. Деякі відомості про це подали старі Літківські ремісники. Техніка млинарства, ткацтва лишається й досі без змін. Техніка шевства змінилася. Поперед шевці були чинбарями — сами чинили шкіру. Дуже архаїчного способу вживали, готуючи кольорові шкіри (червону, жовту, зелену), чим славилися літківські шевці. Щоб пофарбувати шкіру, готували навар з сухого потертого яблуневого листу та материнки, його потім у зшити мішком шкіру наливали гарячим і якийсь час качали цей мішок¹⁾. Пофарбована шкіра була після цього дуже міцна й на дощі та сонці не лияла. Тепер-же фарбують купованими фарбами, що водою змиваються. Давнього способу можна вживати-б тільки тоді, коли було багато лісів. За наших часів на рослинні фарби не вистачало-б матеріалу, та й праці цей спосіб вимагав куди більше як теперішнє фарбування. Що-до цехового права й цехових звичаїв, то традиція всього цього мало додержалася.

Дуже важливо було-б зібрати в містах і містечках пережитки й останки цехового ладу. Ще досить багато потрібно матеріалу, щоб з'ясувати всі типи українських цехів та їх розвиток. Програма збирання така:

1. Прізвище, ім'я майстра та особи, що дає відомості.
2. Родинне становище, національність, маеткове становище, вік, чи і як письменний.
3. Хто був батько, коли помер. Хто була мати й коли померла. Відомості про братів, сестер, дітей.
4. У кого вчивсь ремесства, в скільки років почав і закінчив.
5. Опис майстерні, товаришів, учнів, процесу навчання, кар, розваг, сторонніх робіт.
6. Чий був одяг, харч підчас навчання.
7. Порядок вступу в учні й визвілки чи визволин у цеху.
8. Догляд цеху за правилами учнівства.
9. Вступ у підмайстри: реєстрування й запис у цеху, платня за це, частування майстрів.
10. Наймання у майстра: заробітна плата, робочий час, їжа, одяг.

¹⁾ Від двох старих шевців я записав цей спосіб, але на жаль обидва де-в-чому не сходяться. Так само не пощастьло встановити, як саме готували різні фарби — жовту, червону. Загально про спосіб Літківського фарбування див. також: „Записки Юго-Зап. Отдѣл. Р. Г. О.“ К. I, 234.

11. Відношення підмайстра до родини майстра й до цеху. Суд у цеху в справах підмайстрів.

12. Церковні обов'язки підмайстрів.

13. Організація підмайстрів. Місце зборів, вибір старших, рідзнаки старших, їх обов'язки й права. Справи організації підмайстерської. Колядування.

14. Скільки років тривала підмайстерська праця. Розпорядок мандрівки.

15. Вступ у майстри: платня в цех і частування цехових, іспит чи спробна робота.

16. Влаштування власної майстерні та кошти на це.

17. Організація виробництва: прийняття учнів, підмайстрів. Звідкіля і яким засобом їх набирали.

18. Бюджет виробництва: скільки куповано сировини, скільки витрачено на сировину й на робітників, скільки і на яку суму збували вирів, куди їх збували. Зміни виробництва й збуту протягом усіх років праці майстра.

19. Техніка цехового ремісництва. Приміщення для житла й роботи (його кубатура, температура, освітленість, вентиляція). Ремісничче приладдя, особливо точно описати приладдя золотарське, малярське, столярське й ганчарське. Старовинні прилади забрати до музею, або принаймні зфотографувати. З'ясувати як роблено фарби, кислоти, як орнаментовано й прикрашено речі. Визначити зміни в техніці, їх причини та наслідки для організації ремісництва. Списати терміни-назви. Описати форми колективного виробництва (наприклад — рибальство, то-що).

20. Цехово-ремісничий побут. Одяг ремісників та їх жінок і дітей. Старовинні зразки його взяти до Музею або принаймні зфотографувати. З'ясувати вартість чи ціну старого одягу, способи його пошиття, назви краму й його ґатунку. Узори та орнамент вишиванок чи нашивок на одязі або вбранні. Напої і наїдки. Їжа в звичайний буденний час і святний. Готування напоїв та наїдків і роля жінки в цьому. Харчі для підмайстрів та учнів. Гостювання. Житло: скласти план житла й двору, визначивши приміщення їх, архітектурні та технічні відзнаки (старовинні зфотографувати або змалювати та обміряти). Прикраси житла (ікони, картини, шпалери, розмалювання стін). Книжки й записи. Психічні й фізичні властивості цехового ремісника: мова, освіта, розсудливість, естетика й етика, тип обличчя, будова тіла, міцність, здоров'я. Розваги, пісні, релігійні звичаї, національна свідомість, традиція. Особливо з'ясувати естетику малярів, музик, ганчарів, ткачів, майстрів золота й срібла.

21. Бюджети ремісників. Кредит. Рух прибутків і видатків виробництва протягом року. Рух споживання протягом року.

22. Ринкові звязки та транспортні засоби майстрів. Географічні уявління.

23. Цехова організація. Традиція про початок цеху. Юридичні основи: устава чи цехове право. Цехові сходи: порядок скликання, терміни

скликання, порядок сходин, символістично-показові речі на сходинах — скринька, значок; справи сходин, місце, де скликано сходини. Уряд цеховий: цехмистер, його товариш, ключник, молодший, старшини, старші брати, столові. Вибори цехових урядовців та їх ствердження од влади. справи врядування. Цеховий суд.

24. Склад цеху. Прийняття майстра до цеху. Кількість майстрів. Вписні до цеху для похорону. Поділ майстрів на старших і молодших. Прийняття до цеху учнів і підмайстрів. Кількість учнів і підмайстрів в окремих майстрів і в цілім цеху.

25. Фінансовий устрій цеху. Прибутки й видатки. Канунництво. Цехові гуртові заробітки.

26. Цехові свята та урочистості. Святий-Патрон цеху та дні цехових свят, порядок святкування (служба в церкві або в цеховім домі, цеховий обід, записати пісні підчас обіду). Цехові процесії, паради, похорон.

27. Цехові реліквії. Цихи чи цешки, корогви чи значки, скриньки чи скарбони, печатки, записові книги, статuti, палиці цехмистрів, „старі обичаї“ чи нагаї, гамани для грошей, ікони, похоронні покривала, свічки, то-що. Всі ці речі забрати до музею або принаймні докладно описати та зфотографувати. З'ясувати, хто, коли й як споруджував реліквії (особливо як встановлювалися виображення на корогвах), спосіб їх переховування й порядок уживання.

28. Цехове майно: дім, двір, шпиталь. Рухоме майно в домі. Земельна власність. Торгові ятки. Коли й як втратили цехи нерухоме майно.

29. Цеховий догляд за ремісничою промисловістю й торгівлею (якість виробу, ціни на вироби й сировину), засоби супроти конкуренції внутрішньої й зовнішньої. Цехове кредитування майстрів.

30. Урядові та церковно-релігійні обов'язки цехів. Церква, яку обслуговував цех. Відношення цехів до пана власника за часів кріпацтва. Відношення цехової організації до підмайстерської.

31. Реміснича Управа. Скільки цехів виходило до ремісничої Управи. Вибори ремісничого голови та визначення уряду ремісничій Управі. справи ремісничої Управи. Суд. Майно. Печатка. Діловодство. Відношення ремісничої Управи до міського уряду та губерського правління.

32. Жидівські ремісничі організації та їх відношення до цехів.

33. Старцівські цехи.

34. Челядницькі отаманства. Куткові парубоцькі товариства, пастухівські курені-товариства, дівчачі всчерниці. Елементи подібности та можливі зв'язки їх з цеховими організаціями.

35. Топографічне розміщення цехового ремісництва в місті, містечку чи селі. Ремісницькі назви кутків, вулиць. Ремісницькі фамілії або прізвища. Етнографічні та етнічні відрізнєння ремісників од загалу місцевої хліборобської людности.

36. Додаткові відомості, спеціальні для кожної окремої місцевости.

Проф. Пилип Клименко.

Замітки про Куліша.

Досі ми не маємо ще повної бібліографії творів Кулішевих, і нам, мабуть, ще не раз доведеться знаходити „нові“ його писання. Працюючи над прозою Кулішевою, ми знайшли три такі „нові“ речі. Оскільки нам відомо, про них ще не згадували ні історики української літератури, ні бібліографи, ні біографи Куліша¹⁾.

I.

У „Бібліографічному покажчику писаннів Куліша“, що склав його А. Балака²⁾, названі в черзі їхнього надрукування „Малоросійськіє рассказы“. (I. О томъ, отъ чего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пѣшевцовъ ставъ. II. О томъ, что случилось съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой недѣлѣ), що їх написано року 1839, „Огненный Змѣй“ — року 1840, „Цыганъ“, що стосується до середини 30 років. Далі йде роман у 3 частинах „Михайло Чарнышенко“, писаний у першій половині року 1842. Вказівки на ці твори та на їхню хронологічну послідовність зустрічаємо також у статтях про Куліша, в його біографіях³⁾. Отже, між 1840 та 1842 роками, між „Огненнымъ Змѣемъ“ та „Михайломъ Чарнышенко“ не вказано ні одного твору. Проте до 1841 року відноситься оповідання Куліша, що тісно прилучається своїми літературними особливостями до „Малоросійськихъ рассказовъ“ 1839 року. Назва його „Коваль Захарко“ і надруковано його року 1843⁴⁾.

На якій підставі приписуємо ми це оповідання Кулішеві? Звернемося по-перше до зовнішніх ознак: підпису та дати.

1) Оповідання підписано не повним ім'ям, а тільки ініціалами Куліша: „П. К.“ Літери П. К. маємо в спискові його численних псевдонімів (див. „Бібліографічний покажчик“ Балаки).

2) Оповідання датовано „1841, Київ“. Куліш справді був у Києві на початку та в кінці року 1841⁵⁾.

3) Окрім того, треба відзначити, що Кулішеві було властиве зазначати місце написання твору поруч з датою. Див. у близьких часом написання творах: „1840. Київ“ — під „Огненнымъ Змѣемъ“; „Київ. 1842“ — під „Михайломъ Чарнышенко“.

Певна річ, наведених доводів цілком ще не вистарчас. Наприклад, пункт 2 говорить не про те, що оповідання написав Куліш, тільки про те, що біографічні дані (перебування у Києві року 1841) не суперечать такій можливості. Але є ще інші, переконливіші доводи що стверджують авторство Куліша. Коли звернемося до самого оповідання, то виявимо ще от-що:

1) За деякі вказівки дякуємо С. Рейсерові.

2) Збірник „Дубове листе“. К. 1903, стор. 245—276.

3) Див., наприкл., Н. И. Петровъ, Очерки по ист. укр. лит. XIX в. К. 1881, стор. 267—269; О. Маковей, П. О. Куліш. Львів. 1900 та ин.

4) „Москвитянинъ“, 1843 г., ч. I, № 1, стор. 132—140.

5) О. Маковей, *ibid.*, стор. 10.

4) Автор оповідання — безперечно українець. За це свідчить сила українських слів та зворотів. Ось декілька прикладів: „одружился“, „недбаха“, „став“, „роби-роби, то й матимеш“ і т. и. Тільки декотрі автор (чи редакція часопису?) переклав у примітках.

5) Дуже показове місце, що до нього прикріплено оповідання. Це — містечко Вороніж. Окрім нього в оповіданні згадуються Глухів, Кролевець, Шрамків став, Пешевцева гребля та околиця Воронежа — Тросвящина. Вкажемо на те, що Вороніж — батьківщина Куліша — фігурує в усіх його перших творах: у „Цигані“, в обох „Малоросійськихъ разказахъ“ (до того попав навіть у заголовок першого оповідання), в „Огненномъ змѣѣ“ та в „Михайлѣ Чарнышенкѣ“. В оповіданні „Ковалѣ Захарко“ до слова „Воронежъ“ є примітка: „Мѣстечко Черниговской губерніи, Глуховскаго уѣзда“ і т. д. ¹⁾. У першому з „Малоросійськихъ разказовъ“ читаємо: „Былъ когда-то въ мѣстечкѣ Воронежѣ (Глуховскаго уѣзда)“... і т. д. ²⁾. Инакше кажучи, автор обох творів уважає за потрібне подати читачеві, де знаходиться це містечко (читачеві російського часопису — докладніш).

Мало не по всіх творах Кулішевих цих років згадується як і в „Ковалѣ Захаркѣ“, Глухів та Кролевець. У „Михайлѣ Чарнышенкѣ“ згадується Тросвящина (I, 116). Про Шрамків став та Пешевцеву греблю (а також і про Пешевців став, коли він ще не всох — див. „О томъ отчего въ мѣстечкѣ Воронежѣ“) читаємо не тільки в „Ковалѣ Захаркѣ“:

„Какъ только наступила ночь (це з „Коваля Захарки“) — идетъ онъ на Пѣшевцову греблю. А тогда еще на этой греблѣ стояла мельница... Смѣло сталъ онъ возлѣ колеса, да какъ крикнетъ: — Камарь! Никто не отвѣчаетъ; только по ту сторону мельницы пошло эхо по Шрамкову ставу...“ ³⁾.

Про такий самий розполог дізнаємося і з „Михайла Чарнышенка“: „Другія ворота были противъ плотины, отдѣляющей нынѣ Шрамковъ ставъ отъ Пѣшевцова...“ ⁴⁾.

Куліш, річ зрозуміла, не монополізував місця та назви; вони, може, трапляються й у інших письменників. Але навряд чи в невеличкому оповіданні іншого письменника можна знайти всі ці назви разом; навряд чи могла встановитися повна відповідність з усіма іншими творами Кулішевими початку 40-х років. За „відповідність“ ми розуміємо тут те, що в „Ковалѣ Захаркѣ“ немає ні одної назви місцевости, що її ми не зустрінемо по інших творах Куліша тих часів.

6) Тема оповідання, матеріал, що з нього оповідання збудоване (народні перекази та забобони), і літературна маніра, коли не говорять просто за авторство Кулішеве, то в кожному разі підсилюють решту доводів.

¹⁾ „Москвитянинъ“, 1843 г., ч. I, № 1, стор. 132.

²⁾ „Кіевлянинъ. Книга первая, на 1840 годъ. Издалъ М. Максимовичъ. Кіевъ. 1840. стор. 205.

³⁾ „Москвитянинъ“, *ibid*, стор. 136.

⁴⁾ „Михайло Чарнышенко или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ тому назадъ“. Въ 3-хъ частяхъ. Кіев. 1843, часть I, стор. 118.

Перші твори Кулішеві („Цыганъ“, „Малороссійскіе рассказы“) збудовано на тлі народніх переказів. „Огненный змѣй“ таку 'й назву має: „повѣсть изъ народныхъ преданій“. „Цыганъ“ та „Малороссійскіе рассказы“ одягають цей матеріял у „сказовую“ форму, тоді ще дуже поширену; вона перейшла до Куліша від письменників 30-х років (Гоголь, Квітка, Гребінка, Даль та інші) „Коваль Захарко“ подекуди повторює, подекуди згущує те, що було в „Малороссійскихъ рассказахъ“. Оповідання провадиться не від особи автора: запроваджено підставну особу оповідача — див. підзаголовок оповідання: „рассказъ одного козака“, що нагадує та проситься на порівняння з гоголівським: „Былъ, рассказанная дячкомъ * **ской церкви“. Як це було і в перших оповіданнях Кулішевих, оповідач (раніш він збігався з автором) виходить свідком подій, що про них буде мова, „своя людина“, і до читачів він звертається, як до близьких знайомих: „Знаете ли вы Захарка Ковалья?.. Да что я спрашиваю? Какъ вамъ его не знать, когда его весь Воронежъ знаетъ?!..“¹⁾

Не зупиняємося детально на „сказъ“ Кулішевому, оскільки ми робимо аналізу повністю в нашій праці про прозу Куліша 40-х та 50-х років. Тут тільки відзначимо тенденцію, що споріднює „Ковалья Захарка“ з „Малороссійскими рассказами“.

7) Залишається ще зупинитися на одному факті, що робить авторство Кулішеве безперечним. Говоримо про цей факт наприкінці, бо приписуючи оповідання „Коваль Захарко“ Кулішеві, ми цілком відкинули цей факт. Інакше кажучи: і без нього для нас було ясно, що оповідання належить перу Кулішевому.

В „Огненномъ Змѣѣ“ читаємо:

„Разсуждали о томъ, что за Воронежемъ въ урочищѣ, называемомъ Камень, зарытъ съ давнихъ временъ большой кладъ, заваленный огромнымъ камнемъ, и перебирали разныя средства, какъ бы добыть тотъ кладъ.

И не думайте, братцы! — сказалъ одинъ изъ нихъ: — изъ чортовыхъ рукъ не разживешься. Нечистый легко даетъ взаймы, да тяжко съ нимъ раздѣлываться!

Вотъ бѣда! — возразилъ Воронежскій казакъ Губскій. — А развѣ чорта нельзя прикрутить какъ собаку до колеса?

Хотѣлъ бы я видѣть, какъ бы ты прикрутилъ его! — сказалъ небольшого роста человекъ съ длинными усами.

А что жъ за чудо! — отвѣчалъ смѣльчакъ, бойко посматривая на собесѣдниковъ, которые стали боязливо озираться во всѣ стороны, какъ будто боялись, чтобъ чортъ не подслушалъ противныхъ для него словъ. — Въдъ нашъ казакъ Захарко убилъ же трехъ чертей батьковскимъ молотомъ!

Ой! будто убилъ! — воскликнули съ удивленіемъ приѣзжіе.

Губскій не почелъ за нужное увѣрять ихъ въ томъ, что, по его мнѣнію, извѣстно было всякому, и спокойно выгребалъ горячій уголь для своей люльки.

¹⁾ „Москвитянинъ“, *ibid.*, стор. 132.

Да, именно убилъ — подтвердилъ другой Воронежецъ, покрутивши потупленною головою: — это всему свѣту извѣстно.

И ковалю вашему Захарку не было послѣ никакихъ привидѣній отъ нечистаго? — спросилъ одинъ изъ слушающихъ.

Никакихъ: извелъ трехъ кудыхъ, а самъ и теперь пануетъ!“¹⁾

Все до дрібниць збігається в „Огненномъ змѣѣ“ й „Ковалѣ Захаркѣ“: і там, і тут фігурує „батьковскій молотъ“; Захарко вбиває власне трьох чортів; в обох творах історія Захарка закінчується на тому, що він розбагатів та живе дуже добре. Нарешті, розкажує про Захарка козак, що гадає ніби Захарка всі знають.

Наведений епізод з „Огненнаго Змѣя“ не має в цій повісті великого значіння; це — одно з багатьох оповідань, що наведено в ній. Але власне з цього епізоду народивсь „Коваль Захарко“. Очевидячки, він зацікавив Куліша, і це пояснює трансформацію 'десятка рядків з повісти в самотійне й досить яскраве оповідання. Певна річ, в епізоді з „Огненнаго Змѣя“ та в оповіданні „Коваль Захарко“ — тільки загальний кістяк спільний, спільна тема, а літературна їхня вага, значіння різняться один від одного. Тут проте, не місце говорити про ті зміни, що повстали в самому матеріалі через переміщення його до іншої літературної форми.

II.

За роком 1864 у „Бібліографічному покажчику“ А. Балики значиться, як і за роком 1863, тільки один уривок. Маємо на увазі уривок з історичного роману XVII в. („Мета“ т. II, № 5), до того надрукований російською мовою у „Вѣстникѣ Юго-Западной и Западной Россіи“ за 1862 рік. А проте уважний перегляд журналів року 1864 дає ще одну значну річ Кулішеву. В VIII, IX, X книжках журналу „Дѣло и Отдыхъ“ з підзаголовком „Чтеніе для мальчиковъ и дѣвочекъ всѣхъ сословій, издаваемое Е. Н. Ахматовой“, надруковано „історичне оповідання“ П. Куліша „Порубежники“.

„Порубежники“ підписані повним ім'ям і тому авторство Кулішеве не викликає сумнівів. Розмір оповідання чималий — дев'ять друкованих аркушів. Оповідання стосується до циклу історичних речей Куліша з доби самозванщини („Алексѣй Однорогъ“, „Повѣсть о Димитрії Самозванцѣ и Борисѣ Годуновѣ“; уривки з історичного роману XVII віку „Братья“, „Встрѣча“, „Два стона“, нарешті роман „Дружина Сѣверянъ“, що його писав Куліш року 1848, а потім сам його спалив). Відрізняючись од „Повѣсти о Борисѣ Годуновѣ и Димитрії Самозванцѣ“, що можна сказати твір не художній (сам автор називав її „історією“), оповідання „Порубежники“ наближається до типу історичних творів, що про них Куліш сам писав, працюючи над „Дружиною Сѣверянъ“: „Та ще так хочеться, щоб не дуже історії чепляти, а тільки поміж ярмарком історичним ізвертатися“²⁾,

¹⁾ „Кіевлянинъ“, Книга вторая. Кієвъ, 1841. Стор. 274—275. Розбивка моя. I. Я.

²⁾ Лист Куліша до О. М. Бодявського від 21 квітня 1848 р. „Кіевская Старина“ 1898, кн. II, стор. 284.

Інакше кажучи, історичні події не висунуто, як і в „Алексѣѣ Однорогѣ“, на перший план, а вони служать лиш за тло для вигаданих героїв та їхніх пригод.

„Порубежники“ не роблять вражіння чогось цілого та закінченого. Це — річ з міцно розвиненими фбульними елементами, але фбула ледві встигла позначитися - вже й уривається. Вже перше вражіння таке, що „Порубежники“ — то більш чи менш самостійна частина великого роману.

На датування „Порубежниковъ“ ми не маємо підстав. Серед листування Кулішевого нема на цей твір ніяких вказівок. Можна тільки сказати: не пізніш од першої половини 1864 року, бо цензурний дозвіл дано 17 липня 1864 р. Починається роман так: „Тому назадъ 260 лѣтъ...“ і далі — „въ 1604 году“, себ-то вказується на 1864 рік, як на рік написання „Порубежниковъ“. Проте навряд чи може це служити за ґрунт для датування. Коли припустити, що „Порубежники“ були написані на 10 років раніш і через якісь причини не були тоді надруковані, то цілком ясно, що, друкуючи їх, автор „тому назадъ лѣтъ 250“ (чи 255, коли вони були писані за 5 років до друкування) — виправив на „тому назадъ 260 лѣтъ“.

Вже перші сторінки „Порубежниковъ“ викликають низку порівнянь з „Алексѣемъ Однорогомъ“. Звернемо увагу лиш на одне з них. Обидва твори не тільки малюють Лихоліття („Смутное время“), ба й починаються в той самий момент. На першій сторінці „Порубежниковъ“ ми довідуємося, що подія розгортається року 1604, а на сторінках 15—16 читаємо: „Но все это были мелочи сравнительно съ бурей, которой признаки началъ усматривать отецъ Досифей еще съ осени, когда...“ і т. д. На самому початкові „Алексѣя Однорога“ знаходимо аналогічну вказівку: „Осенью 1604 года, именно въ концѣ октября...“¹⁾

Напрошується також низка зіставлень самого матеріялу цих двох творів:

1) „Это семейство, — читаємо в „Порубежникахъ“, — носило громкую въ свое время фамилию, совершенно исчезнувшую въ наше время. Князья Домоткановы, до которыхъ теперь никому дѣла нѣтъ, утвердились возлѣ Новгорода Сѣверскаго еще въ то время, какъ удѣльные варяго-русскіе князья (до татарскаго нашествія) облегалы переспы (валы) этого древняго города. Ихъ родовое гнѣздо — сельцо Домоткановъ, находящееся верстахъ въ трехъ отъ Новгородъ-Сѣверска, вверхъ по Деснѣ...“ і т. д.²⁾

В „Алексѣѣ Однорогѣ“: „Неизвѣстно, съ котораго времени устоялось въ Сѣверской области это разнохарактерное население (про „разнохарактерную“ людність говориться і в І-му розділі „Порубежниковъ“. І. Я.): такъ ли

¹⁾ Повѣсти П. А. Кулиша. СПб. 1860. Том II, стор. 7.

²⁾ „Дѣло и Отдыхъ“, 1864, VIII, стор. 12. Крім слова „переспы“, що його підкреслив Куліш, розбивка моя. І. Я.

оно было и въ то еще время, когда князья Давидовичи облегалы переспы (примітка внизу самого Куліша — „валы“) Новгород-Сѣверскаго или это уже въ эпоху татарскую...“ і т. д. ¹⁾).

Тут немає, певна річ, повної тотожності, але подібність все-ж-таки разюча.

2) „Но вотъ — лѣтъ шесть до смутнаго 1604 года послѣдніе представители этого древняго рода явились опять въ Сѣверской землѣ, по случаю разлада съ Борисомъ Годуновымъ „... говорится про Домотканів („Порубежники“) ²⁾“. „Старикъ-Однорогъ“ вернулся въ свою Сѣверскую вотчину по той же причинѣ. Онъ, какъ и Домотканъ, — въ опалѣ ³⁾“. Проте обидва — і Одноріг і Домоткан — вірні Борису Годунову.

„Не понимаете вы насъ, ляхи“, каже Домоткан... „Борисъ Годуновъ у насъ одно, а царь — совсѣмъ другое... Отъ бывшаго Бориса Годунова бѣгу я въ сѣверскія пустыни и за литовскій рубежъ; но отъ царя Бориса я не отрекусь и подъ ножомъ“... ⁴⁾).

3) Молитву за Бориса Годунова, що про неї говориться в „Алексѣй Однорогъ“ ⁵⁾, зустрічаємо і в „Порубежникахъ“, тут наведено й текст її ⁶⁾).

Можна було-б навести ще цілу низку зіставлень. Взагалі, Куліш досить часто переносив матеріял одного свого твору до другого. Найпоказовіший з цього погляду такий приклад: в „Алексѣй Однорогъ“ є кілька сторінок, що їх перенесено з „Повѣсти о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“ — тільки з невеличкими змінами ⁷⁾. Гадаємо проте, що це могло робитися тільки з тими творами, котрі були близькі що-до часу їхнього написання („Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“ написано безпосередньо перед „Алексѣемъ Однорогомъ“). Важко собі уявити, щоб через п'ятнадцять років після „Алексѣя Однорога“ Куліш запозичив з нього матеріял для „Порубежниковъ“.

Але тут ми мусимо зробити невеличкий відбіг, що торкатиметься тієї доби, коли написано „Алексѣя Однорога“.

У роки тульського заслання (1848—1850) Куліш працював, як це покаже листування, над історичним романом, перше про Івана Лютого, а пізніш — про Лихоліття („Смутную“ добу). Кинувши це, він узявся за вивчення історії, а потім знову повернувся до роману ⁸⁾. „З сього передумання, — говорить О. Маковей відносно задуму роману про Івана Лю-

¹⁾ Повѣсти П. А. Куліша. Т. II, стор. 3—4. Розбивка моя. I. Я.

²⁾ „Дѣло и Отдыхъ“, 1864, VIII, стор. 13.

³⁾ Повѣсти П. А. Куліша. Т. II, стор. 151, 167 та інші.

⁴⁾ „Дѣло и Отдыхъ“, 1864, VIII, стор. 13.

⁵⁾ Повѣсти П. А. Куліша. Т. II, стор. 149—150.

⁶⁾ „Дѣло и Отдыхъ“, 1864, VIII, стор. 40—42.

⁷⁾ Порівн. „Повѣсти П. А. Куліша“, т. II, стор. 1—5 та „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“, СПб. 1857, стор. 175—178.

⁸⁾ Див. „Письма къ О. М. Бодянскому“. Кіевская Старина. 1897, кн. XI та 1898, кн. II.

того, — вийшли три праці, що потім дістали заголовки: „Історія Бориса Годунова и Димитрія Самозванця“, „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“ та „Алексѣй Однорогъ“¹⁾. Праця ця так розподілюється в межах часу. „Дружина Сѣверянъ“ (первісна назва роману з доби самозванчини — до Кулішевої праці над історією Лихоліття) писався до літа року 1848²⁾, а потім був залишений для вивчення історії. У серпні Куліш закінчив історичну працю: „Історію свою я поділив на дві часті, щоб не одним духом написати, і оце перша часть нехай буде „Історія Бориса Годунова і Димитрія Самозванця“, а друга ще безіменна. Знавш, треба де що позбирати та розчовпати, да тоді вже й за другу книжку“³⁾. „Історія“ друкувати не дозволили. „Нема сумніву, — пише Маковей, — що результатом цієї роботи в Тулі початої 1848 і 1849 рр. була повість „Алексѣй Однорогъ“, що вийшла 1853 р. та „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“, надрукована 1857 р. Самої „Історії Бориса Годунова и Димитрія Самозванця“, відкиненої цензурою, Куліш, оскільки мені відомо, не надрукував ніколи“⁴⁾.

Важко погодитися з останніми словами О. Маковей. Немає ніяких підстав для того, щоб відокремлювати „Історію“ від „Повѣсти“. „Повѣсть“ — це й є „Історія“, раніш заборонена в цензурі та надрукована (можливо — в трохи зміненому вигляді) р. 1857. Маковей не наводить жадних доводів, які-б показували, що це — дві різні речі — отже-ж підновлена назва („Повѣсть“ замість „Історія“) жадною мірою не є довід. За те, що „Повѣсть“ та „Історія“ — це є одно й те саме, свідчить ось що:

1) „Зачав я не од Самозванця, а од самого зкону Івана Мучителя“, писав Куліш, працюючи над „Історією“⁵⁾. „Повѣсть“, що її видано р. 1857, починається з часів Ів. Лютого.

2) „Історія моя вже дійшла до вшестя Отреп'єва в Северню од Літви і вже книжка страничок із 200, як невеликих, а що, може, буде два рази стільки до кінця“.

У надрукованій „Повѣсти“ період „до вшестя Отреп'єва“ обіймає 5 розділів — 172 сторінки. Всього в „Повѣсти“, правда, 330 сторінок, себ-то в два рази, а не в три більше від написаної до 16 липня 1848 р. частини. Але недоречно було-б угадувати наперед кількість сторінок ненаписаного твору.

3) У „Повѣсти“ використано ті книжки, що їх постачав Кулішеві Бодяньський під той час, як писав він „Історію“⁶⁾: Аврамій Паліцин⁷⁾,

¹⁾ О. Маковей, П. О. Куліш. Львів, 1900, стор. 29.

²⁾ Лист до О. М. Бодяньського від 21 квітня 1848. „Кіевская Старина“, 1898, II, стор. 284.

³⁾ Лист до О. М. Бодяньського. Там-же, стор. 292.

⁴⁾ О. Маковей, *ibid.*, стор. 32.

⁵⁾ Лист до Бодяньського від 16 червня 1848 р. Там-же, стор. 286.

⁶⁾ Листи до Бодяньського від 16 червня та 16 липня 1848, там-же, стор. 286—288.

⁷⁾ „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“. Читеніє для молодыхъ людей. Написалъ П. Кулишъ. СПб. 1857, стор. 101, 106, 204, 257 та ин.

Арцибашев¹⁾, а також літопис за Никоновим Списком²⁾, що його не знайшлося в Бодянського і що його Куліш, очевидно, дістав в іншому місці.

4) Нарешті, відзначимо ще слова Кулішеві з листа його до Бодянського від 11 серпня 1848 року: „Се нехай буде опит, чи годиться такечки писать історію“,³⁾ додає він після того, як сповістив про те, що „Історія“ наближується до кінця. Може відгук цього є передмова до „Повѣсти“: „Недостатокъ книгъ по предмету історіи (писав він р. 1857), которыя могли бы читать съ пользою молодые люди, безъ особенной, спеціальной цѣли, чувствуется у насъ до сихъ поръ. Причиною тому не столько отсутствие способностей въ сочинителяхъ, сколько несчастная манера все скрашивать передъ дѣтьми...“ і т. д.⁴⁾

Як вже було вказано вище, закінчивши історичну роботу, Куліш знову береться за роман. Очевидячки, про „Алексѣя Однорога“, не називаючи його, писав Куліш до Бодянського 11 червня та 27 липня 1849 р. Це стверджується між іншим і тим, що як-раз 6 та 7 розділи, що збудили в Куліша сумніви⁵⁾, вводять фігуру Прокла Прокловича, себ-то до деякої міри відводять на бік сюжетову лінію роману.

Отож робота Куліша над історичними творами в роки 1848—1850 розподіляється в Маковея так: 1) Роман про Івана Лютого, 2) Дружина Сѣверянъ, 3) Історія о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ, 4) Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ, 5) Алексѣй Однорогъ.

Ми схилиямося до думки, що „Дружина Сѣверянъ“, не зважаючи на слова Кулішеві про його знищення⁶⁾, якось зацілів (може бути, в копії) та що „Порубежники“ є частина цього роману з історії Самозванщини, що його Куліш писав у 1848 році та покинув, узявшись до історії. Немає документів, що-б стосувалися до 60-х („Порубежники“ надруковані р. 1864) та 50-х років і що-б свідчили, чи писав Куліш подібну річ. А вбогі відомості, що їх ми маємо про „Дружину Сѣверянъ“, не суперечать такій думці.

„Теперь сновикаю розумом коло Новгородка-Северського, як він був у ту чудну Самозванщину, та повидумував тут про його де що багато... Дак повиймавши дещо з книжок, komponую оце роман саме з того моменту, як Отреп'єв підступа од Чернигова до Новгородка, та ще так хочеться, щоб не дуже історії чепляти, а тільки поміж ярмарком історичним ізвертатися“⁷⁾, писав Куліш до Бодянського. „Порубежники“ починаються

1) „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“. Читеніє для молодыхъ людей. Написалъ П. Кулишъ. СПб. 1857, стор. 194, 212 та ин.

2) Там-же, стор. 25, 168 та ин.

3) „Кіевская Старина“, 1898, II, стор. 293.

4) „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ“..., стор. V.

5) Див. листа від 27 липня („Кіевск. Старина“, 1897, XI, 253): „Романъ мой достигъ до 7-ми главъ, но я остановился въ раздумьи, не отбросить ли ему двухъ послѣднихъ главъ и не повести ли повѣсть иначе. Не знаю, чѣмъ еще рѣшу“. Цікаво порівняти з цим листом лист до Бодянського від 17 лютого 1853 р. (там-же, стор. 267—268), що з нього видно, як був зацікавлений Куліш фігурою Прокла Прокловича.

6) Лист до Бодянського від 21 квітня 1848 р. „Кіевск. Стар.“, 1898, II, стор. 284.

7) Там-же.

приблизно з того-ж моменту та мають той самий характер: історичні події не висунуто, як ми вже на це вказували, на передній план, вони правлять тільки за тло для повідання.

Таке припущення пояснювало-б низку збігів у „Порубежникахъ“ та „Алексѣй Однорогъ“, що деякі з них вже були тут відзначені: Куліш писав роман на ту-ж саму тему, з тим самим матеріалом, замість роману, що не вдовольняв його. Природньо, що до „Алексѣя Однорога“ потрапило все з „Дружини Сѣверянъ“, що Куліш міг використати.

Цим можна-б пояснити також уривчастість, явну незакінченість „Порубежниковъ“: отже „Дружина Сѣверянъ“ був залишений, покинутий для суто-історичної роботи твір.

Назва „Дружина Сѣверянъ“ не суперечить нашій гіпотезі. Цілком очевидно, коли уважно читати „Порубежниковъ“, що з дальшим розгортанням задуму молодий Дюмоткан повинен був-би опинитися в центрі твору. А в постаті молодого Дюмоткана є риси, що споріднюють його з виразніш та яскравіш змальованим Олексієм Однорогом.

Отже, послідовність головних літературних праць Кулішевих за роки його тульського заслання уявляємо в такому порядку: 1) Роман про Івана Лютого, що з нього народився; 2) „Дружина Сѣверянъ“, згодом надрукований під назвою „Порубежники“; 3) „Історія Бориса Годунова и Димитрія Самозванца“, заборонена в цензурі й пізніш надрукована під назвою: „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“, 4) „Алексѣй Однорогъ“.

Але це — тільки здогад, визнаємо сами, ще мало обґрунтований. І поки не будуть знайдені якісь документи про писання та друкування „Порубежниковъ“, ця наша гіпотеза так і залишиться здогадом.

III.

Як каже А. Балака, в ч. 49 „Искры“ за 1860 рік уміщено уривок Куліша „На почтовій дорогѣ въ Малороссіи“¹⁾. Уривок цей справді надруковано в тому-ж числі цього часопису, тільки на рік раніше — в 1859 році²⁾. Але-ж в „Искрѣ“ за 1860 рік у числі 1-му знаходимо забутий твір Куліша під такою довгою назвою: „Семейная бесѣда исправника, человека убѣжденій положительныхъ, съ возвратившеюся изъ института дочкою, дѣвицею убѣжденій болѣе или менѣе отрицательныхъ (Эпизодъ изъ романа)“³⁾. Очевидно, „Семейная бесѣда...“ є уривок з ненадрукованого цілком роману „Исправницкая дочка“. Цього роману було написано влітку 1859 р. та закінчено в середині вересня. „Нынѣшній день — одинъ изъ благополучнѣйшихъ въ моей жизни, — писав Куліш до

¹⁾ „Дубове листе“, стор. 251, № 48.

²⁾ Недурно Б. Грінченко в передмові до „Покажчика“ пише: „Я-же перевірів по змозі (себ-го не ввєст. І. Я.) матеріал з книжками“ („Дубове листе“, стор. 246).

³⁾ „Искра“, 1860 р. № I. ст. р. 9—13.

Д. Каменецького 12 вересня 1859 р.: — я кончив романъ, задуманный на Волгѣ и начатый въ Малиновкѣ. Этому роману имя — Исправницкая дочка; онъ содержитъ въ себѣ около 23 листовъ или болѣе¹⁾. З уривку видко, що дочка справника, „дѣвица убѣжденій болѣе или менѣе отрицательныхъ“ — це героїня роману. Про це переконливо кажуть її „чувствительныя“ репліки, що ними переривається справникова балаканина. „Какъ! папа, что вы сказали? вскрикнула Нина“ — після справникових слів про те, як „наши причетники замучили казацкую дѣвушку.“ — „— Понимаю! сказала Нина печально“; — „Понимаю, отвѣчала Нина еще печальнѣе!“²⁾ і т. д. З заголовку видно, що в „Исправницкой дочкѣ“ вона-ж — головна дійова особа.

Хронологічна близькість („Исправницкую дочку“ закінчено було в вересні 1859 р., а „Семейную бесѣду...“ надруковано в січні року 1860) так само стверджує, що „Семейная бесѣда“ це уривок власне з „Исправницкой дочки“. Ніякого іншого роману, що його уривком могла-б бути „Семейная бесѣда“, Куліш у цей час не писав.

Та будь-що-будь, „Семейную бесѣду“ тісно звязано з „Украинскими незабудками“, що уривки з них друкувалися рр. 1861 та 1862. Навіть краще сказати — не тісно звязана, а була так само уривком „Украинскихъ незабудокъ“, як і ті, що друкувалися в „Основі“ та „Черниговскомъ Листкѣ“³⁾. У „Семейной бесѣдѣ“ творять дію та згадуються ті самі люди: справник Квац та його жінка, їхня дочка Ніна, Іволгін, Конашевич, „стряпчій“ та інші. Для обґрунтування нашого твердження має вагу і цей факт: справник покликується на те, що вже описано в іншому уривкові: „Отчего же не можетъ быть? Все можетъ быть, Надя!“ каже він за Іволгіна. „Мнѣ еще вчера стряпчій шепнулъ...“⁴⁾. А приймання гостей напередодні в справника, що серед них був і „стряпчій“, обмальовано у Куліша в розділах, надрукованих в „Основі“ та „Черниговскомъ Листкѣ“. Можна встановити місце „Семейной бесѣды“ серед інших уривків „Украинскихъ Незабудокъ“. Розділи, що надруковані в „Основі“ — безперечно, початок роману. Далі йде те, що було вміщено в „Черниговскомъ Листкѣ“. Останні рядки тої частини роману, що її надруковано в „Основі“, малюють, як від'їздив Іволгін: „Когда Иволгинъ скрылся наконецъ изъ виду, пріятный, такъ называемый на ямщицкомъ языкѣ малиновый звонъ его колокольчика долго еще напоминалъ оставшемуся обществу о его существованіи“⁵⁾. Початок „Офицерской пирушки у Иволгана“ (перший уривок, що його вміщено в „Черниговскомъ Листкѣ“) такий: „Тише и тише слышится сквозь говоръ барышень Четокъ почтовый колокольчикъ“⁶⁾. Дальші уривки малюють від'їзд інших гостей справника, першу сутичку

1) „Кіевская Старина“, 1898, VI, стор. 376.

2) „Искра“ 1860, № 1, стор. 12 та 13.

3) „Основа“, 1861. IX. 1—48 „Черниговскій Листокъ“ 1862. №№ 22—31.

4) „Искра“, 1860, № 1, стор. 9.

5) „Основа“, 1861. IX, 48.

6) „Черниговскій Листокъ“. 1862. № 22, стор. 171.

його дочки (героїні твору) з оточенням в особі пані Протозанової, далі дія переноситься на хутір панночок Чечоток. Всі ці уривки, як це видно з накреслених у них подій та з їхньої нумерації, безпосередньо зв'язано один з одним. Безперечно те, що „Семейная бесѣда“ йде за ними, але, можливо, що між ними та „Семейной бесѣдою“ було кілька проміжних розділів.

Припущення, що „Семейная бесѣда“ одночасно входить і в „Исправницкую дочку“, і в „Українські незабудки“, знову ставить питання про зв'язок між цими двома творами. Ми не маємо спроби поставити тут це питання в усій його повності і тільки намічаємо той здогад, що вважаємо його за найправдоподібніший.

Ще М. Петров відзначав схожість „по содержанию и характеру“ поміж „Українськими незабудками“ та „Майором“¹⁾. Підтримуючи Петрова, О. Маковей здогадувався, що „Майор“ та „Українські незабудки“ то частини „Исправницкой дочки“. — „Заголовка Исправницкая дочка: не має ніякий друкований Кулішів роман, — пише він, — а в Русскомъ Вѣстник-у за 1859 друкована більша повість „Майоръ“. У ній ніякої исправницької дочки нема; за те є исправницька дочка Ніна в Українських незабудках; оповідання недокінченим, а друкованим у Основі 1861 р.“²⁾. І далі: „Куліш в-осени [1859 р.] ще раз переробив Исправницьку дочку, а радше зробив з неї дві повісті і з них одну „Майора, дав друкувати“³⁾.

Гадаємо, що тепер розв'язувати це питання треба трохи инакше. Порівнявши всі надруковані уривки „Українських Незабудок“⁴⁾ з „Майором“, навч побачимо, які вони схожі: ці речі можна включити в один цикл Кулішевих творів, близьких об'єктом і тоном оповідання, кількома типами героїв; між задумом „Майора“ та „Українських незабудок“ зв'язок — безперечний. Але навряд чи можна казати, що задум їхній цілком тотожний, що то тільки дві частини одного твору. Жадних конкретних підстав для цього немає. Окрім тих даних, котрі ми черпаємо просто з уважного читання, цей Маковей здогад суперечить відомим нам хронологічним фактам. „Исправницкую дочку“ написано влітку 1859 р. Як каже Маковей, в-осени Куліш зробив з неї дві повісті та одну з них („Майоръ“) віддав до „Руссаго Вѣстника“. І в иншому місці він пише: „Житєписець Куліша каже рішучо, що Куліш в літі 1859 в Мотроновці написав „Майора“ — і покликається на Кулішеву біографію, що її надруковано в „Правді“ за 1868 рік. Але коли-б Маковей бачив „Майора“

1) Н. И. Петровъ, Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія. Киевъ. 1884, стор. 273.

2) О. Маковей, *op. cit.*, стор. 74—75.

3) Цитуємо це Маковееве твердження за „Літер.-Наук. Вістником“ 1900 р., ч. V, стор. 103, бо не маємо в руках окремого видання.

4) Дуже може бути, що Маковей не знав за ті уривки, котрі друковано в „Черниговск. Листкѣ“. Він, так само як і Петров, і разу про них не згадує.

в „Русскомъ Вѣстникѣ“, то його здогад одразу був-би втратив будь-яку рацію. Річ у тім, що „Майора“ надруковано на самому припочатку 1859 року¹⁾, себ-то геть-геть перед тим, як повстав задум „Исправницкой дочки“. Мова може бути тільки про те, що „Майоръ“ так чи инакше спричинивсь до задуму „Исправницкой дочки“, що він якось ще може звязаний з нею, але жадним способом не про те, що з його частина „Исправницкой дочки“.

Коли-ж припустити, що „незакінченість“ „Украинскихъ незабудокъ“ не відповідає дійсності та потрібна була Кулішеві з якихось причин позалітературного характеру, тоді слід вже поставити питання не про звязок поміж „Исправницкою дочкою“ та „Украинскими Незабудками“, а про їхню тотожність.

Роман, як відомо, написано влітку 1859 року. Аж надто ясно, що власне про нього писав Куліш до Марка Вовчка в лютому 1860 року (лист цей переходується в Пушкінському Домі Академії Наук СРСР; зберегаємо ортографію оригіналу): „Послѣ долгаго молчанія, пишу къ Вамъ опять, какъ во времена оны, — Немировскія. Литература еще разъ оживила меня и заняла въ моей душѣ обширное помѣщеніе. Чего я въ это время не передѣлалъ! Написалъ большой романъ, который, само собою разумѣется, цензура велѣла мнѣ хранить подъ спудомъ, привелъ въ порядокъ всѣ сборники пѣсень...“ і т. д. (розбивка моя. І. Я.).

Первісний намір Кулішів був такий: „Въ журналѣ Василя Михайловича, — писав він до Каменецького 12 вересня р. 1859, — я не намѣренъ помѣщати потому, что онъ — архи-малороссійскій, и я боюсь, чтобъ не запретили журналъ прежде, чѣмъ романъ будетъ допечатанъ, — или же другая бѣда: цензоръ потребуеъ такихъ обрѣзокъ для помѣщенія въ украинскомъ журналѣ, что я самъ не соглашусь печатать. Другое дѣло Русскій Вѣстникъ, смѣлѣйшій и солиднѣйшій изъ нашихъ журналовъ“²⁾.

Нам здається, що цілком імовірний отакий здогад. Трохи згодом по тому, як цензура не дозволила „Исправницкую дочку“, Куліш почав друкувати уривки з роману під иншою назвою³⁾, вдаючи, неначе-б „Украинскія незабудки“ ще „не закінчено“, себ-то утворюючи ілюзію, неначе-б в инший роман. Нашу гіпотезу підсилює ще он що.

Може викликати сумніви звязок „Семейной бесѣды“ з невідомою для нас „Исправницкою дочкою“. Але-ж те, що „Семейная бесѣда“ це не що инше, як частина „Украинскихъ незабудокъ“, сливе не вимагає доводів:

¹⁾ „Русскій Вѣстникъ“, 1859, т. XIX. Январь, кн. 1 і 2, Февраль, кн. 1.

²⁾ „Кіевская Старина“, 1898, VI, 378. Василь Михайлович Білозерський, редактор „Основа“.

³⁾ Можливо, що „Семейную бесѣду“ здано до „Искры“ що перед цензурною її забороною, що її треба віднести на кінець 1859 р. 28 жовтня 1859 р. Куліш писав до Каменецького („К. Ст.“ 1898, VIII, стор. 349): „Цензоръ читаеъ (sic!) повагом мій роман, и вчера я бачив ще тільки 50 листків прочитав четверту частину“.

щоб це зрозуміти, досить тільки прочитати їх. А це свідчить за те, що „Українскія незабудки“ написано у 1859 р.: треба пам'ятати, що „Семейная бесѣда“, надрукована в ч. 1-му „Искры“ за рік 1860, не була початком роману ¹⁾. Але тоді дивно, що ні в листі до Каменецького від 12 вересня 1859 року, а ні в листі до М. Вовчка від 24 лютого 1860 р., де Куліш писав про свої літературні роботи, він ані слівцем не прохопивсь про „Українскія незабудки“. На нашу думку, пояснити це можна тільки тим, що тоді „Українскія незабудки“ звалися „Исправницкою дочкою“, а про неї Куліш пише в обидвох листах.

Треба додати, що дуже подібно характеризує Куліш у листах до М. І. Гоголь „Исправницкую дочку“ і „Українскія незабудки“. „Описалъ я уѣздную малороссійскую жизнь, — писав він у жовтні 1859 р., — со всѣми ея чудесами, которымъ я самъ бы съ трудомъ повѣрилъ, если бъ не видѣлъ этихъ чудесъ собственными глазами. Это романъ довольно обширный, какихъ я до сихъ поръ не писалъ“ ²⁾. За два роки, 18 жовтня 1861 р. — про „Українскія незабудки“: „Прочтите въ сентябрьской книжкѣ Украинскія незабудки: это вѣрная фотографія Борзенской жизни“ ³⁾.

Ще кілька завважень про літературні особливості „Семейной бесѣды“.

У листі до Каменецького Куліш писав про „Исправницкую дочку“: „Въ этомъ романѣ я слилъ комическое съ патетическимъ“ ⁴⁾. Коли ми звернемося до надрукованої частини роману, то легко виявимо випадки з'єднання, правдивіш — сутячки комічного з патетично-ліричним тонів, сутячки, дуже характерної для Гоголя. Цілий ряд „низьких“ побутових подробиць, вульгарних комічних розмов, то-що, розвязуються „високим“ ліричним піднесенням, висловленим од авторової особи. Ось наприклад: „Жалкіе! всѣ они болѣе или менѣе несчастны, болѣе или менѣе уроды, неизлѣчимыя калѣки, надломанные люди, надорванные души...“ ⁵⁾. Або ще: „Ей было тягостно въ родительскомъ домѣ среди этихъ гостей. Она воображала иначе возвратъ въ родную семью, къ тѣмъ лицамъ, которыхъ знала въ дѣтствѣ, къ тѣмъ предметамъ, которые какъ-то поэтически напечатлѣлись въ ея памяти. Ей бы хотѣлось броситься въ объятія матери и своихъ нянекъ безъ постороннихъ свидѣтелей, и потомъ обѣжать по дѣтски весь домъ и садъ, и всѣ памятные ей тропинки и уголки. Но теперь она была здѣсь, какъ чужая: столько глазъ было устремлено на

¹⁾ Див. ще підзаголовок в „Оснoвi“: „Очерки изъ невозвратнаго времени“. (Писано довольно давно, и собств. для памяти любознательному потомству).

²⁾ „Чтенія въ Историч. Обществѣ Нестора Лѣтописца“, 1902 г., кн. XVI, в. IV, стор. 106 (Розбивка моя. I. Я.).

³⁾ Там-же, в. I—III, стор. 65 (Розбивка моя. I. Я.).

⁴⁾ Лист од 12 вересня 1859 р. „Кіевская Старина“, 1898, VI, 377 (Розбивка моя. I. Я.).

⁵⁾ „Основа“, стор. 43.

нее съ невыносимой для нея пытливостью, столько лицъ окружило ее густой толпою, столько знакомствъ пришлося ей вдругъ возобновить послѣ долгаго пребывания въ иномъ мірѣ вещей и понятій...“ ¹⁾).

Звертаючись з цього погляду до „Семейной бесѣды“, ми побачимо, що в ній дуже нерівномірно розподілено елементи комічного та патетичного. Перші забирають мало не весь уривок, другі — лиш кілька рядків: це — „патетичні репліки“ героїні роману — „исправницкой дочки“, що про них уже згадувано вище.

Весь уривок — справникове оповідання, врядигоди тільки перерване двома-трьома словами дочки або жінки ²⁾). Правдивіш — це не оповідання, а балаканина: він увесь час перескакує з одного предмету на інший, збочує, щоб розказати про випадком згаданих людей, згадує про події, що нічим до справи не стосуються, і т. и. Це — „комічно-невимушена балаканина“, що про неї каже В. В. Віноградов, аналізуючи пародії на Гоголя та натуральну школу ³⁾, з тією тільки одміною, що подано її не від особи оповідача або автора, а вкладено в просту мову героя. Одміна ця (а так само той факт, що „балаканина“ не має низки особливостей, характерних для натуральної школи) свідчить, мабуть, про розклад художньої системи, про те, що раніші загострення стерлися й перестали відчуватися. Але безперечно, що „Семейную бесѣду“ пройнято відгомонами власне натуральної школи.

Вже з самого початку „Семейной бесѣды“ виявляється особливість її будови, характерна для „комічно-невимушеної балаканини“. — „Довольно тебѣ сказать — каже справник до дочки, — что когда онъ (батько його... *І. Я.*) служилъ въ нижнемъ земскомъ судѣ... тогда, душечка, земскіе суды еще назывались нижними... то комиссаръ того суда, бывшій впослѣдствіи повѣтовымъ судьєю, Конашевичъ, отецъ нашего Конашевича, человекъ очень строгій и гордый до того, что не принималъ ни вязки бубликовъ отъ просителей... Да о чемъ бишь, я хотѣлъ говорить? Да, да! Въ бытность этого-то комиссара Конашевича“... і т. д., а трохи нижче знову: „Да, но о чемъ бишь я хотѣлъ говорить? ⁴⁾“. Але тут ми бачимо ще не відступи, а ніби невеличкі завваження до власної своєї мови, що не так уже далеко відводять її в бік.

Іноді справник сам себе зупиняє. Згадавши про те, як „причетники замучили казацкую дѣвушку“, він додає: „но это длинная исторія“, та обіцяє оповісти її іншим разом. Так само й в іншому місці: „Но это я тебѣ, душечка, послѣ расскажу“ ⁵⁾).

Вже на першій сторінці зустрічаємо ми й інші приклади. От відступ значно більший: „Мой батюшка, сидя у порога помощникомъ под-

¹⁾ „Основа“, стор. 19.

²⁾ Ці репліки дуже невеликі: всього 15—16 рядків на 500 рядків уривку.

³⁾ В. в. кт. Віноградов, Этюды о стиле Гоголя. Л. 1926. стор. 38.

⁴⁾ „Искра“ 1860, № 1, стор. 9.

⁵⁾ Там-же, стор. 12.

копіюста, какъ подпустить, бывало, шуточку, то вся камера, кихъ, кихъ кихъ! а онъ ничего; онъ какъ ни въ чемъ не бывало, опупываетъ себѣ карманы посѣтителей... А комиссаръ тогдaшній, Конашевичъ... эти Конашевичи всегда неблагопріятствовали роду Квачей. Онъ и моему дѣду, а твоему, душечка прадѣду, много препятствовалъ въ достиженіи дворянскаго достоинства. Это ужъ у нихъ такая наслѣдственная непріязнь къ нашему роду. Вѣдь и этотъ, нашъ-то Михайло Андреевичъ, ты думаешь спроста предложилъ намъ родство съ казаками! Да меня не проведешь: я не даромъ квартировалъ въ Петербургѣ на палатахъ, — видали мы виды!.. Именно, именно!.. Этотъ-то комиссаръ Конашевичъ“... ¹⁾ і т. д. Нагадаємо ще відступ про Іволгіна та про його-пристрасть до віршування.

Поворот до оповідання супроводиться такими викликами: „Да, но о чемъ же я говорилъ, душечка?“; „Да, душечка, о чемъ я хотѣлъ тебѣ рассказать?“; „Но погодите, гдѣ же мой рассказъ?“ та ин. Але ледві тільки оповідання посувається на крок уперед, як вже готовий новий відступ. Ця будова мови справникової подається в оголеному вигляді та відкривається в одній з реплік справничихи.

— „Это всегда бываетъ, когда человекъ, такъ сказать, найдетъ свою судьбу. Вотъ и я, какъ сватался..

— Да ты бы, Риля, уже одно рассказывалъ! — сказала исправница, боясь, чтобы онъ не пустился въ повѣствованье обо всемъ, что у нихъ было до свадьбы“ ²⁾.

А втім, справникова мова, повна відступів, епізодів, завважень, має в романі (скільки можна міркувати на підставі уривків) цілком визначене сюжетове місце. Розділ VI „Украинскихъ незабудокъ“ має заголовок: „Родители и гости озабочиваются будущностью институтки“. Коли пам'ятати про цей розділ, то підчас читання „Семейной бесѣды“ кинуться в вічі частенькі згадки про вагу батьківського благословення, підсилювані прикладами з життя справникового батька: „Вотъ, Надя, вотъ тебѣ и въ нашихъ семейныхъ воспоминаніяхъ примѣръ, что значитъ родительское благословеніе“; „видишь, родительское благословеніе-то что значитъ“ і т. под. Почвальні приклади та й уся бесіда потрібні були справникові, очевидячки, на те, щоб дочка пройнялася пошаною до батьківського благословення, що в найближчому часі повинно було вирішити її долю.

Але це виявляє швидше мету бесіди, її композиційне значіння в романі, ніж її стрижень, її будову. Скільки можна судити про психологічне обличчя справникове та про характер його відступів, ці останні роблено зовсім не навмисне — на те, щоб прикрити мету розмови. На збудуванні справникового оповідання відбилися риси „комічно-невимушеної балаканини“ 30-х років. Але звязки Кулішеві з натуральною школою ми докладно розглянемо в окремій праці про його прозу 40-х та 50-х років.

¹⁾ „Искра“, 1860, № 1, стор. 9.

²⁾ Цю репліку можна, певна річ, пояснити й инакше (Розбивка моя. І. Я.).

IV.

На закінчення — ще кілька дрібних додатків та поправок до Кулішевої бібліографії.

1) Вказівка на те, що „Лѣто въ Малороссіи“ Миколи М. (М. Я. Макарова, під ім'ям якого Куліш ховав за тих часів свої твори од царського уряду) надруковано у I числі „Современника“ 1854 р., неправдива. 13 грудня 1853 р. Куліш писав до Бодяньського: „Въ первой же книгѣ [„Современника“. I. Я.] будетъ напечатано „Лѣто въ Малороссіи“ того же автора...“ Але коло цих слів — приписка: „Не будетъ въ первой“ і далі: „М. [Макаровъ] не поладилъ съ Современниками за статью о Малороссіи и взялъ ее назадъ съ тѣмъ, чтобы или напечатать ее такъ, какъ она написана, или совсѣмъ не печатать“¹⁾. Її так і не надруковано — за декілька років Куліш писав до Каменецького: „Ту статтю як самі знаєте, так і тулить — про Волгу Коли ж ні Макаров, ні хто сього на себе не візьме (Вас. Мих.²⁾ хоть і не кажіть: буде з його, що занастив Лито в Малороссіи колись із Жемчужниковим і мою статтю про Ужинок), то пришліть із посилкою сюди“³⁾. „Лѣто въ Малороссіи“ не було, здається, надруковано й пізніш; принаймні й О. Маковей, покликаючись на цього листа, каже, що Куліш написав статтю „Лѣто въ Малороссіи“, „але та стаття запропастила ся“⁴⁾ Очевидячки, Балака взяв свої відомості з Кулішевого листа до Бодяньського, не досить уважно його прочитавши.

2) „Кіевскихъ богомольцевъ“ уміщено в „Народномъ Чтеніи“, як зазначає Балака, але не в лютому 1857 р., а в II-му числі цього часопису за 1859 рік. Помилка йде від Петрова, що бібліографічні дані його Балака часто не перевіряв. Так було і з другою зазначеною вище помилкою (див. початок II розділу нашої статті).

3) „Вишліть Пана Мурла, без цензорських замарок“, писав Куліш Каменецькому 28 жовтня 1859 р.⁵⁾ Жадних инакших вказівок на цей твір я не знаю. Оповідання це надруковано в „Искрѣ“ за 1859 р., № 7, стор. 66—71, № 8, стор. 75—79, № 9, стор. 90—93, з підзаголовком „Разсказъ моего пріятели“ та епіграфомъ: „Свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудомъ. Грибодовъ“. Можливо, що підзаголовок свідчить про звязок „Пана Мурла“ з „Потомками українскихъ гайдамаковъ“ („Изь воспоминаній моего пріятели“), себ-то з ненадрукованим цілком романом „Искатели счастья“, що частина його є „Потомки українскихъ гайдамаковъ“.

4) У 32-му числі „Искры“ за 1859 р. (стор. 318—319) надруковано „Малороссійскіе анекдоты“ без жадного підпису. Кулішеві приписує їх І. Ф. Масанов⁶⁾. Близькість Куліша до „Искры“ під цей час,

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1897, XII, стор. 453—454.

²⁾ Вас. Мих. — це Білозерський.

³⁾ Лист від 28 жовтня 1859 р. „Кіевская Старина“, 1898, XII, стор. 350.

⁴⁾ О. Маковей, *ibid.*, стор. 38.

⁵⁾ „Кіевская Старина“, 1898 XII, стор. 349.

⁶⁾ І. Ф. Масановъ, Русскіе сатирико-юмористическіе журналы (Библіографическое описаніе). Вып. I. Владиміръ. 1911. Стор. 7 і 155.

українські теми анекдот, деякі особливості їх форми, підзаголовки „Малоросійській анекдотъ“ у „Сельскомъ філософѣ“ (див. нижче) підсилюють можливість цього твердження. Всіх анекдот дев'ять.

5) У 38-му числі „Искры“ за 1859 р., стор. 378—380 вміщено оповідання „Сельскій філософъ. Малоросійській анекдотъ“. Підпис, як і під „Паномъ Мурломъ“, П. Куліш¹⁾.

6) Під ч. 40 у „Покажчику“ Балики знаходяться „Народныя пѣсни, подобранныя П. Кулишомъ. — Народное Чтеніе“, 1859, № 2, стор. 204—212“. Цілком ясно, що він не мав цього часопису, на стор. 204 якого читаємо: „Народныя пѣснї (подобранныя авторомъ предыдущей статьи)“ — інакше незрозуміло, чому він не зареєстрував цю „предыдущую статью“: „Что такое поэзія и что народная поэзія“. Її надруковано на стор. 195—203, себ-то безпосередньо перед піснями. Перекручену назву — „подобранныя Кулишомъ“ замість „подобранныя авторомъ предыдущей статьи“ — Балика позичив у Петрова²⁾.

7) „Повѣсть о Южной Руси“ вміщено не в 36 числі „Народнаго Чтенія“ за 1859 р. (очевидячки, друкарська помилка), а у кн. III, стор. 85—120 і VI, стор. 32—59 за той-же рік.

8) „Потомковъ заднѣпровскихъ гайдамакъ“ надруковано не тільки в IV томі „Повѣстей П. А. Кулиша“, але й у „Народномъ Чтеніи“, 1860 р., кн. II, стор. 144—212. До того в „Народномъ Чтеніи“ „Потомки“ з'явилися, мабуть, уперше: дата цензорського дозволу в „Повѣстяхъ“ — 25 березня 1860 р., а в „Народномъ Чтеніи“ — 2 березня 1860 р. В оглаві часопису після назви твору зазначено: „Рассказъ“. Решта — підзаголовок „Изъ воспоминаній моего пріятели“, присвята М. Я. Макарову — в обох виданнях. І „Повѣсти“, і часопис друкувалися в друкарні Куліша, але „Потомковъ“ складали двічі (це можна побачити, порівнявши шрифти). Двічі твір проходив цензуру. Цікаво, що текст його в IV томі „Повѣстей“ трошки відрізняється від тексту в „Народномъ Чтеніи“.

9) У 1-му числі „Основи“ за 1861 р., стор. 116—117 вміщено „Нѣскольکو объяснительныхъ словъ“ перед замітками та нарисами М. В. Гоголя до драми з української історії.

10) До „Покажчика“ Балики ввійшла промова про Шевченка з приводу його смерті, але там немає другої. Куліш мав її сказати, коли тіло Шевченка везли на Україну. Він „не могъ произнести ее — по нездоровью“ і її надруковано в статті В. Білозерського „Значеніе Т. Шевченка для Украины. Проводы тѣла его изъ С.-Петербурга“³⁾.

11) Балика не зазначає, що в „Поѣздку на Украину“ увійшло цілком оповідання „На почтовой дорогѣ въ Малоросіи“. „Поѣздку на Украину“ надруковано через 3 роки після „На почтовой дорогѣ въ Малоросіи“⁴⁾.

¹⁾ Всі нижчепозначені Кулішеві твори підписаво так само.

²⁾ Н. И. Петровъ, Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія. Киевъ. 1884. Стор. 263.

³⁾ „Основа“, 1861, VI, стор. 28—30.

⁴⁾ „Основа“, 1862, IV, стор. 92—110; „Искра“, 1859, ч. 49, стор. 498—504.

12) У газеті „Кіевскій Телеграфъ“ з 13 липня 1875 р., ч. 83, знаходимо „Замѣтку по поводу ‚Новыхъ матеріаловъ для біографіи Т. Г. Шевченка‘, напечатанныхъ въ № 6 ‚Древней и Новой Россіи““. Автор статті „Новые матеріалы для біографіи Т. Г. Шевченка“ — Е. А. Ганненко, „Замѣтка“ Куліша — кілька поправок до цієї статті.

13) В „Кіевской Старинѣ“, за листопад 1885 р., стор. 431, надруковано невелику вступну замітку до „Автобіографіи Т. Гр. Шевченка, написанной для ‚Народнаго Чтенія““. Кулішеві належать і примітки до „автобіографіи“.

14) Нема в „Показчику“ Балики також листів Куліша до Шевченка, що їх було вміщено у „Кіевской Старинѣ“, за 1900 р., IX, стор. 302—311. Всіх листів — чотири: три відносяться до 1843—1844 рр., четвертий — без дати, очевидно, 1845 р. Листи наведено в статті М. Стороженка „Новые матеріалы для біографіи Шевченко“.

І. Ямпольскій.

До біографії А. Свидницького.

(За архівними матеріалами).

Жадоба живої науки непереможно тягла Анатоля Свидницького до університету. В 1856 р. він рішуче, за рік до закінчення, пірвав з мертвою богословською схоластикою подільської духовної семінарії й пішов до університету. Великої боротьби це йому коштувало. Батько його Патрікій Свидницький, людина з старими поглядами, категорично забороняв своєму синові кидати духовну школу і йти світською дорогою. Він уже мріяв бачити здібного Анатоля архієрем, бо не дарма-ж йому казав: „Тільки в чевцях буде тобі талан-доля“. Батько лякав сина навіть прокльоном, але й це не зупинило сина. Не злякали А. Свидницького ні матеріальні злидні, ні вступні іспити до університету.

Нам пощастило знайти в архіві колишн. київського університету св. Володимира та київському центральному архіві деякі документи про перебування А. Свидницького в університеті, про іспити його при університеті на звання вчителя російської мови в повітовій школі та про службу його в київському центральному архіві, які й наводимо тут.

19 липня 1856 р. А. Свидницький подав на ім'я куратора київської учбової округи прохання про допущення його до вступних у київський університет іспитів, але йому не пощастило подати зразу всі потрібні документи, і він був тільки допущений до слухання лекцій на медичному факультеті; в спискові осіб, допущених до слухання лекцій в 1856 р. до зарахування в студенти, проти прізвища Свидницького зазначено: „Нѣтъ метрическаго о рожденіи и крещеніи свидѣтельства и свидѣтельства о наукѣ“¹⁾.

¹⁾ Справа Ради Університета св. Володимира, № 193.

21 грудня 1856 р. Свидницький подає друге прохання (яке нижче наводимо) на ім'я куратора учбової округи про допущення його до вступних іспитів, очевидно подавши всі потрібні документи.

Его Превосходительству
Господину Попечителю Киевскаго Учебнаго Округа Дѣйствительному
Статскому Совѣтнику и Кавалеру Николаю Романовичу Ребиндеру.

Уволившагося по прошенію изъ высшаго отдѣленія Подольской Духовной Семинаріи ученика Анатолія Свидницкаго.

Прошеніе.

Желая продолжать образование въ Университетѣ св. Владиміра, честь имѣю покорнѣйше просить Ваше Превосходительство допустить меня къ вступительному экзамену для поступленія въ число студентовъ медицинскаго факультета.

Документы свои я подалъ Вашему Превосходительству при прошеніи 19 іюля сего 1856 года.

Просить бывшій ученикъ Подольской Семинаріи Анатолій Свидницькій.

21-е Декабря 1856 г.

Живу я на старомъ городѣ, въ Аванасіевскомъ переулкѣ, въ домѣ Чайковскаго ¹⁾).

Після цього прохання Свидницький був допущений до вступних іспитів.

В списку осіб, що подали прохання про прийняття їх до університету в другому півріччі 1856/7 навчального року, значиться:

„По медицинскому факультету

13. Свидницкій Анатолій. Правосл. Документы находятся въ ун. св. Вл. По испытанію“ ²⁾).

А в відомості про наслідки цих іспитів значиться:

„Вѣдомость объ испытаніи, которому подвергались въ началѣ перваго полугодія 1857 гсда лица, желающія поступить въ университетъ св. Владиміра“.

№№ по пор.	Фамилии и имена	Изъ какой гимназіи	На какой факультетѣ	Вогословіе	Русск. сло- вестность				Лат. языкъ	Греч. языкъ	Исторія	Географія	Франц. языкъ	Математика	Физика	Нѣм. языкъ	Средній вы- водъ	Удостоенъ ⁴⁾
					Языкъ	Исторія	Русск. сло- вестности.	Общій выводъ										
13	Свидницкій Анатолій	Подольск. Дух. Семинарія	И. Фил. ³⁾	4	4	4	4	4	4	3	3	3	2	1	4	—	3 ¹ / ₉	Удостоенъ ⁴⁾

¹⁾ Справа Ради Ун. св. Володимира, № 193.

²⁾ Ibid.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Тут було спочатку написано „Мед.“, але закреслено й надписано: „И. Фил.“

В протоколі засідання Ради університету від 14 лютого 1857 р. про наслідки іспитів зазначено:

„При разсмотрѣніи результатовъ этого испытанія оказалось:

1. Удовлетворительно выдержали испытаніе для вступленія въ студенты по нижеозначеннымъ избраннымъ ими факультетамъ:

По историко-филологическому:

Свидницкій Анатолій“¹⁾.

Ця постанова Ради була надіслана на затвердження кураторові округи, що затвердив її 26 лютого 1857 р. і тільки на засіданні Ради університету від 15 березня 1857 р. Свидницький був зарахований своєкоштным студентом на історично-філологічний факультет.

Як видно з наведених документів, Свидницький спочатку думав поступити на медичний факультет і вже слухав там лекції, але слабе здоров'я й нерви примусили його перейти на історично-філологічний факультет. Один із племінників його, О. Бачинський, нам пише, що Свидницький, будучи присутнім, як студент медик, на одній операції при тяжких пологах, побачив, що нерви його непридатні для медичної роботи й перейшов на історично-філологічний факультет. „Шкільні товариші звали його „Наталкою“, себ-то іменем жіночим, натякаючи на його ніжний ніби-то жіночий нор“²⁾. 1 лютого 1857 р. він подав на ім'я ректора університету прохання, в якому каже:

„Слабость здоровья и отвращеніе къ анатомическимъ упражненіямъ заставляють меня покорнѣйше просить Ваше Превосходительство о перемѣщеніи меня на историко-филологическій факультет“³⁾.

Почалось дуже тяжке з матеріального боку життя Свидницького в Києві. Він мав надію поступити казеннокоштным, недарма-ж він представив до університету свідоцтво благочинного Гайсинського повіту, 5 округи, від 17 грудня 1856 р., про те, що батько його Патрикій Свидницький, який в той час священикував, „не получивъ отъ предковъ своихъ никакого наслѣдства, да къ тому еще при нынѣшнемъ неурожаѣ хлѣба, едва можетъ прокормить остающееся въ домѣ семейство“⁴⁾. Але йому не пощастило улаштуватись казеннокоштным, і він примушений був власними силами добувати кошти і на існування і на платню за навчання. Жив він десь в околицях Києва, то на Подолі, то на Куренівці, своєчасно платити за навчання не міг, декілька разів прохав про одстрочку платні, але й тоді не міг роздобути грошей, і його звільняли з університету за невнесення платні. Так, напр., з 3-го семестру він був звільнений постановою Ради університету 3 жовтня 1858 р.⁵⁾, але на цей

¹⁾ Справа Ради Ун. Св. Волод., № 193.

²⁾ О. М. Огоновський, Історія литер. руск., ч. III, відділ I, стор. 529.

³⁾ Справа Ради Унів. св. Володимира за 1857 р.

⁴⁾ Ibid., 1860 р., спр. № 193.

⁵⁾ Ibid., 1858 р., № 27.

раз йому пощастило поновитись у правах, очевидножки, вніши платню за навчання й втративши один семестр, а постановою Ради університету 19 грудня 1859 р. за № 4¹⁾ він був звільнений з університету за те саме вже назавсідиди.

Таким чином матеріальні злидні перервали науку Свидницького, розбили його надії. Він мусів припинити шкільне навчання й шукати вчительської посади.

„Не думавши не воображавши бытъ учителемъ Русскаго языка, поступаая въ университетъ не для того, чтобы послѣ уволиться, я не видѣлъ особенной необходимости (и не имѣлъ для того времени) изучать существующія методы преподаванія Русскаго языка“²⁾,

з болем у серці заявляє він у своїй письмовій праці на іспитах при університеті на звання вчителя російської мови в повітових школах. Ті-ж злидні, мабуть, примусили нашого письменника і так рано лягти в домовину.

22 листопаду 1860 р. Свидницький подав на ім'я ректора київського університету таке прохання:

Его Высокородію
Господину Ректору Императорскаго Университета св. Владиміра,
Статскому Совѣтнику и Кавалеру Николаю Христіановичу Бунге.

Студента Историко-Филологическаго
факультета Анатолия Свидницкаго

Прошеніе.

Честь имѣю просить Ваше Высокородіе о допущеніи меня къ экзамену для поступленія на должность учителя русскаго языка въ Уѣздномъ Училищѣ.

Прсситъ Студентъ Университета Анатолій
Свидницкій.

1860 г.

М. Ноября 22 дня.

Жительство имѣю на Подолѣ,
по Хоревой улицѣ въ д. Коваленчихи“³⁾.

Зверху на проханні помітки, очевидножки, канцелярії „ $\frac{2245}{1}$ “, „22 ноября“.

Свидницький був допущений до іспитів і 28, 29, 30 листопада і 3 грудня 1860 р. складав їх.

В протоколі засідання іспитової комісії значиться, що „Студентъ Историко-Филологическаго факультета Анатолій Свидницкій по предъ-

¹⁾ Справа Ун-та Св. Вол. 1859 р., № 87. ²⁾ Ibid., 1860 р., № 193.

³⁾ Справа Ради ун-та св. Володимира про іспити Свидницького на зг. вчителя рос. м. в повіт, шк., № 193, ст. 1.

явленіи имъ пршенія допущень былъ при университетѣ св. Владиміра въ присутствіи нижеподписавшихся, къ частному спеціальному испытанію на званіе учителя Русскаго языка въ уѣздныхъ училищахъ.

Испытаніе это произведено въ слѣдующемъ порядкѣ:

Въ засѣданіи 28 ноября 1860 г. испытуемый отвѣчалъ устно на слѣдующіе по жребію вынутые имъ вопросы изъ главнаго предмета, т. е.

I. Изъ Русскаго языка.

1. Окончанія множественнаго числа на *ья*. Склоненіе словъ: рожь, церковь, око, ухо, яблоко. Существительныя на *инь* и *енокъ*. Способъ распознавать родъ въ словахъ, употребляемыхъ въ множественномъ числѣ.

2. Опредѣленіе словосочетанія. Предложеніе, части онаго. Главоль вспомогательный. Предложеніе простое и сложное.

3. Слова опредѣлительныя и дополнительныя. Предложенія придаточныя и вводныя.

II. Изъ Русской Словесности.

4. Витійство духовное въ вѣкъ Петра Великаго.

III. Изъ теоріи прозы.

5. Описанія физическія и нравственныя. Изображеніе характеровъ. Образцы.

Сверхъ того испытуемый писалъ подъ диктовку и написанное разбиралъ въ синтаксическомъ и этимологическомъ отношеніяхъ.

На всѣ сіи вопросы испытуемый отвѣчалъ отлично (5).

Въ засѣданіяхъ 29 и 30 ноября того жъ года испытуемый рѣшилъ письменно слѣдующіе вопросы.

1. Опредѣленіе союза и раздѣленіе его по значенію. Опредѣленіе междометія и раздѣленіе онаго.

2. Драматическіе писатели: Фонъ-Визинъ, Княжнинъ и Аблесимовъ. Поэты эпическіе: Богдановичъ, Костровъ, Херасковъ, Бобровъ. Псевдоклассическая эпопея.

Письменные отвѣты найдены удовлетворительными.

Кромѣ того написалъ разсужденіе на тему: о методѣ преподаванія русскаго языка въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ.

Разсужденіе признано удовлетворительнымъ.

Наконецъ въ засѣданіи Декабря 3 дня 1860 г. испытуемый прочелъ пробную лекцію о предложеніи, которая отличалась ясностію изложенія и точностію выраженій, обнаружила въ испытуемомъ способность преподавать избранный имъ предметъ съ успѣхомъ, а потому признана испытателями вполне удовлетворительною¹⁾.

Испитова комісія визнала, що Свидницький може одержати звання вчителя російської мови в повітових школах.

¹⁾ Ibid.

Рада університету на засіданні від 9 грудня 1860 р., № 16 ухвалила видати Свидницькому свідоцтво на звання вчителя російської мови в повітових школах¹⁾.

Письмові роботи А. Свидницького на іспитах на звання вчителя.

„Б. 19. Грамматика.

Опредѣленіе союза и раздѣленіе его по значенію. Определеніе междометія и раздѣленіе онаго.

Всѣ слова въ отношеніи грамматическомъ раздѣляются на части и частицы рѣчи. Союзъ и междометіе относятся ко второму²⁾ отдѣлу. Они, какъ и нарѣчія съ предлогами, называются еще служебными частями рѣчи; потому что употребляются не для выраженія мысли въ собственномъ смыслѣ, а употребляются, какъ слова второстепенныя, каждое съ своимъ отдѣльнымъ назначеніемъ. Какъ нарѣчіе употребляется для выраженія мѣста дѣйствія, времени и т. п., какъ предлогъ показываетъ направленіе дѣйствія; такъ союзы есть такая частица рѣчи, которая показываетъ какъ относятся между собою части предложенія одинаковыя къ одинаковымъ, или части періода.

Союзы могутъ быть разсматриваемы по значенію, и по мѣсту употребленія въ рѣчи.

По значенію союзы бываютъ:

1) Соединительныя. Они означаютъ, что или нѣсколькимъ предметамъ рѣчи (подлежащимъ) приписывается одно свойство, дѣйствіе и т. п., или — что нѣсколько свойствъ, дѣйствій и т. п. принадлежитъ одному предмету, или что нѣсколькимъ предметамъ приписывается нѣсколько свойствъ, дѣйствій и т. п.

2) Отрицательныя. Они показываютъ, что свойство, дѣйствіе и т. д. предмету не принадлежатъ.

3) Раздѣлительныя: или, либо. Они имѣютъ въ себѣ³⁾ такъ же нѣчто отрицательное, ибо показываютъ, что⁴⁾ предметы рѣчи или свойства дѣйствія другъ другомъ исключаются. Иногда въ рѣчи встрѣчается раздѣленіе вмѣстѣ съ отрицаніемъ. Въ этомъ случаѣ употребляется раздѣлительно-отрицательный союзъ *ни*, впрочемъ не исключая собою отрицательнаго союза.

„Не надо мнѣ твоихъ шатровъ,
ни скучныхъ пѣсень, ни пировъ“...

(Пушкинъ).

Эти три рода союзовъ можно назвать простыми, такъ какъ они состоятъ изъ одного слова. Они одинаково употребляются въ предло-

¹⁾ Ibid.

²⁾ Тут було написано спочатку „къ послѣднему“, потім закреслено і надписано „ко второму“.

³⁾ „въ себѣ“ надписано над рядком.

⁴⁾ Тут закреслено слово „одинъ“.

женіяхъ и періодахъ. Но есть союзы, которые могутъ быть ¹⁾ употребляемы только въ періодахъ. Ихъ можно назвать сложными (не всѣ впрочемъ), потому что они состоятъ изъ нѣсколькихъ словъ, употребляемыхъ вмѣсто одного — подрядъ, или раздѣльно.

Сюда принадлежатъ союзы:

7) Показывающіе сравненіе: какъ-такъ, подобно тому, равнымъ образомъ и др.

8) Противоположность: напротивъ того и др.

9) Условіе: если-то, если бы-то бы и др.

10) Причину: потому что, такъ какъ-то и др.

11) Союзы періода уступительнаго: хотя, -хотя бы, -но, однако.

Къ этого рода союзамъ относятся и соединительные въ періодахъ соединительныхъ, раздѣлительныхъ, если они удвоятся, также союзы періодовъ: заключительнаго, изъяснительнаго и т. д.

Такимъ образомъ союзы по значенію получаютъ названіе отъ ²⁾ свойства той ³⁾ мысли, въ словесной формѣ которой употребленъ союзъ, или отъ признаковъ самой формы: въ періодахъ противоположныхъ употребляются союзы противоположенія, въ условныхъ — союзы условія и т. д. По мѣсту же употребленія союзы можно раздѣлить на союзы предложеній (и, же, не, но, а, употребляемые въ началѣ предложенія: но ты не былъ здѣсь), и союзы періодовъ, которые въ предложеніяхъ не имѣютъ мѣста, и выражаютъ собою уже не отношеніе отдѣльныхъ частей предложенія одной къ другой, но выражаютъ уже отношеніе частей періода, — цѣлыхъ мыслей между собою.

Междометіемъ называются такія слова, которыя употребляются въ рѣчи безъ всякаго отношенія къ частямъ періода или предложенія, и вызываются свойствомъ, духомъ самой мысли, выражаемой словами.

Они выражаютъ движенія души и сопровождаются обыкновенно знакомъ восклицанія (!).

Междометія бываютъ:

1. Восклицательныя: а! ай! ой! ой-ли!

2. Означающія радость: ура! и др.

3. Горе, несчастье: увы! горе! и т. д.

4. Обращеніе къ кому: эй! послушай!

5. Междом. указанія: вонъ! вотъ!

6. Означающія гнѣвъ, досаду: прочь! и под.

7. Означающія запрѣщеніе: цыцъ! Есть и другія междометія — напр. клятвенныя и под.

Въ смыслѣ междометія могутъ быть употребляемы различныя части и частицы рѣчи, но тогда онѣ имѣютъ только ту граммати-

¹⁾ „быть“ надписано над рядком.

²⁾ Тут закреслено „того“.

³⁾ „той“ надписано над рядком.

ческую форму, въ которой употреблены въ рѣчи, если это части измѣняемыя: поди! горе! бѣда! и т. д.

Междометіе иногда употребляется въ предложеніи какъ подлежащее: грянуло громкое ура! и т. д., горе мнѣ! и т. д.; иногда въ смыслѣ объясненія: поди прочь! ступай вонъ! и т. под.

Это, надо сказать, бываетъ только въ предложеніяхъ неопредѣленныхъ. Въ этомъ случаѣ междометія не всегда стоятъ въ сопрожденіи восклицательнаго знака, но слѣдуетъ за ними такой знакъ препинанія, какого требуетъ смыслъ рѣчи и обстоятельства мѣста, занимаемаго¹⁾ междометіемъ въ словесной формѣ мысли.

Ан. Свидницкій.

В. 21. Ист. Рус. Словесности.

Драматическіе писатели: Фонъ-Визинъ, Княжнинъ и Аблесимовъ. Поэты эпические: Богдановичъ, Костровъ, Херасковъ, Бобровъ. Псевдо-классическая эпопея.

Денисъ Ивановичъ Фонъ-Визинъ род. въ послѣднихъ годахъ первой половины прошедшаго столѣтія, умеръ въ послѣднихъ годахъ второй его половины. Писалъ онъ въ прозѣ и стихахъ, наравнѣ съ Державинымъ былъ однимъ изъ лучшихъ писателей вѣка Екатерины Великой. Истинный талантъ Фонъ-Визина комическій. Отъ этого лица, выражающія ненормальное состояніе общества, изображены съ большимъ искусствомъ. Но стремленіе къ нравоученію было причиною того, что въ комедіяхъ Фонъ-Визина выступаютъ лица безцвѣтныя, какъ Правдинъ, Стародумъ и др.

Лучшая изъ комедій Фонъ-Визина „Недоросль“.

Несмотря на приведенный недостатокъ, комедіи Фонъ-Визина останутся навсегда вѣрнымъ изображеніемъ своего времени. Въ свое время, они имѣли огромное вліяніе на общество: слово бригадиръ получило сатирической смыслъ въ слѣдствіе комедіи, носящей это заглавіе.

Другой драматическій писатель прошедшаго столѣтія — Княжнинъ († 91). Въ драмѣ онъ занялъ мѣсто Сумарокова, но стоитъ выше его въ отношеніи къ языку, который у него болѣе чистъ, и слогу, который у него отличается большимъ благородствомъ.

Но желая быть высокимъ, Княжнинъ впалъ въ вычурность. — Онъ оставилъ четыре комедіи, пять оперъ, шесть трагедій и одну мелодраму. Изъ комедій его извѣстнѣе другихъ: „Хвастунъ“ и „Чудаки“; изъ оперъ — „Сбитенщикъ“ довольно долго держалась на сценѣ.

Княжнинъ подражалъ французскимъ поэтамъ и даже заимствовалъ у нихъ, особенно у Вольтера. Комедіи Княжнина выше его трагедій, но въ нихъ мало правдоподобія, и очертанія не отличаются живостію. Дѣйствующія лица у него олицетворенія добродѣтели или порока.

¹⁾ „Занимаемаго“ надписано над рядомъ.

Аблесимовъ († 1784). На розвитіе его таланта имѣла ¹⁾ благотѣльное вліяніе служба при Сумароковѣ — особливо переписка его сочиненій.

Изъ комедій Аблесимова болѣе другихъ замѣчательна ²⁾: „Мельникъ колдунъ, обманщикъ и сватъ“. Содержаніе ея слѣд.: Отець и мать хотѣли ³⁾ выдать свою дочь — онъ за честнаго, трудолюбиваго челоуѣка, кто-бы онъ ни былъ, мать — дворянка непременно хотѣла дворянина. Въ это дѣло вмѣшался мельникъ. Разыгрывая роль колдуна, онъ обѣщаетъ отцу жениха по его желанію, а матери также обѣщаетъ въ женихи для дочки дворянина. Кончается тѣмъ, что мельникъ подвелъ однодворца, въ которомъ соединялось и то и другое.

Комедія эта до настоящаго времени держится на сценѣ и отличается, кромѣ простоты завязки, чистотою языка и непритворною веселостію. Еще замѣчательны его комедіи: „Подъяческая пирушка“ и „Походъ съ непремѣнныхъ квартиръ“.

Изъ эпическихъ писателей замѣчательны болѣе другихъ слѣдующіе:

Богдановичъ († 1783) родомъ изъ Малороссіи, ум. въ Курскѣ. Замѣчательнѣйшее его произведеніе — романтическая поэма „Душенька“, хотя предметъ ея заимствованъ, но въ изображеніи его поэтъ остался вѣренъ собственному вдохновенію. Она написана бѣлыми стихами и въ свое время была въ огромномъ ходу, была любимѣйшей пьесой читающей публики и послужила поводомъ къ многимъ посланіямъ и мадригаламъ въ честь автора ея.

Кромѣ Душеньки, Богдановичъ написалъ поэму — „Сугубое блаженство“, драму „Славяне“, лирическую комедію — „Радость Душеньки“ и много пѣсенъ и разныхъ мелкихъ стихотвореній. — По замѣчанію Карамзина, Богдановичъ, написавши Душеньку, писалъ уже какъ-бы нехотя, или какъ бы въ дремотѣ генія.

Херасковъ († 1807) — одинъ изъ Кураторовъ Московскаго университета — писалъ въ прозѣ и стихахъ. Въ свое время былъ извѣстенъ своими поэмами: „Россіада“ или завоеваніе Казани и „Владиміръ“ или крещеніе Руси. Но ни въ той ни въ другой не воспроизведена дѣйствительность. Владиміръ даже непохожъ на себя.

Вообще говоря, Херасковъ не имѣлъ поэтическаго таланта, не оказалъ вліянія на современниковъ ни на потомство и помѣщается въ Исторіи Русской Литературы — или лучше — въ ряду Русскихъ литераторовъ по той извѣстности, какою пользовался при жизни.

Костровъ († 1796) замѣчателенъ какъ переводчикъ 8 пѣсенъ Илиады и Золотоу ослу съ подлинниковъ, и стихотвореній ⁴⁾ Оссіана

¹⁾ Тут закреслено „сильное“.

²⁾ „Замѣчательна“ надписано над закресленными словами.

³⁾ „Хотѣли“ надписано над закресленным „дѣвушка“.

⁴⁾ „стихотвореній“ надписано над рядкомъ.

съ французскаго. Недостатокъ его перевода изъ Илиады состоитъ въ томъ, что онъ употребилъ тяжелыя александрины.

Бобровъ († 1810) написалъ поэму „Таврида или лѣтній день на полуостровѣ Таврическомъ“. — Замѣчательнъ тѣмъ, что одинъ изъ первыхъ подражалъ Англійскимъ поэтамъ.

Какъ Бобровъ, такъ и Костровъ, и другіе эпическіе писатели достоинствъ не имѣютъ. Тогда литературная дѣятельность наша была окована подражаніемъ французскимъ писателямъ. Поэзія эпическая требуетъ идеаловъ живыхъ, воспроизведенныхъ въ опредѣленныхъ образахъ, а этого-то именно недоставало французской поэзіи, потому и Русской. Наши эпическіе писатели вѣка Екатерины II не знали, что этого требуетъ обращеніе поэта къ самой жизни, сказаніямъ и преданіямъ минувшихъ дней.

Ан. Свидницкій.

О методѣ преподаванія Русскаго языка въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ.

Не думавши, не воображавши бытъ учителемъ Русскаго языка, поступая въ университетъ не для того, чтобы послѣ уволиться, я не видѣлъ особенной необходимости (и не имѣлъ для того времени) изучать существующія методы преподаванія Русскаго языка. Въ слѣдствіе этого, я знаю ихъ только двѣ, и не увѣренъ, столько ли ихъ и существуетъ, или есть еще и болѣе. Эти, извѣстныя мнѣ, методы преподаванія Русскаго языка суть: синтетическая — отъ общаго къ частному и аналитическая ¹⁾ — или отъ частныхъ явленій, фактовъ восходящая къ общимъ законамъ. Говоря иначе: первая состоитъ въ томъ, что сперва представляются опредѣленія, правила, исключенія и послѣ все подтверждается примѣрами. Этой методы придерживались — Грець и Востоковъ въ своихъ грамматикахъ. По второй — аналитической сперва предлагаются образцы словесныхъ формъ выраженія мысли, потомъ объясняются частности и наконецъ выводится общее правило и опредѣленіе. Такъ написана грам. Перевлѣскаго.

По естественному ходу человѣческаго развитія — отъ частнаго къ общему — мнѣ кажется лучшею аналитическая метода. Она представляетъ, кромѣ того ²⁾ слѣдующую выгоду; что Россія, будучи политической единицею, не можетъ назваться единицею въ смыслѣ національности. Русскій языкъ, слѣдовательно, будучи отечественнымъ для всѣхъ живущихъ въ Россіи, есть въ то же время языкомъ непонятнымъ для многихъ народовъ Россіи. Не говоря о народахъ разноплеменныхъ, упомянемъ Поляковъ, Малороссовъ. Говоря постоянно на своемъ родномъ языкѣ ³⁾, они нуждаются не только въ знаніи грамматическихъ свойствъ языка, но и риторическихъ.

¹⁾ Слова „синтетическая“ и „аналитическая“ в оригиналі підкреслені.

²⁾ „Кромѣ того“ надписано на версі рядка.

³⁾ Слово „языкъ“ надписано над рядком.

Метода синтетическая именно тѣмъ только и ограничивается, что приводитъ въ сознание эти грамматическія и риторическія свойства. Знаніе же склоненій, спряженій и под. не есть еще знаніе языка. (Это знаніе¹⁾ приобрѣтается навыкомъ). Сознаніе ихъ — дѣло обученія, но тѣмъ преподаваніе языка не должно ограничиваться, не на сознаніи конецъ. Обучающійся долженъ сознавать формы языка и умѣть отличить ихъ отъ подобныхъ формъ въ другихъ языкахъ; долженъ научиться не только называть формы, но и составлять ихъ по свойствамъ изучаемаго языка. Аналитическая метода тѣмъ выгоднѣе въ этомъ случаѣ, что, обучая внѣшнимъ формамъ языка, показываетъ образцы употребленія ихъ во всемъ богатствѣ формъ и разнообразіи ихъ. Для знающихъ Русскій языкъ выгода аналитической метода не такъ значительна; потому что они берутся не²⁾ за изученіе формъ, а только имѣютъ въ виду сознаніе ихъ. Во всякомъ случаѣ образцы словесныхъ произведеній не отрывочные, какъ при методѣ синтетической, а приводимые цѣлыми, большими отрывками изъ лучшихъ сочиненій, и для знающихъ Русскій языкъ представляютъ выгоды не маловажные; потому что изъ-малу приучаютъ къ правильному расположенію словъ въ рѣчи. Это впрочемъ дальнѣйшая выгода, представляемая аналитическою методою. Болѣе же близкая — это облегченіе учащихся. Представляя прежде образцы, указывая на формы, она освобождаетъ дѣтей и пр. отъ теорій. Въ теоріяхъ или правильнѣе теоретическими опредѣленіями не многому можно научить и при большемъ развитіи; а въ среднихъ учебныхъ заведеніяхъ знанія опредѣленія, представляющія въ знаніи³⁾ опредѣляемому предмету едвали не могутъ быть названы бесполезными. Изъ опредѣленій такого рода⁴⁾ знанія объ имени, положимъ, извлечь нельзя. Да и зачѣмъ забивать головы опредѣленіями, если и безъ того очень можно обойтись. Мало-ль чего не въ состояніи опредѣлить самъ-то учитель; однако это не мѣшаетъ самому знанію. Мнѣ кажется, достаточно, если обучающійся, въ первыхъ классахъ, въ состояніи знать, отличить одну отъ другой части рѣчи; опредѣленіе же само собою явится съ приобрѣтеніемъ познаній, знаніемъ частныхъ. Безъ аналитическаго способа изученія этого достигнуть очень трудно, хотя не невозможно. Да въ чемъ состоитъ и самая синтетическая метода? она таже аналитическая, но только больше разрозненная. Она равнымъ образомъ начинается отъ частей, только начинается общими понятіями, съ верху, и низводитъ все ниже и ниже, потомъ опять начинается съ общаго и поступаетъ такъ же, и опять начинается... Такъ что, надо сказать, синтетическая метода,

¹⁾ Далі закреслено слова: „большею частію“ і три останні склади в слові „приводатся“ і над закресленими складами надписано „обрѣтается“.

²⁾ „не“ надписано на версі рядка.

³⁾ „въ знаніи“ написано над рядком.

⁴⁾ Далі закреслено слово „понятія“ і над ним написано „знаня“.

мнѣ кажется, есть равнымъ образомъ аналитическая, восходящая отъ частнаго къ общему, съ тѣмъ только различіемъ, что частности она начинается съ верху. Въ этомъ причина ея слишкомъ большого богатства теоріями, а потому и трудности при изученіи языка.

Знаніе равнымъ образомъ идетъ аналитически при синтетической методѣ, хотя сперва учащійся¹⁾ узнаетъ части сообца, и послѣ уже утверждается въ знаніи общаго²⁾ знаніемъ болѣе подробнымъ частей. Если сообразить все это, то синтетическая метода кажется неестественною и болѣе запутанною, а потому и къ преподаванію, хотя нельзя сказать, непримѣнима, идетъ какъ-то не ладно.

Можно поэтому сказать, что аналитическая метода преподаванія Русскаго языка лучше синтетической. Все это можно бы изложить и лучше, и глубже разсмотрѣвши, но недостатокъ времени, спѣшная работа не дали мнѣ возможности сдѣлать это, какъ бы слѣдовало. Я долженъ ограничиться тѣмъ, что сдѣлалъ, и какъ сдѣлалъ; потому что лучше сдѣлать не могъ, по недостатку времени.

Ан. Свидницькій.

Під кожною наведеною працею А. Свидницького значиться „Удовлетворительно“ і підпис „А. Линниченко“. Праці екзамінатори очевидячки, тільки прочитали, а не виправляли, бо помилки не виправлені, і ніяких сторонніх поміток на них немає. Написано праці чисто й акуратно, рівним чітким почерком. Підписавсь автор теж чітко, акуратно, без ніяких розчерків. Написані на чистому доброму папері, всі на однаковому, згорнутому в $\frac{1}{4}$ аркуша.

Склавши іспит на звання вчителя, Свидницькій виїхав з Київа до Миргорода на посаду вчителя, а потім служив в акцизі, але під кінець життя він знов повертається до Київа й тут шукає посади. 28 травня 1869 р. він подає прохання до завідувача київським центральним архівом про надання йому посади помічника завідувача архівом³⁾. Цю посаду йому дали, і тут він служив до смерті.

Із документів про діяльність Свидницького в архіві ми знайшли звітлення його про роботу з початку служби до 20 травня 1870 р. такого змісту:

Отчетъ

0

занятіяхъ по составленію описей актовыхъ книгъ.

Постояннаго помощника Завѣдывающаго Архивомъ

Анатолія Свидницкаго.

Отъ поступления на службу по 20 мая 1870 г.

1) Описывалась „Записовая книга Житомирскаго градскаго суда за 1609 годъ“;

¹⁾ Цифри „2“ і „1“ стоять в оригіналі.

²⁾ „въ знаніи общаго“ написано над рядком.

³⁾ Справа Київськ. Центр. Арх., 1870 р., № 22.

- 2) Актівъ описано 398 на 335 листахъ.
3) Пропущенныхъ по службѣ дней не помню сколько.

20 Мая
1870 года¹⁾

А. Свидницькій.

Не солодко з матеріяльного боку жилося Свидницькому на посаді в архіві. 28 лютого 1871 р. він подав до завідувателя архівом таку „докладну записку“. (При архівних справах в тільки копія записки).

Его Высокородію

Г. Завѣдывающему Киевскимъ Центральнымъ Архивомъ
Кирилу Алексѣевичу Царевскому.

Постояннаго помощника Завѣдывающаго
Архивомъ Анатоля Свидницкаго.

Докладная записка.

Получая по службѣ незначительное содержаніе, я, благодаря своимъ частнымъ домашнимъ занятіямъ, могъ содержать свое семейство, состоящее изъ 4 душъ дѣтей. Но нынѣ, постигнутый тяжкой болѣзнію, я лишился возможности работать, разорился на лечение, вошелъ въ долги и нахожусь въ самомъ тягостномъ положеніи; ибо одного жалованья не достаточно даже на содержаніе дѣтей, а лечиться вовсе нѣтъ средствъ. Будучи въ такомъ бѣдственномъ положеніи, я обращаюсь къ Вашему Высокородію съ просьбой исходатайствовать мнѣ денежное пособіе какъ для облегченія участи моего семейства, такъ и для ускоренія моего собственнаго выздоровленія. При семъ прилагаю медицинское удостовѣреніе въ дѣйствительности моей болѣзни, выданное пользующимъ меня докторомъ профессоромъ г. Бець.

1871 г.
28 февраля²⁾.

Недовго жив Свидницькій після подачі наведеної записки. 18 липня 1871 р., завідуватель центральним архівом доносить ректорові університету:

„Имѣю честь донести Вашему Превосходительству, что сего 18 іюля скончался постоянный помощникъ мой по Центральному Архиву г. Свидницкій“³⁾.

Із наведених документів видно, що життя письменника увесь час складалося не так, як-би йому самому цього хотілось. Він мусів медичний факультет перемінити на історично-філологічний, мусів залишити університет і йти вчителювати зовсім не передбачавши й не бажавши цього і т. инш. А наведені письмові роботи дають змогу познайомитись, правда не з художніх творів, з мовою й стилем письменника за його університетських років.

Юхим Філь.

¹⁾ Справа Каїв. Центр. Арх., 1870 р., № 22.

²⁾ Ibid., 1871.

³⁾ Ibid.

3 листування Драгоманова.

Маю подати тут деякий матеріял про Драгоманова, як літературного критика з певним політичним та соціалістичним світоглядом. Ця тема відома з його „Листів на Наддніпрянську Україну“, то-що; але є матеріял, здебільшого ще не друкований, з якого теж виглядає певне обличчя Драгоманова — літературного критика. Маю на увазі його листи до рідні, що переховуються в Полтавському Центральному Пролетарському Музею.

Родом з м. Гадячого, на Полтавщині, М. П. закінчив свого часу полтавську гімназію та київський університет. В останньому був за професора всесвітньої історії; але самою наукою не обмежувався і був гарячим публіцистом, громадським діячем в найкращому розумінні. Російський уряд, звичайно, його переслідував разом зо всією українською культурною та політичною роботою (наказ 1876 року). Отже Драгоманів, на початку р. 1876, переносить свою працю за кордон: до Львова, Женеви, Софії. Закладає й зміцнює радикальну (соціалістичну) партію, видає в Женеві відому „Громаду“, працює разом з Михайлом Павликом та Іваном Франком у галицьких часописах „Народ“, „Хлібороб“, „Житє і Слово“; гуртує галицьку соціалістичну молодь, професорує шість років у болгарській Вищій Школі в Софії, помирає в Софії року 1895.

Так от звернімось до згаданих листів (усіх 22) цього „добровільного“ в свій час емігранта¹⁾. Зробимо з листування витяги тільки з того, що стосується до українського письменства. Що правда, в листах є чимало й иншого цікавого матеріялу (про тогочасну Європу, зокрема Болгарію, європейську науку, соціалізм), але це виходить по-за межі нашої теми.

Листи М. П. писано трьома мовами: українською, російською та (один) французькою; в й підпис по-іспанському. Українські листи писано не „кулішівкою“, а відомою „драгоманівкою“ (герцеговинкою) — себ-то з „j“; напр.: *ja* (я), *ju* (ю), *je* (є) і т. д. Ці коштовні автографи Драгоманова написано незвичайно дрібним письмом („мачком“); отже їх не легко було розібрати-вчитати. На жаль, у Полтавськiм Музею немає листів Драгоманова з часів його професури в Києві та з женецького життя; мало не всі вони (опріч трьох) з Софії; один — з Парижу та один — з Відня.

Першого коротенького (французькою мовою) листа до батьків²⁾ пише ще Драгоманів-гімназист, очевидячки з Полтави. Два дальші листи³⁾ — вже студента Драгоманова, з Києва до матери. Але в цих листах чогось цікавого для українського письменства ще немає. Воно є далі — в листах з Софії, то-що, причому Драгоманів пише або до сестри Ольги (Олена

¹⁾ Працюючи над цими листами в Полтавськiм Музею, я прочитав у Полтавськiм Науковiм Товариствi реферата: „Драгоманiв у свiтлi його листiв до рiднi“.

²⁾ Без дати, в груднi.

³⁾ 24—27 лютого 1861 р. та в травнi (одержано 19) того-ж-таки року.

Пчілка) російською мовою, або до небоги (Лесея Українка) мовою українською¹).

З листування цікаво визирають, в оригінальному освітленні — авторській критиці різні українські часописи, письменники й літератори: Лесея Українка, Олена Пчілка, Кобринська Наталя, Павлик Михайло, Франко, Старицький, Кониський, Грінченко, Огоновський — професор і автор великої історії літератури та інші.

Наприклад, виховуючи (листуючись з-за кордону) свою небогу — „льубу Лесичку“ — виховуючи в космополітичному (власне інтернаціональному) напрямкові, Драгоманів досяг свого й дуже радів та хвалив твори Лесі Українки (історію стародавніх народів, драми та вірші). У листі з Софії²) до „льубої Лесички“, подаючи силу наукових вказівок що-до вивчення світового фольклору, Драгоманів пише: „Твою поезію в останні часи ја мало бачу, — бо мені од Мају не висилають ‚Зорі‘ (лічать за дуже ‚червоного‘³)). Моја думка завше одна: твоја муза розумненька ј тепленька дівчина, та шче молода, мало бачила світу ј картин не набралась. Људе з нејі будуть не премінно, а надто коли вона буде критично дивитись на ‚доморошченну премудрость““. Далі Михайло Петрович радить Лесі „знову“ студіювати англійську мову, бо „англійці все таки најрозумнішчиј народ у світі“; прохає також („поправившись у Відні“) перекласти для нього „де-шчо ј італъжанського — з Carducci, котрого ја тобі преподнесу“. Ще далі Драгоманів додає: „Rauvres gens — не вже в тебе чорновојі не зосталось? Ја певнісінькіј, шчо недавній редактор ‚Зорі‘ jakim-небудь способом знишчив твоју рукопись. Це був un grand destruaieur... Моју одну рукопись він спалив з перельаку, хоч вона була зовсім невинна. Також кудись задів переклад ‚Власти Тьми‘ (Л. Толстого), полученіј з України. Не втекла, певно, і Rauvres gens. — А ‚Народ‘ љубісінько друкује і вірші ј повісті оригінальні ј переводні. З остатніх надруковав по мојіј раді Љськова — На краю свѣта — і сьурпризом для мене Власть Тьми, пер. Павлика... Ја колись думав, шчо наші заведуть європејськіј соціалізм у себе..., а навіть галичане не перескочать через ‚народничество‘... Коли б хоч швидче пролазили через сьу фазу!“

У другому листі до Лесі Українки⁴) софійський дядько, подаючи знову силу наукових вказівок що-до історії стародавніх народів, разом запитує: „Чи Ви бачите коли цьу газетку (‚Хлібороб‘)? Вона, по моєму, де далі стаје ліпша і пускає корні в народі. Варто б було піддержати жејі працеју“.

В листуванні з Лесею Українкою знаходимо⁵) й загальний погляд Драгоманова на тогочасну Галичину, український, мовляв, П'ємонт. При-

¹) Листи до Лесі Українки надруковав Ів. Ткаченко („Червоний Шлях“, 1923, кн. 4—5), але дуже несправно, з великими помилками і без потрібних коментарів.

²) Од $\frac{24}{5}$ „дек.“ 1890, Владайска улица.

³) Порівн. лист з Софії від 18/30 „ноября“ 1889 р., Канавска ул.

⁴) 30 септября 92 р. ⁵) Лист 5/17 Мају, 93 року.

щиплюючи небозі певні думки, М. П. боявся галицьких („народовецьких“) впливів на неї. Отже й писав: „ти Галичину дуже не ідеалізуј. Робучих льудеј там страшенно мало, — а сурјозно роблящчих шче менше. І там певні думки — іграшка в молоді часи, котра зліта як льудина виходить зо студенческого кругу. До того там біда, шчо властиво про політ.-економічні справи говорять студенти-медіки (Відень) і через те говорять самі загальні тези без деталів, а надто крајевих, котрих властиво ніхто не зна. Через те там надто важко вирости популярніј літературі, котра б давала поступові думки в крајевих фактах. До того ж там постіјности, товариської етики, як ти кажеш, шче менше може, ніж у миргородців“. Наприкінці Драгоманив додає: „домову дівтору поцілуј за дьадька, котриј мусить бути дльа неї міфом, — бо ж тебе ја реально можу вообразити собі тільки, як ти сидиш на яблуні та говориш: „е, я на дереві!“ А ти, бач, уже на Пегасі!“

Ще в одному листі¹⁾, подаючи Лесі (як і завіси) різні бібліографічні вказівки та зазнаймолюючи її з галицькими політичними колами й виборчою боротьбою („угодовців“, народовців, радикалів і инш.), Драгоманив пише: „прислали з Галичини пачку книжок і між ними твојі переклади Гејне. Ја їх давно ждав і добивавсья; та Львів така земля, шчо там ја не можу нічого добитись ні прісьбами, ні навіть грішми. Пасилу Франчиха купила мені твого Гејне, але, тим часом ја довідавсья, шчо в Львові вијшла друга твоја оригінальна книга. Розумієсья, шчо ја жејі буду добиватись не менше 6—9 місяців, а мсже ж більше. Переклади з Гејне читајутьсья легко; це вже багато, тільки досить далеко перекладені. Особливо злість Гејне не вијшла може через те, шчо Ви з М. С. дсбрі льуде. В мене тепер не ма (sic) книги Buch der Lieder, то ја можу звірвати тільки з тим, шчо памјатају, ось напр.: Da knickset hölich der höflichholen knickes! у тебе передєсно зсєсім без злости“.

Читаємо в листуванні з Лесею Українкою²⁾ й таке: „Спасибі за дејакі звістки ж характеристики. Ја сам не одчајујусь в українцях, а надто в молодих. Мене тільки дивује, на шчо вони тратять силу на те, шчоб ламати двері, котрі одчинені вже. Не ма других задач у нас, скрім тих, які жєсть і в Европі, ж не ма других способів. Ріжниця тільки в кількості, а не в якості. Те, шчо в Европі робитьсья, publice і en gros, у нас може робитись privatim, або privatissime і en detail, — от і все. А наука одна, ціль одна. Ну, і брались би просто до науки, а потім до приклади жејі... В соціалізі суть в організації робітників, в порушенъу таких справ, як 8 годин праці, а на континенті, а надто в Німеччині, шче в опозиціјі мілітаризму. Через те в Німеччині подають голоси за соціалістів часто не тільки не робітники, а ж не соціалісти. Смішно, коли русин, виходъучи з того, шчо комуністична держава річ темна (неясна в майбутньому)³⁾, буде стојати проти Бебелів за мілітаризм!“

1) Від $\frac{23}{5}$ „янів.“ 93 року; Софія, улица Денкоглу.

2) Од 4 јульа, 93; Софія, ул. Денкоглу.

3) Писано року 1893, себ-то більш як 30 років тому.

Читаючи листування Драгоманова далі, знаходимо й певні наслідки того, як дядько виховував небогу: „так ти (пише Др.) попала під інтердикт за космополітизм? Цікави́й би́ ја знати¹⁾, чи ти вийдеш і зраднице́ју, хоч „гнило́јі ковбаси“ і не їси? О, stultissimi!“

Нарешті Мих. Петр. пише²⁾ до Лесі Українки про виховання тогочасної української молоді та дуже підхваляє (як і Павлик) відому революційну (з життя шотландського повсталого проти панів-аграріїв селянства) Лесину поему „Роберт Брюс“. Що-ж до виховання української молоді, то Драгоманів зазначає: „Посмішила ти мене, хоч і попечалила, афоризмами молодих філософів циклопичного періода. Читаючи і раніше деякі твої характеристики, ја не раз думав попросити тебе написати дльа печаті замітки про теперішню молодіж українську, — при чому вказати хиби же́ї вихованья. Пора вже поставити сьу справу ребром, — бо по всьаким Пrawdаm, Зоряm, Дзвінкам видно, шчо народ страшенно посува́ється назад. Чита́єш молодих літераторів наших і не можеш собі уявити, де вони вчатьсьа? Ти пригада́ј, шчо ја був в гімназі́ї в часи Никола́ја I і в університеті в мо́ї часи (знамениті 60 роки!) були професорами такі Ставровські, Липинські, Савіни і т. и., котрих тепер і в казці не скажеш: як жесть „монстри“ і „раритети“, а таких дикостів, які напр. печата Сердешни́ј³⁾, і тоді ми не говорили. Се яке́сь добровільне самозадурьяванья, — і пора до него приставити мікроскоп і вивести жего на світло. Іншого ліку не ма!“

Другою кореспонденткою Драгоманова була його рідна сестра, Ольга Петрівна Косачева, відома українська письменниця Олена Пчілка. До неї пише Драгоманів з Софії чимало листів; та всі вони в іншому тоні, як листування з Л. Українкою. Видно, що між братом та сестрою не було повної згоди; скидається на те, що Драгоманів — інтернаціоналіст дорікав сестрі за її націоналізм. Ось наприклад, в одному листі⁴⁾ М. П. спочатку пише про Тургенева, наприкінці-ж дорікає сестрі: „въ Женевѣ наконецъ излѣзли (по болгарски — вышли; куда лѣзешь? говорятъ болгарскіе женихи даже русскимъ своимъ невѣстамъ) письма Кавелина и Тургенева къ Ал. М. Герцену, — издание, которымъ я очень дорожилъ, какъ, по моему, чрезвычайно важнымъ для истории общества и литературы. Прибавилъ я тамъ письма Тургенева ко мнѣ, изъ коихъ 2 очень интересны, — и свои воспоминанія о Тургеневѣ, о которыхъ я не смѣю судить, но кажется тамъ есть кой-что интересное и специально для украинцевъ о нѣкоемъ украинофильствѣ Тургенева... За что ты (Оля) такъ М. Вовчка обидѣла? Мнѣ это очень жалко и за тебя, и за М. В. Во 1-хъ М. В. вовсе не „перша стрічна кацапка“, — а очень талантливый человекъ, который

¹⁾ Лист од 14/26 янв. 94 року.

²⁾ Од 12 „февр.“ й 19 „апр.“ 1894 року.

³⁾ „А propos! (завважує М. П.) шчо то воно за Сердешни́ј?“

⁴⁾ Від 6 мая, 1892 р., Владайска ул.

себя показаль и въ разказахъ великорусскихъ. А во-вторыхъ, почему ужъ кацапкѣ и не выучиться по украински до писательства. Вѣдь выучилась же нѣмка Ф. Кабалеръ по испански, Лаура Грусбахъ по сицилійски и т. п. А въ третьихъ, вѣдь доля участія и Марковича, и особливо Кулиша въ Нар(однѣх) Опов(іданнѣх) ни откуда документально не видна. А въ четвертыхъ для чего нужно было ударить М. В., которая, какъ никакъ, а все же дурного ничего не сдѣлала напечатаніемъ Нар. Опов. — неприятно это, не гарно! а особенно теперъ, когда реакціонное чловѣконеаивистничество очень уже развилось и въ Петербургѣ и Москвѣ, и въ Кіевѣ и Львовѣ, — да и въ Берлинѣ и Парижѣ. „Наші лудці“ думаютъ, что они Америку открыли, а они просто только подвываютъ, даже не совѣмъ оригинально, Катковщинѣ, Бисмарковщинѣ, Буланжистикѣ, — тѣмъ часомъ, когда настоящая спасительная Америка для нашего времени заключается въ проповѣди всемірной солидарности на 1 мая, въ требованіяхъ которой протестъ противъ милитаризма так же полезень въ настоящую минуту, какъ и 8 часовой рабочій день, а въ иныхъ странахъ въ эту минуту даже полезнѣе. Отчего же это поняла майская книжка В(ѣстника) Евр(опы), а „наші лудці“ не понимаютъ и махаютъ мечами картонными въ то время, какъ страждутъ отъ мечей стальныхъ“.

Що-до феміністки Кобринської, то про неї маємо кілька слів у листах М. П. У листі до Лесі Українки знаходимо¹⁾ такі рядки: „Міні Кобр(инська) не давно писала, шчо хоче видавати ‚Дрібну жіночу Бібліотеку‘ окремими книжками з тим, шчоб пускали нову, коли спродасться стара. Прохала і в мене статі, — та ја хоч би ј радиј дльа ‚пользы службы‘ одягтись хоч і в плахту, не можу видавити з голови својејі ‚жіночу тему‘. До того Кобр. розсердила мене, написавши глупость до Огон(овського) ‚про радікалів‘ (певно, ти читала в Зорі). Ја јіј не одмовив праці, — але послав дејакі запити і своју замітку про јејі виходку, до чого вона сама викликала мене, спомбанувши про нејі в листі. Чудні такі луде јејі компаніја! Позаторік у Відні вийшла в мене розмова з Кобр., результатом котројі було те, шчо К. взьалась видавати переклад *Histoire de la civilisation contemporaine — Seignobos'a*. Се не дуже великіј томик, в котрому досить добре показана політична, культурна і соціална еволюція світа од 1789 р. Було б чому повчитись і жінкам і чоловікам у Галичині, а жіночіј був би переклад та виданья. Тепер пише, шчо переклад робитьсья, — та з хитроју ціљу, шчоб підвести (?) јејо видати Станіславівське тов. жіноче, — а тим часом К. збира матеріал на... жіночу бібліотеку. ‚А ларчикъ просто открывался““. За півроку²⁾, в листуванні з сестрою, Драг. продовжує: „Получилъ отъ Кобр. I вып. Жіночої бібл. Не успѣлъ

¹⁾ 5/17 Мају, 93.

²⁾ $\frac{22 \text{ „дек.“ } 93}{3 \text{ „янов.“ } 94.}$

прочитав ще розказа Ганни Барвінок, — но все остальное б. или м. лишнее, а между тѣмъ книжка равна $\frac{1}{2}$... Seignobos'a. И говори тепер, что у насъ нѣтъ денегъ на литерат. расходы“. Нарешті маємо ¹⁾: „Есть у меня къ тебѣ вопросъ, Оля. Писала мнѣ недавно Кобринская. Она, кажется, убѣдилась, что ея жіночая книжка вышла преглупая. Я ее еще 3 года назадъ уговаривалъ издавать... Seignobos'a. Теперь она пишетъ, что единственная знающая фр. языкъ ея товарка не можетъ взятъся за работу, — и проситъ меня найти переводчика въ Украинѣ, гдѣ будто бы знаніе фр. языка распространено. До кружка молодыхъ литераторовъ она боится почему то обращаться сама. А я и кружка то никакого не знаю, — то и обращаюсь къ тебѣ. Книжка стоитъ перевода, ибо даетъ довольно умный обзоръ эволюціи всей жизни европейской съ к. XVIII ст. Все бы хоть вѣхи поставила въ головахъ нашихъ саврасокъ обоихъ половъ. Не знаешь ли кого, кто бы взялся за переводъ? Я бы справилъ книжку тебѣ изъ Парижа“.

Про свого однодумця Михайла Павлика (що видавав часописи „Народ“ і „Хлібороб“) та разом і про Франка в листуванні Драгоманів не раз висловлюється рішуче: першого хвалить без ніяких застережень, другого не зівсіді й не цілком. „На шчо вже Франко (пише М. П. до Лесі Українки²⁾). Тебе дивує його стаття в Зорі. Але він увесь свій вік такі сьурпризи робить на право і на ліво. Може тут винна і „поетична натура“ (avec votre permission, mademoiselle la poetesse!). Найгірше, шчо він такими скоками шкодить і справам, і собі самому³⁾. Найменше всего тут „лакомства нещасного“; се якась натуральна, најівна ассімільація до тих кругів, куди прискочив наш поет. Коли хочеш, зовсім надежний чоловік один тільки і єсть на всьу Галичину, — П(авли)к, — і ја зо страхом думају, шчо стане з усім рухом, коли він умре, а се може стати і не забаром, бо він дуже слабий і вимучениј. А небагато і треба: хоч би душ 5 твердих та робочих, поки просвітліє в головах мужиків, у котрих і тепер, — противно всім примірам історіі, — більше світла в головах, ніж у академиків і професорів галицьких. П-к иноді мені присила листи мужицькі, — так куди до них јакому небудь Мел. Бучинському, з котрим колись пријателювали ја та мама твоја! Хај би хоч 100 таких мужиків зорганізувалось, — тоді ми з Павликом спокійно могли б умирати. Зрештоју ја все таки сподівајусь більше од рос. укр. інтелігенціі, ніж од галицької. Чим більше ја пізнају Европу і словјаншчину, тим більше впевняјусь, шчо дльа Европи більше ґрунту на Неві, Волзі, Дніпрі, ніж на Дунају з Савами, Дравами і Моравами, — і шчо націоналістична дрібнота інтересів і гризньа в Зах.-слав. не даје людім зрозуміти основні думки теперішнього европ.-американ. життя і культури. Навіть знаття нім. мови не помага нашим землякам, — бо і по німецькому вони

¹⁾ 12 „февр.“, 94.

²⁾ 5/17 мају, 1893 року.

³⁾ Порів. листи до Лесі Укр. од 23 јанв. 93 й 14/26 јанв. 94 рр.

читають те, шчо німці починають забувати. Хоч би наші подніпр'яне почали читати фр. та англ. і нім. книжки та revues, — то вони в 10 років випередять всіх оцих братів, котрі властиво ні європейці, ні азіати і навіть не середній світ (видуманій Вол. Ламанським), а просто повітові панночки, котрі страх хотять одягтись по моді, та тільки моди беруть застарілі та шче і чорт-зна в яких прихвостнів справжніх модниць“.

Трохи згодом ¹⁾ Драгоманів пише: „горе Галичини в тому, шчо там дивитись ясними очима ніхто не хоче. Смісься, коли хочеш, а ја тобі скажу, шчо і досі з усієї галицької інтеллігенції один єдиний Павлик має ясні очі і за него одного можна ручатись, шчо він не стрибне до чорта в мішок. Інші, того і жди, шчо стрибнуть в таке, шчо ,только плюнешь'... В самій Коломійській ред. Народу і Хлібороба треба дивитись в обидва ока, шчо... з народовцями не побратались... Про Галичину справді можна сказати, шчо там одна надія на мужиків. Але мужики потрібують письменних льудей, — а їх з галичан не набереш і з-х. Набрати можна б було з наших українців, — як би... та як би... А Павлику трудно і морально і матеріально ²⁾. І помилки він робить через енервацію та через те, шчо не ма з ким порадитись під боком. Окрім того Коломія звісно ближче до мужиків та шче дальше од Лондона та Парижа, ніж Львів. Бібліотек ніяких у Коломії не ма, а без бібліотек яка література. Не можна ж ,изъ кулака букеты всей почтенной публикъ жертвовать“.

Маємо в листах дещо про Кониського, Старицького, Грінченка, Огоновського, М. В. Лисенка; але про кожного — небагато, часом кілька слів.

Що-до Кониського, то погляди Др. на „тенденційність“ й нехудожність його творів, звичайно, відомі. В листах з Софії ³⁾ Мих. Петр. побіжно нотує: „въ Парижъ пишу сегодня купцу, чтобъ послалъ Вамъ Seignobos'a. Авось есть уже издание болѣе новое, чѣмъ мое. Имѣйте въ виду, что главы о Россіи не безъ промаховъ. Придется сдѣлать примѣчанія. Но пока лишь бы сдѣлать переводъ хорошимъ языкомъ, а не галичанскимъ и не конисскимъ. Чтобъ его чортъ побралъ К(онисскаго) съ его переводомъ Дневника Шевченка. Постоянно запинаешься и думаешь: какъ то оно сказано въ подлинникѣ“.

Про Михайла Старицького в листі до рідні ⁴⁾ знаходимо теж кілька негативних слів: „Сегодня получилъ з № Дзвонка. Глупъ онъ невообразимо! И не знаешь, кому пальму отдать: старымъ, или молодымъ. Но еще больше глупости поражаетъ въ этихъ Зоряхъ и Дзвонкахъ самодовольство и взаимное поклоненіе! Ты говоришь (Оля), что и русская

¹⁾ Лист до Лесі Укр. 4 юля, 93.

²⁾ Порівн. листа від 19 „апр.“, 94 року: „изъ столицы ему (Павлику) прислали всего 10 гульденовъ, несмотря на то, что пропили во славу батька больше тысячи. Таково теперь расположение духа, яко же во дни Ноевы“.

³⁾ 19 апр. 94 року.

⁴⁾ 12 февр. 94 р.

література тепер не блещеть. Но до такой глупости она не доходить, и при этомъ она все-таки недовольна собою, — а наша предовольна. Все юбилеи празднуеть! Да еще сердится, почему Старипцкому... публика 100.000 гульденовъ не поднесла, какъ Іокаю. За одно бы уже и монументъ потребовать и въ Лебеховкѣ и въ Парижѣ, какъ Шекспиру! Право, есть отчего въ отчаяніе прійти, — и я не понимаю, какъ ты, Оля, можешь надежды еще возлагать на такую литературу и публику. Ихъ бить нужно и бить, три шкуры спустить, — то м. б. четвертая будетъ людская“.

Полеміка або, краще сказати, герць, двох сильних духом українців (Драгоманова й Грінченка¹⁾) теж має відгомін у листах; то там, то тут М. П. до Лесі Українки озивається²⁾: „Скільки ти читала листів Вартового? Я можу тобі прислати кінець, вирізавши з ‚Буковини‘. Так само пришлю і свою відповідь, або власне дві, — бо одну ја послав у Бук. (більше персональну), а другу П(авлику)“. За двос місяців³⁾, жартуючи, Драгоманів пише до Лесі: „учора дістали твій лист. Довгенько таки ти ‚виповнѣла свою залеглість!‘ Ну, та Ви на сему пункті не поправимі!“ А далі знову про Грінченка; „в Буковині скінчилась моја відповідь на деякі спеціальні речі в листах Вартового, — а довга, загальна шче не починалась в Народі. Коли клопоти перед виїздом (до Парижу) дозволять, то вишлю тобі листи Варт. і свою відповідь“. От і все; виходить, справді тільки відгомін згаданого літературно-політичного герцю (з приводу лозунгів: нація та її „святощі“; культура, поступ, космополітизм, інтернаціоналізм). При цьому цікаво, що в двох-трьох словах про Вартового-Грінченка немає звичайної для (недужого вже тоді) Драгоманова ущипливости й дражливости.

Навпаки, що-до проф. Омеляна Огоновського, то в листах стріваємо досить ущипливі й навіть глузливі рядки: Драгоманів не міг не розійтися з автором „важкої артилерії“ — відомої праці з історії української літератури. „Въ антрактѣ получилъ новое письмо отъ Кобр. и № 4 ‚Зори‘. Огон(овскій) не только дуракъ⁴⁾, а еще и каналья въ замѣткѣ объ Ол. Пчілкѣ. Не ужели ему никто не дасть по рылу даже *privatim*, ибо онъ видимо расчиталъ, что *publice* ему сойдетъ? Прислали мнѣ его издание Кобзаря. В Коломії его купилъ какой-то мужикъ и принесъ П(авлику) нарочно, чтобъ тотъ послалъ мнѣ для рецензії. Рецензію я написалъ подъ заглавіемъ: ‚Т. Ш-ко в чужій хаті його імени‘. Чтò этотъ дуракъ надѣлалъ съ классификаціей произведеній Ш-ка! А вступительная статья — и примѣчания! По временамъ я хохоталъ до боли въ груди. Для повѣрки давалъ читать нѣкоторыя мѣста Шишманову⁵⁾, — такъ тотъ,

¹⁾ Драг.: „Листи на Наддніпрянську Україну“ й „Чудацькі думки про українську національну справу“. — Вартовий (Грінченко): „Листи з України Наддніпрянської“.

²⁾ 5/17 маю, 93.

³⁾ Лист 4 јульа, 93.

⁴⁾ Лист 4/16 „мая“, 93 р., до сестри О. П.

⁵⁾ Болгар. професор, зять Драгоманова, одружений з дочкою його Лідією.

хоть самъ воспитанникъ австрійской школы, тоже за животь брался. Изданіе несомнѣнно будетъ полезно для подрыва народовцевъ въ глазахъ всякаго свѣжаго украинца. А м. б. и понравится! По нынѣшнимъ временамъ и того надо ожидать!“ Або в иншій листі до сестри ¹⁾: з французького Gaston'a Paris „и о старинной укр. литер. больше понятій вынесешь, чѣмъ изъ 777-ми Огоновскихъ, ибо $\frac{1}{2}$ средневѣковой литературы вездѣ одна и та же“.

Є в листахъ кілька слів і про славнозвісного українського композитора М. В. Лисенка, власне про популяризацію в Болгарії його нот до українських пісень. Одержавши ці ноти, Драгоманів пише ²⁾: „Музыки я еще не слушалъ. Дописываю нѣчто Л(ысен)ку“. А дружина М. П. (Людмила Михайлівна) додає: „Новообразованное Музыкальное Общ. наше даетъ большой концертъ... Лида (дочка Др.) поетъ арію изъ ‚Жидовки‘ и, если будетъ ‚bis‘, то споетъ малороссійскую пѣсню, которыя здѣсь страшно нравятся. — Ноты для насъ отъ Н. В. мы получили, но его всѣхъ сочиненій для Муз. Общ. нѣтъ. Изъ письма Лесички я поняла, что онъ обѣщалъ сдѣлать этотъ даръ, который бы могъ принести пользу, ввиду здѣшной любви къ малорос. музыкѣ. Мнѣ очень жаль, что это затягивается. Я увѣрена, что хоры начали бы сейчасъ разучивать. Если можешь, похлопочи, чтобы ноты были присланы возможно скорѣе, если Н. В. даетъ ихъ“.

Листування Драгоманова при нагоді згадує ще Антоновича (як співробітника в вид. ‚Истор. пѣс. Малор. Нар.‘ у 1875—1876 рр.), Левицького-Нечуя, Житецького, Івана Рудченка (брата П. Мирного), Барвінського та ин.; але тільки згадує. Так само побіжно Драгоманів подає критику на тогочасні галицькі часописи — журнали та газети: „Народ“, „Хлібороб“, „Друг“, „Житє й Слово“, „Правду“, „Буковину“, „Дзвінок“, „Зорю“, „Діло“; але хвалить тільки „Народ“ „Хлібороб“, почасти „Житє й Слово“.

Кінчаючи, наведу ще один уступ з листів, що стосується до „Чудацьких думок про українську національну справу“. Відомо, що так звані „національні святощі“ (як висловлюється Драгоманів про віру, календар, абетку, мову, одєжу, звичаї) М. П. уважав „не паном людини, а її слугою“; відомо, що національне він мав тільки за форму, засіб, ґрунт, — тимчасом як інтернаціональне вважав за зміст і мету — ціль людськості. Отже ці питання автор і розгортає в „Чудацьких думках“. Про їх ото він і пише до сестри Ольги: ³⁾ „въ свободное отъ ревматизма (аорты, плеврита, горлоболія, поражения голосовыхъ связокъ), лекцій и хандрь... время зани-

1) $\frac{22 \text{ дек. } 93}{3 \text{ янв. } 94}$, з Софії.

2) 4/16 маја, 93, до сестри.

3) Від 23 „апр.“ („Георговъ День“) 1891 р., Софія.

мался (я) строченіємъ разныхъ статей въ ‚Народъ‘, особливо Чудацькихъ Думок. — Ну, зарѣзалъ я себя этими думками. На 10 лѣтъ будетъ злости, т. е. на больше, чѣмъ я расчитываю прожити на свѣтѣ. (Помер через 4 роки: у 1895). Но авось найдется хоть 3 души на Украинѣ, которыя поймутъ, что эти статьи продиктованы не москвофильствомъ, а искреннѣйшимъ желаніемъ успѣха украинству черезъ освобожденіе его отъ рутини, родственной московскому славянофильству. Крімъ того расчитываю, что главы, гдѣ обозрѣваю исторію ‚обрусеній‘ въ Зап. Европѣ (Римъ, Англія, Франція, Булгарія, послѣреволюціонная Франція, — германизація), во всякомъ случаѣ дадутъ нашей сильно невѣдущей публикѣ факты, которыхъ она и не подозрѣвала, и помогутъ поставити вопросъ о нашемъ ‚обрусеніи‘ на твердую почву, перенести изъ лирическихъ стиховъ въ научную прозу. Впрочемъ да совершится воля аллаха, — а свою обязанность... (я) исполнилъ!“

Іван Авраменко.

Українська література і царська цензура.

(З архівних матеріалів).

В архіві „Главнаго Управленія по дѣламъ печати“, в Ленінграді, є величезна справа „III-го отдѣленія Канцеляріи Главнаго Управленія по дѣламъ печати. О разсмотрѣніи сочиненій на Малороссійскомъ нарѣчіи“. Це справжній мартиролог української культури, кладовище багатьох літературних творів або-ж чистилище їх, звідки вони виходили часом у такому вигляді, що бідолашний автор і не сподівався. Певна річ, що не всі твори, які мусіли туди казенною стежкою потрапити до вічного схову, були художніми зразками й вартими друку, але тут, як і на справжньому кладовищі, є найрізноманітніші мерці. Вся ця справа охоплює силу матеріалів дуже цікавих і злободенних, що цілком заслуговують на як-найшвидше опублікування.

Далі ми подаємо децицію, що стосується до 1898 року. Це цензурне листування з приводу „Голки“ — дуже популярного оповідання Стороженка, „П'яниці“ та „Лихий попутав“ Мирного, деяких творів Д. Марковича та збірки Франкових поезій „Зівяле листе“.

Що-до першої речі — „Голки“, невинного оповідання, то менш за все можна було сподіватися на якісь цензурні причіпки. Але цензор вигадав усякого страхіття: „авторъ умышленно собираетъ воедино и слишкомъ рельефно отбѣняетъ темныя стороны временъ господства польскихъ магнатовъ на Украинѣ“; він найшов, що оповідання це „можетъ возбуждать въ простомъ народѣ враждебныя чувства и къ нынѣ проживающимъ въ Малороссіи польскимъ владѣльцамъ“, а тому й пропонував деякі купюри. Причину такої обережності з'ясувати дуже легко, коли звернемо

увагу на прізвище цензора — Вержбицький. І тільки резолюція — досить уїдлива, правду сказавши, Начальника Главнаго Управленія Соловйова вирішила справу на користь авторів. „Общая картина польскаго самоуправства“, написав Соловйов, „дѣйствительно, мрачна, но такъ какъ она не противорѣчитъ, согласно мнѣнію Комитета, цензурнымъ правиламъ и соотвѣтствуетъ исторической правдѣ, то и нѣтъ оснований для исключенія изъ рукописи отмѣченной Комитетомъ полуторы страницы“...

Коли цензор Вержбицький свою пропозицію — зробити купюри в тільки що наведеному оповіданні мотивував тим, що книжка загрожує розбудити антагонізм між українською людністю та польським панством, то цензор Воршев, переглядаючи „Лихий попутав“ П. Мирного, виявив своє зворушливе ставлення до української людности з иншого боку: він дозволяє друкувати це оповідання, бо „этотъ народный рассказъ послужитъ урокомъ для читательницъ — осторожно относиться къ льстивымъ рѣчамъ ухаживателей!“.

Цензурне листування з приводу творів Марковича незвичайно характерне. В комедії „Не зрозуміли“ виключають ті місця, „гдѣ административныя и судебныя власти обвиняются во взяточничествѣ“, „Шматок“ — забороняється „вслѣдствие неудобнаго содержания: выставлено безжалостное отношеніе состоятельныхъ, богатыхъ къ бѣднякамъ“; „Два платки“ та „Омелько каторжний“, що вже були дозволені р. 1885 й видрукувані, навіть вийшли в перекладі на російську мову в тиражі по 12 тисяч, за за цим разом заборонені, бо цензор додивився таки: „авторъ представляетъ мелочность и медленность, проявляемая нашими полицейскими и судебными властями при производствѣ слѣдствій... „потому что въ самыхъ безотрадныхъ краскахъ выставляется наше волостное управленіе: власти проводятъ время въ пьянствѣ и незаконно расправляются съ крестьянами“ Надаремне юриста Маркович підбирав „права і статuti“ до своєї скарги, доводячи, що немає фформальних причин заборонити ці оповідання, що були порушені відповідні артикули статуту цензурного, що заборонено „цензорамъ искать особаго смысла“, що кінець-кінцем, свого часу ці оповідання цензура вже була дозволила: „ходатайство его о разрѣшеніи напечатать рукопись на малороссійскомъ нарѣчїи подъ заглавіемъ „На степахъ та хуторахъ“ съ возстановленіемъ исключенныхъ цензурою мѣстъ, признано не подлежащимъ удовлетворенію“.

Правопис, не згідний з російським, за законом 1876 р., був цілком достатнім приводом до того, щоб заборонити книжку. Як на приклад, можна вказати збірку Франкову „Зівяле листе“. Цензор визнав, що з цензурного боку вона може бути допущена до вжитку в імперії, але на перешкоді став правопис: „Въ виду особенностей правописанія брошюра подлежитъ запрещенію, если авторъ откажется изменить орфографію“.

Подаючи цим разом тільки позначені справи, ми маємо намір надалі опублікувати документи, що стосуються інших українських письменників.

М. В. Д.
С. Петербургскій
Цензурный
Комитетъ

№ 345
67 26 янв. № 697 16 янв. 98.
III В.

а. 9.

14 января 1898 года
№ 120.

Общая картина польскаго самоуправства, дѣйствительно, мрачна, но такъ какъ она не противорѣчитъ, согласно мнѣнью Комитета, Цензурнымъ правиламъ и соответствуетъ исторической правдѣ, то нѣтъ основаній для исключенія изъ рукописи отмѣченной Комитетомъ полторы страницы.

16. 1. 98.

М. Соловьѣвъ.

Въ Главное Управление по дѣламъ печати.

Въ С. Петербургскій Цензурный Комитетъ представлена Ив. Фед. Давыдовымъ рукопись на малороссійскомъ нарѣчїи: „Голка — оповиданне“.

Разсматривавшій рукопись г. Вержбицкій доложилъ Комитету, что произведение это распадается на двѣ части.

Въ началѣ авторъ умышленно собираетъ во едино и слишкомъ рельефно оттѣняетъ темныя стороны временъ господства польскихъ магнатовъ на Украинѣ, а затѣмъ онъ излагаетъ мелкіе эпизоды изъ богатой похожденіями жизни Потоцкаго и приводитъ извѣстный рассказъ про иголку.

Управляющій Потоцкой (sic) выгналъ одного бѣднаго шляхтича Кондратовича, съ женой и дѣтьми, изъ его собственнаго хутора. Поѣхалъ онъ искать заступничества у самого Потоцкаго и какъ разъ встрѣчаетъ его на пути. Прежде, чѣмъ успѣлъ онъ вымолвить свою просьбу, тотъ спрашиваетъ: „имѣешь иголку?“ отвѣтъ послѣдовалъ отрицательный и Потоцкій велѣлъ отодрать его канчуками, приговаривая: „вотъ и такъ и ты учи и лупи всѣхъ собственной моей рукою“. Глубоко оскорбило все это и безтого обиженнаго Кондратовича и рѣшилъ онъ отомстить Потоцкому. Судьба ему благопріятствовала. Потоцкій имѣлъ обыкновеніе каждую субботу переодѣваться нищимъ и ходить въ часовню отмаливать грѣхи. Здѣсь подстерегъ его Кондратовичъ. Войдя въ часовню, онъ громко призвалъ благословеніе Божіе на Потоцкаго за то, что онъ учитъ уму разуму глухыхъ и, какъ бы принявъ его за нищаго, спросилъ есть ли у него иголка? Иголки не оказалось и Кондратовичъ схватилъ его и сталъ бить, приговаривая: „такъ батько нашъ [а. 10] Потоцкій велѣлъ учить глухыхъ; не я тебя бью, а бьетъ его собственная рука“. Изливъ все свое озлобленіе, Кондратовичъ ушелъ, оставивъ Потоцкаго безъ сознанія. Спустя нѣкоторое время Потоцкій потребовалъ къ себѣ Кондратовича. Послѣдній, къ его великому удивленію, былъ щедро награжда-

день за то, что хорошо перенялъ науку, и получилъ записку къ управляющему, въ которой было приказано возвратити Коңдратовичу всё его земли.

Начало этого разсказа представляетъ черезъ чуръ мрачную и нелишенную тенденціозности картину притѣсненій польскими магнатами хотя и прежнихъ временъ, бѣднаго люда на Украинѣ, можетъ возбуждать въ простомъ народѣ враждебныя чувства и къ нынѣ проживающимъ въ Малороссіи польскимъ владѣльцамъ, почему является неудобнымъ къ дозволенію.

Легенда же объ иголкѣ Потоцкаго не представляетъ цензурныхъ затрудненій.

На основаніи изложеннаго и согласно мнѣнію Цензирующаго, С. Петербургскій Цензурный Комитетъ полагаетъ начало разсказа подвергнуть исключенію, а остальную часть рукописи дозволить къ печати, подѣ условіемъ при печатаніи соблюсти въ текстѣ правила правописанія русскаго языка (что въ разсматриваемой рукописи исполнено), на что и имѣетъ честь испрашивать разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати.

Рукопись при семъ прилагается.

Временно исполняющій
Обязанности Предсѣдателя,

Цензоръ (підпис)

За Секретаря (підпис)

26 Января
1898 г.
№ 697.

С. Петербургскому Цензурному Комитету. а. 20.

Вслѣдствіе представленія отъ 14 Января с. г. за № 120, Главное Управленіе по дѣламъ печати увѣдомляетъ С. Петерб. Цензурный Комитетъ, что хотя общая картина польскаго самоуправства, изображенная въ Малороссійской рукописи „Голка“, и дѣйствительно мрачна, но такъ какъ она непротиворѣчитъ согласно мнѣнію Комитета, Цензурнымъ правиламъ и соотвѣтствуетъ исторической истинѣ, то нѣтъ основаній для исключенія изъ означенной рукописи отмѣченной Комитетомъ полуторы страницы.

Подлинная рукопись при семъ возвращается.

Врем. исп. обязан.

Нач. Гл. Упр. п. д.-п.:

Завѣд. Дѣлопроизв.

Членъ Совѣта:

М. В. Д.
С. Петербургскій
Цензурный
Комитетъ

26 Января 1898 года
№ 210.

$\frac{612}{120}$ 5 Февр. 1892 27 Янв. 98 г. а. 21.
III В.

Въ Главное Управление по дѣламъ печати.

Въ С. Петербургскій Цензурный Комитетъ представлена рукопись на малороссійскомъ нарѣчїи: „Пьяныця“ — П. Мырного.

*Согласенъ съ заключе-
ніемъ СПб. Ц. Комите-
та 27. I. 98.*

М. Соловьевъ.

Прикомандированный къ Комитету г. Вержбицкій доложилъ Комитету о содержанїи этаго произведенїя слѣдующее: Иванъ Никитичъ Левадный, сынъ небогатаго помѣщика, 17-ти лѣтъ поступилъ на государственную службу мелкимъ чиновникомъ. Онъ только что окончилъ школу и хотѣлъ поступить въ гимназію, а тамъ въ университетъ, но отецъ воспротивился этому и юноша, жаждущій свѣта въ благотворномъ вліянїи науки, приковывается къ канцелярскому столу для переписыванїя бумагъ. Онъ влюбляется въ дочь своей хозяйки, Наталью, и это платоническое увлеченїе наполняетъ всю его жизнь. Но къ нему прїѣзжаетъ братъ, молодой, красивый, покоритель дамскихъ сердець. Въ нѣсколько дней онъ плѣняетъ Наталью и вкушаетъ всѣ прелести любви, о которыхъ Иванъ Никитичъ не смѣлъ бы думать. Когда, по отѣздѣ брата, страданье и слезы Натальи открыли ея связь съ послѣднимъ, Иванъ Никитичъ топить свое горе въ винѣ, бросаетъ службу и на всю жизнь становится пропойцею и умираетъ въ нищетѣ, забытый и осмѣянный всѣми. Наталья, отказавъ всѣмъ женихамъ, проводитъ жизнь въ разгулѣ, но не забываетъ каждый праздникъ подавать въ Церковь на поминанїе раба Божьяго Ивана.

Комитетъ, согласно мнѣнію Цензирующаго, полагаетъ это произведенїе возможнымъ къ напечатанїю, подъ условїемъ примѣненїя при печатанїи къ тексту [а. 22] правилъ правописанїя русскаго языка (въ разсматриваемой рукописи это соблюдено) и подъ условїемъ исключенїя мѣста на страницѣ 20-й, гдѣ герой повѣсти колеблется рѣшить: такова ли сущность мірозда-нїя, какъ она изложена въ Св. Писанїи, или такова, какая вытекаетъ изъ выводовъ науки. Мѣ-

сто это представляется неудобнымъ въ народномъ изданіи.

О вышеизложенномъ С. Петербургскій Цензурный Комитетъ, съ приложеніемъ рукописи, имѣеть честь представить на разрѣшеніе Главнаго Управленія по дѣламъ печати, согласно правиламъ 18/30 Мая 1876 года.

Временно исполняющій
обязанности Предсѣдателя

Цензоръ (підпис).

За Секретаря (підпис).

5 Февраля
1898 г.
№ 892.

а. 28.

С. Петербургскому Цензурному Комитету.

Вслѣдствіе представленія отъ 26 Января с. г. за № 210, Главное Управленіе по дѣл. печ. въ виду соображеній, высказанныхъ С. П. Цензурнымъ Комитетомъ, полагаетъ возможнымъ допустить къ печатанію рукопись на Малороссійскомъ нарѣччіи подъ заглавіемъ „Пьяныця“ — П. Мырнаго подъ условіемъ исключенія указаннаго Цензурою мѣста на стр. 20-й.

Времен. исполн. обяз.

Нач. Гл. Упр. по д. п. М. Соловьевъ.

Завѣд. Дѣлопроизв. Членъ Сов. Адикаевскій.

М. В. Д.
С. Петербургскій
Цензурный
Комитетъ

7 Февраля 1898 года
№ 330.

8 Февр 98.
893. 10 Февр. № 1077.
184.

а. 29.

Въ Главное Управленіе по дѣламъ печати.

Въ С. Петербургскій Цензурный Комитетъ представлена рукопись на Малороссійскомъ нарѣччіи „Лыхій попутавъ“ — П. Мырнаго.

Авторъ описываетъ жизнь сироты. Потерявъ въ малолѣтствѣ родителей, дѣвочка выросла на рукахъ чужихъ, пробиваясь трудомъ. Совершеннолѣтняя, отправилась на заработки въ городъ, гдѣ и увлечена была однимъ мастеровымъ, бросившимъ ее съ ребенкомъ.

Убитая горемъ, поплелась она обратно въ село и дорогою, на мосту, упала безъ чувствъ, уронивъ ребенка въ рѣку. Ее судили и приговорили къ покаянію въ монастырѣ на одинъ годъ.

Цензоръ не считаетъ сюжетъ такимъ вреднымъ въ цензурномъ отношеніи, напротивъ этотъ

Согласенъ съ заключеніемъ.

8. II. 98.

М. Соловьевъ.

народный рассказ послужитъ урокомъ для читательницъ осторожно относиться къ льстивымъ рѣчамъ ухаживателей.

Соглашаясь съ мнѣніемъ Цензора Воршева, разсматривавшаго рукопись, С.-Петербургскій Цензурный Комитетъ полагаетъ возможнымъ дозволеніе ея къ печати, подь условіемъ примѣненія къ тексту правилъ правописанія русскаго языка, о чемъ, согласно правиламъ Высочайшаго повелѣнія 18/30 Мая 1876 года, имѣетъ честь представить на разрѣшеніе Главнаго Управленія по дѣламъ печати.

Рукопись при семъ прилагается.

Испол. обяз. Предсѣдателя

Цензоръ (підпис).

Секретарь (підпис).

10 Февраля
1898 г.
№ 1077.

а. 32.

С. Петербургскому Цензурному Комитету.

Вслѣдствіе представленія отъ 7-го сего Февраля за № 330, возвращая при семъ рукопись на Малороссійскомъ нарѣччіи: „Лыхій попутавъ“ — П. Мырнаго, Главн. Упр. по д. печати увѣдомляетъ С.П.Б. Ценз. Комитетъ, что означенная рукопись можетъ быть дозволена къ напечатанію, подь условіемъ примѣненія къ тексту правилъ правописанія русскаго языка.

Вр. исп. об. Нач.

Гл. Упр. по д. печ.

Завѣд. дѣлопр.

Членъ Совѣта.

а. 25.

М. В. Д.
С. Петербургскій
Цензурный
Комитетъ

784
151.

3 Февраля 1898 года.
№ 283.

Въ Главное Управленіе по дѣламъ печати.

Въ С. Петербургскій Цензурный Комитетъ представлена рукопись на малороссійскомъ нарѣччіи: „Не зрозумилы“ — комедія въ 4 діяхъ — напысавъ Д. М. Арковичъ.

Губернскій Секретарь Тучанскій доложилъ Комитету, что содержаніе пьесы этой состоитъ въ слѣдующемъ:

Чорн. пом.: „Согласенъ съ заключеніемъ комитета.“

М. Соловьевъ“.

Молодой помѣщикъ, только что закончившій свое агрономическое образованіе за границей, задумываетъ подѣлиться своими познаніями съ народомъ и научить его обрабатывать землю. Для этого онъ отдаетъ свое имѣніе въ арендное пользованіе, съ тѣмъ чтобы ему платили съ урожая очень незначительную сумму. Большого труда ему стоитъ убѣдить крестьянъ принять землю на такихъ выгодныхъ для нихъ условіяхъ, ибо подозрительные по своей натурѣ и возбуждаемые шинкаремъ-евреемъ, они предполагали обманъ со стороны помѣщика. Чтобы еще ближе стать къ народу, молодой человекъ женится на простой крестьянской дѣвушкѣ, думая со временемъ образовать ее, но неразвитая дѣвушка чуждается его взглядовъ, идей, не понимаетъ ихъ и поэтому у молодого супруга охлаждаетъ чувство къ ней. Неудачные урожаи, ропотъ крестьянъ, подозрѣвающихъ его въ обманѣ, и наконецъ гибель барки съ хлѣбомъ, отправленнымъ въ Одессу для продажи, кромѣ того неурядицы въ семейной жизни — все это доводитъ помѣщика до мысли о самоубійствѣ. Но тутъ является спасительницей молодая дѣвушка, любящая его, мѣстная учительница и фельдшерица. Въ заключеніе помѣщикъ оставляетъ свои прежніе планы и намѣренія, освобождаетъ крестьянъ отъ контракта на землю и уѣзжаетъ изъ деревни.

Въ изложенномъ содержаніи Комитетъ не усматриваетъ вредныхъ тенденцій и полагаетъ возможнымъ дозволить пьесу къ печати подъ условіемъ исключенія мѣстъ въ 6-мъ явленіи 2-го дѣйствія, гдѣ административные и судебные власти обвиняются во взяточничествѣ, и подъ условіемъ примѣненія къ тексту правилъ правописанія русскаго языка.

О семь С. Петербургскій Цензурный Комитетъ, согласно правиламъ 18/30 мая 1876 года, имѣетъ честь, съ приложеніемъ рукописи, представить на разрѣшеніе Главнаго Управленія по дѣламъ печати.

5 Февраля 891.

III В.

Исп. Об. Предсѣдателя, Цензоръ (підпис).
Секретарь (підпис).

5 февраля
1898 г.
№ 891.

а. 27.

С. Петербургскому Цензурному Комитету.

Вслѣдствіе представленія за № 283, возвращая при семъ рукопись на малороссійскомъ нарѣчїи „Не зрозумили“ — комедія въ 4 дїяхъ — напысавъ Д. М. Арковичъ, Гл. Упр. по д. печати увѣдомляетъ Спб. Ценз. Комит., что означенная рукопись можетъ быть дозволена къ печати, подь условіемъ исключенія мѣстъ въ 6-мъ явленїи 2-го дѣйствїя и примѣненія къ тексту правилъ правописанія русскаго языка.

Вр. ис. об. Нач. Гл. Упр., по д. печати.

Завѣд. дѣлопр., Членъ Совѣта

6/98.

М. В. Д.
С. Петербургскій
Цензурный
Комитетъ

1165
246

22 февр. 98.

а. 39.

21 февраля 1898 года.
№ 471.

Въ Главное Управленіе по дѣламъ печати.

Прикомандированный къ Комитету г. Вержбицкій, по разсмотрѣнїи рукописи на малороссійскомъ нарѣчїи: „На степахъ та хуторахъ“, доложилъ комитету слѣдующее:

Рукопись составляетъ сборникъ „разказовъ слѣдователя“ Д. Марковича — и заключаетъ 8 разказовъ и одну комедію.

1) „На Вовчому хутори“. Въ степи раскинуть „Вовчїй хуторъ“. Все богатство его жителей составляютъ табуны лошадей, и потому понятно, что конокрадовъ преслѣдуютъ здѣсь съ большой свирѣпостью. Однажды ночью сторожа поймали конокрада. Нарядили свой домашній судъ и порѣшили убить его на смерть палками. Но мольбы и слезы маленькой дѣвочки, внучки одного изъ судившихъ, спасли жизнь несчастнаго. Ему позволили поселиться на „Вовчому хутори“ и онъ сталъ хорошимъ хозяиномъ.

2) „Невдалыця“. Неурожай и голодъ на селѣ: всѣмъ живется плохо, но хуже всѣхъ Панасу. Однако онъ не ропщетъ на судьбу. Цѣлый день онъ работаетъ, придетъ домой, а тутъ — голодная жена и дѣти. Не обращая вниманія на упреки, брань, Панасъ поиграетъ съ сынишкой, почитаетъ Евангелїе и ляжетъ спать голодный. Долго онъ такъ маялся и, наконецъ, отправился на заработки

Пом. чорн.: „*Согласенъ съ заключенїемъ Комитета.* 22. 11. 98.

М. Соловьевъ“.

Пом. олівцем:
Спб. Цен. Ком-ту.

въ Одессу. Но здѣсь попалъ подъ поѣздъ и умеръ въ больницѣ.

3) „Иванъ зъ Буджака“. Иванъ былъ пастухомъ овецъ въ степи. Непрерывная борьба то со стихіями, то съ волками и разбойниками, наложила свою печать на все его существо. Въ 16 лѣтъ онъ былъ вполнѣ дитя степей, суровъ, неукротимъ; и когда прикащикъ хозяина вмѣсто слѣдуемыхъ ему 30 коп. далъ 23 и отказался добавить остальные, то Иванъ повалилъ его на землю и за 7 коп. зарѣзалъ. Его судили, и онъ попалъ въ тюрьму. Неразговорчивый и мрачный, онъ прослылъ закоренѣлымъ злодѣемъ. Но когда въ тюрьмѣ у арестантки родилось дитя, то этотъ „закоренѣлый злодѣй“, узнавъ какъ тяжела участь такихъ дѣтей въ пересыльной дорогѣ, пошелъ къ смотрителю и отдалъ ему всѣ свои деньги для ребенка.

4) „Винъ присягавъ“. Въ селѣ жилъ старый ростовщикъ Трохымъ Мусіенко, котораго всѣ боялись. Разбогатѣвъ, онъ пересталъ заниматься своимъ ремесломъ и всѣ деньги положилъ въ банкъ. Въ это время на него напалъ разбойникъ Савродымъ съ нѣсколькими товарищами. Выпытывая, гдѣ деньги, они избили Мусіенку до полусмерти; но когда истязанія оказались напрасны, Савродымъ взялъ съ полуживого клятву, что онъ не выдастъ ихъ, и разбойники скрылись. Когда Мусіенко по утру пришелъ въ себя и его спросили, кто истязатели, то онъ отвѣтилъ, что далъ клятву не открывать своихъ мучителей и съ этими словами умеръ. На другой день Савродымъ явился къ слѣдователю, покаялся въ преступленіи и открылъ сообщниковъ.

Разсказъ „Шматокъ“ признанъ комитетомъ не подлежащимъ дозволенію, — вслѣдствіе неудобного содержанія: выставлено безжалостное отношеніе состоятельныхъ, богатыхъ къ бѣднякамъ. О необходимости запрещенія Комитетъ доносилъ Главному Управленію по дѣламъ печати 8 января 1896 года за № 23.

Разсказы „Два платочки“ и „Омелько каторжный“ тоже признаны Комитетомъ недозволенными, — о чемъ донесено 27 іюля 1895 года за № 1382:

1) Потому что въ немъ авторъ представляетъ мелочность и медленность, проявляемая нашими полицейскими и судебными властями при производствѣ слѣдствій, — а 2) потому что въ самыхъ безотраднѣхъ краскахъ выставляется наше волостное управленіе: власти проводятъ время въ пьянствѣ и незаконно расправляются съ крестьянами.

Комедія „Не зрозуміли“ уже разрѣшена Главнымъ Управленіемъ по дѣламъ печати (предложеніе 5 феврала за № 891), съ исключеніями.

„У наймы“ — рассказъ этотъ рассматривался въ 1890 году и признанъ Комитетомъ дозволительнымъ (донесеніе 30 ноября 1890 г. № 1800). Описывается бѣдственное положеніе одной семьи крестьянской въ неурожайный годъ.

Такимъ образомъ, по мнѣнію Комитета, могутъ быть дозволены къ печати рассказы: 1) „На Вовчому хуторі“, 2) „Невдалыця“, 3) „Иванъ зъ Буджака“, 4) „Винъ присягавъ“, 5) „У наймы“ и 6) комедія „Не зрозуміли“, подъ условіемъ примѣненія къ тексту правилъ правописанія русскаго языка, а рассказъ 1) „Шматокъ“, 2) „Два платочки“ и 3) „Омелько каторжний“ подлежатъ запрещенію.

О вышеизложенномъ С. Петербургскій Цензурный Комитетъ, съ приложеніемъ рукописи имѣетъ честь представить на благоусмотрѣніе Главнаго Управленія по дѣламъ печати.

Предсѣдатель Коновичъ

За секретаря цензоръ (підпис).

Помітки: 24 фев. № 1417. П. В.

М. В. Д.

Главное Управленіе по дѣламъ печати.

24 февраля 1898 г.
№ 1417.

а. 46.

С.-Петербургскому Цензурному Комитету.

Вслѣдствіе представленія за № 471, возвращая при семъ рукопись на малороссійскомъ нарѣччі: На степахъ та хуторахъ, Главное Управленіе по дѣламъ печати увѣдомляетъ С. Петербургскій Цензурный Комитетъ, что содержащіяся въ ней рассказы: 1. „На Вовчому хуторі“, 2. „Невдалыця“, 3. „Иванъ зъ Буджака“, 4. „Винъ присягавъ“, 5. „У наймы“, и 6. комедія „Не зрозуміли“ (последняя съ сдѣланными въ ней исключеніями), могутъ быть дозволены къ напечатанію,

подъ условіемъ примѣненія къ тексту правилъ правописанія русскаго языка, а рассказы: 1, „Шматокъ“, 2, „Два платочки“ и 3, „Омелько каторжный“, подлежатъ запрещенію.

Временно исполняющій обязанности Начальника Главнаго Управленія по дѣламъ печати.

Завѣдывающій Дѣлопроизводствомъ,
Членъ Совѣта (підпис).

Пом. олівц.: 6/98.

3223/719.

21 мая 98

Въ Главное управленіе по дѣламъ печати.

Олів.: Въ СПб. Ценз. К-тъ. 23. V. 98. М. С(оловьевъ)

4 гербових
марки
по 80 коп.

Олівцем.: Отказать.
I. VI. 98. М. С.

Статскаго Совѣтника Дмитрія Васильева Марковича, живущаго въ гор. Варшавѣ по Мокотовской д. 51, кв. 10.

Ж а л о б а.

Олівцем: Подобрать
переписку и дать мнѣ
дѣло (підпис).

Южно-русское Высочайше утвержденное общество печатнаго дѣла просило С. Петербургскій цензурный комитетъ разрѣшить къ печати сборникъ моихъ сочиненій „На степахъ та хуторахъ“, но Комитетъ 11-го марта 1898 года за № 720 извѣстилъ правленіе означеннаго общества, что часть статей разрѣшена, а рассказы „Омелько Каторжный“, „Два платочки“ и „Шматокъ“ признаны подлежащими запрещенію.

На эту часть опредѣленія приношу мою жалобу. Допускаю мысль, что запрещеніе это послѣдовало по недоразумѣнію, по ошибкѣ и впередъ заявляю, что матеріальнаго ущерба, требующаго возмѣщенія, я пока не понесъ.

Неправильность этого опредѣленія вижу а) по содержанію и смыслу этихъ статей и б) по формальному нарушенію законовъ о печати.

Пользуясь правомъ представлять объясненія (2 час. 105 ст. Уст. о цен. и печ.), имѣю честь доложить:

1) Содержаніе рассказа „Омелько Каторжный“, (состоить) въ томъ, что Омелько — воръ, поджигатель и разбойникъ, сосланный въ каторжные работы, бѣжалъ въ тоскѣ по родинѣ, вернулся въ родное село чтобы дѣтей и жену видѣть, увѣренный, что она его приметъ; но жена,

охраняя честь дѣтей, подѣ впливіемъ общественнаго мнѣнія не приняла его; она много уже страдала, она признаетъ челоуѣческіе гражданскіе законы, уважаетъ мнѣнія „мира“; и мужа арестуютъ. Описанъ ужасъ его положенія и явна мысль автора, что возмездіе за преступленіе необходимо и неизбежно.

Но всѣ созданы по образу и подобию Божію, въ каждомъ живетъ совѣсть и рано или поздно она проснется, и она проснулась въ Омелькѣ. Жена его подчинилась приговору закона, общества, людей, но въ ней живетъ великое Божеское, данное каждому свыше, — это чувство жалости, любви и прощенія, и она бѣжитъ за деревню, вдали отъ людей; даритъ бѣлье ему, связанному, но все-же ея мужу, которому она обѣщалась вѣрностью предъ престоломъ Всевышняго, и здѣсь онъ у нея проситъ прощенія.

Что же? идея справедливаго возмездія за преступленіе, описаніе проснувшейся совѣсти, жалость и прощеніе женою своего, хотя и преступнаго, мужа — развѣ это не благонамѣренное сужденіе?

Не есть-ли это высшее познаніе Бога живаго, завѣщавшаго міру любовь и прощеніе, развѣ это не истинная вѣра и любомудріе. (ст. 94 Уст.). Т. е. всѣ тѣ качества, которыя по силѣ 94 ст. устава обязательны для цензуры и разрѣшенія къ печати. За что-же запрещать этотъ рассказъ?

„Шматокъ“ — его содержаніе въ томъ, что во время холода и бури, охраняя стадо овецъ, цѣною въ нѣсколько тысячъ р., забыли о мальчикѣ; одни — потому, что не имѣли возможности въ суетѣ замѣтить и слѣдить за нимъ, а хозяинъ — по жадности, и мальчикъ погибъ, умеръ отъ холода и плохой пищи.

Этотъ фактъ имѣлъ мѣсто въ Днѣпровскомъ уѣздѣ 7 Октября 1884 года, и я въ качествѣ Тов. Прокурора прекратилъ эту переписку по отсутствію признаковъ въ ней преступленія.

Идея рассказа: борьба челоуѣка съ природою и забвеніе долга любви къ сирымъ и убогимъ въ погонѣ за богатствомъ.

Видѣть въ этомъ дурное, неблагонамѣренное трудно безъ извращенія самаго рассказа и его смысла.

„Два платочки“ — содержание въ томъ, что пропойца изъ захудалыхъ недоучковъ привилегированнаго сословія укралъ у пріютившихъ его бабъ два платочка, припасенныхъ старухою на похороны свои и пропилъ ихъ; задержанный, онъ сбѣжалъ и вернулся къ бабѣ, просилъ у нея прощенія, старушка простила его, онъ у нее-же заболѣлъ и умеръ, и она-же его похоронила.

Неужели такое прощеніе дурно?

И что можетъ быть выше этого примѣра?

Не будить ли онъ въ читателѣ высшее чувство любви и истинно христіанское назначеніе воздать за зло добромъ?

Если предавать запрету такую идею, то надо вычеркнуть изъ Св. Евангелія положеніе о долгѣ христіанина воздать за зло добромъ, любить ненавидящихъ насъ...

И такъ, по содержанию и по мысли всѣ три разсказа не только не противны истинной вѣрѣ и познанію Бога, но прямо основаны на божественномъ словѣ Христа Спасителя: прощайте обиды, любите врага вашего, и запретить это печатать возможно только по ошибкѣ.

II) Перехожу къ законной сторонѣ:

1) нарушена 58 ст. Устава Цензурнаго, ибо не указано на основаніи какой именно статьи рукопись не дозволена къ печати, тѣмъ ограничены мои права, безъ суда;

2) нарушена 105 ст., ибо ею воспрещено цензорамъ искать особаго смысла, а должно быть обращено вниманіе на видимую цѣль и намѣреніе автора; въ данномъ случаѣ исполнѣ благонамѣренную;

3) нарушена общая идея законодателя о цензурѣ и именно: каждое дозволеніе и воспрещеніе должно имѣть серьезныя основанія, не зависящія отъ усмотрѣнія, а равно обязательныя во всякое время и для всѣхъ. Только при такомъ положеніи, разпоряженіе законно и ему безпрекословно должны подчиняться. Но сегодня позволить и признать благонамѣреннымъ, а завтра то же признать неблагонамѣреннымъ, возможно только по ошибкѣ.

Разсказы: „Шматокъ“, „Омелько Каторжный“ и „Два платочки“ были дозволены тѣмъ-же С. Петербургскимъ Цензурнымъ Комитетомъ въ 1885 г.,

1-го ноября и напечатаны въ типографіи Балашова въ Петербургѣ въ сборникѣ „Степь“. Сборникъ этотъ имѣю честь представить и на стр. 245—267 именно эти рассказы дозволены и напечатаны. Наконецъ „Омелько каторжный“ и „Два платочки“ Тов. Сытина въ моемъ переводѣ съ разрѣшенія цензуры отпечатано въ 3-хъ изданіяхъ по 12-ти тысячъ экземпляровъ каждый.

III) Правленіе Южно-Русскаго Общества печатнаго дѣла просило о разрѣшеніи къ печати всего сборника, и о разрѣшеніи каждый рассказъ отпечатать отдѣльно въ видѣ „листовокъ“. Цензурный Комитетъ никакого по этому просительному пункту опредѣленія не постановилъ, ибо какъ видно изъ копіи сообщенія № 720, объ этомъ не упоминается.

По изложеннымъ основаніямъ, я почтительнѣйше прошу Главное Управление по дѣламъ печати:

1) отмѣнить запретительное распоряженіе цензурнаго комитета и разрѣшить напечатать въ сборникѣ моихъ произведеній „На степахъ та хуторахъ“ рассказы „Омелько каторжный“, „Шматокъ“ и „Два платочки“.

2) Дозволить каждый рассказъ и пьесу отпечатать листовками, отдѣльными брошюрами.

Представляю сборникъ „Степь“ съ запрещенными нынѣ статьями и копію сообщенія № 720.

Представляю 4 герб. 80 к. дост. марки.

Сборникъ „Степь“ представляю заказною бандеролью.

21 мая 1898 года, г. Варшава.

Статскій Совѣтникъ въ должности Мироваго Судьи 20 уч. гор. Варшавы

Дмитрій Васильевъ Марковичъ.

Помітки: III В. 3 іюня 3981.

М. В. Д.

С. Петербургскій
Цензурный Комитетъ

14 Марта 1898 г.
№ 720.

а. 162.

Копія.

Въ Правленіе Южно-Русскаго Общества
печатнаго дѣла.

Возвращая при семъ оригиналь (печатный и рукописный) сборника сочиненій Д. Марковича „На степахъ та хуторахъ“, — Канцелярія С. Петербургскаго Цензурнаго Комитета, по прика-

занію г. предсѣдательствующаго, увѣдомляетъ, что содержащіеся въ немъ рассказы: „На Вовчому хутори“, „Невдалиця“, „Иванъ зъ Буджака“, „Винъ присягавъ“, „У наймы“ и комедія „Не зрозумили“ (послѣдняя со сдѣланными въ ней исключеніями на листѣ 106-мъ рукописной части оригинала тридцать одной строки) — дозволены къ печати подъ условіемъ примѣненія къ тексту правилъ правописанія русскаго языка. Остальные же бывшіе въ оригиналѣ три рассказа: „Шматокъ“, „Два платочки“ и „Омелько каторжннй“ призваны подлежащими запрещенію и, на основаніи ст. 68 Устава о цензурѣ и печати (Св. Зак., т. XIV, изд. 1890 г.) удержаны при дѣлахъ Комитета.

Цензоръ (підпис).

Секретаръ (підпис).

№ 175. Что настоящая копія съ подлинникомъ вѣрна, въ томъ Правленіе Высочайше утвержденнаго Южно-Русскаго Общества печатнаго дѣла подписью своей и печатью удостовѣряетъ.

Директоръ-распорядитель (підпис).

(м. п.).

Секретаръ (підпис).

3 іюня 1898 г.

а. 172.

№ 3981.

Канц. Главнаго Управленія по дѣламъ печати по приказанію Г. Временно исполняющаго обязанность начальника этого Управленія объявляетъ Ст. Сов. Дмитрію Васильеву Марковичу, жительств. въ г. Варшавѣ по Мокотовской ул. д. 51, кв. 10 на поданное прошеніе, что ходатайство его, о разрѣшеніи напечатать рукопись на малороссійскомъ нарѣччіи подъ заглавіемъ „На степахъ та хуторахъ“ съ возстановленіемъ исключенныхъ цензурою мѣстъ, признано не подлежащимъ удовлетворенію.

М. В. Д.

а. 37.

Центральный
Комитетъ

Въ Главное Управленіе по дѣламъ печати.

Иностранной Цензуры

С. Петербургъ
19 февраля 1898 года
№ 875.

Во исполненіе предложенія отъ 5 Іюня 1876 г. за № 3161, Центральный Комитетъ Иностранной Цензуры имѣетъ честь представить при семъ на благоусмотрѣніе Главнаго Управленія подѣламъ печати брошюру на малорусскомъ языкѣ п. з. Франко „Зівяле листѣ“ (sic). Львів, 1896.

помітка: Въ СІБ. Ценз.
К-тъ 20. II. 98.

Предсѣдатель Гр. А. Муравьевъ.

М. С.

Старшій цензоръ (підпис).

помітки: $\frac{1122}{237}$ 20 февр. 98.

21 февр. № 1345. 10 Апр. № 2461.

21 Февреля
1898 г.
№ 1345.

а. 38.

Въ С. Петербургскій Цензурный Комитетъ.

Препровождая при семъ брошюру на малорусскомъ нарѣчїи подъ заглавіемъ Франко „Зівяле листъ“ (sic) Львів, 1896. Канцелярія Главн. Управл. по дѣламъ печати, по приказанію Г-на Врем(енно) ис(полняющаго) об(язанности) Начальника этаго Управленія, имѣетъ честь покорнѣйше просить С.П.Б. Цензурный Комитетъ разсмотрѣть означенную рукопись въ цензурномъ отношеніи и о послѣдующемъ, съ возвращеніемъ приложенія, донести Главному Управленію.

Завѣд(ующій) дѣлопр(оизводствомъ) Членъ Совѣта
За пом. Пр(авителя) Дѣль (підписи)

М.І.В. Д.

С. Петербургскій
Цензурный Комитетъ
30 марта 1898 года
№ 853.

а. 74.

Въ Главное Управленіе по дѣламъ печати.

Канцелярія Главнаго Управленія по дѣламъ печати 21 февраля за № 1345 препроводила на цензурное заключеніе заграничную брошюру на малоросійскомъ нарѣчїи: „Зівяле листе. Лірична драма Івана Франка. Львів 1896 (12 д. 112 стор.). Цензоръ Воршевъ доложилъ Комитету, что брошюрка заключаетъ въ себѣ 60 стихотвореній, воспѣвающихъ субъективныя чувства автора, любовь къ милой, отличающуюся полнѣйшимъ платонизмомъ и т. п. Стихотворенія не заключаютъ ничего противоцензурнаго, почему, по мнѣнію Цензора, брошюрка возможна, со стороны содержанія, къ обращенію въ публикѣ. С. Петербургскій Цензурный комитетъ соглашается съ мнѣніемъ Цензора и возможности дозволенія (sic) къ обращенію брошюры „Зівяле листе“, если не встрѣтится къ этому препятствій со стороны правописанія примѣненнаго къ тексту, такого, который не допускается нашими правилами о малоросійской литературѣ.

Представляя о семъ на благоусмотрѣніе Главнаго Управленія по дѣламъ печати, С. Петербургскій Цензурный Комитетъ имѣетъ честь возвратитъ брошюру.

Предсѣдательствующій, Цензоръ
Секретарь (підписи)

Резолюція Начальника Главнаго Управленія по дѣламъ печати:
„Въ виду особенностей правописанія брошюра подлежитъ запрещенію, если авторъ откажется измѣнить орфографію“ 31. III. 98.

Помітка: $\frac{2103}{445}$ 31 Мартъ 98.

М С(оловьевъ).

Подав Володимир Білий.

Вища освіта на Лівані та в Сирії.

I.

Кидаючи загальний погляд на недовгу порівнюючи історію вищої освіти на Лівані й на розвиток її в Сирії ¹⁾, що допіру починається, слід на самому припочатку цього викладу відзначити ті її особливості, що відбиваються на її характері й методах і через те дуже впливають на її здобутки.

На Лівані, насамперед, можна констатувати наявність певної наукової традиції, що її початок стосується, коли не до XVIII, то до половини XIX ст. Правда, за цей час іще не можна говорити про вищу освіту в тій країні, де офіційно вона розпочалася тільки останніми роками минулого сторіччя. До всього, держава, не маючи змоги, ба навіть не бажаючи запроваджувати на Лівані й у Сирії вищі школи (мова тут мовиться за колишню імператорську Туреччину), — дуже неохоче віддавала вищу освіту до приватних і, навіть більше, до чужих рук, певніше до рук різних місіонерських організацій усяких національностей і релігій. І сталося фактично так, що всі вищі школи на Лівані зосередилися в Бейруті. Вони розбилися на дві категорії: французький католицький Університет св. Йосипа й установи, що до нього стосуються, та американський Протестантський Університет з усіма школами, що від нього залежать.

Двоїстість і різність характерів цих двох вищих шкіл очевидно утворює поміж ними певну конкуренцію та бажання притягти найбільше студентів, і для цього безупинно запроваджуються різні вдосконалення в курсах, і кількість їх раз-у-раз збільшується.

Але через те, що духом своїм обидві установи не мають нічого спільного, то в кожній є своя клієнтела, в залежності від тієї країни, до якої більше симпатій мають учні-араби чи — краще — їх батьки, й до якого фаху, а так само в якій країні вони гадають працювати.

У французькому університеті більше звертають уваги на інтелектуальний розвиток, хоч дають місце й практичним дисциплінам, що їх особливо шанують тубільці, — в американському, навпаки, характер викладу більш прикладний, зате вироблення характеру, фізична культура й спорт користуються особливою повагою.

Отже, ці дві установи є ніби дзеркало своєї країни й служать вони, побіч свого безпосереднього завдання, для поширення національного впливу й ідей кожної країни. Релігія (католицизм й протестанство) — це по суті лиш прикрита національна вивіска.

Ще характерною рисою обох університетів є те, що через різноманітність і доволі непевний характер середньої освіти в країні, університетам, щоб мати цілком підготованих слухачів, доводиться мати при собі й відділи середньої школи і навіть школи першого ступеня.

¹⁾ Головне місто Лівану — Бейрут, головне місто Сирії — Дамаск.

Але, це є „університет“ у цілковитому розумінню цього слова. Не треба додавати, що в французькому університеті викладава мова французька, а в американському англійська, але обидва не забувають вивчати й арабську мову. — Це так на Лівані, в Бейруті.

Не те ми бачимо в Сирії. Там вища освіта є, можна сказати, справа вчорашнього дня, є витвір компромісу поміж арабським націоналізмом і французьким бюрократизмом.

Але в Сирії, в протилежність Ліванові, справа вищої освіти перебуває цілком у руках держави, і офіційний штемпель на ній стоїть арабський, як і викладава мова, дарма що система її являє мішанину турецько-німецько-франко-арабських метод.

Вищу освіту в Сирії зосереджено в Дамаскові. Після всяких перекроїв, що на них ми тут не будемо спинятися, вона складається з „університету“ (і під цим терміном слід розуміти Арабську Академію з її установами), Вищої Правничої Школи та Медичної Школи.

Окремо стоїть французький Інститут мусулманської Старовини, Археології й Мистецтва.

Усі зазначені установи, звичайно, не можуть мірятися з Ліванськими університетами, але в міру сил і можливости спитуються утворити дещо своє, національне, хоч і засноване здебільшого на чужоземних зразках. У цій еволюції є дещо, що нагадує епоху Петра I.

У своєму місці ми трохи докладніше спинимося на еволюції цієї наймолодшої установи вищої науки в Сирії, а тепер докладніш опишемо характер і сучасне становище ліванської вищої освіти.

Розгляньмо, насамперед,

Французький університет св. Йосипа

й залежні від нього установи.

Цей університет, що року 1925 відсвяткував п'ядесятирічний ювілей свого існування, повстав почасти через бажання утворити конкуренцію „Сирійському Протестантському Коледжеві“ (майбутній американський університет), що успішно працював у Бейруті від року 1866.

Самий будинок, що його розпочато будувати в жовтні року 1871, закінчено було за двоє років, але вже в листопаді року 1875 розпочато читання лекцій у тимчасовому приміщенні.

У теперішньому своєму вигляді університет являє собою величезний будинок строгої архітектури, на три крила й на 2—3 поверхи, розташований у горяній частині Бейрута й чолом звернений до моря.

Три зазначені павільйони ділять чоло на три частини й кожен павільйон тягнеться 57 метрів завдовжки. Середній павільйон зайнято під церкву, що її збудовано в мавритансько-візантійському стилі; склепіння підтримують 150 колон конхoidalного мармуру.

Високі портики оточують два внутрішні двори, широкі коридори впоряджено на всіх поверхах, і будинок являє типовий зразок монастирської й шкільної архітектури. Скрізь сила світла.

Р. 1881 папа Лев XIII надав університетові права видавати диплом на ступінь доктора філософії й богословії. Починаючи з цієї дати, розвиток університету пішов уперед швидким темпом. Тепер він складається з таких відділів:

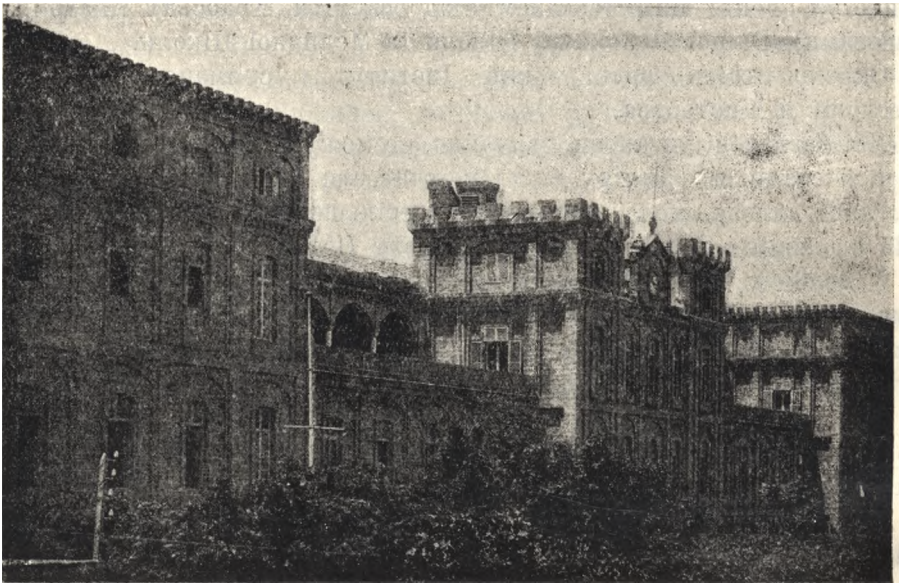
I. Вища освіта, що її репрезентують факультети філософсько-богословський, медичний, правничий і школа інженерів.

До відділу вищої освіти належать: обсерваторія в с. Ксарі (на Лівані) та бібліотека сходознавства.

II. Середня освіта, що її репрезентує „коlež“.

III. Нижча освіта, яку репрезентують приписані до університету школи.

Ми спинимось, звичайно, тільки на відділах вищої освіти.

Бейрутський університет св. Йосипа.

На філософсько-богословському факультеті вакансії заповнюють, головне, інтерни т. зв. Східної Семінарії, а екстерни — то студенти, члени різних східних конгрегацій.

Викладання провадиться латинською мовою: філософія читається два роки, потім іде курс догматики (догматичної богословії) й морали протягом чотирьох років, окрім спеціальних курсів святого письма, історії церков, історії та літургічних мов християнського сходу.

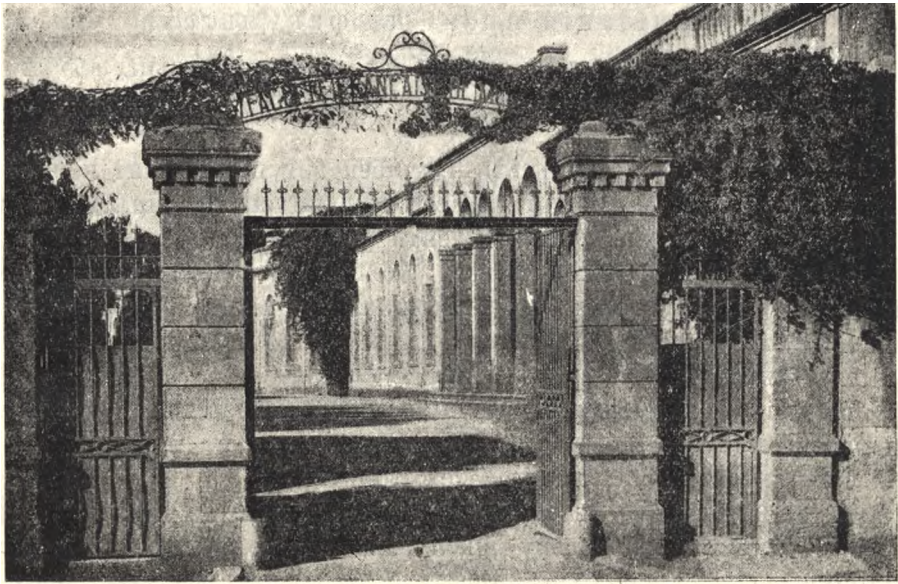
Факультет цей видає дипломи бакалавра, магістра й доктора богословії та філософії. Після різних змін, звязаних з великою війною, факультет цей тепер реорганізовано, і він далі випускає освічених священиків для Сходу. Студентів у ньому пересічно від 60 до 75. З початку своєї діяльності факультет цей дав Сходові трьох Патріархів: Mgr Elie Hou-

аіек — патріарх Маронітський, Mgr Emmanuel Joseph Thomas — патріарх Халдейський, покійний Mgr Cyrille Mасаіге — патріарх католицьких Коптві, 25 єпископів і близько 300 священників.

Медичний та фармацевтичний факультет.

Факультет цей з назвою „Французька Медична Школа“ відкрито року 1883 за згодою од французького уряду з єзуїтською місією в Сирії, в складі 4 професорів і 11 студентів.

Року 1883 французьке міністерство піднесло школу на ступінь факультету, р. 1889 суди-ж додано фармацевтичну школу. Р. 1912 факультет перенесено до спеціально для нього, вибудованого будинку на Дамаській

Медичний факультет.

дорозі біля „Соснового Лісу“. На початку оповіщення війни в жовтні р. 1914 на факультеті було 12 професорів, 10 лаборантів і завідувачів клініками та 355 студентів, з них 305 медиків і 50 фармацевтів.

Підчас війни турецька дамаська медична школа посідала бейрутське приміщення факультету, але року 1919 факультет знову повернувся до свого будинку. Року 1920 відкрито зуболікарську школу, року 1913 засновано Пастеровський Інститут, що дістав окреме приміщення.

Диплом Медичного Факультету, виданий до 1895 року, давав дозвіл на практику тільки в колоніях, але на початку цього року його зрівняно в правах з дипломами, що їх видають французькі державні університети.

Новий медичний факультет міститься в двох рівнобіжних корпусах, збудованих у напрямку з з. на с. довжиною по 70 метрів кожен. Головний будинок містить на першому поверсі великий амфітеатр, що вміщає

близько 600 слухачів, кабінет медичної фізики та радіологічний кабінет, каплицю, бібліотеку, музей з великими анатомічними колекціями та 6 гербаріїв, розкладених у 150 великих теках.

Другий корпус розділено на два рівнобіжних павільйони по 60 метрів завдовжки кожен. У кожному павільйоні є аудиторія на 250 слухачів, а навколо розташовано різні лабораторії.

До медичного факультету відноситься також і ботанічний сад з теплицями, що його утворено працею о. Булумау (найвидатніший авторитет у галузі сирійської ботаніки, тепер покійний, а його книга „Флора Сирії“ тепер видається за участю фр. академії й инш. наукових установ). Сад відкрито р. 1900 й призначено зокрема для вивчення акліматизації чужоземних рослин у Сирії.

Організація праці на факультеті.

Вчитися на факультеті мають право тільки тубільці, або й європейці, коли народилися вони на сході й їх родини остаточно оселилися в країні.

Щоб учитися на факультеті, потрібен вступний іспит перед журі, що його призначає верховний комісар. Французький диплом бакалавра одзволює від такого іспиту. Всі студенти — екстерни; професори викладають свої лекції французькою мовою. Ходити на лекції треба неодмінно й контроль за цим суворий. Курс п'ятирічний. Наприкінці кожного року студенти мусять скласти іспити з тих наук, що їх студювали.

Після п'ятирічного курсу — іспит у клініках.

У відділі фармації курс трирічний і опріч того річний стаж в одній з призначених аптек.

У зуболікарській школі курс теж трирічний.

Року 1919 відкрито Інститут Хімічних аналіз та Бактеріологічних дослідів, а р. 1922 Акушерську школу, яку приєднано до Гінекологічної Поліклініки.

Пересічно на всіх відділах студентів буває від 200 до 250 чоловіка; 760 лікарів і фармацевтів, розкиданих по всіх країнах Сходу, випустив цей факультет з самого початку його заснування.

Правничий французький факультет.

Його перші зачатки стосуються до 1913 року, коли Ліонський Університет за згодою з торговельною палатою того міста утворив т. зв. „Асоціацію для поширення за кордоном вищої технічної освіти“.

Ця Асоціація передала Університетові св. Йосипа право організувати при ньому Правничу школу. Завдання й програми цієї школи цілком збігаються з завданням і програмою французьких правничих факультетів.

Вибувши на факультеті двоє років, студенти діставали ступінь бакалавра, а ще за рік — ступінь ліценціята. Бувати на лекціях треба неодмінно; раз на рік одбувається контрольний іспит перед журі, що скла-

дається з професорів факультету. Для особистої праці студенти користуються книгозбіркою на 2000 томів.

Що-року в листопаді міністерство чужоземних справ за згодою з міністерством народньої освіти делегує для переведення остаточних іспитів журі з 4—5 ординарних професорів під головуванням одного з професорів Ліонського Університету.

Кількість студентів пересічно 100—120, і здебільша вони ліванці. Поменшало студентів, треба сказати, чималою мірою через те, що в Дамаску засновано арабський правничий факультет.

До вищих курсів університету стосується теж

Французька інженерна школа,

заснована з ініціативи тієї самої, вищезазначеної Асоціації. Року 1913 був у ній тільки один, підготовчий, курс. А школа, що її знов одкрито року 1919, має троє законних річних курсів повного обсягу.

Її завдання — дати загальну наукову освіту, потрібну кожному інженірові, й, опріч того, спеціальні знання в вибраній галузі: механіці, електротехніці та цивільній архітектурі.

Диплом цивільного інженіра видається тим студентам, котрі склали іспити з успіхом. Він має таку саму вартість, що й диплом Центральної Ліонської Школи Інженірів.

Персонал лекторів складається з 6 ординарних та 5 екстраординарних професорів. Ходити на лекції треба неодмінно, й присутність або відсутність на них реєструється особливо.

Загалом студентів небагато: 25—30; пояснити це треба тим, що індустрія розвинена тут мало, а людність з презирством ставиться до інженірних наук.

На цьому ми закінчимо наш короткий огляд факультетів французького університету в Бейруті й перейдемо до опису залежних од нього наукових установ, що на чільному серед них місці стоїть

Обсерваторія в м. Ксарі (біля м. Захле, в долині Бекаа).

Обсерваторію цю розміщено посеред чудових виноградників езуїтського зразкового маєтку Ксара, на одному з останніх передгір'їв Ліванського краю, яке відзначається особливою ясністю атмосфери протягом більшої частини року.

Засновано обсерваторію десь коло 1907 року, причому встаткування її, що безупинно поліпшується, було цілком достатнє, коли вибухнула війна 1914 року.

Підчас війни все пограбовано, і коли в грудні р. 1918 директор повернувся, то знайшов саму лиш руїну: все винесено аж до дверей та віконних рам.

Завдяки підтримці Академії Наук пощастило відновити більшість утраченого й виправити зруйноване, цілком упорядкувавши обсерваторію.

Тепер обсерваторія складається з окремих павільйонів, що мають кожен своє особливе призначення. Є чотири секції: метеорологічна, магнітна, сейсмографічна та астрономічна.

Перший будинок має барометричну кімнату, кімнату анемографів і льох, де містяться сейсмографи, а так само велику книгозбірню, що в ній можна знайти всі потрібні спеціальні видання; zarazом править вона й за залю для роботи.

Сейсмографи встановлено в 1921 році (липень), і вже до кінця року зареєстровано 104 землетрусів, великих та малих.

Метеорологічне приладдя міститься в окремій загородці під голим небом.

У другому будинкові в долішньому поверсі містяться хімічна лабораторія й фотографічний кабінет, зала акумуляторів і електрична група, а так само майстерні механічні та столярні.

Будинок цей завершує башта з коловоротною банею і в ній екваторіяльна труба на 20 см. діаметром.

Магнетове приладдя — в окремому павільйоні та в льоху, далеко від залізних речей. У невеличкій залі меридіанна труба в 55 мм., хронометри, маятники й апарат бездротового телеграфу.

Спостереження робляться тричі на день; перед війною друковано їх у щомісячному бюлетені. Після війни бюлетень замінили „Аннали обсерваторії в Ксарі“, і перший випуск їх вийшов року 1924.

Обсерваторія в Ксарі перебуває в безпосередньому зв'язку з усіма іншими метеорологічними установами Сирії й Лівану, бо з року 1921 їй доручено керувати метеорологічними відділами цих держав.

На чолі обсерваторії стоїть її директор (тепер о. Комб'є), помічник його (о. Берлоті, відомий метеоролог) та декілька завідувачів відділами й секретарів.

Тепер обсерваторія в Ксарі є перша своїм науковим значінням серед установ цього роду в країні, чимало прислужившись справі кліматології.

Друкарня.

Переїдімо тепер до опису установи, що її діяльність була дуже плідотворча для науки сходознавства: ми тут маємо на думці Католицьку друкарню в Бейруті, що з-під варстатів її вийшла більшість наукових творів, присвячених історії арабського письменства та вивченню біблійної старовини й текстів.

Перші спроби друкування в Бейруті робили єзуїти ще року 1847, але тільки року 1855 пощастило налагодити, як слід, друкарню, устатковану спочатку тільки ручними машинами; допіру року 1867 перейшли на парового двигуна.

Друкарня негайно заходилася друкувати наукові книги: р. 1857 вийшли „Vocabulaire Français-Arabe“ О. Р. Henry (in 8°, 715 р.), тоді „Dictionnaire Arabe-Français“ о. Cuche'я та „Арабо-французька граматики“ о. Abougit.

Завдяки зусиллям о. Єліаса, мусулманина, що перейшов до католицтва, року 1881 католицька друкарня так удосконалилася, що стала за найкращу з технічного боку друкарню в Отоманській Імперії. О. Єліас перший здогадався виливати відразу арабську літеру з голосівкою, що стоїть вище, і це дало набірній арабській касі 1369 відділів. Він же надзвичайно дотепно й майстерно пристосував шрифти типу „Стамбулі“ й опріч того сам винайшов шрифти, відомий під назвою „Алям“ і „Бейрут“.

Через ці всі новини розкішне видання арабської біблії, що вийшла року 1875, здобуло на паризькій виставці року 1878 золотого медалю. Відтоді друкарня присвятила себе на видання численних книг, що розподіляються на три групи: релігійні видання, видання класичні й філологічні та видання періодичні.

На першій категорії ми не спинятимемося, скажемо тільки, що ансамбль цих видань складає бібліотеку на 200 томів.

Стільки-ж приблизно є й філологічних видань. Серед творів цього роду, що їх випустила друкарня, одзначимо численні „граматики“ й взагалі всякі підручники, а так само „зразки арабського письма“, щоб полегшити читання рукописів, і надто словники, з яких найбільший — компіляція Саїда Шартуні, складена виключно арабською мовою, більш як на 2000 сторінок по три стовпці тексту в кожній. Так само друкарня випустила найповнішу арабську граматику французькою мовою, що належить перу о. Верньє.

Від року 1885 розпочинається ера публікацій філологічних, присвячених спеціально східній ерудиції давній і новій. Старі арабські трактати було старанно видано: At-Thaalibi, Abdarrahan al Hamadani, Abou-Zaid і особливо Ibn-as-Sikkit, автор „Критики мови“, справжній зразок свого жанру.

О. Шейхо видав усі ці рукописи, подававши до них цінні коментарі¹⁾.

До цієї „книгозбірні“ філологічного характеру треба додати ще багату колекцію давніх арабських „діванів“: Aboul Atahia, Al-Khansa й инш., деяких поетес преісламітського періоду, арабського поета християнина Аль-Ахталя й инш., і нарешті, „Приказки“ Майдані, що їх звіршував вчений мусулманський шейх Ібрагім Аль-Ахдаб. Це останнє видання є вдине, розкішню свого виконання.

Далі йдуть різні арабські антології; найзначніша книга цього роду: „Мажани“ або „Літературний цвіт“ в шістьох томах.

Французькою мовою друкарня видала в двох томах: „Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient“.

Війна 1914 року мало не стала фатальною для друкарні, але по замирінні діяльність її відновилася з новою енергією; й року 1924, напр., випущено 143 томи різних назов.

¹⁾ Як ця стаття вже була друкувалася, здобуто повідомлення, що Шейхо помер у грудні 1927 р.

З періодичних видань друкарні зазначимо часопис „Аль-Башір“, що заснований року 1870 й виходить по цей день; кількість абонентів його досягла 2000: найбільша. яку можуть зареєструвати арабські часописи в Сирії (а взагалі, найбільший тираж газет тут ніколи не переходив за 5000 прим.).

Але для науки сходознавства далеко цікавіше друге видання друкарні: щомісячний збірник „Аль-Машрик“ („Схід“), що його перше число вийшло р. 1898. Кожне число його містить у собі 70—80 стор. переважно оригінальних статтів історичних, філософських і наукових. Особливо старанно провадиться відділ, присвячений бібліографії творів, виданих на сході.

З наукових етюдів, присвячених сходові й умішених у „Аль-Машрик“ові, відзначимо з багатьох боків визначний „Трактат про арабську музику“ д-ра Мешака з коментаріями о. Ронзевалая, а також „Історію Бейрута“ Салиха-ибн-Ях'ї (XV в.), що її покоментував о. Шейхо.

Але найцікавіше видання друкарні з наукового погляду безперечно: „Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université st. Joseph“. (вже 11 томів).

Отож скажімо скількись слів про самий „Східній Факультет“, що, почавши свою діяльність дуже щасливо, тепер більш не існує.

Річ у тому, що найвидатніші фахівці-сходознавці вже давно знали, як довго треба стажувати на сході, щоб удосконалити знання й могли практично працювати.

Звідусіль лунали голоси про потребу утворити який небудь місцевий семінарій або иншу подібну організацію, наукове огнище, де вчені могли б працювати без перешкод, — аж поки нарешті суто-наукові завдання зробилися за ширму для політичних жадань різних супротивних на Сході європейських держав. Так, напр., проф. Гартман, у *Orientalistische Litteratur-Zeitung* (1901) вимагав утворити такий центр у якому-небудь місті Сирії (Дамаск, Алепо, Хомс, Хама) для пропаганди, між иншим, німецьких ідей і впливу; і, здається, тодішній російський уряд серйозно замислювався над цим. Доводилося через те поспішатися — й Університет св. Йосипа відкриває року 1902 свій „Східній Факультет“: крок настільки-ж науковий як і дипломатичний. Офіційним органом факультету й були „Mélanges“.

Програма факультету, поділена на три роки, містила в собі вивчення класичних семітських мов: арабської, давньої жидівської, арамейської, вивчення коптської й етіопської мови, місцевої історії й географії, а так само східньої епіграфіки. Вивчення арабської мови було за базу для инших семітських діалектів. Відповідний диплом видавався по закінченню повного трирічного курсу й після всіх установлених іспитів з обов'язкових предметів: арабської мови, жидівської, арамейської, історії, географії й археології Сходу.

Спеціальний диплом доктора східнього факультету було встановлено для тих, хто, здобувши попередній диплом, подасть і оборонить дисертацію на вибрану тему.

Факультет організував ще екскурсії й наукові подорожі під проводом професорів для тих студентів, котрі хотіли практикою перевірити й поліпшити свої теоретичні знання з археології, епіграфіки та східної топографії.

Перша оборона дисертацій була в червні року 1906 перед журі з професорів університету.

Розвідка о. Едмонда Повера: „Poésies religieuses d'Omayya ibn-Abis-Salt дала йому ступінь доктора, за декілька днів о. Австин Гартіган оборонив дисертацію на той-же ступінь: „Bichr ibn Abi Khazm, poète préislamique“.

Обидві ці праці вміщено в МґОВ (це — знак видання для означення його в виданнях і звідомленнях наукових товариств).

Але діяльність східного факультета тривала недовго: підчас війни його закрито, а після війни не знайшлося досить компетентних осіб, щоб обійняти вакантні катедри.

Діяльність кількох давніх професорів, що мали змогу повернутися до Бейрута, зосередилася на продовженні видання „Mélanges“, які наприкінці року 1924 являли собою колекцію в 11 томів по 400—500 стор. у кожному при тиражі видання пересічно в кількості 300 примірників.

Розглядаючи побіжно зміст виданих томів, ми знаходимо в них багато дуже цікавих для сходознавців статтів. Найцікавіший — перший том, що містить у собі вже згадані вище дисертації й починається „Етюдями про царювання Моавії 1-го“ о. Ламенса. З цих етюдів, що вони ввійшли до двох дальших томів, склалася окрема книга в XXXIV + 778 стор.

Окрім того, зазначимо: Une école de savants égyptiens du moyen âge (о. Mallon)“, „Le cycle de la Vierge dans les apocryphes éthiopiens (о. Chainé)“. У своїх замітках з історії Сирії о. Ламенс вивчав мало відомий край Джаза в північній Сирії, то-що. Том цей закінчується мемуаром о. Шейхо: Un dernier écho des croisades, де описано історію експедиції мамлюків на о. Кіпр в епоху останніх Люзіньянів.

Інші томи містять у собі багато цінних статтів з археології й епіграфіки Сирії та Анатолії.

З найцінніших робіт одзначимо: „Хамаса“ Бохторі, що видав о. Шейхо з анотацією, за єдиним лейденським списком.

О. Ламенс продовжував серію своїх дослідів: „Халіфат Язіда 1-го“ (530 стор.), „Місто Таїф на передодні Гижри“ (215 стор.) та „Мекка напередодні Гижри“ (343 стор.).

Шостий том містить у собі французький переклад „Трактата про арабську музику“ д-ра Машака, що його раніше надруковано в „Машрику“.

Том сьомий, що його почато року 1914, видано тільки р. 1921, й між іншим матеріалом він містить у собі етюд про містику Аль-Газалі (проф. др. Азін Паласіос), а так само чимало грецьких написів, зібраних уже після замирення.

Починаючи з восьмого тому, назва цього збірника буде вже інша: „Mélanges de l'Université St. Joseph“, бо вже нема східного факультету, але характер змісту залишається той самий. У виданні, як і раніше, друку-

ватимуться праці орієнталістів, що пройшли через університет св. Йосипа й сами стали фахівцями в своїй науці.

Наша стаття була-б неповною, як би ми не згадали за східню книгозбірню університету, що без неї важко перебути всякому орієнталістові, який працює в Бейруті постійно чи тимчасово.

Друкований фонд її (мови жидівська й східні) перевищує 30.000 томів. Арабський відділ, включаючи періодичні видання, становить чималу частину книгозбірні.

Що-до рукописів, переважно арабських, то їх близько 3.100. Опис їх почав у „Меланжах“ о. Шейхо за таким розпорядком: р. 1913 (т. VI) описано історичні рукописи, р. 1921 (т. VII) — історичні, географічні й „наукові“, р. 1922 (т. VIII) — ті, що стосуються до хімії, фізики й математики.

Загалом, описано 336 рукописів. Працю цю буде проваджено в дальших томах „Меланжів“, що мають вийти в світ.

Східню книгозбірню відкрито не тільки для студентів, але й для вчителів, військових старшин, мандрівників і взагалі для всіх, хто цікавиться сходом. Регламент забороняє видавати книги додому, зате всі вигоди дає для праці на місці.

Книгозбірня робила й робить величезні послуги справі сходознавства.

На цьому ми закінчимо нашу характеристику французького університету в Бейруті, додавши, що до листопада 1927 р. ректором його є о. Каміль Шантер. Тепер обрано на ректора о. Бонневіля, що недавно прибув з Парижу.

Як легко можна помітити з цієї статті, викладання в університеті — головним чином філологічне, й ця школа виховує кабінетних учених та дослідників. Несумнівний мінус — це суворо-католицький дух університету; але наукове дослідження в сфері сходознавства, все-ж вільне, й видання університетські мають цілком реальну об'єктивну наукову цінність. А йдучи за духом часу та під впливом конкуренції інших націй, університет мусів утворити відділи й для суто-прикладного знання; отже й у цій галузі треба його цінувати за практично намічені завдання, виконані розсудливо й по докладному обміркуванні, без різкого схоластицизму.

Американський протестантський університет — теж, у Бейруті, на Лівані. Дві вищі школи там конкурують одна з одною, але навсправжки вони не заваджають одна одній, існують поруч, виконуючи своє призначення, й функціонують нормально.

Зробивши це попередження, ми опишемо характер діяльності й Американського бейрутського університету.

Олексій Боголюбський.

Дамаск (Сирія)
1927 р.

(Далі ще буде).

Про споріднення між формами множини: „тыѣ люди“, „тоѣ люди“ і „тії люди“.

У своїй надзвичайно цінній і цікавій збірці „Розвідки, статті та замітки“ (Київ, 1928) акад. А. Е. Кримський (ст. 246—251) сконстатував, що для множини заіменників і прикметників наша стара мова окрім форми на *ыѣ* виробила через нефонетичну аналогію ще й форму на *оѣ*, себ-то, поруч „*тыѣ люди*“ виникла форма „*тоѣ люди*“. Прикладів на це явище акад. А. Кримський понаводив із пам'яток чимало; приміром у грамоті 1388 року: „имѣюче чистоѣ мысли“; в простонародніх інтерлюдіях Гаватовича 1619 року: „*sut tam lichoie žunki*“, „*zolotoie mury*“; в сучасному живому говорі Пинщини: „уланьское кыні“ (= коні) і т. ин.

Разом з тим акад. А. Кримський звернув увагу на сучасну південно-українську, загально-відому, форму: „тії люди“ — і підкреслив, що звук *і* після зубного *т* це не є звичайний чистий звук *і*, але це звук твердіший, навіть з певним відтінком лабіяльним: словом, звук *і* в „тії“ — такий самий як у слові „стїл“ (інакше транскрибують: „стѣіл“), де „і“ виникло з „ѣ“. Звідси акад. А. Е. Кримський дозволив собі збудувати гіпотезу, що південно-українське „тії люди“ є наслідок взаємовпливу двох паралельних форм: „тыѣ люди“ і „тоѣ люди“. На його думку, форма „тоѣ люди“, намагаючись наблизитися до „тыѣ люди“, замінила в собі звук „о“ на звук „і“ („ѣ“), позичивши тес „і“ з інших відмінків (пор. „на тім“, „на тїй“ і ин.).

Цю свою гіпотезу акад. А. Кримський подає не більше, як гіпотезу.

Дивно одначе, чому акад. Кримський не використав найсильнішу зброю, яку міг мати в руках і яка-б найкраще оборонила його гіпотезу. Треба було вдатися до тих північно-українських архаїчних говірок, де подовжений звук „ѣ“ рефлектується через „уй“. Бо там ми як-раз і маємо форму множини: „туїї“, з „уй“; а вже-ж дифтонг „уй“ аж кричить про первісне „ѣ“.

Візьмім приміром у IV т. „Трудовъ“ Чубинського (СПБ. 1877) ст. 553—581: оповідання з Чубинського батьківщини, записи з-під Баршполя, що їх поробив живовидячки сам-таки Чубинський. Там ми читаємо: „а *туїї* йдуть у хату“ (ст. 575), „*туїї* кажуть“ (576), „*туїї* дарують“ (579), „*туїї*й, що крадуть да просять“ (580).

Так отже ми маємо перед собою в українській мові три звукові факти: 1) засвідчену старими документами фонему „тоѣ люди“, 2) в архаїчних теперішніх говорах дифтонгічне „туїї люди“ і 3) загально-відоме українське „тії люди“. Якже дифтонг „уй“ живовидячки не зміг-би тут вийти ні з чого іншого, як з „ѣ“, то ясно, що ми стоїмо перед фактом генетичного звязку усіх трьох форм: із „тоѣ люди“ через певні аналогії вийшло дифтонгове „туїї люди“, а «туїї люди» переробилися в „тії люди“. Quod erat demonstrandum.

Цікаво, що в тій самій Баришпільській говірці ми закінчення „уї“ маємо для множини лиш заіменника „той“, а для прикметників ми зустрічаємо закінчення *иї* (тоб-то *ьи*), напр. „молоді“ (ст. 557, 573, 576), „чи ви злиї?“ (ст. 557). Звідси я дозволив-би собі зробити висновок, що флексія „ої“ перейшла в „уї“ (і звідти в „її“) попереду тільки в заіменнику „той“, а вже потім заіменникове закінчення розповсюдилось і на форми прикметників. Інакше сказати: той, хто говорив „ті люди“, починав говорити і „молоді люди“. Що взагалі на флексії прикметників величезний вплив мали флексії заіменника „той“, так це річ загально відома.

Микола Левченко.

РЕЦЕНЗІЇ.

Проф. Л. Булаховський, Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов. Фонетика праслов'янської мови. Х. 1927, 84 стор.

Нарешті, й українська наукова література дочекалася першого нарису бодай самої фонетики праслов'янської мови! Як довідуємося з передмови до книги, в основі її лежать авторові лекції, що їх видавали студенти, починаючи з 1920 року. Цим і пояснюється те, що виклад надмірно стислий, автор уникає будь-якої полеміки навіть у дуже сумнівних випадках, зовсім не дає довідок з історії питання, а з бібліографічних даних наводить самі-но найпотрібніші. Взагалі автор намагається познайомити своїх слухачів тільки з найважливішими фактами своєї науки, але з такими вже, що без них ґрунтовно вивчати рідну мову та її сучасні властивості зовсім не можна. Тим-то проти назви його книги «Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов» перечити не доводиться, дарма що, на зазначену побіжність викладу вважаючи, слухніш було-б назвати її «Коротким вступом».

Отже, книга проф. Булаховського дає *non multa*; але чи дає вона одночасно *multum*?

На це питання можна відповісти й позитивно й негативно, залежно від того, який розділ книги мати на увазі. Те, що становить, так-би мовити, тіло мови, її вокалізм і консонантизм — Булаховський висвітлює мало ориґінально: автор переказує загально відомі твердження, ілюструє їх шаблоновими прикладами, до того виклад його такий стислий, що ця частина його книги являє собою не так курс праслов'янської фонетики, як його короткий повторний конспект. Одне слово, тут ми не знайдемо сливе нічого такого, чого читач не міг-би вичитати в відповідних розділах якої-завгодно наукової граматики церковно-слов'янської мови. Зовсім инше вражіння справляє частина «Вступу», присвячена студіям над, так-би мовити, кров'ю праслов'янської мови, тоб-то її інтонацією й наголосом. Викладено ці розділи розмірно повніше. Це видно вже з того, скільки приділено їм місця: з 49 §§ книги проблеми інтонації та наголосу займають 17, тоб-то приблизно третину її. Тільки-ж ця повність не є та одностороння «повність» фахівця, яку порівнював з флюсом відомий російський гуморист. Зовсім навпаки. Хоч автор устиг зажити певної популярності своїми численними й старанними працями в галузі слов'янської акцентології, проте він не зловжив свої багаті знання у сфері цієї хутко розквітлої дисципліни, але завів до складу книги самі-но найпевніші здобутки останньої, до того лиш тою мірою, якою це потрібно щоб зрозуміти головні факти праслов'янської фонетики.

Познайомившись із загальним обличчям книги Булаховського, придивімося ближче до окремих її рис.

Кажучи про походження праслов'янської мови, автор уже на перших сторінках своєї праці зупиняється на надзвичайно важливій, але ще й досі суперечній проблемі балтицько-слов'янської доби. Він наводить вісім спільних обом великим паростям характеристичних ознак (стор. 6), але третю з них, тоб-то відмінковий елемент *-m-* треба безумовно виключити, бо він трапляється і в германській сім'ї мов; зате, на нашу думку, слід було-б додати.

до переліку форми аблятиву на *o*, resp. *-ā* в речівниковому та займенниковому відмінюванні. Окрім того, не пошкодило-б підкреслити величезну лексичну подібність слов'янської й балтицької паростів, — подібність, яку так наочно показав у своєму відомому словникові Trautman. Що-до стосунків балтицько-слов'янської групи до інших індо-європейських мов, то автор, замість усяких слів, малює схему Meillet у стилі «теорії хвиль» (стор. 10) але навряд чи цей рисунок можна визнати за задовільний. Поминаючи вже те, що на ньому не приділено місця тохарській мові, він хвилює на непослідовність: тимчасом як балтійців і слов'ян з'єднано вкупі, іранців і індійців роз'єднано, албанців поставлено поруч з вірменами, а проміжної між першими й другими ланки зовсім немає.

Докладніше проф. Булаховський торкається питання про чужі елементи в праслов'янській мові. Він справедливо визнає, що найбільший що-до цього вклад зробили германці, хоч і тут не перебулося без непорозумінь: а саме, *bordy* «сокира», *gŕŕsŕ* «гусак» являють собою споконвічно-споріднені втвори, а *korŕs* «короп» і *trŕba* «труба» є швидше джерела германських, ніж навпаки; таким самим славізмом *e*, видимо, й середньовічна латинська *carŕmula* (> *kormola*), яку Булаховський зачислив (стор. 13) до романських елементів праслов'янської мови; проти звичайного слововиводу *termŕ* «терем» від грецького *τέρεμον* (стор. 14) промовляє вже інтонація слов'янського імені, як це добре знає сам Булаховський. Переходячи до питання про іранські запозичення, автор з похвальною стриманістю каже, що слов'яни могли запозичити ім'я *bogŕ*, але тим більше дивує нас його твердження, ніби *toporŕ* не має етимології на слов'янському ґрунті (стор. 15), і тому його треба визнати за нащадка відповідного іранського слова. Але хіба це слово не напрошується само на порівняння з дієсловом *terŕŕ teti* — «бити, рубати»? Взагалі шкода, що автор, трактуючи про іранські елементи, не взяв під увагу путящої статті Младенова в RES IV 190. Так само непорозуміння авторове твердження про литовське походження імені *degŕsŕ*, хоч його морфологічна будова промовляє за інше (пор. Trautman, Balt.-slav. Wörterbuch, 49) та імені *kovŕsŕsŕ*, про яке див. Изв. XXIII, 2, 231. Нарешті, з наведених у Булаховського «фінізмів» треба-б виключити *chsmelŕ*, слово великою мірою сумнівне: в його фініське походження не вірять навіть Mikko-la Bez. 174 і Vasmer RS VI 174 (пор. наш Звук ch 107). І *kŕrŕŕagŕsŕ*, яке, видимо, не можна відділяти ні від *kŕrŕŕŕ*, ні від *kŕrŕŕŕma*, не має нічого спільного з тюркським *korŕŕak* (стор. 17).

У дальших §§ Булаховський переходить до характеристики фонетичної системи праслов'янської мови, та, на жаль, не каже тут нічого про основний мотуз важливіших звукових процесів цієї мови, — закон відкритих складів, отже без цього закону не можна зрозуміти ні причини повстання носових голосівок, ні монофтонгізації дифтонгів, ні доли плавко чистих сполучень, ні своєрідних змін кінця слова, ні спрощення приголосних, ні багатьох інших явищ. Правда, далі (стор. 45) автор побіжно згадує про цей закон, але, звичайно, цього не досить. Походження праслов'янського вокалізму, як і їх найдавніші на слов'янському ґрунті зміни, Булаховський описав у цілому точно. Викликає лиш сумнів його твердження, ніби в початковій групі *ŕb* і слабе *i* дуже ненаголошене *ŕ* переходило в *i* (*imŕŕ*, *igŕla*), а наголошене *ŕ* зберегалось і діалектично згодом випадало (стор. 21). На нашу думку (пор. П. Г. § 126), діялося як-раз навпаки: в *ŕb* наголошене (*ŕ*) *ŕ*, як дуже, так і слабе, перетворювалося (оберталося) в праслов'янській мові в *i*, а *ŕ* ненаголошене зберегалось і згодом, на ґрунті окремих слов'янських мов, зазнало долі всякого іншого *ŕ*; в *imŕŕ* *i* замінило стародавнє *ŕmŕŕ* підо впливом 2-ої особи *ŕmeŕi* > *imeŕi*, де наголос споконвіку падав на перший склад, а в *igŕla* зам. сподіваного *ŕgŕla* *i* перенесено з знахідного відмінка, перший склад якого споконвіку мав на собі наголос.

Дуже коротко, але точно описано в §§ 16 й 17 долю дифтонгів у праслов'янській мові. Тут Булаховському можна закинути тільки те, що він, послідовно пишучи дифтонги з нескладовим *u*, як *ou*, *eu*, чомусь вживає звичайно літер *oj*, *ej*, а не *oi*, *ei*.

У розділі про чергування голосівок (§ 21) не вочим точно авторове твердження, що легкі бази можуть бути тільки закриті: поминаючи вже такі подвоєні втвори, як *go-go-ta-ti*, *ko-ko-ta*, цьому спостереженню суперечать такі слова як *gro-no*, *ǰь dQ* та деякі інші. Зокрема, навряд чи слушно зближати *ǰnati* з *ǰoniti*; є багато даних гадати (РФВ. LXVII 187), що перше дієслово належало до ряду *u*.

Для ілюстрації, якої долі зазнала група *elt* у праслов'янській мові, Булаховський не вважає за можливе навести бодай один бездоганий приклад (§ 23), та я не знаю, що можна закинути проти того, щоб виводити *lebedь* з *elbedь*? Пор. лат. *albus*.

У § 45 автор учить, що корені імен *lyko*, *vyknŕiti*, *gnjida* являють собою рефлекс *un* і *in*, але їх литовські паралелі: *lunkas*, *junkstu*, *glinda*, що дають до такого здогаду привід, можуть стояти до слов'янських у таких стосунках, як форми з носовим інфіксом до форм без нього.

У § 39 Булаховський приймає гіпотезу Шахматова, що в праслов'янській групі *trrt r* було напів'яким, і щоб це довести, покликається на російські *вер'х*, *вер'ба*, та інші. Але ці форми не доводливі, бо їхнє *p* могло з'якшитися під впливом *ь*, що колись ішло за ним. Коли-ж автор не вірить у теорію «другого повноголосся», то він повинен-би навести до свого скепсису підстави.

На стор. 71 Булаховський ілюструє зміну *ch* перед дифтонгом *oi* на початку слова антитезою рос., південно-слов'янськ. *šerǰ* і зах.-слов'янського *šerǰ* (*r. šery*, п. *szary*), але взаємини дублетів з *s* і *š* можна розуміти інакше. А саме *šer* — як і споконвіку споріднене з ним д-півн. *harr* (з *haira*) «сірий» зводиться до і-е. *koiro-*, де *koir-* споріднене з дієсловом *сиати*; *r. šery* має в собі корінь *kier* з двохскладової бази *ke(i)er*, а п. *szary* — корінь *kier* з тої самої бази.

На стор. 72 автор покликається на відомий архаїзм *вхоу* (=всю) в Хутинській грамоті, яку, до речі, він помилково застосовує до XIII в., а не до XII в. Та цей приклад, на жаль, непевний: *вхоу* може бути огріхом переписувача зам. *всю* під впливом першого складу слова *хоутинь*, що стоїть у тому самому рядку.

На стор. 74 надто поквапно приймає дуже проблематичний закон Аггелл'я, що і-е. *kr-*, *gr-* змінювалися на балт.-слов. ґрунті в *kr-*, *gr-*.

На стор. 75 Булаховський, яко один з прикладів асиміляції приголосних, наводить *peǰь* з *pektǰь*, але *k* і *t* є приголосні вибухові, отже точніше було-б говорити за повну дисиміляцію *k*. Наприкінці своєї книги Булаховський подає цікаву таблицю найважливіших рефлексів праслов'янських звуків у стародерковно-слов'янській і сучасних слов'янських мовах. Звичайно, вона корисна, але не менш корисна була-б таблиця праслов'янських рефлексів і-е. голосівок.

Закінчуючи свою замітку, я не можу не висловити палкого побажання, щоб гектографована праця Булаховського з'явилася як-найшвидше в друкованому вигляді. Зазначені вище огріхи (коли тільки вони огріхи), здебільша, можна легко виправити, і в новому виданні «Вступ» нашого автора ще більше придасться кожному молодому адептові славистики, що починає вивчати таємниці праслов'янської мови.

Проф. Г. Іллінський.

А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка. Вып. I. Учение о предложении и о словосочетании (издано в ознаменование двухстолетнего юбилея Академии Наук С. С. С. Р. Ленинград 1925), XVIII + 44.

Синтаксис р. яз. Вып. II. Учение о частях речи. Дополнения (издано в ознам. двухсотл. юб. Акад. Наук СССР. Ленинград 1927), IV + 212.

В історії російської філології нема розділу яскравішого, розділу, який більше-б захоплював, ніж діяльність Олексія Олександровича Шахматова. Життєпис цього геніального мовознавця і виключно прекрасної людини неминуче мусить перейти в оповідання про будування молоді ще науки російської мови — так починає свою невелику книжечку про О. О. Шахматова один з його безпосередніх учнів (В. В. Виноградов, А. А. Шахматов. Пет. 1922).

Так — це справді, «виключно прекрасна людина» О. О. Шахматов залишив по собі пам'ять таку світлу у всіх тих, хто його знав, хто знав його непохитну чесність та його некорисловну службу науці та суспільству. Дуже видатний філолог, що почав працювати над філологічними питаннями ще будиши на гімназіяльній лаві, він справді дав одну з найяскравіших сторінок молоді науки російського мовознавства. Усе життя О. О. це безперестанна праця на науковій полі.

Нещодавно вийшов друком II випуск Синтаксиса рос. мови — отже закінчилося посмертне видання і тепер ми можемо вже цілком підійти до цього твору славетного знавця російської мови, оцінити цей твір і визначити місце, яке він посідає серед інших праць попередніх дослідників російської мови.

I.

Недовго працював над синтаксою О. О. Шахматов. Отже зовсім неправильно каже в своїй рецензії на I вип. С. Карцевський, що тут «итоги долголетней работы» (Slavia, 27, № 1, 143). Основна праця припадає на 1919—20 рік (саме з половини 1919 до половини 1920), а підготовчими були ті курси, які перед тим два роки викладав у кол. петроградському університетові. З своїх споминів я можу навести, що 1912 року Ш. ще зовсім не працював над синтаксою — тоді як-раз я обороняв у кол. петроградському університеті свою докторську дисертацію «Очерки из истории изучения синтаксиса славянских языков» і мені доводилось декілька разів розмовляти з О. О. з приводу деяких морфологічно-синтаксичних питань. Тільки декілька років працював Ш. над синтаксою рос. мови, його праця, яку ми маємо, незакінчена. І хоч робота не закінчена, а й в цьому незакінченому виді, що її остаточно вже проредагувала А. Істрина, вона дає багато дуже цінних спостережень, багато дуже цінного матеріалу і тонку аналіз мовних явищ, яку виявляв Ш. у своїх попередніх працях над матеріалом з другої галузі мовознавства.

До деякої міри цінним додатком для характеристики даних робіт О. О. Шахматова є стаття С. І. Вернштейна, яка була ще надрукована 22 року (Изв. отд. рус. яз. и слов. Рос. Акад. Н. 25). Звичайно, тоді ця стаття мала більше значіння, але й тепер деякі деталі, які дані не тільки на підставі побіжного знайомства з рукописним матеріалом, а особливо на підставі безпосередніх бесід з О. О. Проте, як побачимо, що з характеристикою та аналізом С. Вернштейна нам не доведеться погодитися.

II.

В основу синтаксиса Ш. кладе речення, яке він визначає як словесний вираз одиниці мислення, а потім вже вивчення сполучень слів і окремих слів, які відокремлюються на підставі все-ж того-ж речення. Отже, все виходить з речення і все знов повертається до цього-ж речення. Звичайно, можна брати ряди слів окремо, можна брати окремо слово та його звуки, вивчати все це окремо — будуть інші відділи граматики: фонетика, морфологія,

семасіологія, лексикологія. Але в синтаксисі основа речення і тому, як один з головних висновків: немає частин мови несинтаксичних, все, що в реченні — є частини речення. Все, що сприяє існуванню речення, його оформленню, також предмет вивчення синтаксиса.

Оце визначення завдає синтаксиса має для характеристики становляча Ш. серед інших дослідників синтаксиса велике значіння. Тут перш за все доводиться відмітити розходження з його вчителем П. Ф. Фортунатовим, розходження з Міклошичем, Рисом і іншими прихильниками так званої формальної школи в вивченні синтаксиса.

Це розходження йде і далі, коли Ш. береться до самого вивчення — розходження ми бачимо і в методі підходу.

Аналізує Ш. багато матеріалу головніше з теперішньої літературної рос. мови, іноді ми бачимо невеличкі екскурси в минуле. Цей багатий матеріал він розподіляє на силу рубрик та підрубрик. І в основі цих розподілів лежить тонкий, або найтонший логічний підхід. Ось тут ми бачимо формальну силу та формальну сторону досліду Ш., але це не є формальна сторона формальної школи. Тут Ш. виступає як майстер найформальнішої з наук — логіки. Отже відсіля-моє повне непогодження з тою характеристикою, яку дає Берштейн, що каже: «синтаксис Ш. есть синтаксис психологический» (228), або Карцевський: «синтаксис Ш. психологический в хорошем смысле этого слова» (147 — ця фраза зовсім неможлива, особливо останні слова). Це здається лиш з зовнішнього погляду, на це неначе натякають різні думки Ш. про «комунікацію» та відношення речення до комунікації, але ці попередні думки не приточуються далі при практичному вже підході до вивчення матеріалу. Варто, напр., порівняти методу роботи Ш. з яскравим представником психологічного напрямку в вивченні рос. синтаксиса Д. Овсяннико-Куликовським, щоб відразу почути всю різницю між цими дослідниками. Шахматов не стежить за мовними процесами, він працює над тим, що вже вилилося в певні форми. Тут він виявляє всю тонкість аналізу, анатомічно розсікає організм, але вже організм не живий. І особливість його підходу ще в тому, що він не дає якихось наліпок, а коли у нього й є наліпка — то це результат його аналізу, підсумки цілком логічні.

Оті закам'янілі психологічні категорії, про які казав Ш. і які він аналізував, і є категорії логічні. Коли він був так проти того, щоб входити в процес утворення одних категорій, коли він казав, що не завдання мовознавця входити в переживання індивідуальної психології та в ту боротьбу, яка постійно буває між думкою та тими застиглими мовними зворотами, які силують цю думку, то тим самим ясно, що Ш. не хотів при вивченні синтаксиса входити в психологію мислення.

Але іноді, вже мимоволі, він і тут робив невеличкі екскурси — бо давав матеріали з історичного підходу, тим самим зачіпав психологічний процес у широкому значінні цього слова.

Бажаючи визначити суть речення, Ш. намагається виявити відношення цього речення до того психологічного акту, який він називає за Свіделіусом «комунікацією». Цей акт спочатку здається відмінним від логічного твердження, або логічної пропозиції, як називає за латинським терміном Ш., але нарешті Ш. по суті підходить до цієї пропозиції. Ш. особливо тут приєднується до думок Зігварта та інших логиків, протестує проти Габеленца та Павля, які висували особливі поняття про психологічні суб'єкт та предикат. У цій частині міркувань Ш. ми не маємо виявлення особливо його дослідчого таланту — тут міркування на підставі того, що вже відомо з різних праць попередніх дослідників логіки та психології, особливо Зігварта та Вундта. Я не сказав-би, що Ш. вдається тут ясно виявити відношення речення до психологічного акту, і ті виявлення, що ми їх у нього знаходимо, мають характер логічних міркувань, а не міркувань історика мови. Так, проте, мені здається, що неправильно тут уявляється значіння «зовнішньої» мови — себ-то речення, слів до «внутрішньої» мови, яка складається з зорових та слухових уявлень, і зменшено значіння одних «зовнішніх» знаків для утворення «внутрішньої» мови, яка кладеться як основа.

Психологічний акт мислення, як я сказав, по суті перетворюється у Ш. у відому для нас логічну пропозицію, хоч він і не хоче змішувати ці поняття. І тому за Ш. немає одноактових речень; так звані безсуб'єктні речення перетворюються у нього, як і у представників логіки, в речення двоактові. Речення м о р о з двоактове, предикатом тут буде інтонація, що показує на існування дієслова, в реченні м о р о з и т це дієслово вже на кінці, у флексії. Тут можна знайти деяку близькість до спроб Зігварта з його *Wesentlichesurtheile* (пор. особл. 7 ст. *Impersonalien*).

І ось коли Ш. доходить до визначення речення, то він тут має такі-ж труднощі, які були й раніше на дорозі інших дослідників... І його визначення таке, як і в багатьох інших; що-до характеру воно таке-ж загальне, невизрає: «это простейшая единица речи, которая в отношении формы является одним грамматическим целым, а в отношении значения соответствует двум вошедшим в нарочитое сочетание представлениям простым или сложным» (12). Перш за все дуже невизрає, що таке граматичне ціле, потім «нарочитое». Ці слова до того роблять твердження загальним, що воно неначе розпливається. Усяке речення відповідає комунікації, передає її, отже й у односкладовому реченні мусять бути виявлені ці елементи — може іноді шляхом особливої їх вимови. І ось я тут у дальших міркуваннях — бачу протиріччя. Односкладове речення не має того «расчленения», яке ми знаходимо вже в комунікації, але звичайно картина буває протилежна: речення виявляє собою більше розкладу, ніж сама комунікація. Варто в даному разі порівняти психологічний або логічний суб'єкт та предикат з граматичними суб'єктом та предикатом — ми побачимо, що в граматичному реченні психологічний суб'єкт та предикат дуже часто бувають у розмежуванні. І справді, не може-ж мова — те, що в уяві нашій з'являється, як два елементи — передавати відразу одним — це може бути як еліпсис, але тоді зовсім інша річ. Тут мені здається (як і далі, коли Ш. стоїть за первісність односкладових речень) Ш. впадає в протирічність з матеріалом, який він аналізує.

Дальша аналіза речення у Ш. має цілком логічний характер — це дуже тонка аналіза, яка відкриває ті логічні взаємини, в яких стоять один до одного члени речення. Шахматов базує свою аналізу на принципі залежності та самостійності. Більшість знаменних частин мови можуть бути в ролі самостійних та залежних — у тому їх функція, від того або того характеру залежить вже й становище в реченні, а потім часто й поступова втрата або зменшення значіння. Взаємини поміж членами речення Ш. відмічає предикативні, атрибутивні, атрибутивно-предикативні, об'єктивні й релятивні. І ми тут знову повертаємося до старої граматики, але з аналізою такою, якої не було в цій граматиці. Між іншим, говорячи про «додатки», Ш. виділяє додатки релятивні, себ-то залежні слова з прийменниками.

Неправий Бернштейн, коли провадив думку, що Ш. «решительно восстал против намеченного Потебнею отождествления определенных частей речи с определениями членов предложений». І далі цю свою думку Бернштейн підтверджує тим, що Ш. був проти того, щоб бачити в дієслові основну ознаку речення. Останнє так, але з того не виходить попереднє, і у Ш. ми помічаємо, як і у Потебні, намагання наблизити частини речення та частини мови. Так, до додатків він відносить тільки речівники, або інші частини мови — субстантовані, себ-то ті, що зробилися речівниками. Ті-ж частини мови Ш. відносить і до підмету. Прислівники у Ш., як і у Потебні, «обстоятельства». Цікаве розходження тільки що-до інфінітиву: Ш. виділяє його як «дополнительный глагольный член», себ-то він не відносить його до предиката, як робить Потебня, але й не відносить цілком до додатків, утворює йому якесь особливе становище. Цікаві тут такі слова Ш., які наближають його думку до думки Потебні: «обстоятельством признаем только те словесные выражения, которые соответствуют наречию, дополнением те словесные выражения, которые представляются падежами существительного, не утратившими значения существительного» (24). І оскільки горує у Ш. погляд логічного підходу до аналізу речення, показують, між іншим,

такі його слова: «В односоставном предложении все второстепенные члены тяготеют если не друг к другу, то к одному главному члену предложения; отсюда следует, что в односоставном предложении без подлежащего не может быть определения, разве только в сочетании с дополнением; напротив, в односоставном предложении без сказуемого не может быть обстоятельства; на основании этого, признавая мороз предложением односоставным, мы предложение теперь мороз должны признать двухсоставным и допустить в нем пропуск сказуемого» (25).

Можна не погодитися й далі з висновками аналізу таких речень, як он високого росту, он был высокого росту, причому перше Ш. відносить до типу речень непогоджених, а друге до типу погоджених, але не можна не визнати того обережного підходу до аналізу подібних зворотів, щоб установити свій погляд. Тільки далі, коли читаєш про перехід називного відмінку прикметників у таких зворотах, як он сидит мрачен, сижу задумчивый, так і пригадуються ті сторінки з синтаксичних праць Овсяннико-Куликовського, який ідучи за Потебню, висвітлює це питання на підставі історично-психологічного підходу. На жаль, цього у Ш. немає і тільки небагато тонких завважень, що виходять з логічних міркувань, підходять до вирішення того, що так яскраво дається на пригаданих сторінках.

Шахматов заперече на те, щоб називати «деепричастие» — «глагольным наречием», отже дієприслівник — дієслівним прислівником. Він називає його другорядним присудком, говорить про те, що як присудок, дієприслівник повинен стосуватися до речівника, але тут же зазначає, що часто дієприслівник стосується, особливо в народній мові, і не до речівника, і що справді трапляються випадки (що найважливіше), коли він дійсно робиться прислівником при дієслові (не хочется сидеть спустя рукава, стоять повеся голову). Ось тут на дієприслівнику особливо доводиться констатувати труднощі встановити якусь постійність ролі, витриманість, — тут доводиться вагатися з одного означення до другого.

Говорячи про «звязку», Ш. робить цікаве завваження про предикативну звязку как: он как отец, он совсем как отец — тут він бачить сполучення підмета з присудком через оцю предикативну звязку, або в таких зворотах: он был как сумасшедший — сполучення через ту звязку з другим присудком. Отже тут треба відмітити підхід Ш. інший, ніж звичайно ми бачимо — коли перед как у даному разі ставлять кому, вважаючи дальші слова, як прикладку.

Потебня вважав кличний відмінок за підмет, він думав, що ця форма мусить безпосередньо стояти в реченні, а не по-за реченням, тим більше це виходить для теперішньої російської мови, що не розрізняє кличного від називного що-до форми. Шахматов не погоджується з цією думкою і знов характерно, як він вирішує це питання, цілком стоячи вже на логічних міркуваннях та порівняннях. Він порівнює такі речення: братец, мне хочется поесть; братец, дай мне поесть — «едва ли получим основание утверждать, что братец во втором из этих предложений является подлежащим при сказуемом да й».

Для того, щоб дати виразнішу картину досліду та висновки першого вступного розділу книги Ш., я наведу підсумки, що їх він сам робить у вкінцевому параграфі цього розділу. «Таким образом, предложенный анализ предложения дает нам основание различать в нем следующие члены: во-первых, основные или господствующие: главный член односоставного предложения, подлежащее двухсоставного предложения, двойное сказуемое в некоторых двусоставных предложениях, второстепенное сказуемое в некоторых двусоставных предложениях, главный член господствующего состава несогласованных двусоставных предложений; главный член зависимого состава таких предложений; дополнительное сказуемое в некоторых односоставных предложениях; дополнительное второстепенное сказуемое в некоторых односоставных предложениях; во-вторых, зависимые члены: определение, предикативное определение, приложение, предикативное приложение, дополнение, релятивное

дополненіс, дополнительный глагольный член, обстоятельства; в третьих: служебные члены: связки. Вне предложения стоят обращения и вводные слова» (30).

Звичайно, це не мусить робити вражіння, що тут ми маємо діло з якимось схоластичним розподілом — він тільки з першого погляду може показатися таким — треба тільки запримити основні принципи і тоді легко буде розібратися в цьому розподілі, але все-ж він вимагає дуже витриманого ставлення до всього питання, напруженості саме логічних зв'язків. Можна сказати, що й далі можна його запровадити, далі поширити, і це поширення ми помічаємо у самого-ж Шахматова, коли він починає детально обговорювати справу.

III.

У своїй аналізі речення Шахматову доводиться вже орудувати морфологічними термінами. І ось, не переходячи поки що до критики дальших розділів I випуску, я перейду до II випуску, де III. дає розподіл на частини мови, свій підхід до морфології.

«Морфологические признаки отнюдь не составляют сами по себе основания для различения частей речи».

«Таким образом, существительное, как часть речи, не может быть определено, как слово склоняемое, изменяемое по падежам».

«Морфологические изменения соответствуют, как сказано, грамматическим категориям; существенным признаком, отличающим части речи друг от друга, является связь каждой из них с этими грамматическими категориями, а так как категория грамматическая познается в синтаксисе, то синтаксическое определение частей речи должно принять во внимание и ту связь, которая имеется между отдельными частями и грамматическими категориями» (I).

Оці слова дуже важливі — вони нам характеризують основний погляд III. на різні відділи граматики з одного боку, з другого — його підхід до дуже важкого питання про частини мови. Тут-же вже ми бачимо закиди проти погляду так званої формальної школи і широка можливість для семасіології входити в межі синтакси. Думка III., не завдовольняючись тими вузькими межами, які поставила формальна школа, вийшла за ці межі і пішла тут у бік семасіології та знов логічних узагальнень. І роля морфології, на мою думку, не має у нього тут, як і в інших дослідників, справжнього свого значіння.

Я хочу сказати, що морфологічна структура частин мови складається в реченні, що в цьому реченні ми маємо різні хронологічні новотвори, що ці новотвори або входять до складу того, що утворилося, або, входячи тільки почасти, утворюють нові морфологічні одиниці. Отже, деякі чужомовні слова якимось не вміщуються в те, що склалося. Вони утворюють окрему групу і цим сприяють утворенню нових морфологічних категорій. Напр., візьмімо прізвиська в російській мові, що були запозичені з чужих мов — вони залишаються часто без зміни, як свої прізвиська змінюються, але в нашій свідомості ці запозичені прізвиська теж речівники.

Отже треба розрізняти перш за все не форми морфологічні та синтактичні, а форми морфологічні різних часів. Морфології по-за синтаксою немає — всі форми морфологічні існують доти, поки вони існують у реченні, і морфологія тільки штучно їх відокремлює від речення і з метою пропедевтичною говорить про парадигми мови різних часів. Що ми ніяк не можемо розплутатися, відокремлюючи морфологію від синтакси, показує вже довга історія вивчення граматики, яку раніше ділили на етимологію й синтаксу та знов ці дві частини змішували. Отже в навчальну граматику входили частини мови, а в синтаксі ці частини мови виступали вже в значінні членів речення, причому тут виеувався не граматичний, а логічний підхід.

Додержуючись того погляду, про який я казав, запроваджуючи його до аналізу речень, ми дамо картину просгу й послідовну, у нас не буде ніяких вагань — куди віднести

ту або ту форму. І ця картина покаже, що ми маємо якусь дивну гнучкість форм, далеку від того «Прокрустового ложа», на якому намагається вмістити їх не тільки наша стара традиційна граматики, але й граматики наукова. На Волині кажуть: «що він за один». Одна з моїх колишніх слухачок з розпачем запитує мене, яка-ж частина мови «один». Ясно, тут — речівник. Неважно, що слово «один» має ще зміни — одна, одно — тут ця форма не дає можливості казати про такі зміни — тут один не тільки замість «людина», а це один — вже сам по собі. І тут ніхто не може казати, що я підходжу з якоюсь логічного боку, неначе-б кажучи про заміни — тут замін ніяких немає.

Ніхто тепер з прихильників формального (не формалістичного) підходу не відмовляє, що звук, щоб стати формою, мусить мати значіння. Відсіла вже виходить, що одна і та-ж звукова форма буде не одною формою, коли значіння різні. З другого боку одна й та-ж форма в різні часи з'являється іншою формою. Інакше ми заплутаємося, як часто заплутуються формалісти, коли вони цілком стежать за звуковою стороною. І ось, напр., коли ми бачимо дієслова бу л о, бу в а л о, що приставляються до дієслова-присудка і надають йому значіння часу давноминулого, то ці слова вже не дієслова, а переходять вони в категорію прислівників. І неправий отже проф. Сулима, який в нещодавній своїй статті, досліджуючи ці форми в поезії Шевченка, намагається йти проти цього (Наукові Записки харк. дослідчої катедри, 27 р.).

І ось в аналізі Шахматова ми помічаємо, що він кладе в основу своєї класифікації одю гнучкість форм або краще ті різні переходи, які роблять з одної форми другу, тільки важко погодитися з тою категоричністю, яку він хоче внести в свої розподіли, трудно погодитися з деякими детальними твердженнями. Напр.: «морфологические изменения соответствуют, как сказано, грамматическим категориям». Ні — вони не відповідають, але також тісно звязані, як форма звязується з значінням — може граматична категорія звільнитися від певної звукової форми, звязатися з іншою, але цей звязок конче потрібний. Закінчення *и* в формі *д о м и* викликає граматичну категорію множини, але цю категорію може викликати й слово *м а м а* (мамо, прийдіть) — хоч тут закінчення множини немає; це закінчення або його зміна вже непотрібна тому, що саме значіння цього слова робить непотрібним зміну, не вимагає цієї зміни.

Те, що я сказав раніше, ясно показує, що я не можу погодитися з такими думками О. О.: «С течением времени, благодаря расчленению предложения и выделению из него составляющих его частей, многие из этих частей в силу ассоциативных связей, их соединивших и открывавших им путь для самостоятельного развития, вступили на тот путь и стали изменяться независимо от предложения в его целом. В результате расчленения предложения из него выделялись словосочетания, далее части речи, затем грамматические формы, сочетания звуков и отдельные звуки, наконец слова и словообразовательные суффиксы» (195). З попереднього ясно, що на мою думку не могло бути ніяких змін форм без зміни самого речення, що ці зміни тільки й могли бути в реченні, а не шляхом виділення з речення та самостійного (без речення) життя.

Відсіла ясний міг погляд, суто-негативний до всяких таких термінів, як несинтактичні форми, неграматичні форми. Граматика вивчає будову мови і все, що йде на будову цієї мови, є матеріал для граматики. Не може архітект, розбираючи якийсь будинок, казати, що цей будинок складається з матеріалів будівничих та матеріалів небудівничих. Одним обмежуванням страждала особливо молода генерація російських синтаксистів. У Шахматова цього немає, але зате, класифікуючи граматичний матеріал, він великий нахил до логіки. Візьмім прийнятий у нього як і у других граматистів розподіл частин мови на знаменні та незначенні, причому до незначенних залічуються і так звані займенники та числівники, причому займенники можуть утворювати речення. Взагалі самий розподіл на знаменні та незначенні йде за традицією зовсім неправильно, тому що незначенні відіграють в ре-

ченні більшу іноді роллю, ніж знаменні, причому що-до «знаменности» вони не поступаються перед знаменними. Потім — прислівники, переходячи в злучники, втрачають частину знаменности, але не всю знаменність. Навіть такий сполучник, як *і*, може для нас мати не менше знаменности, ніж такий речівник як «відношення».

Усі ці критичні завваження що-до праці Ш. слабшають, коли ми пригадаємо, що працю не видавав сам автор, що він *У* не закінчив, що самі його чернетки показують, що в процесі роботи не відразу складалася цільність дослідження. Крім того, звичайно і ці критичні завваження не можуть претендувати на повну певність, вони теж результат дослідження того-ж матеріалу, над яким працював Ш., тільки дослідження з иным підходом.

IV.

Питання про те, скільки частин мови та які вони — викликало й викликає досі різні відповіді. Навіть у новіших граматичних працях ми бачимо велике розходження. Напр., чи буде самостійна частина мови дієприкметник — на це відповіді різні навіть серед прихильників нової граматики. Потім ми бачимо безпорадне становище формальної граматики, коли вона в особі своїх прихильників іде за тим, щоб зазначити частини мови тільки за особливими змінами — ми не знаємо, напр., як бути з формами минулого часу дієслів, ідучи за вимогами формальної граматики та бажаючи залишитися послідовними в розподілі.

Згідно з тим, що сказано, я мушу тут зазначити, що, визначаючи кількість частин мови та їхні особливості, ми мусимо перш за все казати тільки про зовнішню сторону мови, а кажучи про форму та її зміни, мусимо сполучати й те значіння, яке має ця форма. Це з одного боку. З другого ми мусимо тут висунути таку сторону, що її звичайно не брали під увагу, але яку неодмінно треба взяти під увагу — сторону історичного підходу до частин мови: теперішні частини мови є наслідок усього того, що переживала мова раніше, і тому, анатуючи сучасний її стан, треба хоч трошки повертатися назад, щоб це сучасне від перспективного погляду назад зробилось ясним.

Краще було-б, за Шахматовим, замість «форма» ввести «граматична категорія» тому, що по суті ми тільки й маємо діло з такими граматичними категоріями, які для нас у даному разі й з'являються формами. Одні граматичні категорії є з одного боку «форми», з другого вони мусять мати в собі й значіння. Тоді не буде й ніякої плутанини, тому ми не будемо намагатися неначе-б збільшити зміст «форми» — «форма» — все-ж формою й залишається. Всі наші труднощі виникають перш за все через те, що ми, запозичивши слово, яке має певний зміст, надаємо йому в граматиці зміст инший — ось і далі нам доводиться боротися з основним життєвим змістом.

Грамматична категорія може сполучати, як рівні частини — форму та значіння, може також поступово почасти одну з сторін мати менш виразну, або не так виразну. Поступово може стиратися перша сторона, поступово може зникати форма, тоді граматична категорія цілком переходить у логічну — мова доходить до такого ступеня, коли думка виявляється в логічних взаєминах слів узагальнень. Це певний підхід до математизації мови.

Коли я висуваю тут наперед логічні зв'язки, кажу про логічні категорії, то не треба лякатися, що ми знову в обіймах так званої логічної граматики. Попередня логічна грамика підходила до вивчення мови з готовими логічними формулами, що були здобуті взагалі на вивченні нашої думки, на підставі різних культурних мов, коли ми тепер говоримо про логічні категорії — то перш за все виходячи з граматичних категорій.

Коли граматична категорія не щось стале, а якась величина, яка іноді балансує, то й ясно, чому іноді ми не знаємо, яка то частина мови — як на те покаже речення, де ця величина вже виявляється повно. Саме речення, його «форма» міняються — від того міняється і його склад. І та морфологія, яку ми складаємо на підставі цього речення та його мінливого обличчя — теж міняє своє обличчя.

Коли мова намагається з найменшою зовнішньою енергією дати найбільшу силу думки, тоді ясно для нас, що панування одної сторони граматичної категорії — форми поступово віддає своє місце другій стороні — значінню; форма стирається як звук, залишаючись як якась тінь, відбиваючись як оця тінь в логічних взаєминах слів у реченні. Опим пояснюється виникнення так званих вигуків — еквівалентів речення. Речення скорочується — воно часто складається з одного слова, іноді з часточок слова. Речення переходить в свого роду алгебричні величини.

Ось чому так важко дати точний розподіл, точну класифікацію частин мови: одна форма набуває різних значіннів, із одної форми утворюється декілька форм з одною звуковою стороною. І не можна здається погодитися з тим розподілом, що ми його знаходимо у Ш., а також цілком не можна буде приєднатися до тих визначень, які ми у нього-ж знаходимо що-до окремих частин мови.

Шахм. визнає 13 частин мови і розподіляє їх так: «знаменательные — существительное, глагол, прилагательное, наречие; незнаменательные — местоимение, числительное, местоименное наречие, предлог, связка, союз, префикс, частица, междометие» (местоимение Ш. раніше розподіляв також: «местоимение существительное и местоимение прилагательное»).

В основу перших чотирьох частин мови Ш. кладе знаменність, але ця сама знаменність помічається й у вивідних від цих категорій, напр., від знаменного прислівника утворюється прийменник, який цілком не втрачає знаменности, але він попадає до незнаменних. І я вже сказав, що з граматичного боку займенники ні в чому не поступаються речівникам. І ось коли Ш. починає давати визначення цих частин мови, то ми бачимо, оскільки тут важко охопити в цих визначеннях весь матеріал і бути цілком послідовним. Ось, напр., визначення дієслова: «глагол означает ту часть речи, которая вызывает представление о сочетании основного знаменательного представления с грамматическими категориями лица, времени, залога, наклонения, вида». А як-же тут бути з дієприкметником, дієприслівником і особливо також з дієйменником. У Ш. вони всі входять у рамці дієслова, але вони не підходять під усі рубрики визначення, вони тільки частково неначе беруть у тому участь, маючи інші також особливості. Недурно-ж нова грамика з цих категорій утворювала окремі частини мови, а Ш. повертає назад. І коли ми від загальних дефініцій у Ш. перейдемо далі, де він каже окремо про кожну частину мови, то там ми побачимо таку дефініцію дієйменника-інфінітива: «инфинитив это название глагольного признака, несложившегося представлением ни о производителе признака, ни о другом активном или пассивном признаке; инфинитив это наиболее общее название глагольного признака» (43). Це визначення до того загальне, до того вже немає вказівок на специфічні особливості дієслова, що не дає можливості інфінітив приєднувати до інших дієслівних форм, беручи на увагу попереднє визначення.

Коли в визначення прикметника та прислівника входить «представление о степенях сравнения», то як-же дивитися на ці останні форми. Даючи визначення прислівникові, Ш. вводить вже елементи, яких не було раніше при визначеннях тих категорій, від яких утворюється прислівник. І тому саме визначення втрачає основу: «наречие определяется, как та часть речи, которая, означая знаменательное представление, мыслится неизменно в сочетании с представлениями о действии — состоянии или качестве — свойстве, вызывает представление о бытии — состоянии, не обнаруживая в своей форме связи с грамматическими категориями; впрочем, наречия качественные могут вызывать представление о степенях сравнения» (3). Таке визначення було-б зрозуміле, коли-б поняття «действия — состояния» або «качества — свойства» ввійшли в визначення дієслова та прикметника, а цього немає. Особливо не можна погодитися з відокремленням, як частини мови — префікса, і як ми бачимо у самого-ж Шахматова у дальшому (97 ст.), префікс своїм походженням — прислівник, а ми-б додали і прийменник — отже немає ніяких основ уважати його за само

стійну частину мови; не можна цілком погодитися також з визначенням вигука: «междоиметие означает слова, являющиеся выразителями внешних и внутренних ощущений, а также звукоподражаний и вызывающее представление о грамматических категориях только постольку, поскольку они употребляются как эквиваленты глаголов» (4). Коли вигук висловлює лиш зовнішні або внутрішні відчуття, то це не слово, а також коли він висловлює звуконаслідування. Вигук може бути еквівалентом речення, а не слова. Як-ж наводить далі Ш. вигуки особливого характеру? — це скорочені дієслівні форми; коли їх можна застосовувати, то звичайно — умовно (стук, двиг, порх...).

Не можна погодитися з такими твердженнями: «несомненно, что части речи представляются точно определенными и разграниченными между собою категориями; смешать одну часть речи с другою невозможно; усомниться, какая именно перед нами часть речи, также вообще не приходится за указанными, впрочем, ниже исключениями» (4). Порівняймо з тим, що далі каже Ш.: «из предыдущего видно, что разграничение наречия от предлога и союза не так просто, ввиду возможности употребить наречие в качестве предлога и в качестве союза» (7). «Таким образом наречие в системе частей речи занимало центральное место: сочетаясь с существительными и уподобляясь ему, наречие переходит в прилагательное; сочетаясь с косвенным падежем существительного для выражения тех или других отношений, наречие становится предлогом; употребляясь для выражения отношения между двумя словами или предложениями, наречие становится союзом» (7). Остання думка що-до такого центрального становища прислівника зовсім суперечить можливій картині розвитку частин мови та основному законові — поступовому переходу змінних частин у незмінні. Ми ніяк не можемо собі уявляти, щоб прислівник, давши початок прикметникові, знов утворився в такому-ж виді з прикметника. Інша річ, що форменні слова виявлялись з початку з неформенних може не слів, а нерозкладених речень, але та незмінна частина мови, яка потім за законами економії утворювалась з змінних, не була подібна до того, що було раніше.

У теперішній мові ми маємо такі, напр. звороти: рос. де, дескать, чай, ведь, — це скорочені слова, які раніше мали повне значіння, тепер ці скорочення з дієслів вже мають якоесь прислівникове значіння. Також важко тепер бачити в звороті спустя рукава — «спустя» дієприслівник в колишньому значінні, і коли ми будемо такі звороти, які тепер мають зовсім инше значіння, ніж раніше, аналізувати морфологічно, то зміст буде инший, ніж він є. Шахматов, розглядаючи ці слова, знаходить тут чисті прислівники, також, як у зворотах: «шутка сказать, грех сказать», та инш. У словах типу чай, знать, чать, я помітив би особливий вид прислівників, або, краще, не прислівників, тому що вони обходяться без дієслова, вони можуть стояти якое самостійно. Так приклади, як грех сказать — теж дуже цікаві, щоб показати, яка неправильна буває наша аналіза, коли ми підходимо лиш з морфологічного погляду.

Я-б теж назвав прислівники центральними, але не в тому значінні, яке має ця назва у Шахматова. Прислівник має центральне, осередкове місце у нашій мові остільки, оскільки він стоїть посередині поміж частинами мови, що змінюються, і частинами мови, що не змінюються. Частини мови, що змінюються поступово, переходять у деяких своїх формах у прислівник, і з другого боку прислівник у деяких своїх частинах поступово переходить в инші незмінні частини мови — прийменник та злучник. Думається, що останні частини мови мають виключне своє походження — це з прислівника. У мові й тепер поступово й непомітно багато слів у реченнях переходить у прислівники.

Гнучкість мови в тому й полягає, що вона скорочує самостійні слова в короткі вирази з новим значінням, що вона вживає морфологічної форми в різних напрямках, і коли ми починаємо аналізувати, прикладаючи морфологічний аршин до всього, то маємо не те, що дає тепер життя.

Ми забуваємо про синтактичні закони сполучень, комбінацій, як саме з елементів робляться нові складні тіла. Крім того, багато важить при нашій аналізі письмова традиція.

Виразний перехід дієслова в речівник дає таке слово як *суть* — і в рос. мові і в укр. мові воно вже робиться формою речівника і має відмінки. Ця можливість переходів одної частини мови в інші знову дає мові, комбінуючи матеріал, що існує, нові сполучення, не потребуючи яких нових форм.

Ми не можемо запліщувати очі на те, що для висловлення деяких загальних відтінків змісту, або коротше — для деяких логічно-психологічних категорій ми не маємо відповідних форм у мові, і ці категорії висловлюємо, напр., інтонацією.

V.

Тепер повернімося до першого випуску — до вивчення речень.

Коли ми беремо формально односкладові речення та будемо їх аналізувати, то тут багато буде непевного, щоб остаточно сказати — справді вони односкладові, або тут маємо пропуск одного з головних членів речення. «Вот софа» — за Шахматовим односкладове речення, «вот вам софа» — за тим-же Шахматовим двохскладове тому, що тут не говориться взагалі про існування софи, а говориться про те, що комусь дається або пропонується оця софа, і додаткове слово «вам» показує на пропуск дієслова, хоч дуже характерно тут-же помічає Ш. — це слово тяжко підібрати (33). Те-ж можна сказати і про «придаточное» речення в такому випадкові: я думал, что пожар... (40), але знову за Ш. односкладовість. Справедливе цілком зауваження, що односкладові речення з головним членом — підметом різняться від односкладових речень, де головний член — присудок, інтонацією: в перших інтонація йде вгору, у других знижується. Треба, проте, зазначити, що Ш. відзначає схожість односкладових речень з неповними двохскладовими, причому як принцип, певний принцип, для розмежування — коли речення екзистенціональне, то значить односкладове, коли в ньому щось затверджується — двохскладове. Але оскільки такий принцип непевний — показують приклади, що він їх наводить і що він їх сам двоюко аналізує. «Так предложение: жестокие нравы, сударь, в нашем городе... можно признать односоставным, если признать, что в нем утверждается наличие жестоких нравов в городе; оно двусоставное, если допустить, что оно содержит утверждение о том, что нравы в городе жестоки» (40).

Такі сполучення, як *пять коров, много людей, себ-то сполучення числівників з родовим відмінком, а також прислівників, що вони зробилися субстантованими словами* — Ш. вважає з боку синтакси за такі сполучення, які граматично не можуть бути розділені — себ-то тут ми маємо один член речення. Але ми маємо тут цікавий приклад з народньої мови «*луди лудами груздей*» (луди лудами — кучи кучами). Отже тут три слова утворюють за Ш. один член речення. При такій аналізі ми будемо в небезпеці що-до багатьох зворотів, де з різних слів ми будемо робити якусь одну синтактичну форму. І далі до таких-же форм, що не розкладаються, Ш. відносить — «*что хорошего, ничего хорошего*».

Основний підхід Ш. виявляється особливо яскраво в таких його словах: «*при определении синтаксических явлений и категорий нет необходимости справляться всякий раз с вопросом об их происхождении; они должны быть прежде всего определены с точки зрения современного их употребления и значения*» (74). Звичайно, «*всякий раз*» не треба, але треба це робити дуже часто. І коли по детальних розмежуваннях матеріалу, що його проробив Ш. над сучасною рос. мовою — сучасною більш-менш — перейдемо далі до глибшого дослідження мовних явищ, ми мусимо взяти за основу не тільки те, що дає сучасність, але й переглянути минуле — початки цієї сучасності. Ось, напр., Ш. дуже докладно спиняється на так звані «*безличні*» речення. Це й є той матеріал, напевно, про який він казав, що думав надрукувати в «*Известиях*» («*при последней моей встрече с ним, в начале июля*

прошлого года, он говорил, что в ближайших книжках «Известий Отделения Русского языка и Словесности» предполагает напечатать две статьи монографического характера — о классификации предложений и о безличных предложениях. В его бумагах этих статей не обнаружено». Вернштейн, Изв. 25, т. 209). З того, що ми маємо тут і в додатках, справді могли-б вийти дві статті монографічного характеру. Тут розглянуто багато матеріялу, дана класифікація цього матеріялу, розглянуто багато наукових висновків попередніх дослідників (хоч література й не вся), дані висновки навіть що-до походження зворотів — отже більш-менш повна картина питання. І коли-б тут Шахматов поставив деякі звороти на основі історичного досліду, він побачив-би, як утворювалось багато «безличних» зворотів, як оці безсуб'єктні звороти іноді постушово, іноді раптом виходили з зворотів суб'єктних. Можлива історія цих зворотів звернула-б, може, його більше на сторону думки Потебні, а не Міклошича, тому що по суті основні погляди Ш. у даному разі наближаються більше до Міклошича, який категорично висловлювався за-первісність безсуб'єктних зворотів, а Шахматов обстоює їхню однакову старовину.

І історичний підхід не дав-би Ш. можливості так категорично зазначити, що «о происхождении наречных односоставных предложений из двусоставных не может быть и речи» (74). Навпаки — безсуб'єктні прислівникові речення тільки й могли утворитися з двохскладових речень тому, що прислівник не міг бути самостійною частиною мови і він показує, що раніше стояв при дієслові, — це по-перше, а по-друге — взагалі прислівник частина мови, що утворилася пізніше.

Взаємини суб'єктних та безсуб'єктних зворотів, виникнення останніх із зворотів суб'єктних іноді дуже характерно виявляється й у сучасній мові. З нар. рос. мови:

А и что тебе тако надобно..
 Ишта надобно ле дворы мои..
 А и не надобно мне дворы твои
 Еще ли все здраво в нашем городе..
 Еще ли здраво все гости да торговые..

Ці матеріяли цілком виясняють те, що ми знаходимо у Ш. на стор. 93 та инш., як приклади: и осталось только отец крѣсной та купѣр та инш. Ш. відділяє особливі інфінітиви, які є самостійні одиниці думки, причому уява про діяча, що сполучається з дією інфінітива — вже є додаткове слово, що ставиться в давальному відмінкові, і цей давальний відмінок є результат уподібнення формі інфінітива — що є також давальний відмінок. З одним поясінням цілком не можна погодитися — воно перш за все не має під собою підстави й примушує нас знов неначе відновляти те первісне значіння та форму, які давно вже зникли. Отже давальний відмінок при інфінітивах з'ясується тим, що цей відмінок не має до інфінітиву безпосереднього стосунку: тебе бы все душить... только бы мне узнать... Тут треба звертати увагу перш за все на оцю часточку б ы, а це б ы лишок від форми б ы л о б ы і від цього залежить давальний відмінок. Так і в інших випадках, де потім ми бачимо вже скорочення. Такий зворот: что тебе сделается — показує, що давальний відмінок тут і не при інфінітиві.

Частину речивників ми справді вже можемо вважати за прислівники, як пора, жаль, лафа, диво, та инш., але можна сумніватися, що такими-ж прислівниками будуть странное дело, слава Богу та инш. (101—2). Тут вже при такому розумінні ми зовсім не будемо стояти на ґрунті граматичних категорій. Тут виникає таке питання: правильно буде, коли ми всі ці слова, або навіть сполучення слів уважаємо за прислівники, коли вони прислівниками ніколи не були (себ-то не стояли при дієслові), а з речивників та з сполучення речивників перейшли в якісь незмінні частини мови, що мають особливе якесь значіння. Тут знов виникає питання, чи не є наша схема частин мови тим Прокру-

стовим ложем, яке не дає можливості встановити справжні рамці граматичної класифікації. Коли тепер у реченні оді «прислівники» відіграють вже роль предиката (як думає Ш.), вони належать до «безличних» речень, то при них ніякого дієслова й не може бути.

Не можна погодитися з об'єднанням таких понять, як двочленність та односкладовість, а саме такі речення, як «работы будет», де головний член виявляється за Ш. в безособовій формі дієслова плюс родовий відмінок речівника. Ці сполучення Ш. уважає за такі, які граматично не можна розкласти. Треба вважати, що такі речення утворилися не відразу, а може часто з'являються вже скороченими — тут пропускали часто прислівника, а родовий відмінок міг виникати з родового розділового, що не мав прямого зв'язку з дієсловом. Такі-ж приклади, як «что тут хорошего» (106) своєю структурою не підійдуть до таких «и повалило к ней народу», але, може, такі звороти були більше початкові, ніж останні.

Цілком зрозуміло, що з розвитком безособових речень і взагалі безособовості, як категорії, могли утворитися сполучення зам. «не был хлеб» — «не было хлеба». Тут треба було показати посередні ступені цих переходів, або певні приклади, де впливала аналогія, але потім ще не можна обмежуватися тільки вказівкою, що подібні звороти замість називного відмінку починають уживати родового.

Тут знову можна було навести низку аналогічних речень, які могли впливати на утворення таких форм. Шахматов дає цікавий матеріал, коли поруч з родовим відмінком ми бачимо, що зберігається й називний: «без него ярмарка не бывает в действительности это так не было...» (108) та инш.

Здається правий Ш., коли він такі речення, як «ходишь как царица какая, сидишь себе как кукла, лаешься с нами как собака» не відділяє комами. Він тут уважає останні слова як другорядний присудок (112), але, може, цей термін ще можна застосувати до зворотів з дієприслівниками (не красней, девка, коров доючи), а тут, може, треба було-б казати про взагалі зложений присудок.

Розглядаючи такі речення, як «уехать не удастся, кататься весело», Ш. не застосовує їх до безособових тому, що тоді треба було-б, на його думку, в словах «не удастся» та «весело» бачити присудки, які сами в собі мали-б вказівки на екзистенцію, а не були-б у залежності від иншого слова — «уехать, кататься». Тут він бачить двоскладове речення, причому «уехать, кататься» близькі своїм значінням до підмета, а «не удастся» «весело» до присудка, тільки тут непогоджене речення (120—1). Такі речення далі Ш. називає інфінітивними.

Розглядаючи речення типу «вышло три ухореза — вышли три ухорезы», Ш. перше застосовує до типу безособових — проте, тут можна було-б уважати за суб'єктне, тому що така незлучність утворюється під впливом речень типу: «семеро ухорезов вышло»...

Оскільки нарешті категорії, на які розділяє речення Ш., логічного характеру, особливо показує категорія двоскладових незгоджених речень тотожності (136—44), як «женщина совсем другое дело; язык мой враг мой» та инш.

Порівнюючи односкладові речення з двоскладовими, Ш. додержується тої думки, що двоскладове речення виходить із односкладового, хоч і визнає, що в основі сполучення двох понять, двох слів. І теорію Вундта, який визначав речення, як розчленування поняття, Ш. не залічує до таких випадків, але до більшості, — отже ця теорія взагалі у нього бере гору. Я думаю, що теорію Вундта можна застосовувати лиш до пізнішого часу, а ні в якому разі до того часу, коли складалося історичним шляхом речення: воно йшло переважно шляхом синтезування, а потім вже могла підійти на допомогу сила аналізу, — коли склалися вже сами поняття.

З сумнівом ставлюся до того, щоб було правильне теоретичне твердження Ш., що «я хожу» та инш. зворот пізнішої форми, що первісне було тільки «хожу», яке було односкладовим реченням. Справді «я» могло додаватися й пізніше, але крім «я» міг бути инший підмет.

Я сказав-би, що Ш. якось широко підходить до граматичних категорій. От, напр., поняття субстанцивізації він поширив не тільки на різні слова, навіть часточки, але й на цілі звороти (порівн. § 173). І оскільки тут та далі знов ми бачимо близькість до логічного погляду, показують такі приклади аналізу: «человек более сотни безработными оказались...» підметом тут «количество — именное сочетание сопровождающееся наречием в сравнительной степени», отже три слова «человек более сотни». Між иншим, цей приклад дуже цікавий для аналізу речень з боку граматичних категорій згодженості — зовнішньої, чисто формальної згодженості тут немає, а є згодженість внутрішня. А такі приклади особливо важливі, щоб показати, оскільки всі спроби чисто формальної школи не мають і не можуть мати наслідків при аналізі мови. Не можна сказати, що фраза, яку я наводив тут, стоїть по-за синтаксою, що вона неграматична — тоді ми граматику пристосуємо лиш до певної доби.

Деякі з речень Ш. уважає за двопідметові, але тут ми маємо діло більше з прикладкою (161—3).

Аналізуючи природу присудка (165—71), Ш. не погоджується з думкою, що присудком може бути тільки дієслово. Він каже, що в ролі присудка може бути й речівник і прикметник — вже в силу своєї природи бути атрибутом: усякий атрибут при твердженні робиться предикатом. Визнаючи існування речень беззв'язкових паралельно з зв'язковими, Ш. відзначає речення з подвійним присудком. До останніх він відносить речення з дієсловами *быть*, *становиться*... причому говорить про те, що в історії розвитку речення виникає боротьба поміж одними присудками, і в наслідок цього — або зникнення одного з присудків (*есть*, *ходил*), або його послаблення. Тут можна навести аналогію до того, що ми маємо в аналізі Потебні та Овсянико-Жуликовського, але Ш. йде самостійним шляхом. У дуже цікавому цьому розділі ми маємо такі думки Ш. що-до вживання в розмові наказового способу замість минулого, що тут форми наказового близькі до так званого аориста, форми якого зникли. З цим не можна погодитися, тому що тут не могла відігравати таку роль лиш зовнішня сторона, мусіли бути інші причини, і ці причини можна викрити лиш шляхом історичного дослідження.

Ш. уважає, що присудок може сполучатися з підметом через порівняльні злучники «как, словно, что вроде как». Отже далі: «руки как крюки», але «старый, что малый; я вам, как чужой», тут-же: «народ что зверь» та инш., себ-то ставиться кома і немає коми. У шкільній граматиці правило це викликає звичайно великі труднощі (що-до коми) і тут треба було послідовніше провести це правило на прикладах (може, помилка вже редакторська). Сумнівно, щоб у ролі такого злучника могло виступати слово «действительно», про яке Ш. каже, що воно як «тоже, также» сполучає підмет з присудком (175) — «действительно» ще зберегає значіння вставного слова.

Матеріал, який ми маємо у Ш. що-до означених та неозначених прикметників як присудків, може навести на цікаві завваження — як неозначені поступово переходять в означені. Правильно зазначає Ш., що неозначені прикметники подібні до дієприкметників на *-Л*. Тут могло бути те, що і з дієприкметниками на *-Л*: дієслово, що зв'язувало, пропускатися, і неозначений прикметник набував сили дієслова. Означені прикметники іноді, коли їх ставили після речівників, могли вже набувати сили предикативності і поступово переходити до визначення однієї предикативності — тому в деяких реченнях важко сказати, чи буде прикметник як атрибут або предикат («на рынке у меня всегда говядина хорошая»).

Ш. вводить новий підвідділ «вторые и придаточные сказуемые» (212—18), говорячи про «двусказуемые предложения». Ці другі присудки у називному відмінкові, причому коли цей відмінок тісно приєднується до дієслова (по отцу тетка ей доводится), то буде другий присудок, коли такого приєднання не буде — додатковий присудок, тоді можна поставити «будучи». Другий присудок може бути приєднаний через злучник «как» і тут Ш. ставить кому. Що-до коми, яку іноді ми знаходили у Ш., іноді її немає — така непо-

слідовність показує, що тут не все гаразд, що теорія розходиться з практикою. І далі те-ж, коли ми візьмемо такий приклад «приободрившийся и веселый, он встал с постели» (218), то тут ми не мусимо ставити коми, тому що називний відмінок ми можемо змінити на орудний і тоді вже цілком буде ясно, що коми не треба. Та й коли ми прислухаємося, як ми вимовляємо цю фразу, ми помітимо, що ніякої зупинки ми не робимо, або краще не мусимо робити. Те-ж можна сказати про кому при дієприслівниках як присудках другого ряду. Я звертаю на це увагу тому, що наукові дослідження мусять дати певні директиви навчальній граматиці, в якій тепер повна плутанина у даному разі. Особлива непослідовність помічається далі в наведених прикладах що-до таких зворотів, як «пойди возьми; пойду возьму» та инш.

У Ш. дуже широко ставиться поняття про нерозкладальність багатьох сполучень. Він навіть про такі сполучення, як «железная дорога» ставить запитання, чи не буде це сполучення «неразложимым» через те, що від таких слів ми маємо такі прикметники «железнодорожный», «железо» вже частина зложеного слова (303).

Важко погодитися, що такі звороти, як «два мальчика, пять коров» є нерозкладені граматично — тоді й «два хорошие мальчика» теж не розкладено. Говорячи про додаток, Ш. знов спиняється на цьому питанні й говорить докладніше. Здається тут він сам заперечує те, що раніше провадив принципово. Раніше він казав, що треба розглядати синтактичні явища з сучасного погляду, і ось коли тепер ми ясно чуємо, що форма «мальчика» є родовий відмінок однини, а може скоріше — не однини, а як і після «три, четыре» така-ж форма має яєсь нове значіння (декількох предметів), то ми можемо казати, що тут є додаток, який має форму родового відмінка. Коли числівники п'ять, шість та инш., у непрямих відмінках відмінюються як відмінюється й той речівник, до якого стосуються ці числівники, то відсеія знов не можна казати, що в називному відмінкові сполучення з числівником буде яєсь неможливе для розкладу поняття (з граматичного погляду). Граматично можна було-б наблизити до речівників з апозиціями, де відмінюються обидві частини, але будуть дві частини, а не одна.

Встановлюючи релятивний додаток та прислівниковий додаток, Ш. знов вводить тут як принцип різниці тільки значіння, а не форму. Релятивний додаток є додаток з прийменником, але те-ж буде й прислівниковий, коли він наближається до прислівника. Але наближення у Ш. набувають не тільки окремі слова, але й сполучення слів. Так: «посмотрите что у вас под рукою» релятивний додаток, «а у вас под рукою целая библиотека» — прислівниковий. Тут знову трудно погодитися з таким узагальненням форми за впливом значіння (353—4). До прислівників, які уживаються як прийменники, але залишаються й прислівниками (більшість-же втратила цю особливість обернувшись в прийменники), Ш. залічує й такі звороти: «в отношении, благодарение, в сопровождении, на место» (390—1). Запроваджуючи термін прислівникові додатки, Ш. (401—22) в цих додатках ще відзначає відтінки згідно з відтінками значінь.

VI.

Раніше я побіжно зачепив думки рецензента І частини синтакси О. О. Шахматова — С. Карцевського. Тепер я зупинюсь на цій рецензії тому, що тут Карцевський виступає як представник відомої школи, що її початок поклав відомий лінгвіст проф. де-Сосюр. Перш за все К. висловлює великий жаль, що Ш.-у, мабуть, не були відомі праці сосюрівської так званої женеvської лінгвістичної школи. К. висловлює дуже суворий вирок над усією попередньою рос. наукою, навіть попадає сильно Пешковському, який «далек от понимания языка как системы» (проте, як взаємо з новітньою праці того-ж Карцевського — граматики рос. мови: «в заключение автор считает своим приятным долгом выразить свою глубокую благодарность А. М. Пешковскому, взгляды которого ему очень близки, взяв-

шему на себя рекомендовать настоящий учебник... — Повтор. курс рус. грам. 1928). Тільки «опоязовці» за думкою критика до розуміння мови як системи підійшли. Карцевський вимагає від наукової праці лінгвістичного характеру будування тільки на підставі синхроністичної теорії, що її розвинула означена наукова школа. І здається, що в антиісторизмі Шахматова — порівнюючи Потебню та Шахматова, К. називає Ш. антиісторичним — за К. для Ш. вже великий плюс. Справді-ж про методу Ш. можна сказати, що Ш. дуже суворо додержувався послідовності і статична метода у нього витримана. Тепер, коли він дозволяв собі коротенькі екскурси в минуле, то ці екскурси не переплутували його сучасні дані.

І не можемо ми вважати принципи женецької школи як щось таке нове, чого не було раніше з одного боку, з другого не можемо ми ці принципи вважати вже не тільки теоретично висловленими, але цілком обґрунтованими та практично здійсненими. Тут ще багато є над чим попрацювати та довести. Візьмемо цікаві праці двох безпосередніх учнів де-Сосюра, учнів, що практично й провадять в життя його погляди і через яких власне і утворилась уся школа.

Нещодавно вийшла маленька, але дуже цікава стаття одного з цих безпосередніх учнів Сосюрових Alb. Sechehaue — *L'école genevoise de linguistique générale. Indogerman. Forschungen, 1927, 44 B.* Ця стаття дає нам перш за все зовнішню історію «женецької» лінгвістичної школи, а потім яскраву картину того, як відбилися ідеї Сосюра на працях його двох головних учнів самого Sechehaue та Bally. Ми бачимо тут деякі з думок школи — усіх автор не зачіпає тому, що вважає думки Сосюра з його *Le Cours de linguistique générale* відомими, але все-ж передає основний хід цих думок. І далеко не завсіди де-Сосюр у своїй *Le Cours de ling. générale* і в думках своїх учнів може переконати нас: тут багато апіорного, багато тверджень, які мають під собою тільки логічні міркування, хоч і найвищої марки. Не дарма сам Сосюр довго працював у галузі загальних проблем і хоч він був великим *comparatistom*, але одна або переважно порівняльна система не давала повного матеріалу і думка мусіла поглиблюватися в логічні міркування. Ось послухаємо, що говорить Альб. Сешегей за Сосюром про мову поняття *la langue* на відміну від мови *la parole* (індивідуальна): *La langue est un système de correspondances entre des découpages arbitrairement faites dans la matière phonique et des découpages opérées d'une manière qui n'est pas moins arbitraire dans la matière pensée. Chacune de ces correspondances... constitue un signe, une unite de langue, mais chaque signe n'existe, tant dans son aspect matériel que dans son aspect psychique: que par opposition avec tout ce qui n'est pas lui dans le système. Ce qui est arbitraire ne saurait être que différentiel.* Сам автор визнає, що це є абстрактний погляд на мову. Але з цього погляду виходять далі і постуляти. І між иншим той постулат, про який вже почасти довелось казати про синхроністичну теорію. Особливо прихильники статичного підходу до мови говорять про те, що фактори синхроністичні та діяхроністичні не мають між собою нічого спільного, їх треба розрізняти (*de la nécessité absolue de separer l'étude des états de langue de celle des phénomènes d'évolution. Car le fait diachronique est d'un autre ordre que le fait synchronique et il n'y a pas de rapport direct entre l'agent qui modifie un système et résultat obtenu.*

Для нас дуже важливо, що самі учні Сосюра визнають, що праця його *Le Cours de ling. gén.* не закінчена, що це лиш спроби підійти до вирішення найтрудніших проблем, що і самі вони в різних галузях намагаються продовжувати працю свого вчителя. Дуже важливо, що на свою школу вони дивляться не на якусь протилежність иншим школам. Звичайно, важко було-б тепер заперечувати, що дуже корисно провадити послідовно дослід кожного мовного явища тільки в сучасному його мовному оточенні, чого й намагається синхроністична теорія, але це часто зовсім неможливо, а з другого боку і не досить. Прекрасно, напр., відзначає другий найближчий учень Сосюрів Bally у своїй статті *Corple zéro et faits*

complexes (Bulletin de la Société delinguistique de Paris. 1922, 23), що неможливо порівнювати пропуск допоміжного дієслова у російській мові та грецькій і латинській — становища та умови різні. Все це, справді, витоншує наші підходи до досліду мови, але повторюю одна диференціація сучасних мовних явищ не дасть нам рішучих висновків вже тому, що кожний мент сучасності є безпосередній наслідок минулого недавнього або давнього — все одно. У другій своїй статті *La pensée et la langue* (ibidem) той-же Bally особливо підкреслює значіння синхроністичної теорії — він каже тут, що треба завжди звязувати граматику з думкою і що це тільки й можливо при спостереженнях над мовою, що функціонує, що це можливо робити тільки порівнюючи факти, які стикаються один з одним, один другого виключають. Мета граматики й є протиставлення мовних знаків. Не слід підходити до мови з історичним поглядом, коли хочеш робити граматичні спостереження, тому що історичний погляд не дасть розуміти явища, а навпаки дасть неправильне пояснення. Розглядаючи різні звороти, Б. показує, що іще історичний підхід дає нам не те, що ми знаходимо в сучасному стані мови. І ось у деяких випадках ми бачимо тут такий-же підхід, таку-ж мовну аналізу, яку відмічали раніш у Шахматова, коли він узагальнював деякі звороти і характеризував їх, як прислівникові звороти. Шахматов і Байї йшли різними, здавалося, шляхами, а підходили до одного.

VII.

«В епоху Шахматова ще не підозревали о существовании синхронистической лингвистики...» (з той-ж рецензії Карцевського). Отже значить Ш. не розумів мову як систему. І якось не в'яжеться далі це з словами того-ж рецензента, що синтаксис Шахматова «суджено заняты совершенно исключительное место в истории изучения русского языка».

Праця женецької лінгвістичної школи Ш., можна думати, не знав, але наукові основи, що їх додержується ця школа, були також властиві і Шахматову. Ми бачили, що ця школа не претендує на щось таке нове, що не було раніше відомо, що вона дає відомі комбінації, але складові частини цих комбінацій могли бути вживані й раніше.

Карцевський знаходить, що і праця Шахматова «Очерк современного русского языка», що була надрукована 1911 року, слаба з методологічного боку — знов тому, що невідома була синхроністична теорія і Ш. відділяє в рос. літературній мові чужоземні елементи — старослов'янські слова, але для синхроніста ці елементи зовсім не чужі для мови, а слова «особого речевого плану». Але тут треба звернути увагу, що Ш. підходив тут до цього явища з історичного погляду, а не розглядав його як елемент сучасності — безумовно, коли-б Ш.-а запитали, а як він дивиться на ці елементи для сучасної мови, він відповів-би, що це елементи сучасної мови, а не щось чуже.

Ті проблеми, які ставить синхроністична теорія, часто можуть бути не проблемами, а висновками наукового дослідження. Щоб встановити різні верстви мови, щоб розрізнити «живі» та «непродуктивні» форми, щоб виявити відтінки значіння з логічного погляду однаких зворотів та инш. — треба інтенсивної праці над окремими мовними явищами, треба їх не тільки сучасність, але й корені в минулому, які допоможуть вирішити ці питання об'єктивно, науково, а не на підставі тільки суб'єктивізації, яка виявляється і в інтроспекції — основному принципові синхроністичної теорії.

Шахматов працював над тим, щоб дати нам анатомію сталого матеріалу, іноді він входить у психіку, а іноді дає й деякі історичні вказівки, історичні дані. Ці психологічні екскурси та екскурси дуже коротенькі в галузі минулого не завадили цільності та послідовності його праці над новим матеріалом. Цей матеріал він не розподіляв на рубрики, не виділяв певний матеріал, але треба пам'ятати, що і в різні часи і у різних верствах суспільства є такі мовні явища, які виявляються в подібних формах. З другого боку для синтаксиса нема таких труднощів, які дає історична перспектива в галузі фонетики. Для

синтактичних зворотів дуже важливі ті дані, які виявляються, коли ми порівнюємо сучасне з минулим.

Докладний розгляд двохтомової праці акад. О. О. Шахматова показує, що в своїх синтактичних дослідженнях Ш. відійшов від принципів акад. Ф. Ф. Фортунатова, принципів, за якими він так послідовно йшов у попередніх своїх фонетичних дослідженнях. Яскраво відкривається шлях, яким пішов Ш. — шлях логічного дослідження мовного матеріалу. Він шукає іноді найдрібніших відтінків змісту, намагається перенести це в свої дрібні класифікації. І тут доводиться йти чітко шляхом суб'єктивного підходу. Матеріал, який вибрав Ш., дуже великий, він його систематично каталогізував, у деяких маленьких розділах він дав не тільки тонке логічне почуття, але торкнувся і психологічного процесу, торкнувся і історії мовного процесу. Праця була тільки почата і для психології оцієї самої праці дуже цікаві ті примітки, які редактор зберіг для нас — ці помітки показують нам часто різні етапи самої роботи. Багато є серед того матеріалу такого, що викликає різні домисли. Ця праця неминуче поставить знов перед нами невирішені синтактичні питання, а в деяких місцях допоможе частину цих питань вирішити.

VIII.

В історії російської наукової та практично-навчальної синтакси ми помічаємо декілька періодів. Ці періоди розроблення російської синтакси стоять у тісному зв'язку з таким-же розробленням на Заході Європи, а в останні часи можна сказати, що це розроблення йшло й чисто самостійним шляхом. Ми звикли розрізняти три напрямки у вивченні рос. синтакси. Ці напрямки різняться і часом свого походження і принциповими підходами до мови. Перший етап — так звана школа «логічна», другий — «психологічна» і третій — «формальна». Тепер у нас на чолі школа формальна, хоч треба одзначити, що саме поняття, що таке «форма» дуже різно з'ясовується, і тому не можна тепер часто сказати цілком певне про цю школу. За останній час у Москві вийшла ціла низка нових підручників, які намагаються провести до життя нові досліди мовознавства та психології. В окремих виданнях та часописах ми бачимо наукові праці, що мають на меті розроблення окремих питань. Ми бачимо величезний дуже цікавий рух, іде валька загальних принципів. Коли декілька років тому, можна сказати, в Москві панував цілком Пешковський з своєю працею «Русский синтаксис в научном освещении», а потім і з своїми практичними підручниками, збудованими на основі цієї праці, то тепер його панування дуже вже знищено випадками проти нього проф. Петерсона з його «Русским синтаксисом» та окремими статтями. Проф. Пешковський у своїх працях, як і сам каже, намагався сполучити системи Потєбні та Фортунатова. Цього він не міг зробити — тому що це й неможливо: неможливо об'єднати те, що не об'єднується. Проф. Петерсон, прихильник чистого формального принципу, прихильник системи Фортунатова, цілком правильно зазначив принципові суперечності в працях Пешковського. Але те, що дав сам проф. Петерсон, не мало і не могло мати практичних наслідків для школи.

Для сучасного викладача рос. мови імення Потєбні — Фортунатова — Міклошича вже не так говорять, як особливо тепер імення Пешковського — Петерсона. Як бути? Хто з них правий? Як будувати — за Пешковським або за Петерсоном? Стоять викладачі рос. мови коло підгір'я граматичного Парнаса, але там не все спокійно. Іноді виходять статті і на жах адептів Пешковського їх керівник відмовляється від деяких своїх тверджень, хоч і говорять, що це не основні твердження, що це не руйнування, а тільки «ремонт».

Ми в добі неусталености, добі хитання. Книги Пешковського, Петерсона, їх різні статті це більше матеріали, важливі здебільшого з дидактичного погляду, це спроби будівництва підручників на матеріалі, який вироблявся раніше. Тут багато роботи, але це робота логічного характеру, що основу має в вивченні сучасного стану мови. Тут багато

тому й суб'єктивного. Я знов повертаюсь до думки, яку висловив раніше — про особливе значіння історичного підходу. Чому досі ми маємо відгуки вчення Буслаєва, представника логічної школи, принципи якої вже вважаються за надто старі — тому що у Буслаєва був сильний оцей історичний елемент при з'ясуванні мовних явищ. Чому ніколи не страить сили дослідження Потебні — через історичний психологізм. Хіба його порівняння з минулим не дали нам можливості краще зрозуміти явища сучасного в мові?

Отже — ми на роздоріжжі. Особливо доводиться це почувати болізно нашій школі — школі всіх радянських республік. І в нашій українській школі погано стоїть справа що-до вивчення синтакси. Дійсно наукового вивчення синтакси ми не маємо — маємо тільки завчасні підготовчі матеріали — але цього ще надто мало; в підручному матеріалі ми звичайно йдемо за підручниками російськими. Отже треба побажати, щоб така праця, як велика праця О. О. Шахматова з своєю послідовно розвиненою системою, з великим літературним та народним матеріалом дала б стимули до подібних праць у галузі українознавства та внесла дещо і в підручний матеріал української синтакси.

Проф. Микола Грунський.

Чи румунського походження форми прийдучого на *-му*?

(Проф. І. В. Шаровольський, Прийдучий час на *-му*. — Зап. Істор.-Філ. Відділу, кн. XIII — XIV, стор. 284—293).

На питанні про чужі впливи на українську мову зупинялося за останні часи декілька дослідників. Року 1914-го з'явилася в Ягичевому Архіві стаття Ром. Стоцького¹⁾, присвячена малярським, турецьким і румунським запозиченням в українській мові. Стаття ця (власне та її частина, що трактувала малярські запозичення) викликала аналогічну статтю А. Бонк'ала в наступному томі Архіву²⁾. Румунським знов запозиченням присвятив перед кількома роками спеціальну статтю Д. Шелудько³⁾. Минулого року з'явилася праця проф. І. Шаровольського про німецькі запозичення⁴⁾.

Усі тільки-що згадані праці торкаються чужих запозичень в українській мові в царині словництва. Названа в заголовку стаття проф. Шаровольського ставить собі за завдання довести румунський вплив в царині морфології, саме на утворення українських форм прийдучого часу на *-му*. Історична морфологія української мови дуже мало розроблена, — тим детальнішої й уважнішої аналізи заслуговують висловлені тут думки проф. Шаровольського, відомого дослідника в царині германської й романської філології.

Перше ніж перейти до розгляду гіпотези проф. Шаровольського, я хотів-би одзначити одну неясність, навіть суперечність у його викладі. А саме, на самому початку своєї статті проф. Шаровольський підкреслює подібність (на яку він здавна звертав увагу у своїх викладах) в утворенні прийдучого часу на *-му* в українській мові і в утворенні цього часу з допоміжним дієсловом *habeo* в усіх романських мовах. І «з'ясувати відношення форми на *-му* до романської, що складається з інфінітива й тепер. часу дієслова *мати*» (стор. 285) визначає автор як завдання для своєї статті. Але далі він цих романських форм

¹⁾ R. Stoccki, Beiträge zur ukrainischen Wortforschung — Archiv f. slav. Phil., XXXV (1914), стор. 349—355.

²⁾ A. Bonkáló, Beiträge zur ukrainischen Wortforschung — Archiv f. slav. Phil., XXXVI (1916), стор. 464—475.

³⁾ D. Scheludko, Rumänische Elemente im Ukrainischen — Balkan-Archiv, herausgegeben von Prof. Dr. Gustav Weigand, II (1926).

⁴⁾ Іван Шаровольський, Німецькі позичені слова в українській мові — Записки Київського Інституту Народної Освіти, I (1927), стор. 62—79.

зовсім уже не згадує, а українські форми на *-му* ставить уже у зв'язок з формами мови румунської, що єдина серед романських мов не утворює прийдучого часу з допоміжним дієсловом *habeo*, але з дієсловом *urea* (= *velle*, хотіти).

У чому-ж саме на авторову думку полягає вплив румунської мови? — «Повертаючися знову до питання про походження українського прийдучого часу на *-му*, — пише автор (стор. 291) — ми констатуємо схожість між ним і румунським у тім, що допоміжні дієслова в обох мовах: 1) близькі своїм значінням (*имму*, як буде доведено далі, відповідає теперішньому *візьмусь*, *заходжусь*, що нагадує рум. *urea* = *xotimti*) і 2) можуть стояти перед інфінітивом і безпосередньо після нього, сполучаючися з ним в останнім випадку в одно слово».

Навряд чи можна говорити, як це робить автор, про близькість значіння допоміжних дієслів в українській і в румунській мові: *яти* і *urea*, — таку близькість, яка-б дозволяла припускати вплив однієї мови на другу¹⁾.

Але навіть поминувши питання про цю «близькість», погляньмо, чи такі порівняння хоч-би і справді близьких своїм значінням *имму* і *habeo* дають підставу робити такі висновки, які ми маємо в проф. Шаровольського.

«Il y a — каже акад. Мейє в новому своєму методологічному нарисі²⁾ — deux manières différentes de pratiquer la comparaison: on peut comparer pour tirer de la comparaison soit des lois universelles soit des indications historiques». І як приклад першого способу порівняння наводить він звіринний епос. «Il se rencontre partout dans le monde des contes d'animaux: les ressemblances entre les divers animaux et l'homme sont telles qu'il est naturel de prêter aux animaux des aventures comparables à celles qui arrivent aux hommes et d'exprimer par là des choses qu'il ne serait pas aussi facile de faire entendre directement. On peut comparer ces contes entre eux pour en définir les formes, les caractères, l'emploi, et pour faire ainsi une théorie générale des contes d'animaux. Les concordances que l'on constate résultent de l'unité générale de l'esprit humain, et les différences de la variété des types et des degrés de civilisation. On aboutit ainsi à s'instruire sur les caractères généraux de l'humanité, mais on n'apprend rien sur son histoire» (стор. 1).

До такої категорії порівняння належать і факти, наведені в проф. Шаровольського. Насамперед, їх кількість можна дещо поширити. Отож:

1. д.-с.-слов'янське і д.-руське *имамь* має точну паралелю у наведеному в автора романському *habeo*;

2. д.-с.-слов'янське *хощтѣ* (у д.-руському воно трапляється досить рідко — пор. А. Соболевский, Лекції³⁾, стор. 238) та сьогочасне болгарське *ща* і сеобське *ху* мають паралелі: і в румунському *urea*, і в новогрецькому *θά* (θάρτω < θέλω *ina* θάρτω), і в французькому діалектичному: il ne *veut* pas *pleuvoir* (= il ne *pleuvra* pas), і в англійському: *you will do* [і в перському «хаєм амед», досл. «хочу прийти» = прийду. *Ред.*], і нарешті в китайському: *wo yao lai* (дослівно: я хочу прийти = я прийду)³⁾;

3. д.-с.-слов'янське і д.-руське *начьну*, *вчьну* має собі паралелю в мадярському *fog-* (= починати); *vágni fogok* (= чекатиму)⁴⁾.

Та наведені факти жадного не можуть мати значіння для порівняльного мовознавства. Факт бо подібності поміж окремими мовами що-до утворення прийдучого часу впливає

¹⁾ Відзначити варто і те, що повстання форми на *-му* відносить автор до XV в., а «найстаріші пам'ятки румунської мови не виходять по-за межі XVI в.» (стор. 290, увага 2); значить, документальних даних для румунської мови з XIV—XV в., коли мав відбуватися цей гіпотетичний вплив, немає жадних.

²⁾ A. Meillet, La méthode comparative en linguistique historique. Oslo-Leipzig-Paris-London-Cambridge, 1925 (стор. 1).

³⁾ Приклади з новогрецької, англійської й китайської мови та з французького *patois* — узяті в J. Vendryes, Le langage. Introduction linguistique à l'histoire. Paris, 1921 (стор. 179 і 69).

⁴⁾ Dr. Josef Szini ny e i, Ungarische Sprachlehre (= Sammlung Göschen, № 595). Berlin — Leipzig, 1912 (стор. 70).

з самої природи цієї граматичної категорії, як це ясно показує проф. J. Vendryes¹⁾ Отож ні «близькість» між українським [и]му та румунським *vrea* (та й відповідними словами з інших мов аж до китайської), ні тотожність романського *habeo* і д.-слов'янського (і д.-руського) *имамь* жадним робом не можуть свідчити про генетичний зв'язок цих форм у названих мовах. Факти цієї подібності належать до царини загального мовознавства, тоб-то, кажучи словами Мейє, із них виводити можна «des lois universelles», але жадних вони не дають «indications historiques».

Не більшу довідну силу має й другий пункт, яким автор обґрунтовує вплив румунських форм на українські — а саме факт, що допоміжні дієслова «можуть стояти перед інфінітивом і безпосередньо після нього» (стор. 291). Зовсім бо неправдиве освітлення дає автор цьому фактові, коли пише: «поруч із старою (підкреслення наше. В. Д.) формою *иму* + інфінітив почала вживатися, як і в румунській мові, інфінітив + *иму*» (стор. 291). Із найдавніших наших пам'ятників починаючи, допоміжне дієслово вживається однаково і перед і після інфінітива. У самого автора наведено (стор. 287) приклади з XI віку із допоміжним дієсловом у постпозиції (3 приклади із 5 з Свят. Збірника 1076 р). Що-ж до спеціально допоміжного дієслова *иму*, то ми наведемо хоч-би: «Или отдасть что и не *правити* *иметь* святѣи Богородици» — И. И. Срезневскій, Мат. для слов. др.-русск., III, стор. 1670—1671 (зацитоване і в самого автора на стор. 292). Отож виходить, що жадного румунського впливу в постпозитивності допоміжного дієслова добачати не можна.

Та рядком одним нижче автор уже пояснює румунським впливом препозитивність допоміжного дієслова: «*му*, пізніше відокремившись від інфінітива, почало вживатися також і перед інфінітивом, можливо, теж під румунським впливом» (стор. 291). Факт, що в галицьких і буковинських²⁾ говірках енклітична часточка *му* може вживатися і перед і після дієслова³⁾, коли тимчасом в інших говірках вона вживається тільки після дієслова, пояснювати треба хіба тим, що в буковинських (чи власне карпатських) говірках ця енклітика зберегла ще більшу самостійність (як і декотрі інші енклітики), а в решті українських говірок перетворилася вона в звичайний формант.

Аналіза доводів проф. Шаровольського про румунський вплив на утворення прийдучого на *-му* показує, що фактичні дані не дають жадної змоги припускати такий вплив. Але-ж припускати цей вплив нема і ніяковісінької потреби. Українські форми на *-му* являють собою результат органічної (і дуже простої) еволюції тих форм, що засвідчені у найдавніших наших пам'ятках. А питання про чужий вплив, чуже запозичення здійснюється в порівняльному мовознавстві тоді, коли певне мовне з'явище суперечить звуковій чи граматичній системі даної мови, чи з'являється новотвором, якого дані відповідної мови не дають змоги належно пояснити.

¹⁾ Op. cit. стор. 179: «Parmi les temps que distinguent nos grammaires, il en est un qui est éminemment subjectif: c'est le futur. Quand nous exprimons l'idée qu'une action se produira à tel moment de l'avenir, ce n'est généralement pas à la considération objective de l'accomplissement de l'action que s'arrête notre pensée; presque toujours nous indiquons en même temps les dispositions dans lesquelles nous nous trouvons actuellement par rapport à cette action future.

... L'histoire du futur dans les diverses langues confirme ces observations. Le futur s'exprime fréquemment par la volonté ou le désir, c'est-à-dire qu'il a une expression d'origine affective».

²⁾ Не тільки, зрештою, в буковинських і галицьких (точніш гуцульському говору), але і в угорських. Що-ж до подібності у цьому пункті до названих говірок говірки підляської, то ясно, що ця подібність не пояснюється постійними зносинами Буковини з Польщею в XV—XVII в., як про це здогадується автор (стор. 291), бо-ж у XV—XVII в. із українських земель у складі Польщі перебувало не саме тільки Підляшшя. Пояснення цього факту (тай узагалі близькості північно-українських говірок до середньо-галицьких) — див. прим.у проф. Ів. Зілинського, Українські діалекти на карті Московської Комісії — Rocznik Slawistyczny, т. IX, ч. II, стор. 233 (зокрема увага I).

³⁾ Немає, звичайно, жадних даних, щоб уявляти собі розвиток цього процесу так, як його малює проф. Шаровольський. А саме, що спершу ніби вживалося інфінітив + *иму* > інфінітив + *му*, а вже пізніше це *му*, відокремившись від інфінітива, почало вживатися і перед ним.

Наприкінці я хотів-би ще спинитися на декотрих окремих фактах з історії форм прийдучого часу, які не цілком правдиво, на мою думку, освітлені в проф. Шаровольського.

Насамперед, автор якось без історичної перспективи трактує українську форму на *-му*, незалежно від форм з *иму*, *бу* навіть протиставить ці дві форми одну одній; прим., на стор. 286 він пише: «Форма *бу* + інфінітив трапляється в українських.. і російських.. говірках і була в білоруських..., а що-до форми *му* + інфінітив і інфінітив + *му*, то вона властива тільки українській мові — це є виключно українська форма». І ще раз підкреслює це саме на наступній сторінці: «форма прийдучого часу на *-му* є виключно українська..., в цій формі виявилася, між иншим, лінгвістична творчість українського народу» (стор. 287). Оце підкреслювання самотності української форми і протиставлення її формі з *иму* зовсім незрозуміле, бо-ж з морфологічного погляду форма з *-му* і форма з *иму* це тотожні форми, це та сама форма. Отож, навряд чи можна, слідом за автором, в цій незначній, аж надто простій еволюції (*иму* > *му*) добачати в патріотичному піднесенні якусь спеціальну лінгвістичну творчість українського народу.

До того-ж і фактично авторові запевнення (що форма з *-му* виключно українська) не відповідає дійсності. Не така вже безсумнівна річ, що білоруські відповідні форми треба відносити на рахунок українського впливу, як це слідом за Житецьким доводить автор¹⁾. За органічність цих форм в білоруській мові промовляють, мені здається, такі форми, як *рабіцьмам*, *рабіцьмаце*, на які звернув увагу проф. Бузук²⁾. Далі, у великоруських говірках трапляються форми не тільки *иму*, але й з *-му* (прим. нему д'ялать, наведене в Соболевського, Лекції³⁾, 238, на які покликається і наш автор³⁾).

Не цілком відповідає дійсності авторове твердження, «що форма *буду* + інфінітив (а також дієприкм. минул. II) — найстаріша (вона трапляється в багатьох слов'янських мовах з давніх давен) і тому вона властива всім українським говіркам» (стор. 291). Насамперед, не можна змішувати цих двох утворень прийдучого часу; утворення: *буду* + дієприкметник на *-ль* справді найстаріше, сягає праслов'янської доби⁴⁾, але це утворення мало спеціальну функцію — *futurum exactum*. Що-ж до утворення: *буду* + інфінітив, то в наших найдавніших пам'ятниках і церковного і ділового характеру його нема, і чи не треба ці форми вважати за пізніше аналогічне утворення під впливом першого утворення⁵⁾.

Неправдиве уявлення про взаємовідносини форм *имамь* — *имѣю* — [*и*]маю викликають такі авторові слова: «Коли *имамь*, як допомічне дієслово, щоб утворювати прийдучий час, почало вимирати, то його функції перейшли до інших дієслів. Модальну функцію взяли на себе дієслова: *имѣю*, *имаю*, *маю*» (стор. 288)⁶⁾. Як відомо, д.-ц.-слов'янська мова засвідчує три дієслова, утворені (шляхом чергування) від кореня **em-* (що виступає прим.

¹⁾ Варто було-б авторові звернути увагу і на те, що із українських говірок, котрі межують з білоруською мовою, сіверська зовсім не знає форм з *-му*, а про чорноруську Михальчук (стор. 498) зазначає: «Будущее время — *буду* *а* *адзіць* и *изрѣдка* *а* *адзіцьму*» (підкреслення наше. В. Д.).

²⁾ Проф. П. Бузук, Нарис історії української мови (К. 1927), стор. 81.

³⁾ На жаль, це з'являє, наскільки мені відомо, в російській діалектології детально не досліджене. Все що ми можемо про нього знайти, це 2—3 приклади, які пустив у наукову обихідку ще здається Колосов. Навіть у спеціальній студії про вологодську говірку (Н. и. К. Вѣлоруссовъ, Обь особенностяхъ въ языкѣ жителей Вологодской губ.—РФВ., т. XVIII (1887), стор. 195—289) зазначено тільки, що «будущее время образуется... через прибавление формъ: буду, стану, имѣю къ неопредѣл. наклоненію спрягаемаго глагола» (стор. 247) і на «імѣю» навіть і прикладу не подано. Не пощастило мені знайти цієї категорії і в доданих до його статті записах.

⁴⁾ Не хотів, ясна річ, проф. Шаровольський сказати, що й ця форма прийдучого «властива всім українським говіркам».

⁵⁾ Див. про це: Проф. Н. Дурново, Очерк истории русского языка (М. 1924), стор. 325.

⁶⁾ Одзначу тут і друкарську помилку, як вкралася в перший авторів приклад: *имѣють* (а не *имѣтъ*) *тими* *люди* *дати*, коли це цитата із смотрицької грамоти Олександра

у лат. *esto, exito*), а саме : 1) дієслово *ати* (= взяти) з формою тепер. часу *имѣ*, 2) недоконаний до нього вид *имати* (= брати) з формою тепер. часу *ѣмамѣ* і, нарешті, 3) дієслово *имѣти* (= мати), що в тепер. часі мало двоякі форми *имѣѣ* і (за нетематичними дієсловами) *имамѣ*. Отож бачимо, що *имамѣ* и *имѣю* це форми одного дієслова; що-ж до українського [*и*]маю, то воно, треба думати, повстало шляхом контамінації двох названих форм; виходить, що про них не можна говорити, як про окремі дієслова¹⁾.

Цілком неправдивий погляд можуть викликати отакі авторові слова: «Уже в найстаріших пам'ятках форма *имамѣ* + інфінітив визначала не тільки час — іноді вона набувала модального значіння, висловлюючи можливість, необхідність, потребу і т. п.» (стор. 288). Бо-ж ясно, що еволюція йшла від модального значіння до категорії прийдучого часу (а не навпаки, як це виходило-б із авторових слів).

Навряд чи при теперішньому стані дослідження наших давніх пам'яток можна вважати за остаточно доведене саме таке поширення форми з *-му*, яке малює автор²⁾. Хронологічно і територіально визначувати можна буде цю форму, тільки повністю використавши писані пам'ятки тих часів.

Незрозуміло для мене, чим саме написання *мочь мемѣ* (стор. 289) відбиває перехідну стадію (мочи ймем).

На другій частині статті, де автор намагається з'ясувати функції цієї форми, я не спинятимуся, бо й сам автор, очевидно, вважав цю частину тільки за якийсь додаток (займає бо вона ледві одну сторінку). Визначу тільки, що авторові приклади не завжди ілюструють його твердження. Приміром, навряд чи можна добачати «значіння початку» у таких формах прийдучого, як: «Не толко тыхъ, але других людей иматиму, битиму и вѣшати их буду» (стор. 293), або в дальшому його прикладі:

Як вишеньки-черешеньки та цвістимуть,

Як дівочки та віночки плестимуть

Мимо твоїх ворітечок та нестимуть... (ib.)

Незрозуміло для мене, чому, наприклад, у фразі: «Кто иметь престоупати правила си» (стор. 292) чи в фразі: «Кои вси земляне имуть давати дань оу татары» (ibidem) форма прийдучого має в собі «ідею активності й ініціативи» (?), а скажім у наведеному вище «Не толко тыхъ, але других людей иматиму, битиму та вѣшати их буду» ідея ця вже ослабла. Навряд чи можна на підставі одного прикладу доводити (всупереч Потебні) «можливість вживання доконаного інфінітиву при *иму*» (стор. 292).

Василь Дем'янчук.

Коріятовича, бо авторове покликання на Розова не правдиве ні що-до сторінки (на взазаний сторінці, 11, в Розова нема жадного тексту грамоти) ні що-до дати (з такою датою, 1374 р., нема в Розова жадної грамоти) — треба-б було 1375 р. на стор. 20.

¹⁾ Не точний отже й авторів вислів, що «у грамотах форма з *имамѣ* незвичайна» (стор. 288). Можна говорити про незвичайність самої форми *имамѣ*, а не про незвичайність утворення з цієї формою. До того-ж усі наведені 6 прикладів (2 із Розова, і 4 з Уляницького) зовсім не являють собою форми прийдучого часу; *имамѣ* виступає тут скрізь у модальній функції. Отож, і дальший висновок автора (на підставі цих 6 прикладів) про долю утворення прийдучого з *имамѣ* позбавлений усякого фактичного ґрунту.

²⁾ Приміром, факт, що сіверська говірка не знає тепер форм із *-му*, пояснює автор тим, що, повставши на Буковині, «до сіверської, яка лежить осторонь (на північ-схід од Буковини), форма з *-му* зовсім не дійшла» (стор. 291; підкреслення наше. В. Д.). Тимчасом, у Стародубській актовій книзі 1693 р. ми зустрічаємо такі форми, як: *подлегатимет*, *подлегатиметь*, *уживатимет*, *подлегатиметь*, *указоватимет* (пор. Актовая книга Стародубського городового уряда 1693 года. Подъ ред. В. Л. Модзалевського. Черн. 1914, стор. 18 № 23, стор. 23 № 34, стор. 59 № 84 і № 85, стор. 117 № 185). Та, зрештою, і про сьогочасну сосницьку говірку Ю. Виноградський пише: «Час прийдучий утворюється у нас і за допомогою дієслова *буду*, і вельми часто за допомогою суфікса *-му*, *-меш*» (дав. Український Діалектологічний Збірник, т. I, стор. 163).

А. Дульзон, *К характеристике украинских говоров Республики Немцев Поволожья*. Покровск. 1927. 35 стор.

Як відомо, в Саратовському краї є чимало українських колоній, що мова їх досі становила була білу сторінку в українській діалектології. Отож не можна не подякувати «Центральному Бюро научного изучения диалектов Немецкой Республики» та, зокрема, його керівникові, проф. Г. Г. Дингесові за те, що в першому-ж випускові «Отчетов и статей» Бюро приділено місце для нарису про українські говори республіки. Це говори сіл: Салтове, Савинка, Харківка, Іванівка, Карпенка, Шумейківка, Червоний Кут, Миколаївка, Федорівка, Узмор'я, Курнаївка, Генеральське, Онисівка, Лаврівка, Колишкине, Шадове, Семенівка. Діалектичні відміни їх записували вчителі, звичайно з уст старих людей, керуючись особливими анкетами. Цим і треба пояснювати те, що описи Дульзона аж надто короткі й уривчасті. Остання риса, тоб-то фрагментарність викладу, можливо, залежала від хиб самої анкети. Хоч у брошурі її й не наведено, але, з деяких ознак, можна догадатися, що складав її не фахівець української мови та що тому авторові невідомі були попередні програми, як, наприклад, Михальчука — Кримського або Михальчука — Тимченка. Тільки, коли ми це припустимо, стають зрозумілі як неточне формулювання деяких звукових явищ (наприклад, у гратися на початку відпало *и*, а не *й*, звук *э* вимовляється як гортанний *придих*, то-що), так і проминення деяких важливих питань (напр., перехід ненаголошеного *о* в *у*, зміна кінцевого *е* після подвоєних приголосних на кінці слова в *а*, голосний *і* на місці етимологічних *а* та *у* в *крий* і *замію* та інше). Відповіді зведено не завжди критично, й автор часто фонетичні факти плутає з морфологічними. Наприклад, на стор. 10, кажучи, що звуки *ы* й *и* зливаються в одному середньому звукові, автор наводить *дивися* і тут-же зовсім не до речі додає, що в Савинці кажуть *дивуйся*, а замість *блк* у Шумейківці та в Шалові говорять *віл*! Дуже шкодить описові ще брак наукової транскрипції наведених у брошурі прикладів, але в цьому винен, певне, не сам автор, а не досить підготовані його інформатори, що записували українські слова то російською орфографією, то українською, то мішаною російсько-українською!

Хоч які великі зазначені огріхи Дульзонової брошури, все-ж український діалектолог, що, як відомо, не дуже часто має втіху бачити вихід у світ суто-наукових у своїй галузі дослідів, напевне знайде в ній не одно корисне для себе зернятко й, мабуть, не заперечуватиме проти основного авторового висновку, що описані в його брошурі саратівські українські говірки є паростки південно-східного українського наріччя (за термінологією В. М. Ганцова).

Проф. Г. Ільїнський.

Проф. Ів. Ант. Любарський, *I. До словотворного питання. Zur Wortbildungslehre der n. t. coine* („Записки Науково-Дослідчої Катедри при Кам. І. Н. О.“), Кам'янець на Поділлі 1926.

II. *Сучасно-язикознавче висвітлення coine. Die n. t. coine im Lichte der modernen Sprachforschung* („Зап. Кам. ІНО“), Кам'янець на Поділлі 1926, стор. 1—42.

Автор намагається розкрити природу характерних виявів *coine* в зв'язку з питанням, чи ізольована з *coine* мова, чи він органічно виходить у рамці цілокупного зростання грецької мови. Обґрунтувати твердження, що т. зв. «властивості» пізнішого *κοινή* то тільки ухили від мовних форм у племен грецьких та погелленізованих і що вони являють собою тільки один з елементів природнього в історії грецької мови розвитку на всьому протязі грецького лінгвістичного атласу, починаючи від первісного її носія геть аж до ново-

грецьких її розгалужень, — це було одне з авторових завданнів. У цьому полягає і головніший здобуток Любарського. І, певня річ, цілком слушно він пише: Коли-б автори творів *соіне* н. в. говорили й писали не живою мовою або коли-б вони раз-у-раз утворювали нові терміни, як буває це, приміром, у філософських школах, тоді-б ота мова, що вони утворили, сама собою вмерла.

Автор намалював собі широке завдання й уважливо інкрустує ті подробиці, що анперцептивно поставив. Поки-що автор випустив тільки вступ, з короткою історією грецької мови, та фонетику. Тільки-ж коли він з таким самим великим науково-критичним апаратом і мало не вичерпно деталізуючи порушені проблеми, трактуватиме і морфологію, синтаксис, семасіологію та лексику *соіне* (як повинно бути за авторовим планом), то ми матимемо першорядний науковий твір, на який не дурно покладено вже 10 років праці (стор. 42). Спеціальні здобутки автора, гадаємо, визначать курс дальших українських дослідів над пізнішим літературним *соіне* з погляду аналогії т. зв. його «ухилів» до непрояснених форм тих народніх мов, що, як це ми бачимо наочно в наші дні, коли буйно розквітають національні культури в загальному їх підпорядкуванні інтернаціональному зближенню, — через книгу стабілізуються, не потрапляючи через це між кандидати на мови мертві.

Індивідуальні нахили автора до неогрецизму й загально-лінгвістичну його ерудицію можна бачити вже з того череліку допомічної літератури, що він наводить (вступ до другої праці): автор дає не просто список джерел, ба й розглядає їх із спеціального погляду, підготовлюючи таким способом читача до тверджень, ілюстрованих у його праці.

Жива аналіза, свіжі лінгвістичні спостереження й наближення, синтетичні побудовання, що підказують нові думки — ось що характеризує й дальший виклад Любарського.

Щоб схарактеризувати авторову працю, одзначимо деякі її особливості.

Отож, підоснову *соіне* автор тонко визначає, як втілення й фіксування певного моменту в гармонійному процесі цілокупного лінгвістичного розвитку грецької мови і як наслідок своєрідної боротьби регресивних та прогресивних рис з перевагою тих, на сторону яких ставав рівнобіжний збіг прогресивних сил однієї й регресивних сил иншої групи діалектів (стор. 30; До словотворного питання 7).

Далі, визнаючи, як і більшість лінгвістів та згідно з психофізіологією людських мови й голосу, за природній ступінь інтонації середній *e*, автор упроваджує вокалізм досліджуваної мови в рамці ступенювання інтонації в формулюванні досліджень, до яких він сам дійшов, експериментуючи над собою й співробітниками науково-дослідчої катедри. Подаючи наслідки своїх спроб у формі звукоряда *и, о, а, е, і* на нотному стані, автор пропонує й наочний для кожного спосіб перевірити послідовність звуків за ступенем їх інтонації, а саме: *і, е, а, о, и*.

Тут-же, на матеріалі Іо. І. автор ілюструє свою думку про натуральний хід ступенювання інтонацій відповідно до первісних її ступенів (32).

Демонструє автор і вияв рівнобіжного ступенювання інтонації в українській та грецькій мові (34). Останнє питання, як ставить його автор, надзвичайно цікаве для сучасного моменту: спостереження Любарського над живою українською мовою й порівняння з иншими мовами з погляду інтонацій дають можливість розв'язувати деякі дуже делікатні й дрібні, досі не досить висвітлені, питання, а саме про перехід одних голосових у відкритих і закритих складах.

Надзвичайно виразно переведено й рівнобіжні своєрідних дифтонгів критського діалекту *ау, еу* через перехід *l* в *у* (Гортинський напис у формах *аука* з *alcé*, *каучо* з *chalko*, то-що) й українського переходу *l* у *v* у складі *ол* (з *ѵл*) і в формах тривального виду чинности в минулому на *l* (стор. 36, прим. 48). Не стануть заперечувати й проти законности тієї думки, що асиміляція в українських сполученнях *di, li, ni, si, ti*, то-що, в речівниках ніяк. р. та в орудн. відм. одн. основ на *i* закінчення *iju* рівнобіжна з лезбійськими сполученнями на *eni, ini, eri, iri, yni, yri* (39, прим. 78).

Рівнобіжна в галузі орфографічних напрямків (38, прим. 73) досить переконує, що в народній мові назапаси залишаться *Ничипори, Опанаси, Пилипи*. На основі відповідних рівнобіжних слов'янських і инш. індо-європейських мов автор робить дуже добрі етимологічні висвітлення. Так, ілюстровано *deik* з *deyk* через подовження попереднього голосового. Себ-то кор. *de(i)k* з одного боку дає *de(i)k*, що дорівнює грецькому *dek*, — і санскр. *daç*, з другого — *d(e)ik*, — що дорівнює грецькому *dik*. Зрозуміло, що з цього-ж арієвропейського *etymon'a* вийшло й українське *дякувати*, назальний призвук якого єсть у чеськ. *ě* або *i* (*děkovati, dik*) і в польськ. *dziękować*. Автор при цьому відтіняє, що такому висновкові сприяє й семасіологічна однастайність і близькість *дякувати* й *вітати* (до словотворного пит.). Демонстративно й, так-би мовити, особливо наочно виведено в автора форми (*ibid.*, 7) *Oulympos* та *Olympos* з кореня *slup*, де після звичайної для грецької мови назалізації у дало *slymp* з утворенням далі протетичного *o*, що повело, з одного боку до *Oslympos*, а після аспіляції й спрощення — до *Olympos*, з другого боку — *O(s)lympos* дало *Oulympos*. Пор. польськ. *slup*, чеськ. *sloup*, сербськ. *slup*, укр. *слуп* (До слов. пит., 7).

В авторовому розпорядженні був цілком новий матеріал. Це новогрецький рукопис з Могилева-Под., з бесідою Амфілохія, дуже цінною для лінгвіста (34, прим. 23; 39, прим. 84); оперує він і з иншим рукописним музейним і архівним матеріалом, як науковим (проток. попр. до укр. перекл. Іо. І. акад. Шахматова), так і белетристичним (33. 12).

Як бачимо, праця проф. Любарського, що крок за кроком перевіряє окремі етапи цілокутного розвитку грецької мови, заслуговує на велику до себе увагу. Автор трактує, що правда, тільки про відому галузь *coine* (і зміст праці відповідає більш німецькому, ніж українському заголовкові), але він подає яскравий образ пізнішого *coine* в зв'язку з його минулим і з його історією, починаючи від предка й носія — племін до мовних форм у сучасних греків (а їх, як знаємо, чимало живе в межах України). Його праці не бракує нових і цінних думок у з'ясуванні важких питань.

Певна річ, у праці Любарського є й негативні сторони. Друкуючи дальші частини своєї праці, автор, сподіваємося, уникне тих ухилів, що допроваджують його до непевних висновків і обумовлюють саме обличчя роботи. Отож, уважаємо, що одзначити ці ухили не пошкодить. Так, автор частенько не порівнює факти досліджуваної мови з такими-ж фактами в инших індо-європейських мовах і силується намалювати картину фонетики на основі самих лиш органічних даних. Отож, автор нерідко бере річ у цілому, порівняно-історично її не зіставляючи, саму по собі. Через це, напр., вийшла помилкова, на наш погляд, думка, неначе-б звук *ð* в слові *ноздри* — вставний (41, прим. 105). Нехай появу *ð* перед *p* після тривалих зубних у багатьох загально-народніх словах і можна пояснити самою вже будовою голосового апарату, але в цьому слові кор. *nas* ускладнено цілим суфіксом *-dro* (індо-євр. *-dhrō*). (Див. А. Соболевскій, Древне-ц.-слав. языкъ, Фонетика М. 1891, 129; пр. Эндзелнъ, Славяно-балтійскіе этюды. Харьковъ, 1911, 76; *Zupitza KZ* 26, 396; А. Лескинъ — Н. Петровскій, Грамматика др.-болгарскаго яз. Казань 1915, 103 дд.; Г. Ильинскій, Праславянская грамматика, Нѣжинъ 1916, 274).

Коли-б автор зважив на такі рельєфні фонетичні варіації ірландських, наприклад, або шотландських містечкових говірок, то він був-би не спокусивсь висувати на перший план саму тільки органічну основу.

Часом помітно буває, що вибрано, опрацьовано й розміщено трактовану тему без потрібного умотивування. Напр., про класифікацію діалектів (стор. 14) сказано докладніш, про характерні риси самих діалектів — коротше (15).

З'ясовуючи свої висновки, автор іноді дуже лаконічний; а тому своєрідне розуміння прийнятої в нього термінології буває часом невизрає. Напр., напідметовий, відпідметовий дієнапрямки, умова ступенювання інтонації, то-що. Закидатимуть авторові й афористичність його мови. Хай у кожного свій спосіб думати, афористичність укорочує розміри твору

а це, певна річ, великий плюс. Тільки-ж де-не-де знати, що в автора, коли він писав свою розвідку, або була криза на папір (данина добі?) або його обмежено було рамцями наукового журналу.

Техніка твору, в цілому, ставить його в категорію праць не аби-яких. Кожну сторінку праць наповнено цитатами з стародавніх авторів і вказівками на допомічну літературу; кожне твердження солідно обґрунтовується. Але винесених у примітки екскурсів багато. Вони стосуються найбільше до українського правопису, і автор, силуючись довести належну його форму, докладно обґрунтовує свій погляд теоретичними міркуваннями та традицією української літературної та живої мови. Такий, напр., екскурс на стор. 33 (прим. 12), де автор доводить, що в називн. й кличному відм. присвійних прикметників треба писати *и*, а не *і*; на 6-й стор. (До словотвор. питання, пр. 21-а), що треба писати *ри*, а не *рі* (замість давніх *ръ* — *рѣ*) і в прикметниках назв. відм. множини — *і* або *иї*, але не *ії*.

Подібні екскурси, певна річ, з ходом авторової мови зв'язані випадково. Солідний вчений просто віддає данину моменту й хоче всім показати безпосередню користь од праці над собою. Але вже самі твердження праці свідчать за її корисність; зрадницька-ж межа, що відрізняє публіцистику від наукового дослідження, ніколи не повинна виявлятися в науковій праці.

Звертає на себе увагу й те, як автор користується джерелами та допоміжною літературою: він бере з них тільки головніші місця, найвиразніші та найтиповіші, і з величезної спеціальної літератури обмежується часом лиш декотрими працями, але-ж так, що неясно, чом лінгвістичні довідки в одному місці взято з однієї праці, в другому — з іншої. Отож утворюється таке враження, неначе-б критичний авторитет його допоміжної лінгвістичної літератури не досить певний. Незрозуміло зокрема, чом розвідку Mauser'a цитується не за виданням 1923 р., а за виданням 1906. З дрібниць одзначимо: неточності цитації й самоцитації (стор. 15, 12, 19; 41, 26), неточності друкування (замість знаку подовження иноді знак¹; замість *i subscriptum* знак назалізування, то-що).

Але в цілому праця Любарського, що знає, чого варт афоризм: слова — одяг думки, це праця й симптоматична й сильна. Величезну літературу з порушених спеціальних питань, слов'янськими й деякими іншими європейськими мовами, писану, вистудіювано сумлінно. Автору праці, надто в примітках, — це досить профільтований показчик усіх нових книг з суміжних галузей мовознавства; мотивована-ж нормативність висновків становить серйозну перешкоду для позверхових і занадто швидких узагальнень.

Проф. М. Смірнов.

Slovanský Přehled. Ročník XIX. Praha 1927. Red. a vydavatel Adolf Černý. S 26 vobrazeními.

Зміст XIX-го річника цього журналу такий самий цікавий, а иноді-ж і дуже важливий, як це ми бачили в попередніх річниках (див. хоч-би VII—VIII книгу «Записок», ст. 525—526 або X книгу, ст. 375—376); розподілено цей зміст теж більш-менш однаково. Він складається з 1) Članky; 2) Ze slovanské poesie; 3) Politické i ekonom. Rozhledy po slovanském životě; 4) Posudky a referaty (про слов'янські книги й про слов'янство); 5) Zprávy literární, umělecké a t. d. (звістки з царини літератури, мистецтва, то-що, між инш. некрологи, юбілеї і т. п.). Серед статтів важливіші: Дреслер Вацлав, Polska politika a Slovanství; Гейдріх О, Slovanské motivy v poesii Karla Svoilského; Гостовський Йос., Dila Jevgenije Nikolajeviče Čirikova (між инш. його роман «Зверь из бездны» вийшов і по-чеськи «Šelma pekelná»). Гібль Фр., Car Symeon (з приводу тисячоліття, відколи помер болгар-

ський цар Снмсон); Я нушек Ё м., *Polsko a světová válka*; Куделя Йос., *Československé a polské vojsko v Rusku*; Мурко М., *Myšlenka jihoslovanského sjednocení v minulosti*; Окунев Н., *Starožitnosti jižních slovnanů a jejich vědecký význam*; Прохаска Драг., *Srbochrvatská literatura za války, i po valce*; Славик Ян, а) *Naše osvobození a ruská revoluce*, б) *Ruská politika na Balkaně*, в) *O slovanskou politiku*; Шийковський Мар., *Lyrika I. Kasproviče*; Ріпка Г., «*Meziparlamentní porady*». Гейдрихова стаття (157—166 ст.) цікава тим, що мова там про шведського поета Сноильського, предки якого були словинці, і один з них пішов на службу до Густава Адольфа підчас 30-літньої війни. «Слов'янські мотиви» в поезії Сноильського найбільше торкаються Польщі, бо він сам — великий полонофіл і, як такий, дуже вороже ставиться до Росії й росіян. Його поезія, гадаю, тільки тим, може, і помітна, що говорять шведам про слов'ян, та й то часто невдало, а як поезія мало заслуговує на увагу... Славик Я. у статті «*O slovanskou politiku*» ввесь час полемізує з д-ром К. Крамржем, що в своїй книзі «*Obrana slovanské politiky*» 1926 р. люто напавсь був на д-ра Бенеша за його статті «*Problemy slovanské politiky*», вміщені в журналі «*Slovansky Přehled*». У статті про політику Росії на Балканах (166—173 ст.) Славик використав ті документи, що видрукував А. Попов у виданні «*Красный Архив*».

Ф. Гібль у своїй статті (265—277 ст.) про царя Симеона використав і різні нові дані та гіпотези, прим. згодом проф. Вейнгарта про тотожність «чорноризця Храбра» з Наумом, Методієвим учнем, а так само статтю «*Абаба-Плиска*» у 10 випуску «*Известий Русского Археологического Института*» в Царгороді. Стаття «*Meziparlamentní porady československo-jihoslovanské*» Г. Ріпки подає цікаве, дарма що коротеньке, звідомлення про працю 19—20 лютого 1926 р. парламентської комісії чеськословацької й югославської, що мала зміцнити культурні та господарчі звязки між двома слов'янськими державами. І. Гостовський докладно й правдиво змалював літературну роботу відомого російського письменника Є. Чірікова з приводу 40-ліття цієї його роботи, а Н. Окунев докладно розглянув стародавності південних слов'ян і з'ясував їхнє наукове значіння переважно з художнього погляду: різьбарство, будівництво, церковне малювання, то-що. Цікаві розвідки і Д. Прохаски з царини сербохорватської літератури за часів усесвітньої війни і після неї; він яскраво підкреслює великий вплив російських письменників, як Гоголь, Достоевський, Толстой, Мережковський, а згодом і представників літератури з соціалістичними мотивами, помітний у творах сербохорватських письменників навіть ще перед війною, а особливо зміцнилий вже після війни й революції. Сумнівне, здається нам, тільки авторове твердження про те, неначе-б російська інтуїція, інтуїтивність названих вище великих письменників, якою вони будім-то пишались перед західною Європою, перейшла до сербохорватського письменства не безпосередньо з російського, а вже після війни, трохи чи не з французької та німецької літератури, коли ця течія взяла гору у тамтешніх письменників. У відділі з слов'янської поезії знаходимо переклади з Юлія Словацького (*Kral Duch*, перекл. Адольфа Чорного), з болгарського поета Лілієва Миколи (Агасвер, перекл. Йос. Пелішка ст. 202—208), то-що. Лілієв — це талановитий, дарма що й не надто багато пише, поет молодшого покоління болгарських письменників (народ. 1885 в Стар. Загорі) і, здається, справді вартий великої уваги з боку читачів. Через те, що вищу освіту здобув він у Франції в Паризькій Торговельній Академії, то на його творах особливо помітний вплив французьких письменників, а почасти й німецьких. Писати почав він з 1906 р., але тільки в 1918 р. вийшла збірка його віршів «*Птици въ ношть-та*», а 1922 р. друга лірична збірка «*Лунни петна*». Окрім того його вірші друкують і в журналі «*Златорог*», що він редагує: «*Агасверъ*», «*За стѣна-та*», «*Родина*», то-що. Так само багато перекладав він з французьких та німецьких класиків і модерністів. Тепер він іде своєю окремою дорогою й особливо визначається не тільки тим, що його вірші музичністю й досконалістю не мають у Болгарії суперників, а й тим, що зміст його поезії виявляє високі духовні особливості самого поета з його шляхетними мріями, настроєм до вищого і любови.

В огляді життя слов'ян (Král. SHS, Bulharsko, Rusko SSSR, Polsko) звичайно видає в віці тяжке становище лужичан у Німеччині, українців і білорусів у Польщі. Між цікавими книгами і явищами культурного життя слов'ян взагалі можна вказати особливо такі: О *slovanském sjednocení* Прага 1926. Це — цікавий збірник різних доповідів до питання про єднання слов'ян і пождань професорів Д. Михальчева, М. М. Мурка, М. Шийковського, Є. В. Спекторського, Фр. Таборського. Яромір, К. Долежал: D-r Jos. Karasek, kus života z české Vidně, st. 196. Відень 1926. Книгу складено з приводу 10-ліття смерти віденського чеха відомого слависта Караска, що його значіння автор трохи перебільшив.

Almanach v upominku 10 vyroči Zborova a 60 vyroči ruskoturecké války za osvobození slovanstva. Vydal ruský spolek valečných invalidů v ČSR. Цей збірник видано на те, щоб утворити фонд для збудування в Чехії будинку військових інвалідів Росії; між статтями є й нарис самовидця війни 1877 р. з Туреччиною під назвою *Věšnja pamiat'*. Євг. Чикаленко. Спогади 1861—1907, часть 1—2, Львів 1925, вид. «Діло», ст. 172 і 139. Дуже важливі для історії спогади цього українського діяча через те, що багато дечого перейшло на його очач. На його очач розвивалося нове українське письменство, і декого він докладно згадує у своїх записках (Кожубинський, Винниченко, Єфремов, Грінченко, Бр. Тобілевич і ин.). *Zbornik kralja Tomislava. U spomen 1000 godišnjice hrvatskoga kraljevstva, izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umetnosti.* Загреб 1925, ст. 681 з 36 малюнками і ландвартами. Вступ редактора книги Гавр. Манойловича і всі резюме статтів написано по-французьки за-ради чужоземних учених. Передруковано і три важливі давніші написані статті: Рачого, про перетворення хорватського князівства в королівство, Дринова про стару історію південних слов'ян і Кукульевича про короля Томіслава. Мих. Ласкарич: Візантське принцезе у середньовековій Србији. Београд 1926, ст. 138. У книзі багато даних з нових джерел, важливих для історії візантійсько-сербських стосунків XII—XV стол. *Současné Rusko (zprávu ustavi pro studium Ruska III,* Прага 1926, стор. 209. У книзі здебільшого — дані статистичні й народньо-господарчі. Георг. Цанев умістив невеличку замітку про новітнє болгарське письменство; найбільше він зупиняється на книзі оповідань Влад. Полянова «Момче-то и трима-та», де, як каже критик, молодий автор звільнився з чужих впливів, напр. Пое, Еверса помітних у нього передніш (Смарт 1923, Комедия на кукли-тѣ 1924) і ступив на свою власну дорогу. В оповіданні «Дете-то» змальовано страждання дитячої душі в нещасті, що спіткало родину, а в другому оповіданні «На мостъ-а» показується душевний стан людини, яка, носячи на собі тягар нечистих учинків, не має сили помститися за свою неславу... Книга Полянова, як каже автор, дуже подібна, його способом аналізувати душу людини, до повісти Г. Райчева «Мерзавец», але з стилістичного погляду не така гарна. Декотрі з новітніх болгарських письменників силкуються писати мовою, близькою до народньої, напр. Стилян Члінгіров у романі «Хлѣбъ нашъ насущный», Стоян Загорчинов (легенда про св. Софію), Йордан Явков (4 книжки оповідань), небіжчик Іванов-Черена (Свѣтъ отъ възтокъ-тѣ) Афанасій Дальчев (лірич. збірка «Окно»), Володимир Русальєв, Дм. Бабєв, Людмила Стоянова (віршого трагедія Антигона), Іван Кьривів і ин. Журн. *Revue des études slaves* (днів. Institut d'études slaves при Паризькому Університеті за ред. відомого вченого А. Мазона. Окрім того у Франції виходить ще й друге подібне видання *Le monde slave*, де приділено місце й для письменства). Що-до змісту означеного журналу, то там цікава стаття відомого лінгвіста А. Мейє, що одкидає думку В. Погорілова — надто вже рішуче — про вплив вульгати на старослов'янський переклад Євангелії. П. Лаврон і М. Долобко розглядають усебічно кирилівські староцерковнослов'янські пам'ятки XI стол., що їх перший з них знайшов у Зографському монастирі на Атонській горі. Багато бібліографічних звісток і рецензій книг болгарських, словинських, сербохорватських, чеськословацьких, польських, українських, російських і білоруських. Про музичний журнал *Svetá Cecilie*, подав звістку Л. Куба, відомий музичний

етнограф. Цей журнал виходить у світ уже третє десятиліття; статті в ньому мають французькі резюме для читачів-неслов'ян. Завдання журналу — полегшити зближення між Загребом і Білградом — двома осередками сербохорватської освіченості й культури. *Natio* — польське видання, присвячене справам не польських національностей у Польщі (Варшава 1927). Як каже рецензент, журналові бракує об'єктивності, й взагалі статті його мало цінні, отож він навряд чи допоможе справедливо розв'язати національне питання в Польщі; він дуже однобоко розглядає справу. *Českolůžický Věstník*. Вже вісім років виходить це цікаве видання, що всяково обороняє нещасливих лужичан і уважливо стежить за тим, як ставиться західня Європа до цього од німців пригнобленого слов'янського народу в німецькій державі. Про виставку в празькій «*Umělecká Beseda*» 25 образів і малюнків відомого художника-етнографа Людвика Куби (народні типи, одежа, будинки, то-що, з Старої Сербії й Македонії) подано дуже прихильний відзив: вона дає глядачеві яскраве поняття про людей і природу тих країн, котрі тільки недавно визволилися від турків, стали приступні для європейців.

У даному річнику «*Slov. Přehl.*» знаходимо багатеньку бібліографію й чимало путящих рецензій на різні книги. З таких книжок зазначимо ось які: Т. Г. Масарик «*Palackého idea národa českého*» Прага 1926. В першому своїм виданні 1898 р. ця книжка була наче-то передчуття пізніших великих подій, що наслідком їх утворилася самостійна чехословацька держава. Як це розумів великий слов'янський історик Ф. Палацький, «ідея чеського народу» — ідея світова і визначає вона обопільні стосунки між людьми й народами *sub specie aeternitatis*. Народ, що утворив «братерську громаду-спільноту», жадає безконечного і це, каже Масарик, єсть заповіт наших батьків і «батька народу» Фр. Палацького.

В. Ф р и д р и х: *Masaryk a soudobé otázky*. Прага 1926, ст. 107. Вид. Ком. видавництва. Книжка з'явилася в протигагу ідеям проф. Масарика, що його ідейні неприхильники вважають за не аби-якого свого супротивника. Як каже рецензент, Фридрихову книжку написано легко та вміло і вона може стати за добре агітаційне видання. Д-р Ян С л а в и к: *Co jsem viděl v Sovětském Rusku*, Прага 1926. Як каже автор, становище в СРСР таки міцне, він добачає там і певну еволюцію. С. Ш е л у х и н: Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. Прага 1926. Автор суворо осуджує цей договір, що оддавав Україну мало не цілком у руки полякам, накладаючи на країну тільки обов'язки сливе без ніяких прав. Петлюра діяв самовільно, без відому інших членів Директорії, офірував усі інтереси свого народу на користь полякам; він оддав у їхнє розпорядження навіть військо, а польським поміщикам на Україні усякі вигоди, передавав нарешті Польщі чисто українські країни, як Волинь, Галичину, Холмщину, Полісся, то-що. Н. А. С о к о л о в: *Zavraždění carské rodiny*, Прага 1926, ст. 298. Документи і досліди. Переклав з французького д-р Я. Кеселер. Рецензент Я. Славик, путящий знавець у цій справі, радить читачеві обережно ставитися до звісток автора книги, хоч її і засновано на деяких документальних даних. А втім дещо заслуговує все-ж-таки на увагу, напр., уступи що-до загадкової смерти царового брата Михайла. Владислав Г р а б с ь к и й: *O własnych sílach*, Варшава 1926, ст. 120. Грабський — кол. міністр фінансів і голова польської ради міністрів. Основна думка його книжки така: Польща тільки власними силами, а не за чужою допомогою зможе перемогти усі свої господарчі труднощі, і це буде єдина справедлива дорога до її оздоровлення. П и с а т е л и, Москва 1926, ст. 372. За ред. Вл. Лідіна. Це — автобіографії й портрети сучасних російських белетристів. Як каже реценз. А. Вем, книга виграла: б, коли-б потрапили до неї і такі з живих письменників старшого покоління, як, напр., Ів. Бунін, Борис Зайцев, Фед. Сологуб і ин. М. К а с п я р о в і ч: Віцебські краєви слоўнік. Матерьялы пад ред. М. Я. Байкова і проф. В. І. Эпімахи-Шпілы. Віцебск 1926, ст. 192. Видання Віцебскага акруговага товар. краязнаўства. Це — частина того словникового матеріалу з окремих місцевостей, яка стане згодом за підвалину для великого загального словника живої

білоруської мови. У книжці подано слова од А. до Мыдзгаць. От зразок цього словника: «Аганотак — полено, из которого колют лучину. Подай мне аганотак, буду лучину скупаць (Пяцигорск, Беш. р.)». Наголошені голосівки позначено чорнішими літерами.

Д-р Юс. Сернец: Sromini, Любляна 1927, ст. III. Це — записки небожа словинського патріота Сернеца (пом. 1825) — цінний матеріал для історії боротьби штирійських словинців з німцями за свої народні права. Автор — великий слов'янофіл — закінчує свої записки такими словами, начеб-то заповітом своєму народові: ми мусимо йти під прапором слов'янства, другого не маємо. In hoc signo vinces.

Я. Якубець і А. Новак: История чешской литературы. Перевод Ек. Н. Матвеевой и д-ра В. Куста. Прага 1926 изд. «Пламя» вып. 1—2, стор. 307 й 222. Рецензент А. Ф. несправедливо пише, начеб-то після Пипіна «ne zabuval se v Rusku nikdo soustavne naši literaturoi». Очевидячки, він не знає книг автора цих рядків з чеської літератури (Очеркы ист. чешск. лит. Київ 1886 і ин.), Ястребова, Францева, то-що.

Переписка Николая и Александры Романовых 1916—17 г. Государствен. Издательство. Москва 1927, стор. 300. Реценз. Я. Славик каже, що було-б добре, як-би цей важливий історичний документ було перевидано в англійському оригіналі.

Ст. П. Василевъ (гімназ. вчитель): «Константинъ Величковъ, личность и творчество», Казанлик 1926, ст. 184, з портр. К. Величкова, вид. книжарниця «Наука». Особа і літературна діяльність відомого болгарського письменника Величкова (1856—1907), друга й співробітника Івана Вазова, цілком заслуговує на окрему монографію. Мірчев у своїй «Българска литература» (Плѣвно 1911) не згадує про його значіння, як критика (А. Теодоров у «Българ. литература» теж. А. С.), зате Ангелов у другому томі своєї «Българска литература» (Софія 1924) досить докладно розглянув його й критичну роботу, не тільки як автора його творів ліричних, епічних та драматичних, а так само і як перекладача Дантового «Ада» і складача класичних «Писма отъ Римъ». Василев чомусь не згадує в своїй книзі про те, що Величков прихильно ставивсь був до чеського письменства, звідки і він сам перекладав і де його самого перекладали, напр. хоч-би Вл. Шак «Sonety» Прага 1900, роман «U žalafi» 1906 і ин.

Проф. Артур Кроніа, пр.-доцент сербохорват. мови й письменства L'enigma del glagolismo in Dalmacia d'allé origine all'epoca presente. Це — одбитка з журн «Rivista Dalmatica» VI—VIII. Задар 1922—1926, ст. XI—161. У книзі єсть нові звістки з нових, що відкрив автор, документів Задерського архієпіскопського архіву. «Загадка» глагольства довго ще, мабуть, залишиться нерозв'язана, ще раз-у-раз з'являються в науці нові дані. Так у білградському виданні «Прилози за книжевност, език, историју и фолклор», VI, 2, 1926, ст. 206—217 В. Деснич умістив нову архів. статтю «Глагольски матице (метрики) парохијске цркве св. Маріе у Новиграду под Велебитом». Роман Sanguszko, zaslaniec na Subir z г. 1831. Варшава 1927, ст. XIV—210. Ця книжка — спомини Клементина, Сангушкової матери — має чималу вагу на те, щоб з'ясувати тодішні польсько-російські стосунки. Роман Сангушко — відомий нащадок сполученої української фамілії, засланий на Сибір після польського повстання 1831 р. Рецензент запевняє, що книжка ця дуже інтерна й повна різних цікавих та важливих подробиць.

А. М. Витман, Н. Д. Покровская (Хаймович), М. Е. Этингер: Восемь лет русской художественной литературы. 1917—1925. Библиографический сборник под ред. и со статьей М. А. Рыбникова «Семинарий по современной литературе». Москва, Госиздат 1926, стор. 380. Рецензент А. Бем зазначає неповноту книги, взагалі досить корисної: серед понад шістьох сот сучасних російських письменників не знаходимо таких, напр., видатних, як Куприн, автор «Ямы», Мережковський, Зин. Гіппіус і багатьох інших, переважно з тих, котрі живуть не в СРСР, а де-небудь за кордоном Деякі статті, напр., «Литературная дискуссия о пролетарской литературе» і о «спутниках», а так само «Дети в современной литературе» (про безпритульних) варті особливої уваги.

Свйток. Сборник литературн. общества «Никитинские субботники». Коопер. издательство писателей. Москва 1926, стор. 366. Рец. А. Бем дуже хвалить роман Олександра Яковлева «Человек и пустыня», що нагадує класичний твір С. Т. Аксакова «Дѣтскіе годы Багрова внука» (не Івана Аксакова, як сказано у Бем. А. С.) І. Н. Розанов написав цікавого нариса про літературну долю відомого поета Тютчева, що його стали оцінювати як слід тільки вже в 50-х роках XIX стол. С. В. Шувалов говорить про Байронів вплив на Рилеєва. У відділі «Kulturní zpravy» знаходимо деякі цікаві звістки. Так ми довідуємося, що «Rukověť slovanské filologie» (вона повинна хоч певною мірою заступити незакінчене через світову війну велике видання Російської Академії Наук «Энциклопедія Славянської Філології») матиме, як ухвалив III-ій відділ Чеської Академії Наук, у своєму заголовку ще додаток «a jejich věd rotopsnuch» і друкуватиметься тільки по-чеськи всупереч деяким іншим пропозиціям (як от проф. М. Мурка), щоб друкувати в цій «Rukověť» праці всіма слов'янськими мовами. Замітка «K literárnímu roměříu na Ukrajině» розкаже, що М. Хвильовий і його приятелі Я. Досвітній та М. Яровий, надрукували в харківській газеті «Комуніст» заяву про те, що вони відмовляються од своїх передніших поглядів «na zapadno-evropejskou orientaci v krásném písmenství a na odlišnost kultury ukrajinské od kultury ruské. Vznikla taková situace, praví tito tři kajičnici, že ukrajinský šovinism jal se nás prohlašovati, za své přívržence a řaditi nás do jednotné nacionalní fronty proti komunistické straně. Máme za nutno prohlásiti, že se to stalo proti našemu přání, že subjektivně ničeho společného s představiteli buržoazního nacionalizmu jsme ne měli a ne máme a po celý čas své revoluční činnosti vedemo proti němu rozhodnu boj. Proto se nyní co nejrozhodněji zřikáme těch svych omylů, které poskytli nepřatelům důvod, aby se k nam připojili.

З приводу різних подій журнал уміщав статті про багатьох слов'янських учених і видатних діячів, а так само й їх портрети. Такі замітки були, напр., про М. П. Арцибашева, Є. Чірікова, Достоевського, Л. Ф. Францева В. А. і автора цих рядків. Зазначено 30-ліття смерті відомого всеслов'янського діяча і письменника Єд. Єлінка, що заснував колись дуже добрий всеслов'янський журнал «Slovanský Sborník», попередник Slovansk. Přehl. і 50-ліття смерті словацького письменника Богуша Носака Незабудова (1818—1877). Це той самий Незабудов, що був за широкого співробітника славнозвісного панславїста Л. Штура і збагатив рідну словесність гожими перекладами з різних слов'янських поетів, напр., сербського Петра Петровича Негоша, російських: Ломоносова, Гоголя, Тургенева, Кольцова, Лермонтова, Пушкіна, Крилова, Хомякова і ин.

З приводу Шевченкових днів зазначено появу 4-го т. академічного видання його творів — Щоденник під ред. С. О. Єфремова, 1—2 т. віршів під ред. Єфремова і Ніковського. Зазначено також приїзд до Праги і виступ у ній російських письменників Л. Н. Сейфуліної і В. Маяковського; перебув у Празі деякий час і Вац. Серошевський, повертаючись з Лондону, де його дуже добре вітали.

З викладеного тут змісту 19-го тома журналу «Slovanský Přehled» досить виразно, здається, видно, як широко обіймає він слов'ян і їх життя, надто культурне.

Проф. Андроник Степович.

Вимушена відповідь.

Проф. В. І. Резанову не сподобалася моя оцінка його видання пам'яток стародавньої української драми («Драма Українська», тт. I і III, 1926), і хоча оцінка ця з'явилася в «Изв. Отд. р. яз. и слов. А. Н. СССР» т. XXXI, він апелював до читачів «Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.», т. XV. Гадаючи, що не всі читачі останніх знають мою рецензію, що її проф. В. І. Резанов кваліфікує як «тенденційно-суб'єктивний виступ», дозволяю собі коротко формулювати її сутність.

1. Я не погоджуюся з розподілом матеріалу, що його в виданні проф. Резанова, всупереч логіці й історії, розподілено то топографічно, а то — за змістом. На це проф. Резанов не відповів.

2. Я заперечую довільне роздрібнення тексту пієс, що в їх серйозна частина щільно перепліталася з інтермедіями. Роздрібнення пієс, вилучаючи інтермедії, утворює хибне уявлення про сценічний бік давньої української драми. — На це теж відповіді немає.

3. Я відзначив неповність видання проф. Резанова, зазначивши деякі доповнення. — Відповіді немає.

4. Я зазначив, що вміщуючи в збірникові пієс одні декламації — немає підстав обміняти інші. — Відповіді немає.

5. Я стверджував, що передаючи тексти пієс, треба їх передруковувати точно з рукопису або з перводруку, застерігаючи кожну виправку. — Відповіді немає.

6. Відзначив я також, що проф. Резанов не визначає в видрукованих у нього текстах помилок що-до метрики і не робить нічого, щоб їх усунути. — Відповіді немає.

7. Я висловивсь за те, щоб у вступові, замість без потреби переказувати зміст пієс, тут-таки й друкованих, подавалося певні відомості про рукописи, з яких узято пієси, та зазначалося склад тих рукописів. Відповіді немає.

8. Я обстоював і обстоюю ще, що, заходжуючись видавати широку серію пам'яток, годилося-б подати відомості про принципи видання й подбати, щоб видання було однотипове. — Відповіді немає.

9. Я зазначив, що за-для зручності користування з текстів слід було-б систематично перенумерувати вірші, а не тільки там, де поробили це попередні видавці. Й на це відповіді немає.

10. Я доволі зрозуміло підкреслив, що проф. Резанов досить-таки невиразно уявляє собі порівняльну методу досліджування і, замість досліду, подає випадкові, зовсім недоречні паралелі, сахарашуючи їми без ніякої користі своє видання, — тим більш, що ці самі паралелі він один раз уже друкував. — Відповіді до діла — немає, бо обіцянка (стор. 230) «доповнити» роботу — мало тішить, коли вона в тому самому плані й далі на-копичуватиме сировий і незавсіди доречний матеріал.

11. Я кажу, що вступи до текстів це банальний виклад усім відомого і в науковому виданні зовсім зайвого, а так само, що більшість вступів являється просто-таки передруком дослівного перекладу давнішої роботи проф. Резанова з 1910 р., яка й 16 літ тому спричинилася до докладної і зовсім-таки не захопленої моєї рецензії («Ж. М. Н. Пр.» та окремо — «Новый труд по ист. укр. театра», 1911). Проф. Резанов цитує з цієї рецензії кілька прихильних до нього слів, обминаючи саму суть моїх завважень: адже читач не стане перевіряти, що там писалося 16 літ тому. За ці роки багато відмінилося в науці, і навряд щоб дослівне відтворення давнього у новій мовній оболонці могло вважатися за особливу ласку до української наукової літератури.

12. Я перелічу випадки, коли 1) видання проф. Резанова відхиляється від рукописного першотвору; 2) подає незастережені від видавця виправки, лишаючи читача при хибній думці що-до рукописного тексту; 3) перекручує виразні в рукопису слова та 4) проминає цілі рядки, що зовсім вже порушує довіру до певности видання.

На що-ж з усього переліченого відповідає проф. Резанов?

Він, спинившись на одній з найлеглих категорій моїх завважень, намагається довести, що я неправий, та доводить, що я не так як слід читаю рукопис «Царства Натуры Людской»: з 26 моїх уваг — 9 безпідставних; у «Торжестві Естества Человеческого» (що в ньому я вивірив тільки 10 арк.) з 14 моїх уваг — безпідставних є 8. Припустімо, що це так; але-ж ніякими кальками (що, до речі сказавши, завсіди показують те, що бачить сам копіїст) проф. Резанов не потрапить довести, що «м'яги» треба розуміти, як «молю

ти», що в рукописові «ти свобода», а не «та» (138, 37), що можна було не застерегати таких виправок, як от 111, 21 «смертєлнми» (рук. — смертельни мне), 115, 22 «невспающа гада» «невспающа гаго), 116, 38 «п тмѣ даста» (в рук. — и мнѣ) і т. ин. Все це й подібне до цього — людям, що не читали моєї рецензії, видається дріб'язковим чіплянням; але проф. Резанов у своїй відповіді мені мовчки проминає мої завваження й що-до більших проявів його недбалости, що дозволила йому залишити невиправленим таке перекручення рукопису, як «смопийцовъ» зам. «смолоийцовъ», «и ткождо» (?); «мертвця пиловали» 244, 3 — хоча й «точно за рукописом», але зовсім безглузде і потребує запропонованої у мене виправки — «мертвця пилъ новали».

Знов-таки кажу, що не так через дрібні виправки, що їх торкається проф. Резанов, це видання єсть недостатне, але через ті помилки, що їх у своїй відповіді він обминає мовчки, напр. — у «Действни на страсти Христовы»:

1) стор. 67 (арк. 327) зам. рукописного «у ни ч и ж е н н я» — у проф. Резанова — «уничтоженія», стор. 68 (арк. 328) зам. рук. «всех срца» — у пр. Резанова — «всѣ...»; стор. 71 (арк. 331 зв.) зам. рук. «сія возвистити» — у пр. Резанова — «сія возвистити»; стор. 72 (арк. 332 зв.) зам. рук. «обрѣтеться» — у пр. Резанова наймовірне — «обрѣщается». стор. 82 (арк. 344 зв.) зам. рук. «мнѣ ест» — у пр. Резанова — «мнѣ ет» (?); стор. 86—87 (344 і на зв.) рукоп. скорочення «гуля» розшифровано, та й не один раз, як «гуляк», хоча такого слова й немає, а є «гуляка»; стор. 94 (арк. 351) зам. рукоп.: «Вяжет лоза» — у Резанова «Вянет лоза» й т. ин. Чи то ми візьмемо «Мудрость Предвѣчную», «Великодню драму», а — чи «Властотворний Образ», скрізь ми знаходимо аналогічні помилки, вже не друкарського або палеографічного характеру, що їх читач, не вдавшись до рукопису, не зможе виправити.

2) Не відповідає в своєму запереченні проф. Резанов і на те, звідки взяли в нього пропуски цілих віршів; напр. у «Мудр. Предв.» стор. 163, 33 (арк. 117) після вірша «И что жъ там есть за радость? Рците ми подробну» — пропущено вірша, що римує з наведеним:

«Аще тамо ей радость имѣть подобну».

Або в «Великодній драмі» (що завсіди буває під руками в проф. Резанова — в Ніжені) з мови «хромого ползущего», стор. 322, прим., проминуто цілий рядок:

«Дажд, госпоже, чим би себе пропитати».

На ці мої «докори» пр. Резанов не відповів нічого, а тимчасом вони серйозніші за «друкарські помилки», — яким віддав він дві з половиною сторінки, — бо становлять під сумнів повністю виданих у нього текстів. Покликування на те, що «не завсіди можна мати перед очима потрібний рукопис» (стор. 227), неслухне: усі рукописи, за які мова — або належать бібліотеці Ніженського Інституту, або-ж — вислалися проф. Резанову з Кієва на необмежений час, а дещо лишалося в нього ще й до січня р. 1928 (пієси Довгалевського).

Цими завваженнями я й обмежуся. Безсторонній читач сам розбереться в тому, оскільки мої завваження в рецензії, надрукованій в «Изв. Отд. р. яз. и слов.», були, як каже це проф. Резанов, «тенденційно-суб'єктивні».

Акад. Вол. Перетц.

О. Пушкін, *Вибрані твори.* Редакція і вступна стаття П. Филиповича. Книгоспілка 1927 р. V—XL + 3 + 204 + примітки 3—10, in 16°. Ц. 2 крб. 25 коп., тираж 3000.

У цьому виданні вибраних творів Пушкіна ми знаходимо передусім вступну статтю П. Филиповича «Пушкін в українській літературі» (V—XL), а далі переклади різних авторів 22 ліричних пієс Пушкінових, переклад поеми «Цигани» М. Драй-Хмарн, «Бенькету в чуму»

М. Рильського, «Скупого рпцаря», «Кам'яного гостя» і «Модарта й Сальєрі» М. Вороного і, нарешті, переклади прозових Пушкінових творів — «Постріла» С. Титаренка, «Станційного доглядача», «Метелиці» і «Пікової (?) дами» А. Харченка¹).

У своїй вступній статті П. Филипович, користуючись з праць своїх попередників (Срєсатор'а-Лотоцького, проф. М. Петрова і М. Зєрова), подає історію еволюції літературних стилів у перекладах Пушкінових творів. Особливо йому був корисний що-до цього розділ у книжці М. Зєрова (Нове українське письменство), присвячений оглядові Гребінчинного перекладу Пушкінової «Полтави». Ту методу, якої тут ужив М. Зєров, П. Филипович приклав і до інших Пушкінових перекладів на українську мову. На жаль тільки, автор мало зупинивсь на впливах Пушкіна в українській літературі — правда, ця праця вимагала дослідів. Так само П. Филипович не подав повного огляду всіх українських перекладів з Пушкіна.

У своїй статті П. Филипович між иншим дуже негативно поставивсь до Франкових перекладів з Пушкіна і каже, що «на пошану автора «Ворпєлавських оповідань», «Смерти Каїна» та «Мойсея» краще було-б не згадувати про його переклади з Пушкіна» (XXXVII); «переклади цілком безпорадні, не додержано навіть віршових розмірів, мова — жадлива» (XXXVI). Але з такою думкою навряд чи можна погодитися: як і в усьому поетичному доробку Франковому, ми знайдемо чимало — і навіть більше, ніж де-інде — необроблених епізодів, бо Франко тоді був уже дуже хорий, але такі епізоди ми знайдемо і в тому-ж «Каїні» і навіть «Мойсеї», що їх так вихваляє П. Филипович. Але в цих перекладах і гарні місця, ані трохи не гірші за ті, що надруковано в «Вибраних творах» Пушкіна, де і мова гарна, і віршових розмірів додержано, напр.:

Мені молитесь з вами, Донно-Анно?

Не гідний я такої почеси,
І не посмію скверними устами
Святу молитву вашу повтєряти.
Я тільки здалека, з побожністю
Гляджу на вас, як,° нахилившись
тихо,

Ви чорні кучері на білий мармур
Розсиплете й здається, що таємно
На сю гробницю ангел прилетів.
Тоді в тривожнім серці не знаходжу
Я молитов. Дивлюсь лише безмовно
Та думаю: щасливий мармур той
Холодний, віддыхом її небесним
Огрітий, скроплений любви її сльо-
зами.

(Франко).

Або:

Я цар! Якій же се чарівний блиск!
Мені послужна, сльна ся держава,
В ній щастя, в ній і честь моя
і слава!

Мені молитесь з вами, Донно-Анно!

Не годен я доручення такого,
Я не посмію грішними устами
Святу молитву вашу повтєряти.
Я тільки здалека дивлюсь на вас
З побожністю, коли, схилившись
тихо,

Ви чорні кучері на мармур білий
Розсиплете, і бачиться, що тайно
На сей надгробок ангел прилетів.
В душі збентежений я не знахожу
Тоді молитви. Я дивлюся німо
І думаю: щасливий той мармур
Зігрітий подыхом її небесним
І скроплений сльзьми її кохання.

(Вороний, Вибрані твори, 107).

Я царствую.

Якій чарівний блиск! Моя держава
Мені покїрна і міцна! В ній слава,
В ній честь моя і щастя! Я цар-
ствую.

¹ Висловивши в своїй статті такий самий погляд, як і я колись (хоч не зазначивши цього), на Франкові розвідки, які він додав до своїх перекладів Пушкінових творів (пор. «Книгарь», 1918 р., ч. 10, стор. 600 і стор. XXXVI), П. Филипович каже, що «самі переклади Франкові виклкали колись у мене рецензію повну дивовижного захоплення» (XXXVII), але він тут не точно переказує мої думки, бо я зазначив і чимало огріхів у Франкових перекладах.

Я цар! Та хто у спадку після мене
Прийме над нею власть? Мій син,
наступник?

Безумець, марнотравник молодий!

Розпусників товариш та гуляк?
Як тільки вмру, він зараз тут *вийде*
Під ті спокійні та німі склепіння
З юрбою прихвостнів та ласої двірні.
У мого трупа він вкраде ключі,
Зі сміхом *скрині* ті повідчиняє, —
І *потечуть* ті *скарби* дорозі
В *кешені атласові та діраві*.
Він *розіб'є* посудини *святій*.
Елеєм царським він напоїть *грязь*,
Змарнує все... *А по якому праву?*

(Франко).

А хто слідом за мною візьме владу
Над нею? Мій наслідник. Той *безу-*
мець

Той марнотравець молодий! *Това-*
риш

Гульвіє розпусних. Ледве я умру,
Він, він! сюди, під *це німе, спокійне*
Склепіння зійде з купою жадних,
Облесливих дворян, ключі у трупа
Мого укравши, з реготом *одчинить*
Всі *скрині* він, і *потечуть* *скарби*
В *кешені їх діраві, атласові*.

— *Святе* начиння він *розіб'є* в *грязь*
Поле *царським елеєм* — він розтб-
чить.

А по якому праву?

(Вороний, 79—80).

І таких місць можна знайти чимало; до них можна зарахувати навіть весь переклад «Кам'яного гостя». Треба не забувати, що Франко робив свій переклад у Галичині, отож треба мати на увазі вплив галицької мови, хоч пост, як ми знаємо, і силувався наблизити свою мову до наддніпрянської, — знов-же треба брати на увагу й розвиток української мови за останніх 10 років¹⁾.

Що-до вибору перекладів у книжці, то він якийсь випадковий, і різноманітного Пушкіна ми тут не бачимо; особливо це треба сказати про прозові твори його, такі, як «Постріл», «Метелиця». Чому не дано «Дубровського», «Капітанської дочки»?

Що-до самих перекладів, то взагалі вони добрі, хоч і тут не все гаразд. Так, у першому вірші «Село» (переклав П. Филипович) знаходимо чимало недоречностей. Перекладаючи цей вірш, автор, очевиднож, дбав найбільше за риму і тому утворив не скрізь доладні вірші. Для рими «спокою» він утворив вірш «де щастя й забуття зо мною», для рими «ле-вад» він уживає вкороченої форми «рад», для рими «похмурі» він утворює вірш «і ваші задуми і бурі (в душевній стигнуть глибини)», дарма що Пушкін тут про жадні бурі оракулів (себ-то видатних мислителів) не каже. Пушкінський вірш «Но мысль уж асна я здесь душу омрачает» П. Филипович передає так: «Та думка навісна весь час мене жахає». Українське *навісний* у перекладі на російську мову визначає «сумасшедший», у розумінні «сумасбродний», «полоумний» (неповна розуму). Кажуть: оженився навісний та взяв біснувати: нема чого робить, запалили хату; одійди, навісний. Отож виходить, що «сумасбродная», «полоумная» думка тут жахає автора; вірш «Друг человечества печально замечает везде невежества губительный позор» П. Филипович передає: «Друг людськості з печалю помічає темноти дикої паругу і проклін». «Темнота дика» — це, очевиднож, тодішнє панство, але кого воно проклинали? проклинали не воно, а його проклинали селянство. Знаходимо і такий вірш: «тут лютим канчуком похилена на плуг мізерію рабів жене серед яруг жорстока власників жадоба». Мізерія в перекладі на російську визначає, по-перше, «бедное имущество» (конкретний предмет) — Шевченко каже: «Як-би взяли і всю мізерію

¹⁾ П. Филипович не вивчав як слід Франкових перекладів, а, попавши випадково одне місце з його перекладів, дійсно невдале (а таких епізодів, як я зазначив у своїй рецензії, є чимало), висловив свою загальну думку про Франкові переклади; такого способу П. Филипович додержується, вивчаючи й Шевченкові твори: він бо розгорнув Шевченкову «Марину», зробив з неї виписку, а потім так сказав про її зміст, що Шевченко себе не впізнав-би (див. Записки Історично-Філологічного відділу У. А. Н., к. IV, стор. 13—14).

з собою, дідами крадене добро», або «Наклав мізерії дві скриньки» (Котляревський, Енеїда), або, по-друге, мізерія визначає абстрактне поняття — «горе», «лихо» — Мізерія на сім світі мені молодому (Грінченко, Словник); ні в тому, ні в другому розумінні цього слова не можна вжити в даному вірші Пушкіна, бо не можна гнати канчуком ні злиденного майна, ні взагалі селянського лиха, горя. Окрім того, замінивши в багатьох випадках прикметники на речівники, П. Филипович позбавив цього Пушкінового вірша того елемента роздуму, що надає цьому віршові краси й оригінальності:

Приветствую тебя, пустынный уголок.
И ваши творческие думы.
Здесь рабство тощее влачится по
браздам.

Вклоняюся тобі, куточку в глушині.
І ваші задуми і бурі,
Мізерію рабів жене серед яруг.

Другий вірш Пушкіна «Анчар» перекладено у П. Филиповича краще, але й тут є деякі непорозуміння. Передусім, цікаво порівняти цей переклад П. Филиповича з перекладом цього-ж самого вірша у Чернявського, що його П. Филипович у своїй статті не наводять.

В пустелі вбогій та скупій,
На ґрунті мертвому, згорілім,
Анчар, мов грізний вартовий,
Стоїть один на світі цілім.

*Природа спалених степів
Його в день гніву породила,*

І мертву зелень всіх листів
І корінь трутою поїла.

Крізь кору трута виступа,
Опівдень спекою нагріта,
А прийде вечір, — налипа,
Немов смола, і чиста, й сита.

*І птах до його не летить,
І тигр не йде; лиш вітер буйний
На древо смерти набіжить,
І мчить геть уже отруйний.*

(М. Чернявський. ЛНВ, 1899, VI,
154, далі немає).

В пустелі вічно неживій¹⁾,
Де спекою піски наліті,
Анчар, зловісний вартовий,
Стоїть один на цілім світі.

*Природа спалених степів
Його в день гніву породила,*

І від коріння до листків
Смертельним соком напоїла.

Отрута капає з кори,
Від спеки денною порою,
Коли-ж надходять вечори,
Стає прозорою смолою.

*І птах до нього не летить.
І тигр не йде; лиш вихор чорний
Наблизиться і далі мчить
Погибельний і необорний.*

(П. Филипович).

Не кажучи вже про те, що з 16 рядків ми бачимо у П. Филиповича 5½ рядків достоту таких самих, як і в М. Чернявського, деякі вірші перекладено у М. Чернявського точніше й разом з тим краще, ніж у П. Филиповича, напр. 1, 2, 3, 7, 8, 10, 16. Окрім того, у 16 рядку П. Филипович уставив слово «необорний».

Тут, до речі, постає питання: яке значіння мають такі переклади, які додержуються точно рядків оригіналу й передають його дослівно? Мені здається, що тут ми маємо не художню роботу, а роботу, яка нагадує працю авторів відомих підрядкових перекладів до грецьких та латинських класиків. От перед нас два переклади одного Метерлінкового віршу:

Когда умерла Орламонда,
Семь дочерей
Волшебной жены Орламонды
Искали дверей.

Семь дочерей Орламонды,
Когда умерла ихъ мать,
Изъ дворца своей матерп-феи
Рѣшили бѣжать.

¹⁾ Не зовсім точно, у Пушкіна: В пустыне чахлой и скупой.

Лампади свої засвітили,
На башню взошли,
Чотиреста залъ отворили,
Но свѣта они не нашли.

(О. Чюмина, Молодая Бельгія,
т. I, 19).

Зажгли семь свѣтільниковъ дѣвы,
Проходили за залами заль,
Прошли чотыреста комнатъ, —
Вездѣ мракъ стоялъ.

(В. Брюсовъ, Французскіе ли-
рики XIX в. 151).

Я не кажу, хто краще з цих двох перекладачів переклав Метерлінка, я тільки бачу, що вони не повторювали один одного, а по-своєму відтворювали чужий текст. Такого відтворювання не відчуваємо в перекладі П. Філіповича, як і взагалі в його віршах не видно оригінальної поетичної кесети (див. про це й у Дорошкевича, Підручник, 320), тим-то й від третього його перекладу «Знов я відвідав» ніякось надуманістю.

Ми не будемо докладно спинятися на інших перекладах. Скажемо тільки, що найкращі, на нашу думку, вийшли переклади М. Рильського, і це тому, що тут ми маємо справжнього поета, який своїм хистом (звичайно не розмірами його) нагадує Пушкіна. А втім, і в Рильського часом трапляються неточності. «Я пережив свої бажання, я розлюбив любов свою». Можна подумати, що всі бажання Пушкінової то було самісіньке тільки кохання (у Пушкіна — «мечты»). «В бенъкетах бачу я, в неробстві, в маячні... утрачену навіки долю» (18). *М а я ч н я* визначає галюцинацію. Тимчасом Пушкін ніколи не був божевільний, та й у тексті немає нічого, що-б викликало такий образ. Пушкінів вислів про Дона-Жуана «Таких, как он (Дон-Жуан), — бездна» Вороний перекладає: «Таких, як він, — безодня» (88). *Б е з о д н я* по-українськи вживається тільки в конкретному розумінні — провалля. Не можна сказати *б е з о д н я* людей, а тільки безліч, сила, сила-силенна. *З м и с т е ц т в о м* виконувати ролю не можна — це росіянізм, а треба по-мистецьки (96). Я не сміюсь, коли фігляр мізерний потворою (?) соромить Алігієрі. «Потворою» тут не пасує, бо «потвора» — рос. «чудовище», «урод». На стор. 133, мабуть, просто помилка — «промовив» реквієм. Треба «замовив». Але взагалі переклади М. Вороного вдалі, відчувається справжня поезія, а не холодне перекладання. Те-ж саме можна сказати й про переклад «Циган» М. Драй-Хмарн. Що-до прозових перекладів, то їх, загалом кажучи, зроблено теж непогано. Але-ж і тут треба уважливіше ставитися до української мови. «Перестаньте прикидатися» (194) — каже Герман графині. «Прикидатися» може хвороба, або можна цього слова вживати в тому розумінні, що хтось до когось лізе, липне; знов виходить якось не гаразд: графиня не лізла, не липла до Германа; і не дурно-ж Грінченко не захтів внести в свій словник для нашого «Прикидатися» російського перекладу: «притворяється», — думав мабуть, що це не гаразд. «Томський став ротмістром і жениться на (?) княжні Поліні» — не український зворот.

У пресі, як ми всі знаємо, не раз дискутовано питання про те, чи треба перекладати російських класиків, бо вони, мовляв, і так зрозумілі українському читачеві. З власного досвіду ми повинні сказати, що такі переклади дуже й дуже потрібні. Нам доводилося зустрічати таких людей, що цілком не відчувають російської мови (особливо, напр., галичани). Таким людям двоє-три незрозумілих висловів пеують усеньку художню вартість твору. Тепер, коли до освіти потяглися широкі маси з самих глибин народніх, що взагалі не дуже відчувають оригінальні вислови російської мови, переклади російських класиків неминуче потрібні. Тільки-ж треба, щоб вони були справді художні, а не дослівно переказували свої оригінали, як ото підручні підрядкові переклади грецьких та латинських класиків. Окрім того, щоб дати українському читачеві справжнього Пушкіна, треба відтворити в його ранніх поезіях і той його стиль, що зв'язує поета з його посередниками, з літературою кінця XVIII та початку XIX вв., — на це в українській мові є всі можливості.

Михайло Марковський.

З приводу рецензії В. К. Дем'янчука на книгу проф. П. Бузука.

Проф. П. Бузук у своїй новій праці «Нарис історії української мови» (у Києві 1927) прилучається до моєї думки що-до розподілу східного слов'янства на три головні групи, тільки-ж дивується, чому це «для дреговичів не знайшлося місця в жадній з тих трьох частин східного слов'янства» (стор. 10). Мені не хотілося виступати з поясненням цього непорозуміння. Коли-ж його відновив рецензент згаданої праці проф. Бузук В. К. Дем'янчук у XV-й книзі «Записок Історично-Філологічного Відділу У.А.Н. Це дає йому привід говорити вже про чотири частини східного слов'янства (Кюаба, Славія, Артанія, дреговичі) (стор. 233—234).

По-перше, ні східні джерела, ні дані історії мови й археології не дають підстав для такого розподілу на 4 частини. По-друге, вивчаючи літописні слов'янські племена і їх взаємовідносини, ми мусимо вважати на колонізаційні зміни в IX—XI вв., що їм вони підлягали (визначений у літопису рух уличів, то-що), і через це відрізняти давніші з них і тому головні справжні племена, й пізніші, місцеві, географічні назви,—до перших треба зарахувати: уличів, деревлян, полян, сівер'ян, радимичів, в'ятичів слов'ян північних і кривичів, до других — дреговичів, волинян, бужан, то-що. Отож маємо по суті три категорії племін: найдавніші, передісторичні, це трое головних («Кюаба, Славія, Артанія»), далі вони розпадаються на племена початкової історії (VIII — поч. X вв.) — зазначені допіру, як давніші, і, нарешті, пізніші, котрі повстали в момент дальшої колонізації — тоді вже, коли племінний уклад руйнувався, — до їх належали й дреговичі, що з'явилися в наслідок колонізаційних рухів на Дніпрі в X в.¹⁾

Проф. Володимир Пархоменко.

Південний декабризм у виданнях Центрархіву.

З приводу сотої річниці з часу повстання декабристів з'явилася різноманітна й багата відповідного змісту література, що й собі викликала своєчасну появу не тільки різних рецензій, але й низки систематичних бібліографічних оглядів (як от «Столетие восстания декабристов в юбилейной литературе», «Украинская юбилейная литература о декабристах», «Портреты предков. Юбилей декабристов за рубежом» М. В. Нечкиної, «Новое о прошлом в русской зарубежной печати» Бор. Николаевського або-ж «Десятилетие» автора цієї замітки), нарешті, також навіть спеціального інформаційного покажчика («Юбилейная литература о декабристах» М. М. Ченцова, за ред. проф. Піксанова).

Цю декабристознавчу літературу репрезентували насамперед як нові перводжерела нашого формального тут знання в вигляді рясних публікацій (окремими документами й цілими збірками) архівного матеріалу офіційного й приватного походження, так і статті архівознавчого характеру, що з'ясовували, поміж иншим, значіння того або иншого констатованого матеріалу. В належному співвідношенні до цих вкладок у царині питання, яке нас у даному випадку цікавить, стояли далі й численні, оброблені систематично, літературно праці суто-історичного змісту, де або підсумовувалися попередні досягнення, або подавалися наукові й науково-популярні узагальнення, коли-ж ні, то переводилася систематизація фактичного матеріалу, який на той час був у розпорядженні дослідника, чи заглиблювання по змозі дослідів на теми в напрямках науково-публіцистичному, історично-філософському та инш., а в низці випадків (надто в замітках критичних) можна було, окрім того, спостережати, як висувалися чергові проблеми та цікаві (не завжди, правда, близькі до реалізації) прямування.

¹⁾ Пор. у С. М. Середоніна: Историческая география (П. 1916, стор. 136—137 і д.).

За такої великої різноманітності вкладок і авторитетний Московський Центрархів теж належно реагував публікацією, яку тепер доведено мало не до краю (з ініціативи й під проводом впливового своїм громадським становищем і визначного сучасного історика-марксиста М. М. Покровського). Публікацію цю розраховано на 8 томів архівного *Congressu* під загальною назвою «Восстание декабристов». Рівнобіжно з цим Центрархів друкував також низку інших видань аналогічного призначення.

З мало не дванадцятьох публікацій Центрархіву, що побачили світ з 1925 р. до кінця р. 1927-го, до подій на території України тою чи іншою мірою стосуються томи VIII-ий (останній, з так званим «Алфавитом декабристов»), I-ий (між иншим, з «справою» кн. С. Трубецького, одного часу, напередодні заклоту, мешканця Кієва, а згодом, у день повстання 14-го грудня, згодного проводиря), IV-ий (з «справами» Пестеля й С. Муравйова-Апостола, центральних постатів південно-декабристського руху) й V-ий (із слідчими справами «Общества Соединенныхъ Славянъ», що існувало тільки на території України), також окрема розвідка М. В. Нечкиної, заснована на архівному матеріалі на ту-ж-таки тему «Общество Соединенныхъ Славянъ, та «Декабристы. Сборникъ отрывковъ изъ источниковъ» за ред. Ю. Г. Оксмана.

Коли додати сюди неоголошені ще (до часу, коли складалася ця замітка) друком томи VI-ий (з матеріалами до повстання Чернігівського полку, що діялося на Київщині)-та VII-ий (з «Руською Правдою» Пестеля, революційного діяча на тій-ж-таки Україні, головного привідді місцевого заклоту), також мати на увазі й обіцяну свого часу спеціальну монографію про повстання Чернігівського полку, то переважна ніби увага Центрархіву до громадсько-політичного руху на півдні тогочасної держави спонукає познайомитися по змозі з вкладкою, яку він у даному випадку подав, до історичної науки.

Зазначену серію видань виконано зовні цілком задоволяюще що-до охайности, важности розмірів, притягнення до участі в ній видатних фахівців, надання друкованому текстові належного апарату (забезпечення його редакційними статтями, пояснювальними примітками, знімками автографів та бібліографічними вказівками), так само й додержаній плановости всієї праці в цілому. Наведений там документовий матеріал спомогає в цілому повно й вірно ознайомитися тепер з фактичним ходом подій, обставинами розрухів, з учасниками та їхньою, так-би мовити, психологією, полегшуючи, разом з тим, і правдивіші, ніж раніш, спостереження, висновки, підсумки. І з боку змісту треба визнати, як побачимо далі, що зазначені книжні новини далеко не позбавлені інтересу.

Збірник, що його за участю кількох компетентних співробітників (М. Ф. Лаврова, Б. Л. Модзалевського, братів Б. Є. та В. Є. Сирочковських) склав лєнінградський архівіст, один з найвидатніших сучасних декабристознавців, Ю. Г. Оксман, з'явившись досить рано й маючи науково-популярне та педагогічне призначення, немов попереджав наступні видання спеціального архівознавчого або-ж науково-дослідного характеру. Певне значіння мають для нас у цьому збірнику розділи IV («Революционная работа в районе 1-ой и 2-ой армии 1821—1825 гг.»), VII («Агитация и пропаганда Южного Общества в войсках III-го корпуса и восстание Черниговского полка»), почасти й VIII-ий (про військово-судові комісії на провінції). Тут наведено низку цікавих, уперше тоді оголошених документів, наприклад, «Действия солдат Черниговского полка во время восстания», «Из солдатских дел в Белоцерковской военно-судной комиссии», що являє собою відповідний додаток до колишньої статті «Декабристы-солдаты» редактора зазначеного збірника. Останній із названих документів, до речі, дає деяку змогу перевірити й точність повідомлення Горбачевського про езекуцію в Білій Церкві. Перед параграфами в документах вміщено в збірнику редакційні статті, правда, не без фактичних де-не-де прогріхів (напр., особливо у викладі про повстання Чернігівського полку, у pendant до статті редактора даного збірника і в журналі «Огонек» на ту-ж-таки тему). Можна завважити також, що наведені зізнання

напр., Ракузи, було вміщено ще в другій колекції документів Шугурова, а дещо тепер теж покривається й томами IV та V-м «Восстания декабристов» (пор., наприклад, «сыраву» Андреевича II) або-ж теперішніми українськими архівними публікаціями.

Видрукований за редакцією В. Л. Модзалевського та О. О. Сіверса, як один з ранніх серед інших «Дел Следственной Комиссии о злоумышленных обществах» VIII-ий том «Восстания декабристов» містить у собі славновісний «Алфавит декабристов», з реєстром у ньому непевних осіб та матеріалом для їх винування, також «Дополнения» до нього редакторів видання та спеціально їх-же-таки «Указатель». В останньому має ціну поданий тут багатенний матеріал біографічних (окрім імен хресних та по батькові) відомостей про силу осіб з-поміж мешканців або народженців України, про їхнє походження, національність, освіту, попередню службу та наступну долю, взагалі про образ нязки запідозрених у непевності представників (окрім тих, що були на військовій службі) місцевих національностей: жидівської (як Козлинський, Ойшлендер та інші), польської (напр., графи Мошинський, Олізар або Ржевуський, Ко(=у)ровицький, Руліковський, Стан. Проскура та інші), російської (пор. харківського-професора Богородицького, полтавця Новікова, державця Курсуна на Київщині кн. Лопухина), не кажучи, звичайно, за українську (згад. Драгоманова, двох братів Капнистів, письменника Котляревського, Леванду — сина, відомих дідичів на придніпрянському лівобережжі — Лукашевича, Родзянка, Тарновського, то-що¹).

Початковий випуск (перший том) видання «Восстание декабристов», за редакцією проф. О. О. Покровського й з передмовою М. М. Покровського, подає слідчі справи 8 членів Північного Товариства («Северного Общества»). Поміж надрукованими тут — найповніша (45 № паперів), вміщена попереду всіх інших, справа кн. С. Трубецького (стор. 1—45; пор. стор. 503—510), який протягом 1825-го року з службових обов'язків чергового штаб-офіцера IV-го пішого корпусу (в Кїві) був за посередника у зносинах між південцями та північанами, потім призначений був на головного проводиря прилюдного виступу 14 грудня 1825 р. змовників у Петербурзі й тому в офіційній «Росписи государственных преступников» його поставлено попереду всіх зачислених після суду до першої категорії. Актівий матеріал, що так або инакше стосується центральної (разом з Рилевим) постаті учасників столичної конспірації, цього «північного Пестеля» (за атестацією М. Покровського), взагалі-ж одного з видатніших практиків змовницького руху, подає в зазначеній книзі різноманітні відомості про діяльність давніх таємних громадських організацій на території України, починаючи з товариства масонів і продовжуючи так званим Малоросійським, Польським, Сполучених слов'ян, Північним, особливо-ж Південним та іншими (згадаймо також зокрема й знайдене між паперами Трубецького «Предположеніє для начертанія Устава Славяно-Россійской Имперіи»). У цій «справі», звичайно, згадуються окремі члени тої чи иншої змови на півдні, як от Пестель, брати С. і М. Муравйови-Апостоли, Вестужев-Рюмін, Повало-Швейковський, гр. Мошинський, кн. Лопухин), певна річ, не кажучи вже за самого кн. Трубецького (нехїку й поводження якого 14-го грудня так своєрідно реабілітовано в статті М. Ф. Лаврова) або його найближчих співробітників з числа північан. Тут-же зазначаються й^а місцевості, де взагалі повставали у нас тоді заволози (Кїв, Біла Церква, Бардичів, Триліси та взагалі Київщина, Тульчин та інші) та де зокрема перебували до тих заволозів причетні військові частини (полки Олександрійський, Олександрійський, Охтирський, Кременчупський, Маріупільський, Полтавський, Саратовський, Чернігівський та інші). А втім у предметовому покажчику до цієї цікавої змістом книги можна зазначити й низку огріхів. Наприклад, наведений на стор. 292 скорочено («Алек.») Олександрійський полк неправильно (стор. 529) розшифровано в Олександрійський; Триліси

¹) Докладніші відомості про цю книгу див. у спеціальній рецензії («Україна» за 1925 р., кн. VI) автора даного огляду, також і в прикінцевій частині його-ж статті «Нове про декабристів на Україні», надрукованої там-же-таки (на жаль, без авторової коректури).

(на стор. 532) помилково названо «Трилессьем» й позначено сторінкою XVIII (замість XVII), а Товариства Сполучених Слов'ян зовсім нема на стор. 296, всупереч вказівці на стор. 531 й т. ин.

В порівнянні з зазначеними 3 книгами, що в цілому тільки більш-менш випадково торкаються зминулих подій на півдні держави, за найцікавіші з-поміж опублікованих досі матеріали про політичні заколоти, що сталися за доби декабризму безпосередньо на території України, треба визнати томи IV-ий і V-ий видання Центрархіву.

Слідчі справи Пестеля й С. Муравйова-Апостола, найвидатніших діячів південно-декабристського революційного руху, які (після того як вони тимчасово зникли були з місця їх первісного перебування) виготовував до друку та як слід, пильно (текст актів з пояснювальними примітками, 4 редакційні статті з бібліографією питання, знімки з автографів уложив В. Є. Сирочковський¹⁾), зредагував Б. Є. Сирочковський, склали IV-ий том «Восстания декабристов», що, з огляду на чималий інтерес його змісту, має й окрему передмову М. М. Покровського.

«Справи» як Пестеля (72 №№ паперів на стор. 1--226; пор. стор. 415—440), так і С. Муравйова-Апостола (68 №№ паперів на стор. 227—412; див. і стор. 441—459) що-до свого чималого обсягу мало не однакові завбільшки. Так само й з боку конструктивного подано їх симетрично, коли взяти на увагу вміщення в них так званих формулярних (службових) списків кожного з підсудних, запитальних пунктів та відповідей допитуваних на них, перевірчих, додаткових опитувань як самих винувачених, так і притягнутих (особисто або через читання записаних зізнань) численних свідків, також практиковані час від часу зведення на очі, констатування речових доводів, відтворення службового з того чи иншого питання листування, підсумовування наслідків судового слідства (зведення виписів Боровкова) й, нарешті, прикінцеві підсумовування (зведення питань).

Оголошений друком мало не скрізь уперше багатенний актовий матеріал, в додаток до відомого вже й раніш, подає багато нового й про Пестеля й про С. Муравйова-Апостола, про їхню діяльність, відповідні риси життєпису (наприклад, офіційно вважалося, що Муравйов походить з дворян Полтавщини), і, взагалі, їхньої вдачі, психіки, що впливають, наприклад, з властивостей пєсьма, стилю, письменности, маніри поводитися підчас допиту, з характеру зізнань та иншого в цих «людських документах». У звязку з тими вкладками, що їх сподіваємося од виходу в виданні Центрархіву «Русской Правды» та «Восстания Черниговского полка», можна буде повніше й правдивіше, ніж раніш, відтворити духовний образ обох високо-інтересних колишніх революційних персонажів. Як можна сказати ніде (коли не рахувати харківських та київських юбелейних видань), в опублікованому томі «Восстания декабристов» доводиться зустрічатися з такою сляю осіб (зокрема, напр. навіть звичайних рядовиків), що, незалежно від того, чи належали вони до стану антиурядового, чи до прибічників уряду, брали ту чи иншу участь у тогочасних революційних подіях, таємних громадських організацій і політичних (військових та цивільних) установ, нарешті, місцевостей в районі подій на Волні, Поділлі, Полтавщині, Херсонщині й особливо Київщині, де, напр., щось із 40 згаданих залюднених пунктів найчастіше, з розумілих причин, фігурують Київ, Біла Церква, Бардичів, Линці, Камінка, Ставища й Триліся.

Документи IV-го тому, зокрема з числа тих, що стосуються до справи С. Муравйова-Апостола, покриваючи собою подане свого часу в «Современникѣ» (1913 р. № IV) цілком, а у Шугурова («Русскій Архивъ» за 1902 р., книга II, папери №№ IV, V, VI, VIII, XII, XIII, XIV, XV) на половину й своєю чергою поповнюючись публікаціями відповідних перво-

¹⁾ Автор статті «Восстание Черниговского полка в показаниях современников» («Красный Архив», № XIII за 1925 г.), яку, помилково, приписано ніби-то Б. Є. Сирочковському в бібліографічному нарисі «Десятиліта» автора цих рядків.

джерел у V-му томі «Восстания декабристов», в обох збірниках Ю. Г. Оксмана, та, звичайно, в українських виданнях, мають для дослідника, безперечно, велику вагу. Не обстоючи дуже зміщення поміж ними й ще дечого (напр., зізнань О. Вадковського, Руліковського та інших), до речі все-ж-таки висловити побажання насамперед полегшити по змові користування надрукованими документами, вмістивши принаймні де-не-де пояснювальні до тексту документів примітки не самого формального, археографічного характеру, що почасти й зроблено в довідниках для перекручених назв, напр., «Борщівка» (замість Борщагівка), «Гробинский» (зам. Громницький) або-ж «Черкаск» (зам. Черкаси). Особливо-ж доводиться пожалкувати, що «Указатель» поставивсь взагалі не досить уважно до місцевої топоністики: наприклад, неправильно наведено назви «Ветовская» (зам. Вітська, Вітянська) поштова станція, «Лисянка» (зам. Лысянка), «Мазеницы» (зам. Мазепинці), «Монастырище» (зам. Монастирища), «Прилуки» (зам. Прилука), «Ставище» (зам. Ставища), «Тетьев» (зам. Тетіїв). Повітове на той час місто Махнівку названо містечком, Камінку вміщено в Звигородському повіті, замість Чигиринського, й т. д. Нарешті, доводиться висловити жаль і з приводу неможливості для Центрархіву видрукувати в тому-ж самому томі (або окремо) справи Бестужева-Рюміна, М. Муравйова-Апостола та Юшневського.

Останній у нашому огляді п'ятий том «Восстания декабристов» містить у собі слідчі справи 9 членів Товариства Сполучених Слов'ян. Виготовував їх до друку М. П. Чулков, давши, за встановленим звичаєм, редакційну статтю та 3 інформаційні покажчики. Найбільше місця приділено тут «справам» Спіридова, Горбачевського, П. Борисова II-го та Андреевича, найменше — Тютчева й Люблінського, а найчастіше згадуються в них Андреевич, Горбачевський, обидва брати Борисови, Пестель і Тютчев. До речі, мірою офіційної лояльності до першої категорії й були зачислені Борисови, Горбачевський, Спіридов, Безчасний, Андреевич і Пестов. У залежності від території, де переважно виявлялася діяльність даного товариства, найбільше зазначаються місцевості тільки на Волині (Новоград-Волинський, Лещин, Житомир, Баранівка, Любар та інші) та на Київщині (Київ, Васильків, Бардичів, Віла Церква, Білгородка й інші), відповідні-ж військові частини (I й II армії, III піший корпус, VIII й IX піші дивізії, VIII й IX гарматні бригади та полки Пензенський, Чернігівський, Саратовський та інші), нарешті, тавож низка таємних місцевих товариств (Сполучених Слов'ян, Південне, Польське, так зване «Малоросійське» й інші). Як-найзаввіші зносини з не-членами Товариство Сполучених Слов'ян підтримувало з Бестужевим-Рюїніним (258 згадок) та з С. Муравйовим-Апостолом (в 199 випадках), тимчасом як про Пестеля, напр., згадується рідко, випадково (лиш 5 разів).

Не спляючиись на даних, надто, свідчень П. Борисова (II-го) та його товаришів, на психології взагалі підслідних і т. и., дуже цікаво констатувати за наведеним тут актовим матеріалом рівень інтелігентності й освітні ресурси декого з слов'ян (напр., Спіридова, Люблінського, Борисова II, Бечасного), що в своїй масі не дуже то претендували (згад. особливо Тютчева) іноді на елементарну письменність, поминаючи вже стиль, логічність у викладі своїх думок і т. и.: на повстання антиурядового напрямку думок змовників справляли свій вплив не тільки політичні поезії Пушкіна (як визнає, напр., Бечасний), але й наслідки знайомства їх з глибокодумними творами владарів; з кінця XVIII в., над розумами: Беккарії, Вольтера, Гельвеціяса, Мальтуса, Монтеск'є, Сегюра, Сєя, Сміта, Філанджері, Шторха, Еккартегавзена та інших, а з античних письменників — Вергілія, Корнелія Непота, Юлія Цезаря, Плутарха, також з деякими думками Пітагора, Платона (Плотина?), Теофраста й інших, — хоч здебільша й не мовою первотворів.

П'ятий том «Восстания декабристов» містить у собі слідчі справи тільки 9-ох (тоб-то за офіційним «Списком» трошки більше, ніж третини) членів Товариства Сполучених Слов'ян. Залежно від наявності актового фонду, Центрархів, між иншим, не мав змоги подати справи барона Соловйова та Сухинова, бо їх судили не в Петербурзі, а в Могилеві на

Дніпрі. Деякі додатки до вміщеного в цьому томі знаходяться і в попередньому (IV-му) випускові того-ж самого видання (згадаймо свідчення Горбачевського, Спіридова й Тютчева). Частина також або вже подана в працях О. Д. Багаліївни-Татарінової (напр., про Соловйова) та М. В. Нечкиної або тільки має вийти в світ (про повстання Чернігівського полку в VI-му томі, що друкується). Зате в V-му томі Центрархіву є дещо й таке, що було видрукувано й раніш (напр., у другій збірці документів Шугурова — витяги з візнань Ракузи, Сухинова, Соловйова й Фурмана).

Зазначені в нашому огляді видання Центрархіву подали в цілому солідний, першорядної ваги матеріал, цікавий, між иншим, способами його здобування й конструювання, що так відрізняють працю судового слідства, з його спеціальними завданнями, від наукового, всебічного вивчення. Окрім того, Центрархів познайомив нас по змозі рівномірно з головними огнищами, де виявивсь декабристський рух, подавши до нашого розпорядження в трьох томах слідчі справи мало не половини (25 з 61) учасників Північного Товариства. Він зазнайомив і з діяльністю Південного Товариства, давши окремий том документів для обізнання з діяльністю Пестеля й С. Муравйова-Апостола та готуючи до друку ще два інших випуски (з документальними матеріалами про повстання Чернігівського полку та про «Русскую Правду»), тимчасом як Товариство Сполучених Слов'ян, що почало тепер притягати особливу до себе увагу, свого часу, об'єднавшись з Південним, та сприяло тому, щоб зрівняти останнє що-до чисельности учасників змови з Північним, також і підсилити його революційну енергію, своєю чергою схарактеризовано матеріалом для обізнання з діяльністю не менше ніж третини найвидатніших його представників. Її висвітлює, крім того, й окрема спеціальна монографія.

За природне продовження й немов за відповідне підємування публікації документів, що стосуються до руху декабристів, є друга серія видань Центрархіву, яка складається з окремих монографічних розвідок, подібних до праць проф. О. Є. Прєснякова («14 декабря 1825 года») або-ж М. В. Нечкиної («Общество Соединенных Славян»). Остання книга зокрема безпосередньо стосується до змісту допіру зазначеного V-го тому «Восстания декабристов».

Написала її особа, в літературі питання досить відома¹⁾. Довідка з відповідної частини літературного формуляру, стверджуючи, що інтерес автора в даному напрямі не випадковий, з'ясовує доречність зазначати по змозі й останнє з розглядуваних тут видань Центрархіву.

Книга (213 стор. in 8° основного тексту) складається з 9 систематично побудованих розділів (вступна передпосилка, історія Товариства Сполучених Слов'ян, його ідеологія, повстання Чернігівського полку та його приборкання), до яких долучено 5 відповідних додатків (пояснювальні примітки, інформаційні покажчики, мапа театру розрухів, реєстр членів Товариства Сполучених Слов'ян, таблиця символічних знаків). Три розділи (2, 3 та 4-й), що стосуються до Товариства Сполучених Слов'ян безпосередньо, відзначаються трохи більшими проти решти розмірами. Далі, розділ, присвячений повстанню Чернігівського полку, походить од відповідних уступів давнішої журнальної статті автора з тою самою назвою, як і дана книга («Общество Соединенных Славян»), а ця стаття теж є відповідна переробка иншого журнального-таки його нарису («Восстание Черниговского полка»).

¹⁾ З-під її пера вийшла в друку низка (не менше, ніж десяток) рецензій у журналах на книги про декабризм, три бібліографічні огляди юбейної декабристознавчої літератури, одна допоміжна книжка педагогічного призначення («Семинарий по декабризму», що його, між иншим, відзначив у друку свого часу і автор даного огляду), одна замітка з публікацією відповідного-ж архівного матеріалу («Три письма декабриста Петра Борисова») та три статті, що виходять від таких самих документів («Общество Соединенных Славян. Предки революционеро-разночинцев среди декабристов», «Восстание Черниговского полка» та «Заговор в Зерентуйском руднике»). Перша з цих статтів була своєчасним авторефератом надрукованої тільки згодом розглядуваної оце праці.

Розглянута тут книга притягає до себе увагу і своїм завданням відтворити фактичну історію Товариства Сполучених Слов'ян, що викликає тепер такий глибокий інтерес, подавши тут уперше, через зведення визбраних спеціальних вказівок, суцільний, систематичний нарис, і розробкою теми не тільки за допомогою відповідних літературних підсобиників, але й на підставі свіжих архівних джерел, чим одрізняється од спроб минулої доби підійти до даного питання без бажаної наявності фактичного матеріалу. Окрім вихідного авторського погляду, дуже цікаві й сучасні способи його дослідження, що мають з'ясувати склад учасників Товариства з боку їх походження й маєткового стану, настрій, які панували в їхньому оточенні, й т. и. та взагалі заналізувати соціально-економічні основи громадського руху, що був у нас колись. Працьовитість, сумлінність дослідника, що не випадково взявсь до своєї праці й тому спромігсь навіть у звичайних, рядових зоклоа, учасників колишньої змови сконстатувати, по-за межами їх щоденного вживання часу, цікаві иноді риси психіки, разом з умінням по змові конкретизувати, унаочнити й підживити виклад, стоять, окрім того, в належному співвідношенні й з досягненнями літературними, стилістичними.

А втім поруч з констатованими треба відзначити ще й інші сторони праці. Енергія й поривчастість авторові часами йдуть у нього поруч з чималою спішлівістю, через це доводиться констатувати, поминаючи вже прикру, на жаль, і в працях інших авторів досить звичайну, необачність що-до місцевої топонимастики, вияви деякої недбалости, як недостатня уважливність до вказівок на факти, своєрідна течія думок, випадкова або недостатня обґрунтованість висновків («pars pro toto» або-ж «ab ipso ad omnes!»), деяка непослідовність, місцями й суперечність, пересади в розмірах од звичайної ідеалізації до афектованої гіперболізації¹⁾.

Нехить до рутини й поривання за всяку ціну до найновіших способів праці, спокуюючи автора підхоплювати найостанніші, сучасні гасла в застосуванні їх до ходових тепер, ніби модних, шаблонів, доводять, на жаль, у тій або иншій поданій у книзі концепції й до таких прогрівів, за яких легкості й жвавості викладу загрожує небезпека стати запідоверним, у тому чи иншому місці досліду, в недостатній часом глибині, а в цілій праці взагалі — їй загрожує й зачислення швидше до писань з галузи публіцистики, ніж до категорії трактатів наукових.

Нарешті, для праці, що гадалося побачити її цілком поважною й певною, виготованою ще перед літом р. 1925, але появленої друком тільки р. 1927, чималою невигодою сталися, звичайно, відповідні небажані наслідки того, що вона втратила свою свіжість.

Леонид Добровольський.

„*Этнограф-Исследователь*“. Журнал научно-исследовательского этнографического кружка этноотделения Геофака Ленинградского Государственного Университета. № 1. Серпень 1927. Ціна 60 коп., 1—40.

Молодь вищих шкіл де-далі все більш захоплюється краєзнавчою працею. Повначається це між иншим на тому, що краєзнавчі гуртки починають випускати в світ відповідні видання. Цікаву спробу з цього боку являє перше число «Етнографа-Исследователя». Зміст його такий: Общий отдел і в ньому статті: 1) П. Молла: Этногр. отдел на общей выставке Л. Г. У.; 2) Ершова В.: Деревня в период 1917—26 г., 3) Кошкина Я.: Новый этап в развитии этнографич. отделения и 4) Полевая практика этнографов. Научный отдел і в ньому статті: 1) Макарьева С.: Расселение Вепсов в Прионежском районе, 2) Н. Лю-

¹⁾ Згад., наприклад, намагання за всяку ціну зробити з Сухинова мало не «героя», всупереч давній агеєстації його ще в Юзефовича, а особливо документові, що його недавно оголосив друком В. О. Барвінський.

бимова: Из пережитков прошлого у карел, 3) Г. Старцева: Древний зырянский денежный счет, 4) В. Чернецова: Жертвоприношение у вогулов, 5) С. Козина: Тамги у крымских татар, 6) Василевича Г.: Игры тунгусов. Хроніка.

У відділі хроніки і замітки про життя студентів-етнографів на Далекому Сході, про видання граматок та підручників, взагалі про етнографічну практику студентів; тут-же є окремий відділ, де містяться уривки з листування екскурсантів; подано уривки листів етнографів з Туруханська, Хабаровська, Владивостока, Амура і з Гірської Шорії.

На першій сторінці вміщено портрет Л. Я. Штернберга і його некролог, що закінчується таким гаслом небіжчика: «Кто однажды вступил на путь этнографа, никогда с него не сойдет» (стор. 2). Далі подано замітку від редакції про те, що цього часописа видає студентський етнографічний гурток і присвячує його інтересам студентів-етнографів «как в области их обучения, так и в связи с их практическим подходом к началу научно-исследовательской работы». Ставлячи за завдання своє збирати й друкувати матеріали в уривках, а так само науково опрацьовувати питання етнографії, редакція обіцяє, що часопис «будет отражать также и общественные стремления студентов и в особенности способы их перехода к практической деятельности среди различных народов, населяющих СССР, начиная от восточных славян в пределах Восточной Европы и кончая малыми народностями на крайней оконечности сев.-востока Азии... и будет отмечать как научную работу по изучению этих народностей, так и практическую работу на поприще новой культуры, вырастающей в их среде» (стор. 3).

У науковому відділі є між иншим невеличкі, але цікаві розвідки: 1) Про пережитки минулого в карел; тут зібрано матеріали про вірування та обряди на Водохреща й на Купала (це вірування про воду та її значіння в житті для добробуту молоді). 2) Про стародавній зырянський грошовий рахунок (люд: подано назви чисел, системи рахування і коротеньку літературу про це питання, знов-же й думки про те, коли взагалі почалися комерційні обрахунки в зырян, а так само, що саме вживалося замість грошей). 3) У невеличкій статті: «Жертвоприношение у Вогулов» подано нарис релігійних вірувань. Тут оглянуто обряди, що виконує їх цілий рід (між иншим — як ворожать на шаблі, обводять жертвних тварин тричі навкруги тих будинків, що в них проживає рід, обносять усіх дітей навколо тварин, призначених на жертву). 4) Про тамгу в кримських татар, тоб-то про знаки родової власности, що їх кладуть на худобу й різні господарчі речі. Цілком слушно завважує автор (Козін), що тамги цінні не тільки з погляду етнографічного, ба й з соціологічного та правного: вони свідчать про те, як повстала та розвивалася власність, про стосунки поміж різними народами й навіть можуть стати за матеріал для студій над початками письменства. 5) Про гри тунгусів, що живуть у поріччі Непи. Докладно описано гри дітей молодшого віку, підлітків і дорослих. Опріч того гри описано для кожної пори року (зима, літо) й додано коротенькі пісні-імпровізації.

Хтілося-б мати більше фольклорного матеріалу. Як бачимо, питання досліджуються сумлінно, живовидячки з любов'ю до праці та її об'єктів. Наукову працю не одірвано од живого життя. Отож, вітаючи нового собрата, бажаємо йому широкого успіху, забезпеченого вже й тим, що на чолі редакції стоїть відомий дослідник Тан-Богораз.

В'ячеслав Камінський.

Бертельс Е., *Бахтияр-наме* (персидский текст и словарь). (Вид. Ленинградский Институт Живых Східних Мов ім. А. Шукідзе), стор. I—II, 40, 50, ц. 2 крб. 50 коп., Ленинград 1926.

З особливою увагою ми зупиняємося на цій роботі не стільки тому, що вона цікава для фольклористів-дослідників «бродячих» повістей («Бахтияр-наме», так само, як турецька

версія «40 везирів» — то все переробки відомої староіндійської і пеглевійської «Синдибадової книги про жіночу підступність»¹⁾). Ні, нас вона найбільше цікавить, як підсобна праця для студювання перської мови.

Що ж казати, ми бідні на такі праці. Перед революцією сходознавство до певної міри не могло розвиватися нормально через цей самий брак підручників. І колишній Лазаревський Інститут Східніх Мов у Москві (тепер ім. Нариманова), і петербурзький Інститут Східніх мов (тепер ім. Єнуکیدзе), так само як східній факультет Ленінградського Університета — всі вони, зважаючи на цю нагальну потребу, свою видавничу діяльність скеровували мало не цілком на заповнення зазначеної прірви. Так з'явилися свого часу на світ цінні видання «Краткая персидская грамматика» М. Джафара (1881 р. Казань), «Персидская грамматика» того-ж-таки автора (Москва 1901) за редактуванням славетного філолога, орієнталіста-поліглота акад. Ф. Є. Корша, за великою співучастю відомого українського орієнталіста акад. А. Є. Кримського, «Персидско-руско-французские разговоры» в двох виданнях (друге — в Москві 1896) того-ж автора, «Турецко-русские разговоры» С. Г. Дзержуняна (Москва 1909), «Грамматика османского языка» Єглічки I част. в переробці проф. В. Гордлевського, «Народные турецкия пѣсни» (Москва 1909) того-ж автора; «Чегель Туті» В. Жуковського (Ленінград); «Арабская грамматика» Хащаба; «Грамматика персидского языка» В. Жуковського й Залемана (Ленінград); «Арабская грамматика» М. Аттай, тощо. Я не казатиму докладніше за величезну наукову продукцію на цьому полі таких відомих учених орієнталістів, як от акад. В. Бартольд, акад. А. Кримський, акад. Гн. Крачковський, і ин. Революція й імперіялістична блокада країни тільки на деякий час припинили роботу друкарень. Але вже в 1924 р. перша ластівка — «Современная перс. пресса» А. Ромаскевича (всі 500 прим. накладу вичерпано) і вартее продовження — «Бахтіяр-наме» Е. Вертельса, яскраво свідчать за те, що тут ми не пасемо задніх.

Невеличку (92 стор.) книжку видано за всіма вимогами друкарської техніки й наукового дослідю. Перський текст надруковано розбірно, папір — пристойний. Підручний словничок — путящий, є необхідні оголоси, поруч з російським перекладом подається й англійське значіння слова. В перській частині підручника пагінація сторінок східня. Зручний розмір і порівнюючи невелика ціна книжки — справляють приємне вражіння. Доводиться тільки пожалкувати, що гіркий приклад «Современной персидской прессы» Ромаскевича (видання розійшлося цілком, а друковано його було 500 прим.) ще не навчив людей дивитися трошки далі наперед і більш цінувати як свої сили, так і книжку. Не хочу бути пророком, але мабуть що така сама доля спіткає й «Бахтіяр-наме», як «Совр. перс. прессу»: розберуть швиденько. Підручник східньої мови, в якому до оригінального тексту додано й кількामовного словника, зробиться за стандартний тип усесвітнього підручника мов. Видання «Бахтіяр-наме» буде одзначене за кордоном, де останніми часами в цій галузі слыс не видно ніякого руху, коли не рахувати скількох граматик на зразок Беківської (нім. мовою). Шкільний підручник такого типу треба врядити замінювати на новий. Текст підручника має бути цікавий для учня і не надто важкий. Цим вимогам «Бахтіяр-наме» цілком задовольняє.

Звичайно, знайдуться й деякі хиби в цій книжці. Головна хиба — не досить уважна коректура. Текст вражає недодержанням розбивки та одривами закінчень з напливами їх на початки тих слів, що йдуть слідом за ними. Це знеохоче студента. З коректурою словника теж не зовсім гаразд. Єсть оголоси: «деруг», замість «доруг» — брехня (стор. 16); рідкий оголос «пусер» замість загально вживаного «писер» — син (стор. 7). Зустрічаємо пропуски букв: «фтенд» треба «гофтенд» — сказали (стор. 4 перс. текст), «теқсі» треба «теқсір» —

¹⁾ Див. у С. Ольденбурга: Книга Синдибада (в юбіл. збірці бар. Розена, Спб. 1897, стор. 252—278) та А. Кримського: Абанъ Лахмемъ (М. 1913), стор. 3—8.

провина (стор. 9), «ді» треба «дір» — пізно (стор. 17). Трапляються друкарські помилки: на стор. 22 читаємо «пасаh» треба «падшаh», на стор. 16 (вірш) — «джаджет» треба «хаджет» — потреба; стор. 18 — «иттифафен» замість «иттифафен»; стор. 35 (словник) читаємо «менрель» — треба «мензель». Буває й таке: на стор. 10 тексту читаємо: «дест пейман» — слова поставлені нарізно. Краще було-б з'єднати обидва слова в один графічний комплекс. Словник подає значіння слова «дест» — рука, але не подає значіння «пейман» — обіцянка, договір, умова. Тимчасом на стор. 16 словника знаходимо «дестпейман» (тут слова вже стягнено) і подається значіння: «брачний дар невесте со стороны жениха». Це може плутати учня, тимчасом як автор пише в своїй передмові: «основное значение настоящего текста — служить пособием при прохождении начального курса персидского языка» і далі: дати «тексты... облегчающие трудную работу человеку, впервые приступающему к изучению восточного языка».

Ясно, що показані огріхи, наслідок певного недогляду, абсолютно не знижують вислової цінності «Бахтіяр-наме», як підручника, лиш ставлять побажання до кожного з подібних виданнів: уміщувати, найкраще-б на початку книги, список помилок.

«Бахтіяр-наме» можна сміливо рекомендувати всім, що вивчають перську мову з практичною чи науковою метою. Матеріалу багато, до того-ж він живий.

Павло Дозієв.

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925) — 2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925) — 2 крб.; кн. VII—VIII (1926) — 7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927) — 4 крб.; кн. XI (1927) — 3 крб. 50 к.; кн. XII (1927) — 4 крб.; кн. XIII—XIV (1927) — 4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928) — по 4 крб., кн. XIX (друк.), кн. XX (друк.), кн. XXI (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926) — 1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV, кн. V та VI — по 2 крб.; кн. VII (друк.). **Бюлетень Етнограф. Ком.** (1925—1927) по 5 коп.

[III] Україна: (1924) кн. I—IV — 5 крб.; (1925) кн. I—VI — 6 крб.; (1926) кн. I—VI — 6 крб.; (1927) кн. I—IV — 5 крб. 90 к. (продається тільки в Держвидаві).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.

№ 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) — 1 крб.

№ 2а — О. П. Сушицький. Зап.-русскія лѣтописи, какъ памятники литературы (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зовійвана од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.) — 50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.

№ 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924) — 50 коп.

№ 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивався, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.

№ 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Спеціальні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драма агіографічні (закінч. друк.).

[№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924) — 1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927) — 1 крб. Вступ (1926) — 75 коп.

№ 11 — Ів. Наманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923) — 25 коп. 2. Клим. Квітна. Професіональні народні співці та музиканти (1924) — 60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925) — 5 к. Див. № 29.

№ 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча) — 10 к. (випродано).

- № 16 — акад. П. Тутнівський. Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925) — (вичерпано).
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926) — 3 крб. 25 коп.
- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Як утворився роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасичництво (етнол.) (1925) — 40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-й (друк.). Т. III-й вип. 1-й — 1 крб. 60 коп. (1927), вип. 2-й — 1 крб. 50 к. (1928).
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924 — 3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.
- [№ 27] — а) К. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнології, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к. за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к.
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб. т. V (1926-1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Мінявського (1926) — 3 крб.
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 44 — проф. М. Марковський. Євгеда Котлярєвського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. Ол. Грушевський, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітна. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 35 к.
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шпигуляка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (з 11 табл.) (1927) — 2 крб. 75 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Фрашка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.

